

Məhəmməd Əmin
Rəsulzadə

ƏSƏRLƏRİ

1918 – aprel 1920

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

Əsərləri

V cild

(1918 – aprel 1920)

*Araşdırıb toplayanı, ərəb alifbasından latın
alifbasına çevirəni, ön sözün müəllifi, lüğətin tərtibçisi*

ŞİRMƏMMƏD HÜSEYNOV

Transliterasiya redaktorları: *professor ŞAMİL VƏLİYEV*
elmi işçi SAMİR XALİDOĞLU (Mirzayev)

Kitabın texniki redaktorları: *f.d. AYGÜN ƏZİMOVA*
elmi işçi SAMİR XALİDOĞLU (Mirzayev)

Kitab Qanun Nəşriyyatı hesabına nəşr olunub

Rəsulzadə M.Ə. ƏSƏRLƏRİ, V cild, –
Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2014, 564 səh., tiraj 500

*Neçə min illik dövlətçilik tarixi və ənənəsi olan Azərbaycanda ilk dəfə
"Azərbaycan" adlı müstəqil, demokratik Xalq Cümhuriyyəti dövrlərinin
banisi, istiqlal hərəkatının bayraqdarı, "Müsavat" partiyasının lideri və
ideoloqu M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərinin V cildinə onun 1918-ci il fevral
– 1920-ci il aprel aylarında mətbuatda və rəsmi sənədlərdə dərc edilmiş
100-dən artıq əsəri daxil edilmişdir.*

*Tariximizin bu mötəbər dövrünün həm böyük yaradıcı memarı və
həm də istedadlı tarixçisi olan M.Ə.Rəsulzadənin zəngin irsinin tədqiqi,
öyrənilməsi və təbliğində bu əsərlər ən qiymətli mənbələrdən sayıla bilər.*

ISBN 978-9952-26-794-5

© Qanun Nəşriyyatı, 2014
Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., 76
Tel.: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18
Mob.: (+994 55) 212 42 37
e-mail: info@qanun.az
www.qanun.az
www.fb.com/Qanunpublishing

Ön söz

28 May 1918-ci il. "Xalq bir gündə qəribələrin sevincini yaşadı". Bu sözlər M.Ə.Rəsulzadənin – bütün şüurlu həyatını vətənin müstəqilliyi, millətin azadlığı, səadət və xoşbəxtliyi uğrunda mübarizəyə həsr etmiş bir vətən övladı, istiqlal fədaisinin ürək sözləri idi. Bu əsri sevinc aсан başa gəlməmişdi. O, "üsulunu başqa mütərəqqi millətlərin elmi və ədəbi hərəkatından, ənənəsini Mirzə Fətəliyə, Həsənbəylərə, 1905-ci il inqilabı ilə müvəqqəti istiqlal dövrünün milliyətpərvər mühərrir və ədiblərindən, hərəkatının əsrin ən qüvvətli və ən həyatı məfkurəsini təşkil edən xalqçıq-dan, həyəcanını ən incə tellərə toxunan milliyət hiss və duyğusundan" (M.Ə.Rəsulzadə) alan fədakar və məfkurəçi bir nəslin ölüm-dirim savaşının bəhrəsi idi. Milli müqəddəslərimizdən Üzeyir bəyin yazdığı kimi "müstəqil dövlətin yaranması çətinliklə əmələ gəldi. Bu istiqlal qazanmaq yolunda çaylarca qanlar axıdılb, minlərcə xanımlarımız xaraba qoyulmuşdu"

İstiqlal hərəkatı bir nəslin deyil, nəsillərin arzu və istəklərinin, fədakarlıq və qətiyyətlərinin, səy və bacarıqlarının, öyrənmək istedadının bəhrəsi idi. M.Ə.Rəsulzadə bu keyfiyyətləri bir sözlə, istiqlal – deyə səciyyələndirib.

M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərinin növbəti 5-ci cildinə onun Zaqafqaziya Seyminin iclaslarındakı (1918-ci ilin fevral-aprel ayları) əsas çıxışları, Batumdan Tiflis və Gəncəyə qayıtməsi və Gəncədə Milli Şuranın iclaslarındakı çıxışları, İstanbul səfəri və oradakı fəaliyyətini əks etdirən bəyanat, müsahibə və məktublarından

sətilir, 1918-ci il noyabrın 7-də Bakıya gəlişi haqqında xəbər, Milli Şuranın fəaliyyətinin bərpası və "Azərbaycan" qəzetində bununla bağlı dərc olunmuş yazılar, "Azərbaycan" qəzetində rəsmi oməkdaş kimi fəaliyyətə başlaması, "Müsavat" partiyasının işinin yenidən qurulmasında göstərdiyi fədakarlıq, Parlamentin iclaslarındakı çıxışlarından bəzi seçmələr, Azərbaycan hökumətinin daxili və xarici siyasəti haqqında "Azərbaycan", "İstiqlal", "Naş put" qəzetləri və "İstiqlal" məcmuəsində dərc olunmuş məqalələri, o cümlədən "Azərbaycan paytaxtı" və "Azərbaycan Cümhuriyyəti" və s. daxil edilmişdir.

Məlumdur ki, 1918-ci il fevralın 23-dən Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssisələr Məclisinə seçilmiş deputatlardan və əlavə seçilmiş nümayəndələrdən ibarət Zaqafqaziya Seymi fəaliyyətə başlamışdır. Seymdə Azərbaycan siyasi partiyalarının 44 nümayəndəsi vardı. Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyasının rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə idi. 1918-ci il fevralın 23-dən mayın 26-dək fəaliyyət göstərmiş Seymin iclaslarında M.Ə.Rəsulzadə dəfələrlə mühüm əsas məsələlər və problemlər üzrə çıxışlar etmişdir. 1918-ci ildə Seymin stenoqrafik hesabatları ayrıca kitabça halında nəşr olunmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin bu iclaslarda rus dilində əsas çıxışlarını əsərlərinin bu cildində ilk dəfədir ki, həm ruscasını, həm də ana dilində tərcüməsini dərc edirik.

1919-cu il fevralın 17-də Bakıda "Müsavat" partiyasının rus dilində həftəlik "Hamı nıy:" (Yolumuz) adlı mətbuat orqanı nəşrə başlamışdı. Qəzetin 1919-cu ilin aprelində 10 sayı buraxılmışdı. Bu nömrələrdə M.Ə.Rəsulzadənin 4 əsəri dərc olunmuşdur. Onları da cildə daxil etmişik. Qeyd edim ki, bu mətbuat orqanı tədqiqatçıların diqqətindən də kənarə qalıb.

Bildiyimiz kimi, Xalq Cümhuriyyəti dövrü Azərbaycan tarixi sənəsinə "Müsavat dövrü", "Müsavat hakimiyyəti" kimi anlayışlarla daxil olmuşdur. Müsavatçılıq təkcə partiya deyil, həmçinin müstəqillik, azərbaycançılıq, müasirlik, dünyanın demokratik dövlətləri cərgəsində öz yerini tutmaq anlayışıdır. Rəsulzadənin bu dövr fəaliyyətinin əsasında 110 illik fasilədən sonra müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin Azərbaycan adı ilə

haqqı demokratik parlament respublikası kimi bərpasına nail olmaq prinsipi dayanır. Azərbaycanın coğrafi məfhumdan dövlət məfhumuna çevrilməsi işində, Türk və İslam aləmində, hətta beynəlxalq miqyasda ilk demokratik cümhuriyyət kimi tanınması M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi "Müsavat" partiyasının fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır.

M.Ə.Rəsulzadə öz dövrünün cərəyan edən hadisələrinə yeni baxış nümayiş etdirirdi. Bu baxışlar indinin özündə də çox böyük elmi-nəzəri və tarixi əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadə 1918-1920-ci illəri "dövr-i-hürriyyət", yəni azadlıq dövrü adlandırırdı. O, eyni adlı məqaləsində ("Azərbaycan" qəzeti, 14 mart 1920, №54) yazırdı: "Böyük Fransa inqilabı (1789-1793-cü illər inqilabından söhbət gedir. – Ş.H.) "hüquq-i-başgər"i elan etməmişdi. Böyük Rusiya inqilabı da (1917-ci il fevral inqilabı – Ş.H.) "hüquq-i-milət"i elan etdi". M.Ə.Rəsulzadə bu yazıda 1905-1907-ci illər inqilabını rus yox, məhz Rusiya inqilabı adlandırmışdı. Eyni il 1917-ci il fevral inqilabını da təkcə rus yox, Rusiya zülmü altında əziyyət çəkən bütün xalqların inqilabı kimi səciyləndirirdi. Rəsulzadə qeyd edirdi: "Rusiya-da fevral inqilabına mütaəqib bir də oktyabr inqilabı (bolşevik xürrucu) vəqə oldu ki, bu da artıq Rusiya deyil, rus inqilabı idi... Nəticədə görüyoruz ki, Rusiya inqilabı bütün səbiq Rusiya xalqlarına şamil ikən, rus inqilabı yalnız ruslara şamil olunuyordu". M.Ə.Rəsulzadənin bu dövr yazdığı məqalələrin mövzu dairəsi çox genişdir. Burada Azərbaycan hökumətinin, Azərbaycan parlamentinin fəaliyyətinə dair çox ətraflı, dəqiq təhlil və şərhlər verilir, hökumətin gördüyü işlər qiymətləndirilir, müstəqillik əleyhdarlarının təxribatçırlıq fəaliyyəti çox kəskin və ciddi şəkildə ifşa olunurdu.

Məlumdur ki, bu dövrdə 23 ay fəaliyyət göstərmiş Azərbaycanın müstəqil dövlət hakimiyyətinin fəaliyyəti çox kəskin daxili və xarici şəraitdə cərəyan edirdi. Müstəqillik düşmənləri həddindən artıq çox idi. Müstəqilliyin ilk 6 ayında Azərbaycan hökuməti Qafqaz İslam Ordusunun varlığı şəraitində fəaliyyət göstərirdi. 1918-ci il noyabrın birinci yarısında Qafqaz İslam Or-

dusu Azərbaycanı tərkd etdikdən sonra, noyabrın ikinci yarısında müttəfiq qoşunları Vətənimizə gəldi və 1919-cu ilin avqustunadək burada qaldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu 23 ayın yalnız 8-ni xarici hərbi qüvvələrsiz fəaliyyət göstərmişdir. Bu cür mürəkkəb şəraitdə dövlətin müstəqilliyini qorumaq, onun 1920-ci ilin yanvarında Paris sülh konfransında müttəfiq dövlətlər tərəfindən tanınmasına nail olmaq M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan istiqlalçılarının nə qədər savadlı, dərin təfəkkürlü, vətənə sdaqətli fəaliyyət göstərmələrinin nümunəsidir.

Oxucular təqdim etdiyimiz əsərlərlə tanış olduqda özləri bunun şahidi olacaqlar. M.Ə.Rəsulzadənin Cümhuriyyət dövrü fəaliyyəti onun bir dövlət xadimi, siyasətçi kimi fəaliyyətinin əsas mərhələsini təşkil edir.

M.Ə.Rəsulzadə 71 il ömür sürmüşdür. Onun yalnız 32 ilini bilavasitə vətəninə yaşamışdır. Bu müddətdə onun göstərdiyi nəhəng fəaliyyət Azərbaycan tarixinin qızıl səhifələrini təşkil edir. Bu dövr haqqında çox yazılıb, xeyli dissertasiya işləri müdafiə edilib. Əlbəttə, sovet dövründə yazılanların hamısı məlum ideoloji və siyasi amillər səbəbilə düşmənçilik, saxtakarlıq, böhtan və iftira ilə müşayiət olunub. Azərbaycan müstəqilliyini bərpə etdikdən sonra isə Rəsulzadə irsinə münasibət tam olmasa da dəyişib. Məqsədim M.Ə.Rəsulzadənin vətəndəki fəaliyyətini, xüsusilə onun dövrü mətbuatda dərc edilmiş məqalələrini, imzası ilə dərc olunmuş sənədləri toplamaq və nəşr etdirməkdir. M.Ə.Rəsulzadənin Cümhuriyyət dövrünü əhatə edən əsərlərinin əlavə 2 cildini də hazırlayıram. 6-cı cild onun parlamentdəki çıxışları, 7-ci cild isə ədəbi-bədii və tərcümə əsərlərindən ibarət olacaqdır.

Zənnimcə bu əsərlər tariximizin bu möhtəşəm dövrünün tədqiqi və təbliğində ən möntəbər mənbələrdən sayıla bilər.

Şirməmməd Hüseynov

AZƏRBAYCAN İSTİQLALINI MÜBƏYYİN ƏQDNAMƏ

Azərbaycan İstiqlalını Mübəyyin Əqdnamə

Böyük Rusiya inqilabının cərəyanında dövlət vücudunun ayrı-ayrı hissələrə ayrılması ilə Zaqafqasiyanın rus orduları tərəfindən tərkini mücib bir vəziyyəti-siyasiyyə hasil oldu. Kəndi qüvvəyi-məxsusələrinə tərkd olunan Zaqafqasiya millətləri, müqəddəratlarının idarəsini bizzat kəndi əllərinə alaraq Zaqafqasiya Qoşma Xalq Cümhuriyyətini təsis etdilər. Vəqayi-siyasiyyənin inkişaf etməsi üzərinə gürcü milləti Zaqafqasiya Qoşma Xalq Cümhuriyyəti cüzindən çıxıb da müstəqil Gürcü Xalq Cümhuriyyəti təsisini solah gördü.

Rusiya ilə Osmanlı imperatorluğu arasında zühur edən müharibənin təsviyyəsi üzündən hasil olan vəziyyət hazireyi-siyasiyyə və məmləkət daxilində bulunan misilsiz anarşi cənub-şərqi Zaqafqasiyadan ibarət bulunan Azərbaycana dəxi bulunduğu xarici və daxili müşkülətdən çıxmaq üçün xüsusi bir dövlət təşkilatı qurmaq lüzumunu təlqin ediyor.

Buna binaən arayı-ümumiyyə ilə intixab olunan Azərbaycan Şurayı-milliyeyi-islamiyyəsi bütün camaətə elan ediyor ki:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xəlqi hakimiyyətə haqqınə malik olduğu kibi, Cənubi-Şərqi Zaqafqasiyadan ibarət Azərbaycan dəxi kamilülhüquq müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi Xəlx Cümhuriyyəti olaraq təqərrür ediyər.

3. Azərbaycan Xəlx Cümhuriyyəti bütün millətlər və bilxəssə həmciyar olduğı millət və dövrlərlə münasibəti-həsənə təsisinə əzm edər.

4. Azərbaycan Xəlx Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, silk və cins fərqi gözləmədən qələmrovunda yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə təmin eylər.

5. Azərbaycan Xəlx Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bilcümmlə millətlərə sərbəstənə inkişafı üçün geniş meydan buraxır.

6. Məclisi-Müəssisənə toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında arayı-ümumiyyə ilə intixab olunmuş Şurayı-Millii və Şurayı-Milliyə qarşı məsul hökuməti-müvəqqəto durur.

Bu əqdnamə 1918 sənəsi Mayın ayının 28-də Tiflisdə elan olunmuşdur.

**“İstiqlal” məcmuəsi,
28 Mayıs 1919, №1**

Qeyd: 1918-ci il mayın 11-dən M.Ə.Rəsulzadə Zaqafqaziya Seymi nümayəndə heyəti tərkibində Osmanlı Türkiyəsi ilə sülh danışıqlarında iştirak edirdi. Bu danışıqlar da Türbzən danışıqları kimi bir nəticə vermirdi. M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı kimi “Batım müzakirəti uzun sürmüş, gürcülər artıq Zaqafqasiya hökumətində qalmağı kəndi hesablarına zərərli görərək əl əlindən Almaniyə ilə anlaşımlardı”. Mayın 25-də Nümayəndə heyətinin rəhbəri Noy Jordaniya Batımı tərk edərək Tiflisə döndü. M.Ə.Rəsulzadə gürcülərin birtərəfli istiqlal elanı etmək planlarından xəbərdar idi. O, türklərlə ikitərəfli danışıqlar aparmaq üçün Batımda qalaraq elə mayın 25-də Nəsim bəy Yusifbəylini də təcili Tiflisə yola saldı. N. Yusifbəyli Tiflisdə Seymdəki müsəlman fraksiyasını toplayaraq fraksiyanın rəhbəri M.Ə.Rəsulzadənin məktubunu onlara oxudu, o cümlədən “İstiqlal Bəyannamə-

si”nin mətni ilə onları tanış etdi. Mayın 26-da gürcülər Seymdən çıxıb öz müstəqilliklərini elan edən gün müsəlman fraksiyası Seymin buraxılması ilə olaqadər kəndilərini Azərbaycan Şurayı-Millisi elan edərək 2 gün sonra Mayın 28-də daxi Azərbaycanın istiqlalını elan etmişlərdi”.

Beləliklə, Azərbaycan Milli Şurasının və Azərbaycanın müstəqilliyinin elanı məsələsi mayın 26-da Seymin müsəlman fraksiyasında müzakirə edilmiş və iki gün sonra mayın 28-də İstiqlal Bəyannaməsi elan edilmişdir. Bütün bunlar 1919-cu ildə Cümhuriyyətin bir illik yubileyi münasibətilə M.Ə.Rəsulzadənin hazırladığı “İstiqlal” toplusundakı “Azərbaycan Cümhuriyyəti” məqaləsində verilib. Azərbaycan Milli Şurasının protokollarında isə bu tarix mayın 27-si kimi göstərilir.

M.Ə.Rəsulzadənin Batımdan N. Yusifbəyli ilə göndərdiyi və Milli Şurada oxunan məktubu, onun teleqramı 2006-cı ildə nəşr olunmuş sənədlər toplusunda yoxdur. Xüsusi qeyd edilib ki, “ışda yoxdur”. Niyə yoxdur? Axı olub. Məsələnin araşdırılması vacibdir.

M.Ə.Rəsulzadə 1929-cu il mayın 28-də Cümhuriyyətin 11-ci il dönümünü münasibətilə “Odlu Yurd” məcmuəsində dərc edilmiş “Bu günün ilhamı” sərlövhlə məqaləsində yazırdı:

“İslam dünyasında ilk dəfə olaraq təəssis edən bir Türk Cümhuriyyətinin istiqlalını təsbit etmiş 28 May Bəyannaməsi... Böyük Fransız itxalı, Böyük Amerika istiqlal hərbi, Böyük Almaniyə istixlası, Böyük İtalyan ittihadı kibi hürriyyət və milliyyət hərəkətlərində əsas təşkil edən və nəhayət, Vilsonun 14 maddəsində yer bulan və Millətlər Cəmiyyəti fikrinin əsasını təşkil edən böyük fikir müqəzəyatının Azərbaycan xüsusiyyətilə imtiaz etdiyini göstərən bir vəsiqədir.” (“Odlu Yurd”, 28 may 1929, №4, səh.118-121)

Milli Şuranın 1918-ci il Mayın 28-də Tiflisdə elan edilmiş İstiqlal Bəyannaməsinin müəllifinin Milli Şura sədri M.Ə.Rəsulzadə olduğuna heç bir şübhə doğurmur.

Adı çəkilən “Bu günün ilhamı” məqaləsini də oxuculara təqdim edirəm – Ş.H.

Bu günün ilhamı

28 MAY!.. İştə idealist Azərbaycan nəslinə ilham verən bir gün!.. Hürriyyət və istiqlal günü!

Əsrin ən qiymətli şüarını təşkil edən milliyyət prinsipi və milli istiqlal haqqında bilistifadə bundan 11 il əvvəl kəndi istiqlalın elan edən Azərbaycan xalqı 28 May Bayannaması ilə milliyyət olaraq əsrlərdən bəri təəzzüb edən və sənələrdən bəri genişlənərək nəhayət, siyasi şüur və milli ehtiyac halına gələn davasını təsbit ilə mədəni millətlər ailəsi içində bir millət olaraq yaşamaq əzmində olduğunu bütün cahana elan etdi.

Bu gündən etibarən 28 May Azərbaycan xalqının həyatında siyasi ən mühüm bir amil oldu.

Hər hansı bir münəssisədə olduğu kimi, fikir müəssisələrinin də sənəlik blanço günləri var. 11 sənədən bəri milli Azərbaycan fikri yaşadığı həyat blançosunu 28 Mayda yoxlar və kəndi ilhamını bu tarixi gündən alır.

28 May, müasir Azərbaycan cəmiyyətinin dəhə Mirzə Fətəliyə başlayan milli tərəqqiyat və hərsi inkişaf seyrini icmal edərək, ona yaşadığımız milli istiqlal məfkurası ilə məşbu böyük dövr ilə müənasib bir şəkil və istiqamət vermişdir;

Bu şəklin hansı ümüdlərə istinad etdiyi və bu istiqamətin hansı hədəflərə doğru getdiyini bilmək istəyənlər ilk səhifəmizdəki Bayannaməni oxusunlar. Bu Bayanname milliyyət, cümhuriyyət, demokratik və müasirlik kimi dörd böyük rüknün üzərinə qaim bir fikir mənzuməsindən mühləmdir.

Öylə bir ilham ki, bu gün ən Uzaq Şərqdəki Çindən tutmuş, Qərbin ən son nöqtəsindəki İrlandiya, cənubdakı Hindistandan tutmuş Şimaldakı fin kəymələrinə qədər dünyanın hər tərəfindən böyük hərəkətlər yaradır, insan kütlələrini xətir və xəyalə gəlməyən bir enerji ilə tərəqqi və inkişaf yoluna sövq edir.

18-ci əsrin sonları və 19-cu əsrin əvvəllərindən etibarən mədəniyyət dünyası tarixində ən böyük rol oynayan bu ilham verən fikir, milliyyət ümudəsi, 20-ci əsrin hütlulu ilə daha ziyadə güvvət almış, Avropa və Amerika hüdudunu aşaraq, Yaxın və Uzaq Şərq məmləkətlərini dəxi kəndi təsirilə sarmışdır.

Cahan içindən gəmirən təzadların zaruri çarpazlaşmasından vücudə gələn böyük müharibə əsasında bu böyük güvvətin icra etdiyi təsiri gördük. Cahan hərbi kəndisini doğuran böyük təzadları tamamilə həll etmədi. Bu, tamamilə həll edilməyən məsələlər miyanında milliyyət məsələsi də var. Ləqəq bu məsələ tamamilə həll edilməmişsə də, qismən həll olunmuş, qismən də həlli önünə keçilməz bir inad və ısrarla vəz edilməmişdir. Bu üzərində ısrar edilən məsələlərdən biri də 28 Mayda vəz olunan Azərbaycan məsələsidir.

İslam dünyasının ilk dəfə olaraq təəssüs edən bir türk cümhuriyyətinin istiqlalını təsbit etmiş 28 May Bayannaması, Böyük Millət Məclisinin Türkiyə Cümhuriyyətinin hürriyyət və istiqlalını təzammün edən "Misaqi milli" növündən bir vəsiqədir. Bu vəsiqə, böyük Fransız itxialı, böyük Amerika istiqlal hərbi, böyük Almaniya itxialı, böyük İtalyan itxialı kibi hürriyyət və milliyyət hərəkətlərində əsas təşkil edən və nəhayət, Vilsonun 14 maddəsində yer bulan və Millətlər Cəmiyyəti fikrinin əsasını təşkil edən böyük fikir müqəzəziyyətinin Azərbaycan xüsusiyyətilə imtizac etdiyini göstərən bir vəsiqədir.

Milli istiqlal davası mədəni millətlər ailəsi miyanında kəndinə məxsus bir evə, bir yuvaya malik olmaq davası deməkdir. Cahan millətlərindən mühüm bir qismi bu sarih haqqına malik deyildir. Bunlardan bir qismi bu haqqını qazanmaq, bir qismi də onu idarə etmək məşğuldur. Azərbaycan xalqı ikinci növə daxilidir.

Əvət, 11 sənə əvvəl biz bu haqqımızı iqtisab etmiş, kəndi yuvamızı qurmuş, kəndi həyatımızı kəndimiz idarəyə başlamışdıq. Bizim böylə bir haqqə malik olduğumuz və özümüz-özümüzü idarəyə layiq olduğumuz mədəniyyət dünyası da qəbul etmiş, Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalı böyük dövlətlər tərəfindən dəxi tanınmışdı.

Fəqət, sözdə millətlərin kəndi müqəddəratlarını bizzat hələ haqlı olduqlarını qəbul edən bəlgəvliklər, işdə tavarüs etdikləri rus imperializminin ənənəsinə sadiq qalaraq, o zamankı siyasi vəziyyətdən istifadə edərək böyük bir güvvə ilə Azərbaycan hüdudunu keçərək hürriyyət və istiqlalımıza təvacüz etdiklər,

milliyyət, cümhuriyyət və demokrasi ümidlərini təhqir ilə milli müqəddəsətimizi kirli ayaqları altında çeynədilər.

Onlar bu ani zərbə ilə həyatı durdurmaq, tarixi çevirmək istədilər. Fəqət bilhuda!..

Tətbiq olunan bütün məzalıma, təcrübə olunan şeytani sistemlərə rəğmənlər, Azərbaycan həyatı-müstəvili bolşevizmin deyil, xilaskar millətçiliyin hədəfi üzərində inkişaf etməkdədir. Kommünizm ixtilalının ifxal şüarları ilə aldadılaraq mücadilə həyatına cəlb etdiyi xalq kütlələri həqiqi əsasdan ayrı olub, xəyal-əli üzərində qurulan sistemin ifxası nisbətində tarixin təbii yolundan getməyi bolşeviklərə rəğmənlər öyrənir, milli müqavimət gündən-günə qüvvətlənir. Qismi-məxsusumuzda təsbit edildiyi kimi, millət başına çökən bu kabusa müəssələh qiyamlar, siyasi mücadilələr və harsi müqavimətlərlə qarşı gəlir.

Bələ ki, müqəddəs cidalın 11-ci ildönümünə aid blançonu yaparkən bax nələri qeyd edə biliyoruz:

Köylülər əkin sahələrini azaldır, hökumətə ərzaq satmaq istəmirlər; sovet seçkiləri bolşeviziyada hökmfərma olan o müdhış terrora rəğmənlər, sovet əleyhində bir nümayiş şəklinə girir. Kommünistləri öldürürlər, komisiyonları basırırlar, köylü kommünistlərin verdiyi vərəqdəkiləri deyil, öz adamlarını secdirmək istəyir.

Gənclər milliyyət ruhu ilə mütəhəssisdir. Bu ehtisas gəncliyə qarşı tətbiq olunan təqibat sistemilə məksənlər mütənasib olaraq artır. Komsomollar bələ milliyyətçi olurlar. Nə sürgünlər, nə həbslər, nə də qətlər bu gəncliyi milli məfkurəyə məcburiyyətə qopara bilmir. Böyük qafılə şəklinə Şimali Rusiyaya sürülən mücahidlər "Yaşasın Azərbaycan!" - deyə vaqonlara atılır və arxasınca ağlayan gəlinə "türk qızı ağlamaz!" bağırırlar!..

İstiqlal qüvvəsi gün keçdikcə sistemin həyatın canlı qüvvətlərilə mücadilədə olduğunu görür və öz istinad etdiyi qüvvələrdən də şübhələnməyə başlayır. Nəticədə bir qızıl ordu nəfərləri arasında dəxi həbslər, sürgünlər və qətlər icra edildiyini xəbər alır. Duyuruq ki, kommünistlər hələ silahlarından təcrüd olunurlar.

Əvət, zaman milli istiqlal fikrinin lehinə işləyir. Qəlblərini bu qayaya bağlayan və cəhdlərini bu uğurda sərf edən azərbaycanlılar hər sənə 28 Mayda keçdikləri cidal yolunu seyr edir, hədəfə varacaq məsafəni tədqiq edirlər. Hərəkətlər aktiv və passivini ölçərək illik blançonu yapıdılar sonra yeni bir qüvvət və ilham ilə mücadiləyi davam etdirirlər!

Bu gün bizə nə ilham ediyor? On bir illik mücadilə nəticəsində nə görürük?

Mücadilə əzm və iradəsi mətinləşən bir millət görürük ki, hər dürlü mənelərə rəğmənlər, bir dəfə təsbit olunan böyük hədəfə doğru durmadan yürüyür. Cahan tarixinin təcrübəsindən, milliyyət fikrinin qüvvətindən və türkün əzəli qabiliyyətindən ilhamlanan bu yürüş rütləyə zəfərə nail olacaq, bu gün "Çeka"-nın qapalı zirzəmilərində, Sibiriyanın günəş görməyən tunduralarında, mühacirətin səfalət və məhrumiyətə dolu şəraitində daxilində hüriyyət, istiqlal və vətən eşqi və həsrətli döyünən həzin qəlblər, çox çəkməz vətənin ağuşunda yerləşər, istiqlal və hüriyyət bayramını müzəffər bir surətdə qeyd edirlər!

Hər 28 Mayı dərk etdikcə biz arzuladığımız günə bir az daha yaxınlaşdığımızı hiss edir, bu böyük gündə çarpan qəlblərin müştərək duyğusundan qüvvət və ilham alaraq yeni həmlələrlə yolumuza davam edəriz!

Bəli, vətəndaşlar, yürüyəlim, durmadan, yorulmadan, sarsılmadan daim yürüyəlim, məqsədə çatacağımız gün yaxınlaşır!..

İştə bu günün ilhamı, onu həqiqətə çevirəlim!

"Odlu Yurd", 28 may 1929, № 4

Təəzzüb – danışılan
Məşbu – doymuş
Müqtəziyat – lazımı şeylər
İmtizac – uyğunluq
Təvəris – varies olma
İxfal – gizli, örtülü
Məksus – bir şeyin tərsi, əksi

M.Ə.Rəsulzadənin öz səsilə 1953-cü ilin 28 Mayında "Amerikanın səsi radiosu"ndan Azərbaycana xitabı

Əziz vətəndaşlarım!

"Amerikanın səsi" radiosunun verdiyi imkanlardan istifadə edərək, bu gün, Azərbaycan tarixinin ən böyük günü olan 28 Mayda, Sizlərə xitab edirəm. 100 il sürən çar əsarətindən sonra bundan 35 il əvvəl Azərbaycan Şurayı-Millisi Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını bütün dünyaya elan etdi. O tarixdən əvvəl bir millət olaraq varlığını isbat edən Azərbaycan xalqı bu tarixdən etibarən millət olaraq bir dövlət qurmuş və bu dövlətin istiqlalı uğrunda bütün mövcudluğu ilə meydana atılmışdır. Mədəni bütün bir tərəkəyə (mirasə) malik olan Vətənimiz siyasət sahəsində çox böyük və dəyərlı həmlələr göstərmişdir. İstiqlal uğrunda yapılan tarixi savaşıların ən qanlısı XIX əsrin başlanğıcında Rusiya çarlığına qarşı yapılmışdır. 30 il qədər sürən bu savaş qəhrəmanlıqlarla doludur. Cavad xanın 1804-də Gəncədəki Şanlı qəzası dillərdə dastandır. "Ölmək var, dönmək yoxdur!" Bu, həqiqi vətənpərvərlərin təbii etdikləri ən müqəddəs şüardır.

28 Mayıs 1918ci ildə istiqlalını elan etməklə Azərbaycan tarixinin təbii bir nəticəsini fikirdən işə keçirdi. Eyni zamanda o, zəmanəyə hakim olan əsrin böyük şüarından istifadə edirdi. "Hər millət öz müqəddəratını özü həll etməyə səlahiyyətdardır" düşürünü xalqın ümumi rəyinə uyaraq istiqlalını elan edirdi.

İstiqlal elanı üzərində qurulan milli Azərbaycan hökuməti az zamanda məmləkətdə çox böyük işlər gördü:

100 ildən bəri əsgərlikdən mən edilən Azərbaycanda bir ordu yaratdı;

Çarlıq zamanında dövlət idarəsinə yaxın buraxılmayan azərbaycanlılardan zabit və əmniyyət qüvvələri vücuda gətirdi;

Sosial sahədə əsaslı islahata girişdi;

Kəndlilərə torpaq vermək üçün qanunlar hazırladı;

Fəhlələrin haqlarını qorumaq üçün tədbirlər aldı;

Xalqı az zamanda oxutmağa başladı;

Türkcəni dövlətin rəsmi dili elan etdi;

Orta və ali məktəblər açdı;

Qərbi Avropa demokratiyaları tipində xalq nümayəndələri cavabdeh bir hökumət üsuli-idarəsi yaratdı;

Hakimyyət Milli Məclisinin əlində idi. Parlamentdən etimad almıdığca heç bir hökumət iş başında qala bilməzdi;

Məmləkətdə tam bir azadlıq vardı;

O zaman indi sovet zamanında olduğu kimi terror deyilən şeydən bir əsər yoxdu;

Şəxslər də, məskənlər də əmin və amanda idi;

Vətənin qapıları indi olduğu kimi bütün dünyaya qapalı deyildi. Hər azərbaycanlı istədiyi zaman hara istərsə gedərdi;

Qonşu və Avropa dövlətləri ilə dostluq münasibətləri təsis edilmişdi;

Bütün millətlərlə alış-veriş vardı;

Bütün bunların nəticəsində idi ki, Cümhuriyyətimizin istiqlalı Avropa dövlətləri ilə Birləşik Amerika tərəfindən tanındı. Onları təqibən böyük bir çox dövlətlər də istiqlalımızı tanıdılar.

Türkiyə ilə İran Azərbaycanla münasibətə gəldilər. Arazlarında dostluq və qardaşlıq müqavilələri imzalandı.

12 yanvar 1920-ci il Cümhuriyyətin dövlətlər tərəfindən tanınması günü idi.

Bu gün Azərbaycan xalqı candan bayram etdi. Haqlı idi. Bu, həqiqətən böyük bir bayramdı. Çünki bu gündən etibarən Azərbaycan davası Rusiyanın bir iç məsələsi olmaqdan çıxmış, millətlərarası bir məsələ olmuşdur.

Mədəniyyət tariximizin şanlı fikir adamları tərəfindən alqışlanan azadlıq və istiqlal fikri məmləkətimizdə yerləşdi və bu iləri dünya demokratiyası tərəfindən təqdirlə qarşılandı. 100 ildən bəri üstümüzə çökmə istibdad və istila artıq bizdən uzaqlaşdı.

Heyhat! Qədər imtahanları tamam deyildi. Qanlı çar istibdadının yerini bu dəfə ondan daha qanlı bolşevik istibdadı tutdu.

Bələcə istiqlalımız qızıl istiləçilərin ayaqları altında əzildi. Müqavimət edən məmləkətdə qan gövdəyə çıxdı. Bundan bir ay əvvəl, 28 aprel Sovet propaqandaçıları bu qanlı istilə hərəkatını siza azadlıq və istiqlal hadisəsi kimi göstərdilər.

Sözdə sizo dünyanın ən azad və demokrat rejimi kimi qələmə verilən sovet quruluşunu işdə qəddar və ən yalançı bir istibdad rejimidir. Müqayisə etmək imkanında olsaydınız, bunun nə qədər doğru olduğunu gözünüzlə görərdiniz.

Azadlığımızı əlimizdən alanlar millətdən qorxmurlarsa, dəmir pərdəni qaldırırsınlar. Azadlıq ellən etsinlər. Edə bilməzlər! Çünki ağla-qara meydana çıxar. Onlar şəb-pərə kimidirlər, günəşdən qaçarlar.

Azərbaycan, onunla bərabər bütün Qafqasiya Cümhuriyyətləri həqiqi azadlıq və istiqlalına 1918-in Mayısında qovuşdular. 1920-ci ildə isə bu azadlıq və istiqlal qızıl rus ordusu tərəfindən üstün qüvvələrlə, qanlı və atəşlə basdırıldı. Faciələr və qəhrəmanlıqlarla dolu olan bu mücadilədə on minlərlə vətəndaş şəhid oldu. 1920-ci il istilasına qarşı 1918 istiqlal haqqını müdafiə edən Qafqasiya millətləri indi 33 ildir ki, müxtəlif vasitələrlə mücadilə edirlər. Zaman-zaman dramatik şokillər alan bu mücadilədə vaxtilə yalançı kommunist şüarlarına aldanan, yol azmış bəzi vətəndaşlar belə, bu gün həqiqi milliyətçilər və vətənpərvərlər cəbhəsinə keçmişlərdir. Yabançı istilası üzərinə əcnəbi məmləkətlərə çıxmış olan Qafqasiya emiqrantları milli istiqlal davasını mədəni dünya əfkarı-ümumiyyəsinə anlatmaqdadırlar. Bu vəzifəni ifadədə nə kimi müşküllərə uğradığımızdan bəhs etmənin burada yeri deyildir. Bu qədər demək lazımdır ki, sovetlərdə kommunist rejiminə düşən millətlərin hər dürlü haqq və hüquqdan məhrum qullardan ibarət cəmiyyətlər halına gəldiyini azad dünyaya anlatmaq çox çətin olmamışdır. Şükür ki, hadisələr bizə kömək edir. Dünya Sovet həqiqətini görməyə başlayır. Səkkiz ildən bəri hərbi bitirmişkən sülhə qovuşa bilməyən dünya artıq məsələni anlayır. Bilir ki, azadlıq və insan haqlarını inkar edən kommunistlər müəzzəm bir dövlət halında ayaqda durduqca və dünya

inqilabı atəşi ilə yandırmaq könlündən keçdikcə yer üzündə heç bir zaman sülh və asayiş buluna bilməyəcəkdir.

Azadlıq cəhaşşümül bir fikirdir. "Bir tək əsir insan, bir tək əsir millət qaldıqca, dünya həqiqi azadlıq və əmniyyət üzü görə bilməz".

1918 Mayısındakı tarixi qərarları ilə azad millətlər cəbhəsində yer alan Qafqasiya millətlərinin müqəddəratları azad millətlərin müqəddəratları ilə bağlanmışdır.

Rusiyadan ayrılmanın bir irtica, başqalarından ayrılmanın bir inqilab olduğunu söyləyən sovet diktatoru Stalin ölmüşdür, amma onun ikiüzlü sistemi – stalinizm hələ ayaqdadır. Bu sistem gün keçdikcə dünya həqiqətləri ilə daha çox qarşılaşmaqda, həqiqi ilə batıl, yalan ilə doğru üz-üzə gəlməkdədir. Şübhəsiz ki, bir gün həqiqət parılayacaq, azadlıq əsasını, Birləşmiş Millətlər prinsipini və insan haqqlarını tutan tərəf qalib gələcəkdir.

Bu qalibiyyət günəşi qızıl istibdad zülmü altında inləyən əziz Vətənimizdə 1918-ci ilin 28 Mayıs kimi yenidən doğacaqdır. Buna qətiyyənlə şübhə etməyiniz.

Vətəndaşlar! Üçrəngli istiqlal bayrağın döşlərinə gəzdirdən buradakı Vətən ayrısı bizlərdən, orada hər türlü qorxu və təhdid altında qəlbləri istiqlal eşqi ilə çırpınan azadlıq ayırısı sizlərdən candan salamlar göndərir, 28 Mayıs istiqlal qurbanlarının əziz ruhları hüzurunda hörmətli ayilir və hər iki tərəfi birləşdirən milli böyük həsrəti şairin deyişi ilə dilə gətirirəm:

"Sən bizimsən, bizimsən, durduqca
bədəndə can.

Yaşa, yaşa, çox yaşa, ey, şanlı
Azərbaycan!"

"Azərbaycan" jurnalı, 1984, №247
Ankara

Azərbaycanda milli hərəkat

Azərbaycanda milli hərəkat ideya mənbələrinə görə Şərqi milli-azadlıq ideyaları ilə Qərbi mədəni-demokratik cərəyanlarını özündə birləşdirir.

Müsəlman və türk elementləri ilə məskunlaşmış, nə mədəni, nə də dini baxımdan Rusiya ilə heç bir ortaq cəhəti olmayan və Rusiyanın yalnız silah gücünə işğal edilmiş Qafqaz Azərbaycanı mənon heç zaman rus dövlətçiliyi ilə barışmayıb, çünki o dövlətçiliyin ənənələri, məlum olduğu kimi, müsəlman və türk ələminə ədəvət üzərində qurulmuş, bunun da nəticəsində panislamizm və pantürkizm ideyaları bu ələmdə həmişə canlı maraq doğurmuşdur.

Zaman keçdikcə, cəmiyyət qüvvələri inkişaf etdikcə, get-gedə əhalinin daha geniş dairələri ictimai hərəkata qoşulduqca müsəlman Şərqi milli-azadlıq ideyalarına nisbətən milli hərəkat Azərbaycanında daha tez Avropa xarakteri almışdır.

Tarixən Şərqi ədəbiyyatına Füzuli (xristian ərasının XV əsrinin sonlarında böyük türk şairi) kimi məşhur, parlaq ulduzlar vermiş Azərbaycan ədəbiyyatı artıq XIX əsrin əvvəllərində modernləşməyə başlayır. Böyük novator Mirzə Fətəli Axundzadə anlaşıqlı xalq dilində yazdığı ölməz əsərləri ilə Azərbaycan cəmiyyətinə yeni təkan verir. O, yeni formalı yaradıcılığında (Müsəlman dünyasında ilk dram əsərlərini o yazmışdır) XVIII əsrin liberal-maarifçi ideologiyasından qaynaqlanan tam yeni ideyalar təbliğ edir.

Mirzə Fətəlidən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatı Qərbi ideyalarına meyil etməyə və həyat hadisələrinə tənqidi yanaşmağa başlayır.

Mirzə Fətəlidən sonra liberalizm yönü böyük şairlər, yazıçılar və dramaturqlar nəslini meydana gəlir və onlar öz qarşılarına xalq-ə Avropa anlayışlarına həvəs yaratmaq, onun daxilində ictimai özəfəliyyət hissi oymatmaq vəzifəsini qoyurlar.

1875-ci ildə Bakı şəhərində (Azərbaycan paytaxtı) Azərbaycan dilində ilk qəzet meydana gəlir; bu, Rusiyada nəşr olunan ilk

türk-müsəlman qəzeti idi. Həsən bəy Zardəbinin bu "Əkinçi" qəzetində Mirzə Fətəlinin maarifçilik ideyaları mütəmadi qayda-müddəfiə edilirdi. Mirzə Fətəli və onun davamçıları "Əkinçi"yə qədər bu ideyaları müccərəndə şəkildə, müəyyən siyasi tendensiya olmadan yaydıqları halda Azərbaycanın ilk publisistinin yazılarında bu ideyalar konkret siyasi məqsədə xidmət edirdi. "Azərbaycanlılar müasir sivilizasiyadan bəhrələnməli və Avropa mədəniyyəti ilə ünsiyyətdə olmalıdırlar, əks halda həmişəlik əsarət altında qalmağa məhkumdurlar..."

Mirzə Fətəlinin müccərəndə yazılmasına səbrlə yanaşan çar hökuməti, ilk siyasi qəzetin istiqamətinə laqeyd qala bilməzdi. "Əkinçi" bağlandı. Onun redaktoruna Bakıda Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti yaratmağa da icazə verilmədi.

1905-ci ilə qədər Azərbaycan ictimaiyyəti çar senzurasının tikanlı pəncəsində idi. Yalnız çar ordusu Mancuriyada məğlub olduqdan sonra baş vermiş birinci rus inqilabı sayəsində azərbaycanlıların ictimai həyatında yeni dövr başlanır. Gündəlik qəzetlər və müxtəlif dövrə nəşrlər meydana gəlir. Ədəbiyyat, musiqi və səhnə rəngarəng formalarında inkişaf edir. Mətbəələr açılır; müxtəlif ictimai-maarifçi cəmiyyətlər, siyasi dərnəklər və partiyalar təşkil olunur. Möhkəm zəmin üstündə dayandığını hiss edən ictimai hərəkat açıq-aşkar milli xarakter alır, bütün imperiyada liberal-inqilabi hərəkatla həmahəng olaraq həm ümumsiyasi islahatların həyata keçirilməsinə, həm də Rusiya ərazisində yaşayan müsəlmanlar üçün xüsusi milli-mədəni hüquqlara nail olur.

Həm də o vaxt cəmiyyətdə iki əsas təmayül özünü göstərirdi. Köhnə zadəgan təbəqələrindən çıxmış, universitet təhsili almış nisbətən yaşlı nəsil Rusiya liberalları ilə bir sırada addımlayır, əksəriyyəti milli tərbiyə görmüş gənc nəsil isə Rusiya ictimaiyyətinə radikal və inqilabi cərəyanlara rəğbət bəsləyirdi.

Məlum antimusəlman siyasəti yeridən Rusiya imperiyasının zülmü altındakı türk xalqları siyasi cəhətdən bir istiqamətdə, həm də öz aralarında sıx ideya-təşkilat əlaqələri yaradaraq fəaliyyət göstərirdilər. Ümmurusiya müsəlman hərəkatına

müəyyən dərəcədə Azərbaycan cəmiyyətinin nümayəndələri rəhbərlik edirdilər.

Rusiya müsəlmanlarının siyasi cəhdlərini formalaşdıran iki tarixi fakt Rusiya müsəlmanlarının siyasi həyatının inkişafında iki mühüm məqamı müəyyənləşdirir: bunlardan birincisi 1905-ci ildə çağırılmış Nijni Novqorod qurultayı, ikincisi isə 1917-ci il Moskva qurultayıdır.

Taktiki cəhətdən rus liberalizmi ilə əməkdaşlıq şüarı altında keçən Nijni Novqorod qurultayı siyasi baxımdan milli-mədəni və mülki-hüquqi xarakterli tələblərlə məhdudlaşdı. Moskva qurultayı isə Rusiyanın muxtar milli-ərazi vahidlərinə bölünməsi tələb olunan qətnamə qəbul etmişdi. İlə birinci, həm də ikinci qurultayda siyasi formulirovkaları Azərbaycan nümayəndələri (birincisində – ilk Dövlət Duması Müsəlman Fraksiyasının sədri Ə.M.Topçubaşı, ikincisində – Azərbaycan milli-demokrat “Müsavat” partiyasının sədri M.Ə.Rəsulzadə) irəli sürmüşdürlər.

Nijni Novqorod qurultayı keçirilən zaman təkcə qurultayın özündə deyil, həm də yerlərdə, yəni Azərbaycanda əksəriyyət liberalların tərəfində idi; Moskva qurultayında isə liberallar heç yada düşmürdü, əvəzində “rus inqilabi demokratiyası” deyilən koalisiyanın tərəfdarları var idi; lakin onlar demokratik Rusiyanın unitar quruluşuna dair tələbləri ilə azlıqda qaldılar. Əksəriyyət imperiya hüdudlarında yaşayan bütün millətlərin milli-ərazi baxımdan ayrılmasını tələb edən inqilabi millətçilərin arxasınca getdi.

Nijni Novqorod qurultayında həlledici rol oynamış Azərbaycan inqilabi milliyətçiliyini Moskva qurultayında “Müsavat” partiyası təmsil edirdi; bu partiya hələ Qafqaz müsəlmanlarının Bakıda keçirilmiş qurultayında (1917-ci ilin aprelində) öz proqramını açıqlayaraq tələb etmişdi ki, təkcə Azərbaycanın deyil, Rusiyanın hakimiyyəti altında olan digər türk millətlərinin də öz dövrləri formalaşmalıdır.

“Müsavat” partiyasının xadimləri yaşlı nəsilədən fərqli olaraq Azərbaycanın ilk rus inqilabi dövründə Rusiya ictimai fikrinin inqilabçı qanadına rəğbət bəsləyən gənc nəslinin nüma-

yəndələrindən ibarət idi. Çarizmə mübarizədə onlar inqilabi sosializmə, tam sadıq olmasa da, ən münasib müttəfiq kimi baxırdılar.

Ölkələrini kölə vəziyyətinə saldıqına görə Rusiyaya nifrət bəslədikləri üçün bu gənclər dərindən təxribati fəaliyyətlə məşğul olan ifratçı partiyaların taktikasını daha asanlıqla qəbul edirdilər.

İslamçılığın və türkçülüğün ideya ənənələrinin modernləşdirilmiş anlayışlarını özündə saxlamış milli ideologiyanın, xalqçı-sosialist yönü sosial proqramın, bir də Azərbaycanın və bütün Qafqazın Rusiyadan ayrılmasına cəhd mənasında inqilabçı taktikanın birlişməsi kimi fəaliyyət göstərən müsavatçılıq qısa müddətdə Azərbaycan xalq kütlələrinin içində böyük populyarlıq qazanmışdı. Rusiya Müəssislər Məclisinə, Zaqafqaziya Seyminə, Azərbaycan Parlamentinə və hətta Bakı Fəhlə Deputatları Sovetinə seçki zamanı “Müsavat” partiyası və onunla blok yaradan qruplar həmişə böyük əksəriyyət təşkil edirdi. Bu andan etibarən, “müsavatçılıq” Azərbaycan milliyətçiliyinin sinonimına çevrilir.

Dirçəlmış milli ədəbiyyatın yaydığı, müxtəlif yönü ictimai-siyasi təşkilatların və cərgələrin müdafiə eldiyi, nəhayət, “Müsavat” partiyasının proqramında konkret siyasi formulirovka almış Azərbaycanın millətçilik-dövlətçilik baxımından öz müqəddəratını təyin etməsi ideyası, ümumxalq tələbinə çevrilərək gerçəkləşmiş oldu. Azərbaycan Milli Şurası ümumxalq iradəsinə uyğun olaraq 1918-ci il Mayın 28-də Azərbaycanı müstəqil demokratik respublika elan etdi...

Varşava, 1933

“Voprosi istorii” jurnalı, Moskva, 2002, №2

“Elm” nəşriyyatı, 2009, səh.23-27

M.Ə.Rəsulzadənin Tiflisdə Zaqafqaziya Seymindəki çıxışları 4-cü iclas 16 fevral 1918

Seym üzvü olan vətəndaşlar! Mən xüsusi olaraq ona görə söz aldım ki, burada Daşnaksütyun partiyasının ünvanına deyilmiş məzəmmətli sözlərə münasibətimi bildirim. Rusiya imperializminin, Xalq azadlığı partiyasının nümayəndələri halə də yerli xalqlara təklif edirlər ki, öz şəxsi tələlərini beynəlxalq siyasi intriqa vasitəsilə həll etsinlər (*sas-küylü alqışlar*). Zavalı Şərqi xalqları bu siyasətin bütün dəhşətlərini və nəticələrini yaşamışlar. Onlar çox bəlalara düşər olublar, indi isə üzllərini xalqları oyuncağı çevirən, kiçik xalqlar haqqında yalnız öz qarəzli niyyətlərinə lazım olanda düşüncənə Londona, Parisə, Berlina və digər kapital mərkəzlərinə deyil, qonşularına, demokratiyaya çevirirlər (*alqışlar*). Qanlı müharibənin başlanğıcında bu və ya başqa partiyalar belə bir səhvə yol verdilər ki, dünya müharibəsinin bu kapital intriqalarının nəticəsi olduğunu nəzərə almadılar və beynəlxalq avantüraya cəlb edildilər, xalq ruhunun ayıldığı indiki məqamda isə Xalq azadlığı partiyası istəyir, bu xalqlar daha böyük çətinlikdə qalsınlar. Burada, əsasən, Xalq azadlığı partiyasının nümayəndəsi danışı və Daşnaksütyun partiyasına hücum edərək bildirdi ki, bu partiyanın təmsilçisi bir neçə saatdır öz mövqeyinə xəyanət edir. Amma mən belə fikirləşirəm ki, onu qəzəbləndirən Daşnaksütyun partiyası nümayəndəsinin bir neçə saat ərzində öz əqidəsinə dönük çıxması deyil. Bu qəzəbin əsas səbəbi ondan irəli gəlir ki, onların mövqeyi şərait başqalaşdığına, Zaqafqaziya xalqlarının mənafeyi düzgün anlaşıldığına görə saat 3-ə saat 10 arasında deyil, 1914-cü ilə 1918-ci il arasında, Zaqafqaziya Seyminin açılış zamanı dəyişib. Məsələ bax bundadır. Xalqların öz müqəddəratlarını təyin etmək ərzusunda olduqları, Zaqafqaziya xalqlarının öz həqiqi mənafehlərini dostcasına dinc yanaşı yaşamaqda, demokratiyanın gücünə daha çox inanmaqda gördükləri, çiyin-çiyinə yaşamağın tarixi zərurətə çev-

rildi, öz tələlərini onlarla ittifaqda həll etmək istədikləri indiki məqamda Xalq azadlığı partiyasının nümayəndələri bizi məcbur edib deyirlər – “İngiltərə kapitalının, Fransa kapitalının nümayəndələrini, köləlik siyasəti olan Avropa siyasətinin intriqaçılarını özünüzlə götürüb sülh danışıqlarına gedin”; yox, biz onlarla birlikdə sülh danışıqları aparmağa gəlməyəcəyik, çünki əvvəlcədən bilirik ki, onlar oraya sülh danışıqlarında bizə kömək etməyə deyil, başlıca olaraq mane olmağa gedəcəklər (*alqışlar*).

Mənim təmsil etdiyim partiya xalqların öz müqəddəratlarını tam təyin etməsi prinsipinə söykənir, milli-məhəlli federasiya tərəfdarıdır. Bu prinsip əsasında tələb edirik ki, bizə tam özünüdarə səlahiyyəti verilsin. Tələb edirik ki, bir xalq kimi biz özümüzü özümüzü təmsil edək. Biz tələyimizi öz arzumuzla uyğun, əlbəttə, “Özün də qəşə, başqaqlarına da yaşamaq imkanı ver” prinsipi əsasında qurmalıyıq. Bu prinsipi biz bütün xalqlara və Türkiyədəki ermənilərə də şamil edirik (*alqışlar*).

Biz özümüzə tələb etdiyimizi başqaqları üçün də tələb edəcəyik və başqaqları da özlərinə tələb etdiklərini bizim üçün də tələb edəcəklər; o zaman biz ümumi demokratik dil tapmış olacağıq. Bax bu ümumi demokratik dil, bax həqiqi maraqlarımızın bu anlaşılması sülhə nail olmaq üçün bizə yetərincə təminat verəcək. Biz öz gücümüzə inanmamaqda davam etsək, özümüzü harayaya gərməyəcəyik, haradansa kömək gözləsək, heç vaxt bu köməyi gərməyəcəyik, çünki tarixdə elə hallar olub: baxışlar uzaqlara tuşlanıb, uzaqlardan kömək tələb olunub və gözlənilib, oradan isə tanıdığımız bu bədbəxt xalqa, əzabkeç erməni xalqına homin Londondan nə cavab göndərsələr yaxşıdır? Deyiblər ki, İngiltərə gemiləri Ararata qalxa bilməz. Bax indi də erməni xalqına eyni şey təklif edilir (*sas-küylü alqışlar*).

Yox, bütün Rusiya demokratiyası kimi, Rusiyanın bütün xalqları kimi erməni demokratiyası da ağır günlər keçirib, rus sentralizminin, rus imperializminin, ümumiyyətlə hər cür sentralizmə və imperializmə xas olan həqiqi mənasına, həqiqi fizionomiyasına yetərincə bələddir və buna görə də o öz tələyini Milyukovun bağlamış olduğu müqəddəs müqavilələrə, siz həmişə

bu müqəddəsliyi qorumağı bizə təklif edirsiniz, əsasən qurmayacaq. Yox, biz bu müqavilələrə müqəddəs bir şey kimi baxa bilmərik, çünki bu müqəddəslik bizə çox baha başa gəlib. Biz əsl demokratik maraqlara, əsl demokratik azadlığa zidd olmayan müqavilələrdən müqəddəscasına yapışacağıq. Budur xalqların həmrəyliyi, budur bir-birinin hüquqlarına qarşılıqlı hörmət (*bitün skamyalardan səs-küylü alqışlar*).

7-ci iclas. 19 fevral 1918

Burada cəbhə nümayəndələrinin və eser partiyası təmsilçilərinin Məclisə buraxılmasını dəstəkləyən fraksiyanın nümayəndələri var. Bu məsələnin formal tərəfi bizim üçün, yəni bir qrup biterəflə birlikdə Müsavat partiyası üçün onun məğzi qədər önəmli deyil. Məsələnin məğzini araşdırmazdan öncə formal cəhətə toxunmağı lazım bilirəm. Məndən əvvəlki natiq Məclisi-Müəssisən üzvlərinin yığıncağını bizim mövcudluğumuzun başlanğıc yığıncağı kimi dəyərləndirdi. O deyir ki, bu yığıncaq Seymi toplamaq qərarı verib. Deyir ki, o yığıncaqda cəbhə nümayəndələri iştirak edəblər və bu məsələ həm formal, həm də hüquqi cəhətdən həll olunur. Mən bu məsələni qəti şəkildə həll etməyə hazırlaşmıram, amma fikirləşirəm ki, məntiqin qəbul və tələb etdiyi şeyi hüquq da tələb etməlidir. Məntiqi nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda həmin yığıncaqda, əsasən, cəbhə nümayəndələrinin olması və partiyalardan olan nümayəndələrin çox hissəsinin orada iştirak etməməsi təsadüfi xarakter daşıyır və bu səbəbdən indi Zaqafqaziya Seymi yaratmaq istəyənlər mexaniki çoxluq əldə edəblər. Siz antlaşın ki, əsası təbii yolla qoyulmayan rüşeym inkişaf edə bilməz, onda biləcəksiniz ki, sizin hüquq öz-özünə sıradan çıxacaq, ayaqları altından yer qaçan adamların vəziyyətinə düşəcəksiniz. Zaqafqaziyada taun ola biləcəyi haqqında burada çox danışdılar, Polşadan, cəbhədən bəhs etdilər, Fransada səs verməmiş əsgərlərdən söz açdılar. Bu faktların hamısı ilə hesablaşmaq lazımdır. Bu faktlarla onların Rusiya Məclisi-Müəssisəsinə aid olduğu qədər hesablaşmaq lazımdır. Lakin söhbət Zaqafqaziyadan, hakimiyyət yaradılmasından, Qanunverici orqan kimi yerli məsələləri həll etməli olan Zaqafqaziya Məclisi-Müəssisəsinə gedirsə, bu cür nümunələr gətirmək məntiqsizlikdir. Burada bir məsələdən də danışdılar. Dedilər ki, cəbhə düz üç il Zaqafqaziyayı qoruyub, indi onları Zaqafqaziya Seymində iştirak hüququndan məhrum etmək ədalətsizlikdir. Dedilər ki, Zaqafqaziyanın müdafiəçilərinə biz Zaqafqaziya Seymində iştirak hüququ verməliyik. Bəli, vətəni qoruyanların,

başqalarını müdafiə edərkən öz qanlarını axıtmış insanların xidməti böyükdür, amma bu hələ o demək deyil ki, həmin xidmətlərinin əvəzinə biz onlara hüquqi anlamda hədiyyə verməliyik. Mən bilirəm ki, bizim əlil cəbhə müdafiəçilərimiz var – buna görə onlar xüsusi imtiyazlara malikdirər. Ailələrini təmin etmək üçün onlara iqtisadi imtiyazlar verilir. Vətəni müdafiə etmiş şəxslərə belə imtiyazı verməmək də olar, lakin bu insanlara imtiyaz vermək onlara nəso bağışlamaq hüququdur – bu hüquq işə heç kimə verilməyib.

Bu cür imtiyazları vətəni həqiqətən müdafiə edənlərə vermək lazımdır, çünki biri vətəni müdafiə edibso, başqa biri etməyib. Heç kəs bu imtiyazları bağışlamaq hüququna malik deyil, bu, təbii olaraq belədir, lakin məsələyə hüquq nöqteyi-nəzərindən yanaşsaq görürük ki, bizə belə hüquq verilməyib – bu, qeyri-demokratikdir. İşin məğzində gəlincə, biz bilməliyik ki, əslində mövcud olmayan, üzvləri evlərinə çıxıb getmiş cəbhəyə Seymdə iştirak hüququ veririksə, onda biz seçiciləri olmayan üzvlərin Seymdə təmsilçiliyinə yol verməliyik. Seçiciləri olmayan deputatları təsəvvür edə bilərsinizmi? Bu, montiqə ziddir. Siz nəzərə almalısınız ki, Qafqaz cəbhəsinin, Qafqaz ordusunun Rusiyanın müxtəlif guşələrinə qayıdan nümayəndələri orada öz mülki həyatlarını qurmaqla məşğul olmalıdırlar. Deməli, bununla biz Qafqaz cəbhəsinə xüsusi imtiyaz vermiş olarıq, yəni onların həm burada, həm də Rusiyanın bütün başqa yerlərində nümayəndəlikləri olacaq. Bunu nəzərə almağın Qafqazqaziya üçün böyük əhəmiyyəti var, çünki Seym Qafqazqaziyanın bütün cərəyanlarını, bütün maraqlarını bərabər səviyyədə əks etdirməlidir. Deyilənlə nəzərə alınmasa, Seymdə qüvvələr nisbətini kökündən dəyişdirə biləcək, bizi yanlış yola yönləndirəcək mexaniki çoxluq yaranar və bunun nəticəsində yaradacağımız təşkilat Qafqazqaziyanın bütün niyyətlərinə və maraqlarına xidmət etməyə qadir olmayacaq. Bu məsələ sadə görkəmdə, həminin aydın görə biləcəyi bir müstəvidədir, lakin esər partiyasının nümayəndələri nədənsə bunu partiya məsələsinə çevirmək istəyirlər. Onlar elə bilirlər ki, cəbhə haqqında danışanda esər partiyasının sol cinahı bərdə,

inqilabi Rusiyanın sülh məsələlərini həll edərkən böyük önəm verilməli olan nümayəndələri haqqında danışsınlar. Sülh məsələsini onlar diyar məsələsi deyil, ümumdövlət məsələsi hesab edirlər. Ümumdövlət anlamında Qafqazqaziya sülh məsələləri, aydındır ki, Qafqazqaziya miqyasında həll olunmalıdır və məhz buna görə də Qafqazqaziya Seymində mexaniki nümayəndələrin olmaması zəruridir. Bir faktı qeyd etməliyik ki, esər partiyasının nümayəndələri bu məsələdən partiya məsələsi düzəltmək və "Müsavət" partiyasının burjuva partiyası olduğunu, onlar açtılar məsələni bütün torpaqları təmənənəsiz olaraq əməkçi xalqa verməklə həll etməyə çalışdıqları halda, bizim pay torpaqların maksimal normasını müəyyənləşdirmək niyyətində olduğumuzu nəzərə çarpdırmaq istəyirdilər. Eşərlər açtılar məsələni özlərinə əlverişli mənada, yəni torpağı sosialistləşdirmək mənasında həll etmək istəyirlər, amma mən düşünürəm ki, daha çox başqa partiyanın – sosial-demokratlar partiyasının arxasınca gedən Qafqazqaziya demokratiyasının mənafeyi esər partiyasının maraqları ilə üst-üstə düşür. Bu mexaniki çoxluğun Qafqazqaziyanın zərərinə, yoxsa xeyrinə xidmət edəcəyini sos.-dem partiyası yaxşı bilir. Torpaqların sosialistləşdirilməsi eksperimenti belədir. Torpaqların sosialistləşdirilməsi eksperimentinin Qafqazqaziya demokratiyasının xeyrinə olub-olmaması məsələsinə mən bunun esər partiyasına aidiyyəti olduğu qədər toxunacağam. Esər partiyası həmişə deyir ki, onları bu zaldan, yəni Qafqazqaziya Seymindən çölə atmaq istəyirlər. Yox, heç kimi Qafqazqaziya Seymindən çölə atmaq istəmirlər, sadəcə, onu mahiyyət etibarilə buradakı iclaslarda iştirak etmək hüququna malik olmayan çoxluqdan təmizləmək istəyirlər, mövcud olmayan və seçiciləri olmayan cəbhənin nümayəndələrini buraya buraxmaq istəmirlər. Mən həm də Qafqazqaziyanın müstəqilliyi məsələsinə toxunacağam. Esər partiyasının nümayəndələri vurğuladırlar ki, sülh məsələsində onların burada iştirakı zəruridir və bu məsələ ümumrusiya miqyasında həll edilməlidir. Onlar istəyirlər ki, sülh məsələsi Rusiyanın müttəfiqləri ilə birgə həll olunsun. Axı elə bir vəziyyət yaranıb ki, biz özümüz heç olmazsa sülh məsələsində Petroq-

radın qərarına tabe olmamaq fikrinə gəlirik. Sülh müqaviləsini özümüz müstəqil bağlamalıyıq. Biz bu sülh müqaviləsini bağlamağa özümüzün səlahiyyətli olduğumuzu elan etmişik.

Bizim fikrimizin öleyhinə olaraq Zaqafqaziyanın taleyini və maraqlarını həll etmək niyyətində olan kəslər zorla bizim sıralarımıza soxulmaq istəyirlərsə, onda belə mexaniki çoxluğun yaradılması təbii qüvvələr nisbətinin zərurinə olacaq. O qüvvələrin ki, yalnız onlar Zaqafqaziyanın taleyini həll etməli olan xalqların həmrəyliyinin təminatçısı ola bilərlər.

Müsavət partiyasının fraksiyası və bitərəflər qrupu məsələni bu şəkildə nəzərdən keçirərək bəyan etməyi lazım bilir ki, cəbhənin təmsilçiliyi məsələsi, yəni Zaqafqaziya Seymində mexaniki çoxluq yaradılmasına vasitəçilik edəcək nümayəndələr məsələsi müsbət həllini taparsa, bu, Zaqafqaziya Seymində işin düzgün gedişini ləngidəcək və bizi vadar edəcək ki, Zaqafqaziya Seymində sonrakı mövqeyimiz məsələsini nəzərdən keçirək.

8-ci iclas. 20 fevral 1918

Ölkədə hakimiyyətin təşkili məsələsini ilk növbədə bizim Zaqafqaziya Seyminə münasibətimiz baxımından nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu seym əsl qanuni orqan, yəni parlamentdir, yoxsa Məclisi-Müəssisən? Bizim fikrimizcə, Zaqafqaziya Seymi Məclisi-Müəssisəndir və bir Məclisi-Müəssisən kimi o, ilk növbədə öz səlahiyyətini, hansı məsələləri həll etməyə ixtiyarı olduğunu müəyyənləşdirməlidir. Deməli, öncə Zaqafqaziya Seyminin səlahiyyətini müəyyənləşdirmək lazımdır, neçə ki səlahiyyəti müəyyənləşdirilməyib, Zaqafqaziyada qəti qaydada təşkil ediləməli olan hakimiyyət formasını qəti qaydada qurmağa imkan olmayacaq. Əlbəttə, Məclisi-Müəssisən əsas məsələlərin həlli ilə, Zaqafqaziya Konstitusiyasını, federasiyanı hazırlamaqla, ayrı-ayrı ərazi vahidlərinin funksiyalarını müəyyənləşdirməklə məşğul olduğu müddətdə də Zaqafqaziya idarə edilməlidir. Deməli, indi təşkil ediləməli olan hakimiyyət müvəqqəti xarakterdə olacaq. Əsl hakimiyyət gələcəkdə yaradılacaq. İndi bizim yaratdığımız hakimiyyət Müvəqqəti Hökumət xarakteri daşmalıdır. Müvəqqəti Hökumətin tərkibinə, məqsəd və vəzifələri məsələsinə toxunmuram. "Bu hökumət anarxiya ilə mübarizə aparmalıdır, yol çökməli, ərzaq təminatı ilə məşğul olmalıdır" deməklə onun funksiyalarını müəyyənləşdirmək istəmirəm. Bunlar məlum məsələlərdir. Hakimiyyətin başlıca funksiyası anarxiyaya qarşı mübarizə aparmaqdır. Bu cür ümumi məsələləri xüsusi vurğulamağa ehtiyac yoxdur. Aydın ki, hakimiyyət bir demokratiya orqanı kimi demokratiyanın xeyirinə işləyəcək. Bu barədə söhbət gedə bilməz. Bu hakimiyyəti, bu icra orqanını kim tərtib etməlidir? Haqqında söhbət gedəcək vəziyyətin biz mahiyyətini anlamalıyıq. Mərkəzi ölkə hakimiyyətinin əsasını federativ hakimiyyət təşkil edir, deməli, biz bütün Zaqafqaziya xalqları federasiyasının əsaslarının mahiyyətini nəzərə almalıyıq. Hakimiyyət koalisiyalı olmalıdır və Zaqafqaziya xalqlarının hamısının federasiyasını və koordinasiyasını təmin edə biləcək bütün digər elementlər bu koalisiyaya daxil edilməlidir. Buna görə də Məclisi-Müəssisə-

numuzun səlahiyyətlərini müəyyənləşdirəndən sonra biz əsas partiyaları birləşdirəcək ümumi dil, ümumi düstur əldə edəcəyik. Bu bizə hakimiyyəti və onun tərkibini təşkil etməyə imkan verən yolu göstərəcək. Bax bu mövqedə dayanmaqla biz mənşeviklər partiyasından olan nümayəndələrin burada irəliləmələri bəzi müddəalara münasibət bildirməliyik. Sülh və 1914-cü ildəki sərəhdən Zaqafqaziya Seyminin və Zaqafqaziya hakimiyyətinin ən əsas mövcudluq bazası olmalıdır. Şübhəsiz, demokratik sülhün və 1914-cü il sərəhdinin düsturlaşdırılması bizim siyasətimizin təməli daşı olmalıdır. Bir məsələni də vurğulamağı lazım bilirəm ki, bu düstura demokratik sülhün həqiqi anlamı daxil edilməlidir. Eləcə də aqır məsələ mülkün qədər tez halını tapmalı, bütün torpaqlar dərhal ömüklə qarşı verilməlidir. Zənnimcə, bu məsələdə Seymədəki ən əsas partiyalar arasında fikir ayrılığı olmayacaq. Zaqafqaziya xalqları arasında federativ həmrəylik həyatı yarıda biləcəkdir bir hakimiyyət qurmaq istəyiriksə, ilk növbədə mövqeyimiz belə olmalıdır ki, bizim Seym, bir Məclisi-Müəssisən kimi, öz səlahiyyətini müəyyənləşdirsin. O, səlahiyyətini müəyyənləşdirəndən və Məclisi-Müəssisən tərəfindən tanındıqdan sonra bizim həmrəy işləmək, ölkə hakimiyyəti təşkil etmək imkanımız olacaq. Hələlikdə koalisiyalı və müvəqqəti olmalıdır (*Müsavat fraksiyasının skamyalarından alışıqlar*).

... Zaqafqaziya Seyminin üzvü olan vətəndaşlar. Bəyannaməmizdən məlumdur ki, biz Zaqafqaziya Seyminə Məclisi-Müəssisən kimi, Seymin təşkil etdiyi hökumətə isə müvəqqəti hökumət kimi baxırıq. Zaqafqaziya Məclisi-Müəssisən və müvəqqəti hökumət Zaqafqaziya konstitusiyasının əsaslarını və demokratik təminatları elə hazırlamalıdır ki, Zaqafqaziya xalqlarının həmrəy mövcudluğu mümkün olsun. Biz bu mövqedə dayanaraq hökumətin bu yöndə atacağı addımları var gücümüzlə dəstəkləyəcəyik. Şübhəsiz, Zaqafqaziyanın gələcək quruluşunun əsas dayəqlarını işləyib hazırlamalı, qırmalı və qorumaqlı olan müvəqqəti hökumət və Zaqafqaziya Seymi ilk növbədə azad Zaqafqaziyanın bütövlüyünün keşiyində dayanmalıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən Zaqafqaziyanın bütün xalqları, Zaqafqaziya Seyminə daxil olan bütün partiyalar, o cümlədən Müsavat par-

tiyası, göstərilən məqsədlərə çatmaq üçün Hökumətin atacağı bütün addımları dəstəkləyəcək. Bu monada Zaqafqaziya xalqları bir nəfər kimi Zaqafqaziyanın azad müstəqil dövlətçiliyini təhdid edən bütün təhlükələri dəf etməyə hazırdırlar. İndi azad Zaqafqaziyanı daha çox xarici təhlükə narahat edir, lakin Zaqafqaziyanın müstəqilliyinin itirilməsi təhlükəsi ləkə xaricdən gəlmir. Zaqafqaziya Seyminin məsul fraksiyalarının bəyannaməsində ifadə olunub ki, şimalda siyasi vəziyyət irticaya gətirib çıxarsa, onda biz bu vəziyyətə qarşı mübarizə aparmağa məcbur olacağıq. Bu da Zaqafqaziya üçün xarici təhlükədir. Həm də bütün Zaqafqaziya xalqları səslərini ucaldaraq və Zaqafqaziyanın müdafiəsinə qalxaraq öz daxili psixikalarnı kökündən dəyişməlidirlər. Daxili psixikanın bu cür dəyişməsi öz ifadəsini bunda tapmalıdır ki, biz "xarici təhlükə" deyəndə həm cənub, həm də şimalı nəzərdə tuturuq. Biz xarici təhlükəyə bu yöndən yanaşmasaq, Zaqafqaziyanı müstəqil, vahid, azad, bütöv dövlət kimi təsəvvür etməsək, bu vəziyyət müdafiəmizin obyektinə çevirməyə, gözlərimizi naməlum nöqtəyə zilləyərək xarici təhlükəni şərti olaraq qəbul etsək, mən belə düşünürəm ki, onda Zaqafqaziya xalqlarının birləşməsi və həmrəyliyini nail olma bilməyəcəyik. Hökumətin bəyannaməsinə bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşanda biz tam əmin oluruq ki, həm müvəqqəti hökumət, həm də Zaqafqaziya Seymi öz məsul partiyalarının şəxsində Zaqafqaziyanın müstəqilliyini hər cür xarici təhlükədən birlikdə qoruyacaqlar. Əlimizdə belə yekdil həmrəylik qərarı və müstəqil, azad, vahid Zaqafqaziya olduğu təqdirdə biz bütün Zaqafqaziya xalqlarının onun müdafiəsinə qalxacağına təminat verə bilərik. Biz düşünürük ki, inqilabın Zaqafqaziya xalqlarının sərbəst inkişafı, əhalimizin demokratik təbəqələrinin hüquqlarının təmin edən bütün nailiyyətlərini mövcud şəraitdə, azad Zaqafqaziyanın olduğu bir durumda qoruyub saxlamaq mümkündür. Bu bizim siyasətimizin əlfası və omeqası olmalıdır. Hökumət bəyannaməsini bu baxımdan nəzərdən keçirərək və hökumətin məhz bu yolla gedəcəyinə, Zaqafqaziyanın demokratik hüquqlarının qorunmasını bu yolda görəcəyinə inanaraq biz təşkil edilən hökuməti qətiyyətlə dəstəkləyəcəyimizi bəyan edirik.

"Müsavat" da Rəsulzadənin istefası yalandır.

Son günlərdə "Müsavat" nümayəndələrindən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə cənablarının Zaqafqasiya Seymindən istefa verdiyi haqqında bir xəbər çıxmışdır. Aldığımız məvsuq (mətbəxə) və mühəqqəq xəbərlərə görə Məhəmməd Əmin əfəndi hazırda sülh muraxxaslırla bərabər Trabzondadır və Seym əzəliğindən istefa verməmişdir.

"Açıq söz",
13 mart 1918, №700

18-ci iclas. 17 mart 1918

Sadaxlı hadisələrinin yolverilməz olması, Seymdəki bütün fraksiyaların bunu eyni dərəcədə pisləyəcəyi ilə bağlı iki fikir ola bilməz, amma bu, ilk belə hadisə deyil. Bu, çoxsaylı hadisələrdən biridir, onların haqqında burada xeyli danışılıb. Deyilib ki, bunlar bu və ya digər partiyaların ümumi siyasətinin əlahiddə təzahürləridir. Mənşəviklər partiyasının möhtərəm nümayəndəsi, hörmətli Sereteli öz nitqində sinfi maksimalizmdən bəhs edərək bildirdi ki, Rusiyadakı maksimalizm Rusiyanın süqutuna səbəb oldu, milli maksimalizm isə Zaqafqaziyanı çökdürəcək. Milli maksimalizmdən danışarkən o, Müsavat partiyasını və müsəlman millətini də suçlandırdı. Deməliyəm ki, bu irad yer-sizdir, çünki müsəlman maksimalizminin nədən ibarət olduğu bilinmir. Axı burada bizə deyirlər ki, mütəşəkkil qırmızı qvardiya erməniliyindən, gürcülüyündən, müsəlmanlığından asılı olmayaraq bütün cinayətkarları, bütün xalq düşmənlərini eyni dərəcədə cəzalandırır. Burada bizə deyirlər ki, erməni hərbi hissələrinə, erməni qoşunlarına cəbhənin köməyinə getməyə imkan vermirlər. Göstərilir ki, bu, başlıca olaraq Zaqafqaziyanın müsəlmanlar yaşayan yerlərində baş verir; bu yerlərdəki anarxiya nəticəsində vətən müdafiəçilərini Zaqafqaziyamızın sərhədlərini qorumaq üçün göndərməyə imkan vermirlər. Bütün bunlardan danışarkən mən bilmək istədim: müsəlmanların aqressiv maksimalizmi nədən ibarətdir, bu millətçilik hansı üstünlüklərlə, hansı vasitələrlə silahlanıb, onun hansı maksimal tələbləri yerinə yetirilib? Elə bir yerdə maksimalizmdən danışmaq olarmı ki, millis yaratmaq üçün dəfələrlə bu mərkəzi hökumətə müraciət olunub, hər dəfə də cavab veriblər ki, silah yoxdur. Axı düz bir ay Bakı quberniya komissarlığı nümayəndələrinin döymədiyi qapı qalmayıb, bu günə qədər 500 vintovka ala bilmirlər ki, quberniyada qayda-qanun yaratsınlar. Müsəlman hissələri belə vəziyyətdədir, halbuki milli maksimalizmə yoluxmamış kimi görünən partiyalar öz tələblərinin maksimum ödənməsinə imkan qazanıblar. İttiham olunan müsəlman maksimalizminin isə yerlərdə

qayda-qanunu qorumaq üçün tələb olunan şeylərin heç minimumunu da almaq imkanı olmayıb. Bir tərəfdən belə bir vəziyyətin, digər tərəfdən Daşnaksütyun partiyasının nümayəndəsinin bu kürsüdən müdafiə edərək bəraət qazandırdığı vəziyyətlə bağlı mon bəyan etməliyəm ki, Zaqafqaziya xalqlarının qarşılıqlı münasibətlərini və həmrəyliyi ayrı-ayrı təsadüfi hadisələrdən, fakt və olaylardan asılı vəziyyətə salmaq olmaz, burada ümumi böyük siyasət diqqətdə saxlanılmalıdır. Məsələyə bu nöqtəyindən nəzərdən, yəni böyük siyasət nöqtəyindən nəzərdən yanaşdıqda bəzi milli dairələrin nə ilə məşğul olduqlarını görmək lazımdır. Sizcə, kütlələrin psixikasına təsir edən bu siyasət deyilmi? Fərqi yoxdur, ya burada, Zaqafqaziyada, ya da onun hüdudlarından kənarda törədilən kütləvi zorakılıq, istər sərhədlərin qorunması adı ilə məlum hissələrin bu kütləvi çıxışlardakı özbaşına hərəkətləri, istər 1914-cü ildə rus imperializminin avanqardı şəklində olmuş, istərsə də kimin döyüşüb – kimin döyüşmədiyi bilinməyən indiki məqamda baş verən qırğınlar kütlələrin psixologiyasına məlum psixi təsir göstərir. Bu təsir hər cür asiyyətin pozuntuları və kodəli olaylar doğura bilər. Biz ayrı-ayrı halların, ayrı-ayrı fakt və hadisələrin şahidi oluruqsa, deməli, bunların dərin psixoloji kökləri var. Burada bizim qarşımızda müəyyən konkret faktlar və bu konkret faktlarda iki cinayət, iki cinayət faktı görünür. Bir fakt – hakimiyyət nümayəndələrinə cinayətkarına hücum və onların sərhədlərin müdafiəsi üçün nəzərdə tutulmuş silahlarının alınması. Bu cinayətə görə cəzayı qanuni hakimiyyət qüvvələri verir. Bunun üçün qırmızı qvardiya var, başqa sözlə, hakimiyyət orqanları bu cinayətə görə cəza tətbiq edir. Bu hücumda, bu cinayətə təşkilatçı əli olduğu müəyyənləşərsə, hökumətin borcu, biz bunu tələb edirik, həmin cinayətkarı da tapmaq, qanunun bütün şiddəti ilə qəti bir şəkildə cəzalandırmaqdır, belə hallarda heç bir rəhmədillikdən söhbət gedə bilməz (*Səslər: "doğrudur"*). Bununla belə, burada bütün mümkün faktlardan, bütün mümkün hadisələrdən danışarkən və onları birtərəfli qaydada işıqlandırarkən bizim uzaq illərə və aylara getməyimiz, daha qəti cinayətini, yəni heç nəyə

qarışmayan, müsəlmanların məskunlaşdığı kəndlərin qarət və məhv etmək cinayətinin məğzini zəiflətmək üçün "Orada filan şey olmuşdu, burada filan hadisə baş vermişdi" deməyimiz lazım deyil (*Səslər: "doğrudur"*). Verilmiş konkret sualı konkret cavablandırmaq əvəzinə siz o tərəf – bu tərəfə vurnuxur, konkret faktdan deyil, tamam ayrı şeydən danışırırsınız. Sadəhdən danışın. Bu və ya başqa cinayətləri kimin icazəsi ilə edirsiniz, başaşağı, heç bir suçu olmayan kəndləri kimin icazəsi ilə çapıb talayırsınız? Özbəşinə bu cür cinayətlər tərəfdən qoşun hissələri var, hökumət bu qoşun hissələrinin ipini yığımaq iqtidarında deyil, onları ciddi intizama tabe etmək iqtidarında deyil, onların yalnız bir hökumətə qulaq asaraq heç bir şuluqluq etməsinə nail olmaq iqtidarında deyil. Nəçə ki vəziyyət belədir, müntəzəm olaraq bu qoşun hissələrinin özbaşınalığına məruz qalan kütlələrin də özbaşına iğtişarın törətməyəcəyinə zəmanət vermək olmaz. Bir neçə söz də Seymin bəzi fraksiyalarına göstərilən, mənim zənnimcə, qeyri-məntiqi münasibət barədə demək istəyirəm. Biz – xalqın seçmiş olduğu Zaqafqaziya Seyminin üzvləri, müxtəlif partiyaların nümayəndələri vəhid hökumət təşkil etmişik, ona tam etimad rəyi vermişik; bizim etimadımızla təmin olunmuş bu hökumət bütün bu hallarda öz hakimiyyətindən istifadə etməli, həm indiki, həm də sonrakı hallarda hökumət kimi hərəkət etməlidir. Bu hökumət ixtiyarında olan qüvvələrini, istər qırmızı qvardiyanı, istər hər hansı bir qoşun hissəsinin, yaxud icbari aparatın bir hissəsinin vasitəsi ilə qayda-qanunu bərpa edərkən burada özünü bizə müəyyən məlum partiyanın müəyyən qüvvəsi kimi təqdim etməməlidir, biza – həmrəy şəkildə fəaliyyət göstərən xalq nümayəndələrinə, müxtəlif fraksiyalara hökuməti necə dəstəkləmək, demokratiyanı necə qorumaq barədə öyüd vermək, hökuməti yalnız bir fraksiyanın müdafiə etdiyini, digər milli fraksiyaların və milli partiyaların filan işləri görməli olduğunu söyləmək lazım deyil. Mənim fikrimcə, burada demokratiyanı, kəndliləri hamı eyni dərəcədə müdafiə edir (*Səslər: "doğrudur", "düzdür"*). Demokratıyanın və kəndlilərin mənafeqi məşəvətlər fraksi-

yasının nümayəndələrinə nə qədər əzizdirsə, mənə də o qədər əzizdir; Seymə elə baxmaq olmaz ki, guya burada demokratiya nümayəndələri yalnız menşeviklərdir, qalan fraksiyalar isə bütün bu hərəkətlərdə müqəssirdir və başqa fraksiyalar qarşısında məsuliyyət daşıyırlar. Seymin işinə həmrəyliyi poza biləcək belə ton vermək olmaz (Səs: "Siz düz başa düşməmişiniz"). Mənim fikrim belədir ki, ictimai işə razılıq vermiş və Müvəqqəti Zaqafqaziya hökumətini (Səs: "müvəqqəti niyə, daimi") irəli sürmüş hər bir fraksiya bütün digər fraksiyalarla bəhom bu hökumətin bütün addımlarını dəstəkləyəcək və indiki halda onun gördüyü tədbirə bənzər bütün tədbirləri alqışlayacaq. Buna görə "Qayda-qanun naminə yalnız bir fraksiya mübarizə aparır" fikrini xüsusi vurğulamağa ehtiyac yoxdur. Məsələni belə qoymaq olmaz. Məsələ o vaxt belə qoyula bilər ki, hökuməti yalnız bir fraksiya təşkil etmiş olsun və o, bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürsün. Hələ belə bir şey yoxdur, hələ hökuməti bütün fraksiyalar birlikdə təşkil edirlər və hökumət Seymədəki bütün fraksiyaları təmsil edir, bu fraksiyalar bu hökumətin atdığı addımlarla eyni dərəcədə maraqlanırlar və bu hökumətin demokratiyanın müdafiəsinə yönəlmiş hər bir addımı müsəlmanlar partiyasına da əzizdir, bu partiya hökumətin bu yöndə hər bir addımını alqışlayır (Səslər: "doğrudur")...

... Mən şəxsi məsələyə görə söz almışam, lakin fürsətdən istifadə edib buradakı bəzi həmlələrdən danışacağam. Menşeviklər fraksiyasının nümayəndəsi elə tonda danışır ki, elə bil başqa fraksiyaların buradakı skamyalarda oturmuş nümayəndələri, daxili işlər nazirinin dediyi kimi, məhkəmə skamyasında əyləşiblər. Mən cavab nitqinə məlum münasibətimi bildirdim və dedim ki, hökumət başçısına inəlum fraksiyanın təmsilçisi kimi baxıram.

Natiqə diqqətlə qulaq asılsa, belə səhvə yol verilməyə bilər. Burada tez-tez deyirlər ki, siz səhvə, cinayətə yol verirsiniz, ola bilər ki, siz çox səmimisiniz, vicdanlısınız, lakin sizin siyasətiniz anarxiyaya aparır. Burada deyildi ki, bizim və Zaqafqaziya Seyminin başının üstündən bütün demokratiyaya elan edilsin ki,

onların siyasəti yeganə nıcatverici siyasətdir, başqalarının arxasınca getməyin. Siz guya hər bir milli ittifakdan kənar olan öz sosial-demokratiya siyasətiniz haqqında danışmağı bu qədər sevirsinizsə, onda icazə verin bildirim ki, bu beynəlmiləl siyasətin nələri gizlətməsi yetərincə ballıdır. Burada nədən danışmaq ki? Burada Rusiya irsinin bölüşdürülməsindən danışmağa dəyməz. Hökumət nümayəndəsi bunu heç bir dəlil-sübut olmadan təkzib etdi, əslində isə bunu rəqəmlərlə təkzib etmək daha yaxşı olardı: hansı millət nə qədər silah alıb. Bu halda biz bunun həqiqətə nə qədər uyğun gəldiyini görərdik (Alqışlar).

Seym üzvü olan vətəndaşlar. Bakı şəhərində Müsavat partiyasının bolşevikləri dəstəkləməsi ilə bağlı bir qədər izahat verməliyəm. Bu məsələnin, göründüyü kimi, öz tarixi var. Bizim nümayəndələrin bir neçə dəfə bu tribunadan bildirdikləri kimi, Bakı quberniyasının təşkili, millisin, silah-sursatın təşkili və s. baxımından Bakı şəhəri, qismən də Bakı quberniyası Tiflisdən heç vaxt lütfkarlıq görməmişdir. Belə sırf spesifik, əlahiddə şərhiyə görə Bakı böyük qarnizon məntəqəsi kimi həmişə bolşeviklərin, yaxud bolşevik ovqatlı şəxslərin tərfində olub və ona görə bu siyasəti dəstəkləmək məcburiyyətində qalıb ki, bütün Zaqafqaziyada qanlı əks-səda doğura biləcək asiyyət pozuntularına məruz qalması. Bolşeviklərin öz əsgər kütlələri ilə təkəv Bakı üçün deyil, həm də bütün Zaqafqaziya üçün təhlükəli olduğu bir vaxtda, hətta bolşeviklərin qatı düşməni olan partiyaların da bu və ya başqa taktiki gedişlər etdiyi bir zamanda Müsavat partiyası belə bir taktiki mülahizədən çıxış edərək məlum taktiki üsullardan bəhrələnmək zorunda idi. Sizin çoxunuza yaqın ballıdır ki, Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinə ilk seçki zamanı təkrar seçki təyin olundu və bu seçki dördhədlı düstur əsasında – ümumi, bərabər, gizli, birbaşa – keçirildi; o vaxt Müsavat partiyası səs çoxluğu qazanma bilmədi. Belə bir vəziyyətdə “Genişləndirilmiş Şura” deyilən qurum müsəlman demokratiyasını təcrid etmək üçün hər cür tədbirə əl atırdı. Bu özünü onda göstərdi ki, onlar “yerlərdən seçim” deyilən ayrıca seçki texnikası işlətməklə demokratik seçki üsulunu ləğv etdilər, bununla da Bakıdakı fəhlə kütləsinin əsasən müsəlmanlardan ibarət hissəsi seçkidən kənar qaldı. Bu belə olurdu: seçki zavodlardan, yəni “yerlərdən” təyin edilirdi. Siz bilirsiniz ki, müsəlman kütləsi, müsəlman fəhlələr başlıca olaraq şaxtada işləyirlər. Onların arasında zavodlarda çalışan azdır və bu cür seçki üsulunda ən çox müsəlmanlar uduzdu. Bundan əlavə, burada belə bir texniki özəllik də var: yığıncaq zavodda keçirilir, boşboğaz bir nəticə gəlib anlaşılmaz rus dilində danışır, yığıncaq 2 saat davam edir,

dili başa düşməyən fəhləni seçkiqabağı yığıncaqların sönünədək heç bir qüvvə ilə saxlamaq olmur. Beləliklə, xüsusi bir obstruksiya (şuluqluq salmaqla iclasın qəsdən pozulması) qurulur, orada yalnız dili yaxşı bilən, seçkidə marağı olan, müzakirələrdə iştirak edən fəhlələr və partiya adamları qalır. Nəticədə sol eserlər və bolşeviklər seçkidə qalib gəlirlər. Müsəlman fəhlələr və Müsavat partiyası bu cür qeyri-demokratik seçkiyə etiraz etsələr də, heç bir digər partiya onların etirazına qoşulmadı, Müsavat partiyası və müsəlman fəhlələr tək qaldılar, etiraz etsək də, bolşeviklərin ideyasını müdafiə etmədən, onlara rəğbət bəsləmədən başqa millətlərdən olan fəhlələrlə münaqişə yaratmamaq üçün sovetə daxil olmağı, fəhlə və əsgər deputatları sovetinin ideyasını dəstəkləməyi lazım bildik. İkinci seçkidən sonra Müsavat partiyasının və müsəlman demokratiyasının nümayəndələri bu cür eybəcər seçki forması nəticəsində xeyli azlıqda qaldılar, birinci seçkidə sovetin tərkibinin 60 faizini təşkil etdikləri halda, bolşeviklərin keçirdikləri ikinci seçkidə cəmi 15 faiz səs topladılar. Müsavat partiyası bu 15 faiz səsə Sovetin işinin gedişinə heç bir təsir göstərməyə qadir deyildi və bu halda bolşevizmin dəstəklənməsindən söhbət də gedə bilməzdi. Üstəlik də Müsavat partiyası özünün Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetindəki bəyanatında bu çatışmazlığı Sovetin nəzərinə çatdıraraq göstərmişdi ki, bu Sovet fəhlə kütləsinin nüfuzlu bir təşkilatına çevrilmək iddiasında bulunan orqanı ola bilməz; Sovetdə müsəlman kəndlilərin nümayəndələri yox idi, halbuki o, “Fəhlə, Əsgər və Kəndlilə Deputatları Soveti” adlanır. Nəticədə həmin Sovet üzvlərinə bərabər sayda nümayəndəlik tələb edən matroslara və əsgərlərə güzaştə getdi. Fəhlələrin hər 300 nəfərə 1 nümayəndəsi vardı, əsgərlər isə tələb edirdilər ki, hər 100 nəfərə 1 nümayəndə olsun. Menşeviklər partiyasının və eserlərin Sovetdəki nümayəndələri də bunun normal olmadığını bildirmişdilər. Sovet bu məsələni müzakirə edərək belə anormallığa yol verməmək, əsgər nümayəndələri ilə fəhlə nümayəndələrinin sayını bərabərləşdirmək, yəni 300 nümayəndə yerindən birini əsgərə vermək qərarına gəldi. Bundan sonra matroslardan biri hərbi seksiya adından qəti

sürətdə bəyan etdi ki, bu halda hərbi seksiya Soveti tərk edəcək. Bu tələb qarşısında qalan Sovet güzaştə gedərək öz qərarını geri götürdü. Müsavat partiyası buna etiraz etdi. Menşeviklər fraksiyası istisna olmaqla yerdə qalan bütün fraksiyalar bunu normal hesab etdilər və bu güzaştə məqsəduyğun saydılar. Əsas fraksiyaların bu cür münasibəti və çoxluğun belə, necə deyirlər, "demokratik" taktikası, güc qarşısında belə mütilik müqabilində Sovetlərin hakimiyyətini tanımadıqlarına baxmayaraq başqa partiyaların və təşkilatların hamısının fikri qəti olduğu üçün Sovetin cəmi 15 faizini təşkil edən Müsavat fraksiyası buna qarşı çıxsaydı belə, bolşeviklərə qarşı heç nə edə və bu riskə gedə bilməzdi. Məclisi-Müəssisani bombalarla, pulemyotlarla və toplarla müdafiə etməyə hazır olduqlarını bildirən Mərkəzlər, bununla belə, bolşeviklərin Bakıdakı hakimiyyətini tanıdılar – biz sovetlərin siyasəti əleyhinə getsəydik, bu, toqquşmaya səbəb olardı, belə toqquşma isə dərhal millətlərarası toqquşmaya çevrilər və mövcud zaman şəraitində bütün Zaqafqaziyanı alova bürüyərdi. Biz bu yangını törətmək istəmədik və Müsavat partiyasının bütün obyektiv tənqidçiləri bu taktikaya qiymət verərkən o halda haqlı olacaqlar ki, təsdiq etsinlər: belə siyasi şəraitdə Müsavat partiyası başqa taktika seçə bilməzdi. Son dövrə gəlinə, Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin məşhur qətnaməsi sizə artıq məlumdur, o qətnamə ki, orada Zaqafqaziya Seyminə qəti müharibə elan olunmuşdu, o qətnamə ki, orada Tiflisə hazır yürüş tələb edilir və bu qətnaməni xırda bir qeydlə imzalamışdılar ki, Daşnaksütyun partiyası da sovet hakimiyyətini qəbul etmir. Daşnaksütyun partiyasının nümayəndələri indi də deyirlər ki, bolşeviklərin qoşun hissələri bu Bakı toqquşmalarında iştrak edirlər. Bu qoşun hissələri erməni hissələrindən, erməni əsgərlərindən başqa bir şey deyildi. Daşnaksütyun partiyası onlara çox böyük təsir gücünə malikdir və onları bu riskli addımdan çəkindirə bilərdi. Amma necə çəkindirə bilərdi ki, bu partiya bolşeviklərlə birlikdə Zaqafqaziya Seyminə və Zaqafqaziya Komissarlığına qarşı müharibə elan edib. Mən bu kürsüdan çıxış edərək hökumət bəyannaməsi haqqında danışanda demişdim

ki, Zaqafqaziyanın müstəqilliyinə təhlükə təkcə cənubdan deyil, həm də şimaldan gəlir. Bəzi qəzetlər bu sözləri yersiz hesab etmişdi. Yazmışdılar ki, indi təhlükə cənubdandır, hələ olmayan təhlükədan danışmaq nəyə lazımdır. Əslində Zaqafqaziya təhlükə bilavasitə şimaldandır, onlar bizim üstümüzə atəşlə, qılıncla gəlirlər. Zaqafqaziya Hökuməti, Zaqafqaziya Seymi bu məqamla hesablaşmırsa, Müsəlman sosialist blokunun buradan tələb etdiyi qəti addımları atmayacağısa, onda yadda saxlayın ki, biz burada oturub müstəqil olaraq həmrəy iş görə bilməyəcəyik. Müstəqil, həmrəy həyatımızı yarımcıq qoya biləcək bolşeviklərə qarşı, şimaldan basığıya qarşı bütün tədbirləri görməklə mübarizə aparmaq lazımdır. Biz bu işə həmrəyliklə qoşulmasaq, heç bir həmrəylik, Zaqafqaziya üçün heç bir xoşbəxtlik mümkün olmayacaq.

Zaqafqaziya Seyminin üzvü olan vətəndaşlar. Zaqafqaziya xalqları uzun müddət despotizm zülmü altında bu despotizmə qarşı birgə, həmrəy mübarizə apararaq ümumi arzu və ideallara malik olublar. Və bu ümumi arzu və ideallar ondan ibarət olub ki, despotik Rusiya azad Rusiyaya çevrilsin, azad Rusiyada milliyətindən, dinindən asılı olmayaraq bütün xalqlar özlərini bərabərhuquqlu hiss etsinlər, onlara ögey ananın farqı münasibəti bəslənilməsin. Birgə mübarizə apararaq və uzun müddət bu böyük günü gözləyərək onlar Böyük Rusiya inqilabının şahidi oldular və bu inqilab Rusiyanın bütün xalqlarına çoxdan gözlənilən azadlıq gətirməli idi. Bu inqilab bütün xalqların əməkçi küllələrini əsrlik zülmədən qurtarmalı idi. Rusiya xalqları ürəklərində bəslədikləri arzulara yenincə yaxınlaşmışdılar ki, Rusiyada dəhşətli bir möcüzə baş verdi, lakin bu dəhşətli möcüzə bütün xalqları, Rusiyanı azad, demokratik ölkə kimi görmək istəyən hər kəsi məyus etdi. Bizim azadlığımız, bizim demokratik ideallarımız, təəssüf ki, eybəcər görkəm aldı, çoxmillətli Rusiyanın bütün xalqları öz taleələrini Rusiya ilə birlikdə həll etmək istədikləri bir vaxtda bu Rusiya və Rusiya demokratiyası elə vəziyyətə düşdü ki, demokratiya prinsipləri və idealları arzulanan sanksiyanı ala bilmədi, azadlıq əvəzinə Rusiyada biz anarxiya və bərbadlıq görürük. İnqilabın bütün xalqlara öz müqəddəratını azad şəkildə təyin etmək hüququ vəd edən böyük şüarları öz müqəddəratını Mərkəzin əmrinə və tapşırığı ilə təyinetmə şüarına çevrildi. Bu təyinetmə formasını dəyişərək öz müqəddəratını təyin edən millətlərin hamısını əzməyə, cəzalan dırmağa başladı.

Azadlıq elan etdilər, amma bu azadlıq nəticə etibarilə özlərini "demokrat" adlandıran istismarçıların əlinə keçərək əsarət formasını aldı. Rusiya daxilində millətlərarası münasibətlər belə eybəcər formaya düşəndə, təəssüf ki, əlimiz hər yerdən üzüldü. Nə həqiqi vətəndaş azadlığı, nə də həqiqi demokratik prinsiplər qazana bildik. Yerli xalqların hüquqları despotların vaxtında

olduğundan da çox tapdandı. Zaqafqaziya xalqları bax belə faktlar, belə gerçəklik qarşısında qaldılar, halbuki onlar Mərkəzdən fərqli olaraq, nəyin bahasına olursa-olsun, yeni böyük demokratik Rusiya yaratmaq istəyirdilər; məqsədlərinə çata bilməyirdilər və həmin böyük demokratik Rusiya onların əvəzinə sülh müqaviləsi bağladı; onların əvəzinə sülh müqaviləsi bağladı və təəssüf ki, onları istinadgahlardan məhrum etdi, müəyyən orazılardan məhrum etdi, Karsdan, Ardahandan və Batumdan məhrum etdi. Elə vəziyyət yarandı ki, zərurətə görə, rus dövlətçiliyinin inkişafına görə bir-birini Mərkəzin bağlandığı qədər bağlana bilməyən Rusiya xalqları şimalda anarxiyanın və zülmət qaranlığın tüğyan etdiyi, bunun nə ilə bitəcəyinin bilinmədiyi bir vaxtda baş-başına buraxıldılar. Bizim qarşımızda böyük bir təhlükə durur ki, anarxiya mərkəziyyətçi Rusiya formasını ala bilər və demokratiya prinsipləri deyil, imperializm prinsipləri qələbə çala bilər (*yerdən səslər*: "heç vaxt"). Digər tərəfdən, görürük ki, bundan sonra da bu vəziyyətə dözsək, bizim üstümüzə gələn şimal imperializmi Zaqafqaziya demokratiyasının sıralarına qarşıqlıq gətirər, eyni zamanda cənubdan gözlənilən yürüş – türkiyəlilərin yürüşü də bizim sıralarımızı parçalaya bilər. Bu parçalanma Zaqafqaziya demokratiyasının məhvi deməkdir. Zaqafqaziya demokratiyası özünü müdafiə etməlidir; inqilabın bütün nailiyyətlərini qoruyub saxlamalıdır; Zaqafqaziya demokratiyası böyük Rusiya inqilabının nemətlərindən, böyük demokratik prinsiplərdən bəhrələnməli, bu nailiyyətləri bizə yalnız irtica gətirən Rusiyaya qurban verməməlidir (*səslər*: "doğrudur"). Zaqafqaziya müstəqil olmalıdır (*səslər*: "doğrudur"). Bu müstəqillik zərurətə çevrilir. Dostcasına yaşamaq üçün, Zaqafqaziya xalqlarının həmrəy yaşaya bilməsi, inqilabın verdiyi azadlıq nemətlərindən istifadə edə bilməsi üçün müstəqillik elan etmək lazımdır. Zaqafqaziya yalnız doğuşla müqayisə edilə biləcək bir vəziyyətdədir. Zaqafqaziya doğuşun bütün əzablarını yaşayır, Zaqafqaziya doğur və buna görə də biz bu əzablardan qorxma-mahıyıq. Körpənin – Zaqafqaziyanın sağlamlığı üçün Zaqafqaziyanın müstəqilliyini qorxudan deyil, vicdanla qəbul etmək la-

zımdır. Biz müstəqilliyimizi qorxudan deyil, vicdanla elan etsək, ümidvaram ki, bu müstəqillik Zaqafqaziya xalqlarını birləşdirən ən yaxşı lehim olacaq və dostcasına birgə iş, dostcasına birgə yaşayış şəraitində Zaqafqaziya demokratiyası ona öz azadlığını hər cür qasddən qorumaq üçün qüvvət və enerji verən neməllər əldə edəcəkdir. Təəssüf etməli oluruq ki, Zaqafqaziyanın müstəqilliyi Batumun, Ardahanın və Karsın əlimizdən çıxmış olduğu bir vaxtda elan edilir. Lakin məndə dərin bir əminlik var ki, səmiyyətlərsə, Zaqafqaziyanın müstəqilliyini qorxudan deyil, vicdanla qəbul etsək, Zaqafqaziya demokratiyasının azad inkişafına verilən zamanətlə biz bu itkilərin yerini doldura bilərik (*Alqışlar*)...

... Zaqafqaziya Seyminin üzvü olan vətəndaşlar. Mən Zaqafqaziya Seyminin Zaqafqaziyanın müstəqilliyi əleyhinə çıxış edən üzvlərinin münaqişəninə nəzər çərpdirərkən üçün ikinci dəfə söz aldım. Onlardan biri Kadetlər partiyasının və başqa bir partiyanın, onun özünü təqdim etdiyi kimi, Rusiya inqilab partiyasının nümayəndəsidir. Burada qərribə bir birləşmə, qərribə bir alyans müşahidə olunur. Bolşeviklər partiyasında Rusiyanın mövcudluğu üçün təhlükə duyaraq bolşevik Rusiyasına qarşı var gücü ilə mübarizə aparmış Kadetlər partiyası, onun Tiflis orqanına fikir verməmişsə, görəcəksiniz ki, bu partiyanın əhvalruhiyyəsinə köklü dəyişiklik baş verib, o, bolşeviklər partiyasına Rusiyanın hansısa niyyətini görür və ümid edir ki, bu partiya Böyük Rusiyanı bərpa edə biləcək yeni ordu yaradacaqdır. Bu birləşmə təəccüblüdürmü? Bolşeviklərlə kadetlərin birləşməsi. Bu, səciyyəvi deyil ki? Bax burada, fikir verdinizsə, Seym üzvü Semyonov Bakı haqqında danışarkən bir qədər hədələyici poza alaraq "Siz Bakını görməyəcəksiniz", - dedi. Bəli, bizə qarşı belə hədə əvvəllər də var idi. Biz belə bir hədəni Bakıda Kadet partiyasının nümayəndəsindən eşitməmişdik. O deyirdi; muxtariyyətinizi elan edin, federasiyanızı elan edin, amma Bakı, qoyun, bizə qalsın, biz Moskvadan imtina edərik, amma Bakıdan heç vaxt imtina etmərik. Bu bəyanatdan əlavə bizdə bolşeviklərin də bəyanatı vardı: "Siz muxtar federasiya haqqında düşünməyin,

çünki sizin muxtariyyətə tamamilə başqa motivlərə görə Rusiya demokratiyası və Rusiya burjuaziyası üçün qəbul edilməz olacaq və nəticədə siz muxtariyyətə yox, ermənilərə, daşnaksakalınların Türkiyədə əldə etdikləri kimi qalaq-qalaq xarabalıqlar əldə edəcəksiniz". Görün, bolşeviklər hansı dillə danışirdilər, indi onlar həmin hədəni icra edirlər və kadetlər partiyası bunu "öz müqəddəratını təyin etmə" adlandırır (*səs-küylü alqışlar*). Bax, bolşeviklər bizə belə bir "öz müqəddəratını təyin etmə" vəd edirdilər və kadet partiyasının nümayəndəsi də bu təyin etməni bəyanir. Mülkədar Tumanovun burada Müsavat partiyasından danışması anlaşılırdır. Onun psixikası tam anlaşılırdır. Özünü inqilabçı adlandırmasına baxmayaraq bu mülkədar Tumanovun içində mülkədarlığa imperializm ehtirasları yuva qurub (*gülmə*) və buna görə də onlar müxtəlif bəhanələrlə öz partiyalarının asanlıqla ayrılıb kadetlər partiyasına birləşə bilərlər (*Müsavat skamyalarında səs-küylü alqışlar*). Mənşeviklər fraksiyasından olan əvvəlki natiq və başqa natiqlər suallar verirdilər, - Seym üzvü Semyonov bizə nə təklif edir? Cəvab Tumanov bizə nə təklif edir? Mən bu sualları sadələşib hesab edirəm. Onların bizə nə təklif etdikləri məlum deyil bəyənəm? Seym üzvü Semyonovun nitqinə diqqət etmədinizmi? Onlar sizə açıq şəkildə deyirdilər: sizin oriyentasiyanız hansıdır - özünü də oriyentasiya? (*Semyonova müraciət edir*). Bu Sizə gülməli görünür? Siz düşünə bilərsiniz, belə bir fikri özünü də yaxın buraxmaq istəmərsiniz ki, xalqların müəyyən müstəqil oriyentasiyası ola bilər? (*səs-küylü alqışlar, səslər "afərin"*). İcazə verin, bildirək ki, onlar bu hüquq sizdən gözləməyirlər və heç vaxt gözləməyiblər. İstərdiniz ki, biz sizdən soruşaq: siz bizə nə təklif edirsiniz? Amma soruşmuruq. Bizə nə təklif etdiyinizi bilirik. Siz bizə nə təklif edirsiniz ki, həmin vəziyyətdə qalaq. Siz hesab edirsiniz ki, bu, ən zəruri vəziyyətdir, əlbəttə, bizə yox, sizə zəruridir, çünki bu halda biz əvvəlki vəziyyətimizə qayıtmaz olarıq. Sol esər, mülkədar Tumanovdan sonra Kadet Semyonovun tribunada görünməsi və "Biz ağacların arxasında meşəni görmürük" deməsi simptomatıdır. Biz sol esərlərə deyəcəyik ki, biz kadetlərin gəldiyini

görtlük, bu kadetləro isə zəif Zaqafqaziya lazımdır ki, öz imperialist pəncələrini yenidən bizim üstümüza qoysunlar. Budur onların təklifi. Onların təklifi aydındır. Onlar deyirlər ki, guya özlüyündə sizə müstəqillik lazım deyil. Bu müstəqilliyi bax oradan dikət edirlər. Bəli, bu üsullar biza bəllidir, bu, daim "ayır, buyur" şüarı ilə hərəkət edən imperialistlərin üsullarıdır. İndi isə bizi ayırmaq istəyirlər. Onlar bir vaxtlar bunu bacarırdılar. İndi o vaxtlar keçib gedib. İndi onlar bunu bacarmırlar (*alqışlar*). Eşer partiyası haqqında mülkədar Tumanov da danışıdı, görünür, onlar özlərinin yeni müttəfiqlərindən nümünə götürürlər və onlar kimi ayırmaq istəyirlər. Onların başqa arqumenti yoxdur. Müstəqillik öleyhinə ağıllı heç nə demək mümkün deyil. Deməli, müstəqilliyin tərəfində duran partiya hücum etmək görəkdi. İndi bu, dəbdədir.

İmperialistlərin keçmişdə dedikləri kimi desək, hansısa bir millət parıslamırdırsa - bu, yaxşı deyil, demokratik dövrün döbinə uyğun gəlmir; təqsiri müəyyən millətin yox, müəyyən partiyanın üstünə atmaq və onu "Bu, böy partiyasıdır" deməklə hörmətdən salmaq lazımdır. Bu, deməqogiyadır, onun burada yeri olmamalıdır. Başqa bir yerdə kadet partiyası, ola bilər ki, sizə inansın, lakin siz burada öz prinsiplərinizi müdafiə edə bilməyinizə, öz partiyanızın prinsipinə xəyanət edirsinizsə, onda belə xəyanətkarın sözünə inanmazlar. Bu, böy partiyasıdır, yoxsa demokratik partiya, bu barədə onun qərarı, bəyannaməsi və s. yetərinə məlumat verir. Burada bu partiyayı siz mühakimə etməli deyilsiniz, onun irəli sürdüyü sizin idəyalar deyildir. Siz kadetlərin imperialist partiyasının arxasına gedirsiniz. Mən Seym üzvü Semyonovun bu sözlərini xatırlatmağı lazım bilirəm: burada Zaqafqaziyanın müstəqilliyindən danışıanda elə bil hər tərəf məzar sükutu çökür, belə təəssürat yaranır ki, biz mərhumun cənəzəsini yanındayıq; bu, belə deyil, bu o vəqət deyil, indiki halda vəqəti bu cür müəyyənləşdirmək ona əl verir. Siz Seymdə çoxluğun səsine qulaq assaydınız, görürdiniz ki, bunu görməmək mümkün deyil. Onlar ölümlü görmürlər, müstəqilliyin elan olunmasından həyat gözləyirlər. Biz bu məsələyə həyəcanla

yanaşırıqsa, bu sizin cənəzə yanında keçirdiyiniz həyəcan deyil. Bu, zahı qadının yanında keçirilən həyəcəndir. Mən əminəm ki, biz öz çağamızın ad gününü keçirəcəyik və o məclisdə bütün azad ölkələrin, o cümlədən azad Rusiyanın da nümayəndələri iştirak edəcəklər...

... Orada bu aktı Seymə nə vaxt təqdim etmək lazım olduğu müəyyən edilməyib...

... Təklif olunmuş düsturda sülh nümayəndə heyətinin fəaliyyətinə Seymin münasibəti haqqında heç nə deyilmir. Axı biz bilirik ki, bu müharibəyə son qoymaq lazımdır. Onu da bilirlik ki, müharibəyə yalnız o zaman son qoymaq olar ki, sülh nümayəndə heyətinin mövqeyində olaq. Bu mövqeni ictimai rəy bəyanib, buna görə də biz sülh nümayəndə heyətinin fəaliyyətini aydın və qəti şəkildə bəyanməliyik. Sülh nümayəndə heyətinin fəaliyyətinin bu sənksiyası olmadan bizi çıxılmaz vəziyyətə sala biləcək addımlardan qərantiyamız olmayacaq. Axı türklər Batuma hücum edəndə burada söylənən ehtırasılı nıtlqlər bizo kömək etmədi. Biz real yol seçməli, Brest-Litva müqaviləsinin, Trapezond sülh nümayəndə heyətinin tərəfində olmalıyıq. Bu nümayəndə heyətinin fəaliyyətinə etimad göstərməlik, yalnız bu halda sülh müqaviləsi bağlamaq və Zaqafqaziya dövlətini qorumaq mümkün olacaqdır. Buna görə də mən başqa, bu gün səhər fraksiyaların çoxunun bəyəndiyi formulurovkanı təklif edirəm. Monim təklifim belədir (*oxuyur*): "Sülh nümayəndə heyətinin məruzəsini dinləyərək Seym onun fəaliyyətini bəyanir, ona dayandırılmış danışıqları davam etdirməyi təklif edir, hökumətə tapşırır ki, hərbi əməliyyatların tezliklə dayandırılması və möhkəm sülh bağlanması üçün tədbirlər görsün"...

... Beynəlxalq münasibətlər təcrübəsində mövcud olan üsullar üzərində xüsusi ısrar göstərməyə burada ehtiyac yoxdur. Heç bir parlamentdə sülh nümayəndə heyətinin geri çağırılmasına dair belə nümunələr olmayıb. Hökumət öz nümayəndələrinə tapşırıq verir və onlar sülh danışıqlarını axıra qədər apardıqdan sonra həmin danışıqları son ratifikasiyaya təqdim edirlər. Bunun nəzərə alınmaq görəkdi, beynəlxalq üsullardan danışıqsa, onlara həmişə ənal etmək lazımdır.

Əvvəllər Seymin müəyyən qərarı vardı, sülh nümayəndə heyətinə etimadsızlıq irəli sürülmüşdü; indi bıxıran yaranıb və yeni vəziyyət, məntiq tələb edir ki, biz sülh nümayəndə heyətinin fəaliyyətini bəyanək. Diplomatik gedişlər, ola bilsin, Trapezondada, dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərində zəruridir, lakin burada heç bir diplomatiya lazım deyil. Aydın və qəti şəkildə demək lazımdır ki, əvvəlki məlum vəziyyət indi yoxdur. Biz hər şeyə müsbət yanaşmalıyıq və mən öz düsturumda ısrarlıyam.

M.Ə.Rəsulzadənin Zaqafqaziya Seyminin 25-ci iclas. 13 aprel 1918

Azad Zaqafqaziya vətəndaşları. Böyük dövlətlərin dema-qoqlarının provokasion fəaliyyətlə məşğul olduqları, ölkənin anarxiya alovuna büründüyü, müəyyən ərazilərin özlərini sovet hakimiyyətinin ideya yayıcıları adlandıran talaçılardan zülmü altında olduğu, Bakı və Suxum kimi montaqələrin dövlət ərazisindən kənar qaldığı, ölkədə qanuni hakimiyyətlə yanaşsı, özlərini Zaqafqaziyanın fəvqəladə komissarları adlandıran acnəbi agentlərin olduğu, ölkənin millətlərarası qırğından əziyyət çəkdiyi indiki məqamda hamı məhz müstəqil Zaqafqaziyanın birinci kabinet başçısının indicə bizə məlumat verdiyi addımların atılmasını gözləyirdi. Aprelin 9-da qəbul etdiyimiz böyük niyyəti hökumətin səyi ilə gerçəkləşdirmək, bəyannamədə deyildiyi kimi, bizi əhatə edən dövlətlərlə ən səmimi münasibətləri bərpa etmək məhz belə bir məqamda mümkün olacaq. Bu aktı, hansı şəkildə olursun, bütün əks-inqilabçılara və anarxistlərə qarşı elan edilmiş müharibə şəraitində həyata keçirməliyik. Hökumətin bu addımını alqışlamaqla biz bəyannamədəki bütün bəndlərin yerinə yetirilməsində ona yardım etməyə hazır olduğumuzu tam şəkildə bəyan edirik. Hökumətin vahid hakimiyyətin yaradılmasından bəhs edən bənddəki qərarını xüsusilə olaraq alqışlayırıq. Vahid, möhkəm hakimiyyətin bərpasında və bu hakimiyyətin, əlbəttə, Dağstanın da daxil olduğu bütün dövlət ərazilərinə yayılmasında ona uğur diləyirik. Hökumətin bəyannaməsində Şimali Qafqazdan bəhs olunmaması sırf formal mülahizələrlə bağlıdır, belə ki, Zaqafqaziya Respublikasının astanasında məskunlaşmış bu xalqların rəsmən ifadə olunmuş iradəsi hələlik əlimizdə yoxdur. Ümidvarıq ki, hökumət bu yöndə də lazımı addımlar atacaqdır; hökumətin bəyannaməsini tam dəstəkləyərək onu dəstəkləməyə hazır olduğumuzu bu tribunadan bir daha bildiririk (*Daşnaksütyun fraksiyasının skamyasından başqa bütün skamyalardan alqışlar yüksəlir*)

Qeyd: M.Ə.Rəsulzadənin Zaqafqaziya Seymindəki çıxışlarını rus dilindən filologiya elmləri doktoru, professor Nəsir Əhmədli tərcümə edib. – red.

Azərbaycan Heyəti-Mürəxxəsəsi rəisi Rəsulzadə Əmin bəyin mühüm bəyanatı

Axıron darülfünun müdərrislərindən Halim Sabit bəy, möhtərəm Rəsulzadə Əmin bəy əfəndiyə bir məktub göndərmiş, Qafqasiyada, həmçinin bütün Şərq və Şimal türk ələmlərindəki milli cərəyanlar haqqında izahatda bulunmuş, cavablarını bir qəzetəyə və ya məcmuələrdən birinə verilməsini də rica etmiş olduqlarından Rəsulzadə Əmin bəy əfəndi də məcmuəmizi tənsib buyuraraq izahatnamələrini göndərmişlərdir. Böyük bir məmnuniyyətlə eynən dərc edirik.

Soruşulan suallar bunlardır:

1. Qafqasiya müsəlmanları arasındakı siyasi cərəyanlar və fiqərlər haqqında məlumat.

2. İttihadi-islam cərəyanı nə haldadır?

3. İttihadi-islam ətrafında toplananların sünnilik və şiiilik məsələsinə nəzərləri necədir?

4. Türkçülük cərəyanı nə zaman başladı və bugünkü hal və təzahüratı nə yoldadır?

5. Bizim İstanbul qəzetəçilərindən birinin şübhə etdiyi vəchlə sünnilik və şiiilik əqidəsinin türkçülük cərəyanına qarşı ziyanı varmı və bu möhtərəm əqidələr haqq arbabının bir-birinə yaxınlaşmalarına mane olacaq surətdə var olarqmı izah ediyor?

Möhtərəm Halim Sabit bəy!

Qafqasiya əhvali-siyasiyyəsi ilə ora əhali-islamiyyəsi haqqında bir takım istizahatı mütezəmmin məktubunuzu Bursaya getmək üzrə aldığımndan cavabını bir az təxirlə yolladığım üçün məzur görünməmi rica edirəm əfəndim.

1. Qafqasiya müsəlmanları arasında ən qüvvətli cərəyan milliyat cərəyanıdır. Milliyətpərvərliyin Qafqasiya islamıncə iki növü təbəllər etməkdədir: türkçülük, islamçılıq. Türkçülüğü tərvic edən qüvvət Türk Ədəmi-Mərkəziyyət firqəsi "Müsavat" -dir. Müsavat daha Rusiya hürriyyətinin ibtidasında ikən milliməhəlli prinsiplər üzərinə qurulu Qoşma Xəlx Cümhuriyyəti (Camahiri-Müttəfiqəyi-Ənam) əsasını müdafiə etdi. Firqənin nəzəriyyəsi bütün dünyanın milli hökumətlərə təqsim ediləcəyi həqiqətinə istinad ediyor. Bu firqə ədə ideal olaraq böyük bir Turan mütesəvvirdir. Bu Turan Türk hökuməti-müttəfiqəsi şəklində vücupəzir ola biləcəkdir. Müsavat firqəsi türkçü olmaqla bərabər, islamiyyətdəki camiaidiniyyəyi dəxi təqdir edər, beynəlmilliyəti-islamiyyə fikrinin müdafiədir. İttihadi-islamı o üç yüz milyonluq əfradın ittihadından ibarət bilmək, ona görə mühal və xəyaldır. Halbuki mədəniyyəti, hürriyyəti və həyati-siyasiyyəsiylə bərabər diri vücup halına gələn miləli-islamiyyənin mənfəətləri iktisadi olaraq ittihadları həm təbii, həm də mümkünlü-vüqudur. Bu iki əsasla bərabər Müsavat firqəsi, türkçülüğün də, beynəlmilliyəti-islamiyyənin də yalnız müasir olmaq və əsrimizdəki fünün və sənaye ilə mədəhəhiz bulunmaq surətiylə vücupəzir olacağına əmindir. Bunun üçün də demokratdır, radikaldir. Türklaşmaq, islamlaşmaq, müasirləşmək firqənin düsturi-əsasını təşkil edər.

Müsavat firqəsi sosialist bir firqə deyildir; fəqət "şovinst" bir milliyətçilikdən də uzaqdır. Qafqasiya islamı tərəqqiyati-iqtisadiyyə nöqtəyi-nəzərindən feodalizm halından çıxaraq sərmayədarlıq üsuli-iqtisadına keçiyorlar. Burjua qismi burada bir amili-tərəqqidir. Müsavat firqəsinin tərzi-hərəkəti də işlə bə cəhətə mətufdur. Hüquqi-ənami muhafizə etmək üzrə firqə tərəqqipərvər bulunan növ-zühur burjua qismilə bilətəlif maneyi-tərəqqi bulunan əski feodalizm təsirində bulunan qüvvətlərə qarşı müariz və mübariz bulunmaqdadır. Firqənin bu xüsusiyyəti bilxəssə ərazi məsələsinə aid olan proqramından anlaşılır. Firqə əski xan və bəylərin əlində fəidsiz bir surətdə qəlan böyük torpaqlar əleyhündədir. Bu kimi ərazinin cəbrən alınub da möhtac bulunan kəndilərə paylanması tərəfdandır.

Foqət eyni zamanda paylanacaq ərazinin köylünün mülkiyyətinə verilməsini bilkəssə iltizam edər. Çünki mülkiyyət əsasının ifasında bir amil-tərəqqi görür. Möhtac olduğu toprağı köylü pulsuz alır. Fəzlə ərazisi müsadirə edilməsi üzündən hasardıda olan torpaq sahibi də təmin olunur, gərək iman etdiyi uzaq əməl, gərək işləhsəlnə çalışdığı yaxın məqsəd və gərək bunların hüsu-li üçün tutduğu yol az bir zamanda firqəyə böyük bir əksəriyyət qazandırdı. Gərək Birinci Qafqasiya Müsəlman qurultayında və gərək onu mütaəqibən Moskvada toplanan Böyük Müsəlman qurultayında firqənin tərciv etdiyi nəsəriyyə və təqdim etdiyi siyasi qərarnamələr əksəriyyət qazandı. Milli-məhəlli muxtariyyətlər əsasına müstənid bir Rusiya cümhuriyyəti-müttəfiqəsi haqqındakı mətləbi mütəzəmmin bulunan qərarnamənin Moskva qurultayınca bir əksəriyyəti-qahira ilə qəbulu, Müsavat firqəsinin zəfəri-nihaisini təşkil ediyordu.

Moskvada firqənin əməli-siyasiyyəsinə qarşı mücadilə edən cərəyan, islamçı və mərkəziyyətçi cərəyan idi. Bu cərəyana görə müsəlmanlar bir millətdirlər. İslamın tərəqqisi də Rusiya demokratiyasının tərəqqipərəverənə və mücəddidənə təsirinə bağlıdır. Bunun üçün də ayrı-ayrı türk və ya müsəlman muxtariyyəti-milliiyyətlərinə ərzi-ehtiyac etmədən Moskvə və ya Petroqraddə milli və mədəni işlərin rəyəti üçün bir müsəlman parlaməni dəvət ilə iktifa etməli. Başqa xüsuslarda isə Rusiya Cümhuriyyətinin kamilül-hüquq bir vətəndaşı olub qalmalıdır. Moskvə müzəfəriyyətdən sonra türkçülüklə ədəmi-mərkəziyyət fikri Rusiya islamı arasında olduqca yol aldı. Müsavat firqəsinin təsiri Qafqasiya daxilindən çıxaraq Volqaboylarına, Krıma, Türküstana qədər nüfuz etdi. Türküstanda xüsusi surətdə şöbələri açıldı. Dağstanda qəza hövzələri təsis edildi. Qafqasiya Azərbaycəni bulunan Bakı, Gəncə, İrəvan vilayətləri isə az bir zamanda firqə təşkilatlarının şöbələri ilə əhatələndi. Nəhayət, Bakıda ilk Qafqasiya qurultayını andıracaq dərəcə şükuhlu bir firqə qurultayını təsis edildi. Bu qurultayda millətin bütün sünufi-mütərəqqisi iştirak ediyordu. Qurultay nümayəndələrinin nisfəndən ziyadəsi köylü və əmələ olaraq zəhmətkeş xalqın nümayəndələri, nisfi-digəri də ürəfa qismi ilə gənclik idi.

Türkiyədəki Türk Ocaqlarının programına siyasət dəxi olavə etsəniz hamən Müsavat firqəsi haqqında bir fikir əldə edə bilərsiniz. Müsavat firqəsinin əmrnaməsi boyunca tələb olunan Azərbaycan, Krım, Qırğızistan, Başqırdistan, Türküstən muxtariyyətləri bu gün yaxşı-pis bir həqiqət halını almış oldu.

Türk federalizmi başda "Açıq söz" olmaq üzrə gərək Qafqasiya və gərək sair yerlərdə nəşr olunan mətbuati-islamiyyənin əksəriyyəti tərəfindən müdafiə olunuyor. Gənclik əksəriyyət etibarilə bu milli firqəyə mənsubiyyəti ilə kəndisinə mədəni bir qüvvət iktisab ediyordu. Firqənin mərkəzi Bakıda bulunuyordu. Bakı sənaye və ticarət mərkəzidir. Son zamanlarda nüfusi-ümümiyyəsi dörd yüz minə keçməktə olan bu şəhər ticarət və sənayecə çox irəliləmişdir. Burada yüz minə yaxın təkə əmələ vardır. Bütün Rusiya fabrik və zavodlarına verdiyi neft vasitəsilə Rusiya həyatı-iqtisadiyyəti və sənayesinin mühərriki bəmində bulunan mədənlərdə çalışan bu say ordusu sosializm fikirlərində çox irəliləmiş olan beynöl-milliyət fikrinin bir amili-müəssiridir. Əmələdən əlavə burada tüccar və sair mütəvəssit siniflərə mənsub olmaq üzrə dəxi bir çox xaricdən gələnə anasir vardır. Böylə ki, əslində bir türk şəhəri ikən Bakı, Amerika şəhərlərinə bənzər əqvam məşhəridir. Böylə ikən şayəni-diqqətdir ki, müsəlman əmələsinin əksəri hamən Müsavat firqəsinə mənsubdurlar. Bakı əmələsinin hamən nisfi müsəlmandır.

Müsavat firqəsi Qafqasiya həyat və şərait-i-islamiyyəsi nöqtəyi-nəzərdən bir mərkəz firqəsinə təşkil ediyordu. İbtidai-hürriyyətdə hər yəndə təəssüs etməyə başlayan milli komitələrdə bu firqənin bir amili-müəssir olduğu görüliyyərdə. İ hər mərkəz kimi Müsavat iki cinahdan düğəri-təərrüz oluyordu. Sağ cinahda "İttihadi-islam" əməli ilə təşəkkül etmiş mühafizəkarlar duruyordular. Bunlar əksərən mollalardan, böyük mülkədarlardan, feodalizm ənənəti ilə qəti-əlaqə etmək istəməyən ərəbi-axərdən ibarət idilər. Əvvəlce "Rusiyada müsəlmanlıq" ünvan ilə təəssüs edib nəzəriyyəcə islamiyyətin qövmiyyəti prinsiplərinə müte-həmmil olmadığını iləri sürüyor, türkçülüyyə bir tərifiq kimi tələqqi ediyordular. Məsəili-ictimaiyyə bəmində isə müvafiqi-

şəri-şərif həll olunacaq deyə işin içindən çıxıyırlardı. Bədə bu firqa "İttihad" ünvanı ilə adlanmışdır.

Sol cinahda əvvəl başda müsəlman bolşevikləri, daha sonra menşevikləri gəlir. Üçüncü dərəcədə müsəlman sosialistlər ittifaqı duruyordu. Müsəlman bolşeviklərinin başında doktor Nərimanov¹ durmuşdur. Siyasiyyatca pək kütah-nəzər olan Nərimanovla arkadaşları rus, erməni və sair beynəlmiləl bolşevik heyətə təşriki-məsai edərək Müsavatın milliyətpərvərliyinə qarşı bütün hiddət və şiddətlərlə mübarizə ediyordular. Onlar əvvəldə Azərbaycan və sair xüsusi türk və müsəlman muxtaryyətlərinə zidd olub türk müqəddəratı-siyasiyyasının rus əmələ və köylüsü təziratından ayrı olmadığını iddia ediyor. Müsəlman əməli ilə köylünün ağaları, bəyləri, xanları və onlara xidmət edən "namussuz" əhli-irfan və mühərrirləri təd və nəf etməyə davət ediyordular. Hətta rus bolşevikləri əsas etibarilə müqəddəratı-milliyəyi millətin kəndisi təyin etməyə müvafiqət etməkdə ikən bunlar müsəlman kütləsinin böylə bir təyini-müqəddərat keyfiyyətindən istifadələrinə belə razı olmuş yordular. Çünki böylə olursa cəməat avam olduğundan ağaların mövqeyi-iqtidara keçəcəklərini təxminlə müsəlman "müftəxor"unun təğəllübündənsə beynəlmiləl "proletariat" hakimiyyəti daha islahdır, diyorlardı. Bunlar ibtidadan axıra qədər hər növ təşkiati-milliyəyə müariz olub Müsavatı dəxi əksixtilafçı bir qüvvət olmaq üzrə ənzari-acanibində təşhir etməyə say ediyordular. Böylə ikən bərkət versin ki, nüfuz və etibarları yalnız kəndilərindən istifadə edən bolşeviklər nəzdinə münhasir qalaraq, müsəlman kütləsi hüzurunda isə etibar və nüfuzları yoxdu. Əmələ mahəllələrində müsəlman bolşeviklərini müsəlman əmələlər hər zaman ədavətlə qarşıyırlardı. Bolşevik socialist-demokratlardan sonra sol cinah partilərindən menşeviklər gəlir. Bunlar dəxi bolşeviklər kimi milliyət çərəyanını mənfə bir nəzərlə görür; fəqət onlar qədər ifrata varmayaaraq etidalla hərəkat ediyordular. Bunlar da zəif bir müvqədədirlər.

¹ Mətdə Nərimanovun adı mürtətib xətasından olsa gərəkdir Zeymanov olaraq verilmişdir. (M.G.)

Sol cinahda mənsub olmaq üzrə üçüncü dərəcədə müsəlman sosialistlər ittifaqı gəlir. Bu müəyyən bir parti deyil, socialist-məşrəb, radikal düşüncə bəzi gənclərin ittihadından ibarət bir uyuşmadır. İçlərində islamçı da var, türkçü də. Bunların sosializmi hər halda milliyət rəng və ruhuyla məşbudur. Nəzəriyyətcə socialist olsalar da, əməliyyət və fəaliyyətdə hamın milliyətpərvərdirlər. Bunların Müsavata qarşı vəqə olan ləngidatı digərləri qədər ədavət karənə deyildir. Məsəili-milliyədə və əksər məsəili-ictimaiyyədə mərkəz firqəsilə tövfiqi-hərəkat etmək tərəfdərdirlər. Bu firqələr xaricində bir təkim əhalicə məruf cəməat xadimləri dəxi vardır ki, firqələrin heç birinə mənsub olmayıb bitərəf namilə məşhur olmuşlardır. Bu bitərəflər dəxi əksərən təzri-hərəkat etibarilə "müsavətçi" olub əksərən də onunla təşriki-məsai və tövhidi-hərəkdə bulunmuşlardır. Bu mütefərrik çərəyanların Qafqasiya müsəlmanları arasındakı dərəcəyi-etibarları isə aşağıdakı ədətdən anlaşılabilir.

Mavərayi-Qafqaz Seymində 44 müsəlman əzadan otuzü Müsavat firqəsilə bitərəflərə, yeddisi socialist ittifaqına, dördü menşeviklərə, üçü də İttihada mənsub olub içlərində bir nəfər də olsun bolşevik yox idi. Azərbaycan Şurayı-Millisinin firqələrcə təqsimatı dəxi bu haldadır.¹

Bakı bolşeviklər istilasına keçdikdən sonra mərkəzi təşkiati-siyasiyyələri yağma və tarac edildikdən sonra Qafqasiya əhli-islamıyyəsi bir tərəfdən Bakıda intişar edən mətbuatdan, digər tərəfdən də mütarəqqi və əməlpərvər bir mərkəzi-idarədən məhrum qaldılar. Bu sayda mühit sağlaşdıqca sağlaşdı ki, bu da nüfuzi-siyasinin radikalardan mühafizəkarlara keçməsinə intac elədi. Bunun təsirində olaraq yeni bir təkim təşəbbəti-siyasiyyə görünməyə başladı ki, bunun dərəcəyi-etibar və əhəmiyyətini göstərəcək bir fürsət və vaxt daha zühur etməmişdir.

1. Xalqın böyük əksəriyyətini fərqli millətlərdən insanların meydana gətirdiyi Bakıda 22 oktyabr 1917-ci ildə keçirilən seçkilərdə Müsavat səsli 40 %-ni alarkən bolşeviklər sadəcə 15 % səs ala bildi. (Nesrin Sənanmətoğlu "Azərbaycan Tarihçiliğində Bakı Mart Olaylarının Yeniden Dəğərləndirilməsi" [31 Mart 1918], *Büyük Dəvətlər Kışkancında Bağmsız Azərbaycan*, s. 23, IQ Kültür Sanat Yayınları, İst. 2010)

Cənubi Qafqasiyada həyatı-siyasiyyə bu halda ikon, Şimali Qafqasiyada siyasi cərəyanlar bir az başqa bir yolda cərəyan etməmişdir. Burada Əmanət və Müriddlik əsasına müstənid dini bir cərəyan çox qüvvət peyda edərək hər şeyi şəriətə tabe etdirmək istəyən bir, müasir bir mədəniyyət üzərinə müntəzəm bir üsulidarı təsis ilə bütün dağlıları yaşadıkları şərait-həyatınınin müştərək mənafeyi üzərinə tövhid etdirməkdən və Şimali Qafqasiya ilə Dağıstandan müəkkəb bir vəhdaniyyəti-siyasiyyə icadından ibarət digər cərəyanla bərabər bir də Dağlı bolşeviklərdən ibarət üçüncü bir məsləki-qorib vardır. Axırını hər yanda olduğu kimi burada da təhribkar bir rol oynamaqdan başqa bir işə yaramaz. Əvvəlincisi isə əsrə uymaz vəhmiyyət ilə möhriqdir. Ortdakı mərkəz cərəyanı isə Şimali Qafqasiya namına hərəkət edən hökuməti təsis edənlərdən ibarətdir. Bunlar birincinin mətləbi ilə təmini-nüfuz və etibar edərək bir həyatı-siyasiyyə təsisinə müvəffəq ola biləcək mahiyyətdədirlər. Bolşeviklər xaricində dəxi Şimali Qafqasiya münəvveranı miyanında Rusiya mütəmayilləri bulunub onlarla təşriki-məsai etmək tərəfdarları bulunmuşsa da, heç bir zaman kütləyi-nas tərəfindən məzhəri-qəbul olmamış, bolşevik xüruçundan sonra isə tamamilə ortadan qaldırılmışdır. Şimdiki halda Qafqasiyanın görək şimalında və görək cənubunda olsun Türkiyə təvəccühatından, Türkiyə təmayülatından qüvvətli bir cərəyan təsəvvür olunamaz, qəlbimillətdən qopan bu arzu adətən ünsürü bir mahiyyət ikisab etməkdədir. Azərbaycan hökumətinin dəvəti üzərinə Gəncəyə gəlmiş olan orduyi-Osmaniyyə komandanı möhlərəm Nuri Paşa həzrətlərinə qarşı əmsali naməsbuq bir surətdə göstərilən istiqlal, milli gənc şairlərimizdən Ə.Cavad əfəndinin "Niya gəlmədin?" itabi-aşiqanəsilə xitab elədiyi Türkiyə haqqında bəslədiyi hissiyyəti ilə arzuyi-ümuniyyə nə dorəcə sədiq bir tərcümən olduğunu göstərirdi.

2. İttihadi-islam Qafqasiya üçün artıq bir əməl və arzu şəkildən çıxaraq təbiiqat və əməliyyat məsələsi təşkil etməmişdir. İttihadi-islam bir çoxlarının düşündüyü kimi məzhəblərin təd-düdündən hasil olma bir məsələ deyil, bəlkə ərəbi-məzhəbi

arasındaki ədəmi-təhəmmül və yekdigörinə qarşı ibraz olunan ehtiramsızlıq məsələsi idi. Hürriyyəti-məzhəbi hürriyyəti-vidən məsələsidir. Əhli-məzhəbi arasında müsahilə və ehtiram mövcud olursa itilaf vəqə olsa da rəhmətlik olur. Bu hal Qafqasiyada tamamilə hasil olmuşdur. İndiki halda Qafqasiyada şüərlər də var, sünnilər də; fəqət şüə və sünni məsələsi yoxdur.

3. Şialik və sünnilik biror ictihad məsələsidir. Qafqasiya itti-hadçılardan ictihadlar möhlərəm tutulmalı, kimsə kəndi ictihadından dolayı müaxizə edilməməlidir. İttihadi tövhidi-məzhəbi şəkildə tələqqi edib də Qafqasiya ittihadçılardan bəzi müfritləri sünniliyə də şialiyə də inkar edərək: "Mən nə sünni, nə də şüə deyil, islamam" deyənlər varsa da, inad və təəssüb olmayınca fərunun əsli unulturmayaçağına qəne olanlar və ittihadın hüsu-li üçün yalnız təəssübün ortadan qalxmasıyla iktifa edənlər daha çoxdur.

4. Türkcülük cərəyanı əslinə baxılsa Bakıda yəvmi türkcə qəzətlər təsis olunduğu andan etibarən zimni bir surətdə başlan-mışdır. Ana dili məktəbi, ana dili yazısı tələb edərək Qafqasiya cəməəti-islamiyyəsi haman türkcülükə süluk ediyordu. Möhlərəm Ağaoğlu Əhməd bəy kəndi "İrşad"ı ilə islam, islam deyə bağırıyor və ittihadı-islamdan bəhs ediyordu isə də bu bir sözdü. Məna etibarilə dönüb dolaşib islamçılıq və türkcülük şəklini alı-yordu. 1905-ci ildə Hüseynzadə Əli bəy əfəndi Bakıda nəşr olunan "Füyuzat"ı ilə "Türk qənlı, islam etiqadlı və firəng qiyafətli olalım" derək daha sərih bulunan "Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müəsirləşmək" düsturunu ilham etmək istiyordu. Hər nə qədər Əhməd bəylə Əli bəy türkləri tələq ediyordılarsa da aşkar türkcülük etdikləri yoxdu. Bu fikir sonradan qüvvət bulmaya başladı. "Türk yurdu"nun yurdçuluğunun Qafqasiya üzərinə təsiri oldu. Nəhayət, "Açıq söz" qəzətsi yəvmi qəzətə olmaq üzrə Qafqasiyada türkcülük cərəyanının vasitəyi-nəşri-əfkəri bulundu. Bir çox gənc şair və mühərrirlərimiz türkcülük məsləkəninin müridi kəsildilər. Mehmed Emin bəy türkcəsini hər kəs təqlidə başladı. Bu yolda Cavad bəy nam gənc bir şairimizin "Qoşma" namilə nəşr elədiyi nümunələr, barmaq üsulu şair yazmada Azərbaycan-

lı türklərin müvəffəqiyyətlərini göstərir. Digər müqtədir şairlərimiz bulunan Hüseyn Cavid əfəndinin dəxi barmaq üsulıyla yazdığı qiymətdar parçaları vardır. Qafqasiya türkçüləri eyni zamanda xalqçılardır. Xalq ədəbiyyatını tədqiq edən müdəqqiqlərimiz, həyatı-milliyəyi təsvirlə uğraşan mühərrirlərimiz və türklüyü ruhuna yabancı bulunan təsiratdan xilasa çıxışan mücahidlərimiz vardır.

Siyasət sahəsində isə türkçülüyn nə dərəcə müəssir olduđu yuxarıda zikr elədiyimdən bir daha təkrara lüzum görmüyorum.

5. Şiəliklə sünniliyin türkçülük cərəyanına ziyanını bilmiyorum. Şiəliklə sünnilik cərəyanlarının türkçülükdən pak çox zərər gördükləri isə meydandadır. İttihadi-islam fikri hər yerdən ziyadə Qafqasiyada ruyi-qəbul gördü. Çünki bu fikir eyni zamanda milliyət fikri ilə də bir gəlirdi. Çünki şiə də, sünni də kəndisinin türk olduğunu dərk etdikcə mucibi-ixtilaf bir şeyi qalmıyor. İkiyə də qatı ittihadi-islamçı kəsiliyordu. Doğrusu, məzkur qəzetənin mülahizəyi-məluməsini oxurkən Şimali Azərbaycan türklüyü nəminə hissiyatın rəncidə olmuş, ürəyimdə bir acı duymuş idim. Sualınızla məzkur acının ürəyimdə qalmadığına səbəb olduğunuz üçün sizə təşəkkürlər edərim.

Azərbaycan Heyəti-Mürəxxəsəsi rəisi

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin

"Yeni məcnua", 25 temmuz (iyul) 1918, №54,

İstanbul, səh. 26-28

Yazını bizə Türkiyənin Mərmərə Universitetinin əməkdaşı, həmyerlimiz Mehdi Gəncəli təqdim etmişdir.

İstizah – açıq izah tələb etmə

Tənsib – münasib görmə, uyğun hesab etmə

Mütəzəmmin – əhata edən, içərisinə alan

Mühal – qeyri-mümkün, çətin

Məfuf – əyilmiş, bir tərəfə doğru dönmüş

Qahirə – üstün gələn; qalib

Nisf – yarı, yarım

Mütəvəssit – orta, mərkəzi; vasitəçi

Məşrəb – gediş, hərəkət; həvəs, mey

İntac – nəticələnmək

Təşəüb – şöbələrə ayrılma, qollara ayrılma

Bakı məsələsinə dair mülaqat

Bakı alınmamışdan əqdəm bizim bədxahlarımız tərəfindən Bakını Azərbaycanı ayırmaq üçün cürbəcür vəsilələr, dürlüdürlü hiylələr aranılırdı.

Bu xüsusda Tiflis "məhafili" ən ciddi iqdamatda bulunur idi. Həmin "məhafildən" Bakı Azərbaycanın olmuyub, "sərbəst" şəhər (volni qorod) olsun şüarı dəxi çıxmış idi. Həmin şüara Tiflis saxta sosialist vərəqələri və erməni qəzetləri rəvnaq verib, Avropa siyasi məhafilinin diqqətlərini Bakı məsələsinə cəlb etmək iddiasında bulunuyorlardı.

Həmin məsələ xüsusunda İstanbulda nəşr edilən "Tərcümani-həqiqət" qəzetəsi mühərrirlərindən birini İstanbulda Azərbaycan həyatı-müvəqqəti rəisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əfəndilərinin nəzdinə göndərüb, bəyanat istəmişdir.

Bakı alınmış isə də Məhəmməd Əmin cənablarının Bəyanatının əhəmiyyəti itməmiş. Buna görə də onun Bəyanatını burada dərc edirik.

Məhəmməd Əmin bəy demişdir:

Bolşeviklərlə azərbaycanlılar arasında axıdılan qan yalnız Azərbaycan müstəqilliyinin hüsusunu təmin etmək şərtilə dayanır. Bunu biz səmim qəlb ilə arzu edirik. Çünki məqsədimiz qan axıtmaq degil, Bakıya malik olmaqdır. Çünki əfəndim, Bakı Azərbaycanın, Azərbaycan da Bakınınıdır. Bakını Azərbaycandan ayırmaq istəyən kim olursa Azərbaycanın həyatına qəsd etmişdir. Bakısız Azərbaycan təsəvvür olunamaz. Bakı tarixən də, hələ də bir türk şəhəri və müsəlman bələdəsidir. İstiqbalın da öylə olaraq Azərbaycanın paytaxtını təşkil edəcəkdir. Azərbaycan ismi belə ehtimal ki, Bakının petrol ocaqlarından ol dünyanın uzaq guşələrindən kəndisinə zairlar cəlb edən daim yanar təbii atəşlərindən alınmışdır. Azərbaycan bugünkü milli və mənəvi işığını dəxi Bakıdan alıyır. Burası Qafqasiya islamlarının mərkəzi-ürfənidir. Azərbaycanın qəbilyyəti-həyatıyyəsinin təmin edən varidəti-mühümə buradan hasil oluyur. Burası məmləkətimizin yeganə limanıdır. Bakı Azərbaycanın qapısıdır.

Bütün ələmin iştehasını cəlb edən petroлу olmadığı zamanlar belə Bakı Şimali Azərbaycandan ötrü əhəmiyyətli-ticarıyyəyə malik mühüm bir nöqtə təşkil edirdi. İndi dəxi o əhəmiyyətli həzirdir. Bunların həpsinə bərabər Bakı, əksəriyyət nüfuz etibarını ilə müsəlmandır. Bakıda mövcud bulunan ərazinin, əmlakın, əfər və müstəfətin qismi-küllisi müsəlmanlardır.

Ətrafında bulunan köylər tamamilə müsəlman köyləridir, azəri türkləridir. Xülasə, Türkiyə üçün İstanbul, Almaniya üçün Berlin, Rusiya üçün Moskva nə isə Azərbaycan üçün də Bakı ondan artıq olmasa da, odur. Bu o qədər aydın bir məsələdir ki, bunu məsələ olaraq ortaya qoymaq həqiqətən də mövcubi-həyərətdir. Bakı bolşeviklərinin – rus imperialistlərinin Qafqaziyadakı yardıqçılarının bu fikirdə olduqlarını, azərbaycanlıların haqlarını inkar üçün bu şəkli iltizam etdiklərini bilirdik. Əksəriyyəti kəimlərdən ibarət olduğu molum bulunan Bakı bolşeviklərinin ingilislər tərəfindən dəxi müzəhərə görə də bu yolda təhrikatda bulunduqlarını duymuşuq. Fəqət Almaniya dövləti-fəxmasinin bu fikrə zahir və mühim olacağına qətiyyətin kəsdirəməzdik. Tiflis qəzetəsindən noql etmiş olduğunuz xəbərdə belə qəlb bir yanlışlıq olacaqdır. Şübhəsiz ki, Bakı petrollarının ələmsümül bir əhəmiyyəti vardır. Əlbəttə ki, bu petrol məsələsi rusları da, Qafqaziyadakı məktəbləri də, Türkiyə ilə müttəfiqlərin də ələqədar ediyər.

Mədam ki, Bakı ilə ələqə petrola bağlı bir ələqədir, demək ki, iqtisadi və ticari məsələ qarşısında bulunuyoruz. Bəhri-Xəzər kənarında bulunan Azərbaycan petroлу su yerində işlədəcək deyildir. Petroл Azərbaycanın ən böyük ixracatını təşkil edir. Şübhəsizdir ki, Azərbaycan əcnəbi sərmayəsindən istifadə edəcəkdir və bu sərmayənin Bakı ərazisində təbliqin dəxi hər dürlü vasitələrlə təşvil və təminə çalışacağıdır. Petroлun əhəmiyyəti-beynəlmiləliyyəindən istifadə üçün Azərbaycan hökuməti ilə ələlaşmaq və bağlaşmaq mümkün ikən qafanı bədənədən ayırmaq qədər qanlı tədəbire əcəba, nədən ehtiyac görülsün? İşte bunun üçün bu etiqəddəyimiz ki, Tiflis qəzetələri ilə nəşr olunan şeyin qərimin-həqiqət olmasa görə də. Çünki düşünüyörəm: sərbəst bir şəhər elan etmək surət ilə təmini təsəvvür olunan fəvaidi-müşte-

rəko Azərbaycan hakimiyyəti təxtində dəxi təmin edildikdən sonra Almaniya diplomasisi əcəba, nə üçün Azərbaycan həyatimilliyə və mənafeyi-həyatlarına səbəbsiz bir surətdə qəsd et-sin?!

"Azərbaycan", 3 təşrini-əvvəl (oktyabr) 1918, №5

Zəhir – arxa, kömək

Mühyi – həyat verən, canlandırın

**M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan
Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri
M.H.Hacinskiyə göndərdiyi
xüsusi məktubdan**

"... Berlindən alınan məlumatlara görə bolşeviklərlə Almaniya arasında əlavə müqavilə imzalanmışdır. Qafqaz dövlətlərindən bolşeviklər yalnız Gürcüstanın müstəqilliyini tanımışlar və almanlar isə Bakıda çıxarılan neftin bir hissəsini almaq müqabilində Bakını və onun neft rayonlarını özündə saxlamaq arzularına etiraz etməmişlər. Bu xəbər hamımızı sarsıtdı, qəzətlər onu hiddətlə çap edir. Tələt Paşa Berlina getməyə hazırlaşır. Necə olursa-olsun Bakını almaq, almaq və almaq lazımdır" (*Bu barədə daha ətraflı bax. C.Həsənti "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)" B., 2009, səh.152-155.*)

Təbrik teleqramları

Bakının süqutu münasibətilə Azərbaycan hökumət rəisi Fətəli Xan xanənləri naminə İstanbuldan atıdəki teleqram gəlmişdir:

Paytaxtımızın istirdadından dolayı təhti-idareyi-alilərində bulunan hökumətimizi səmim təbrik ilə Bakının yeni türk ellərini istixlas üçün sarsılmaz bir qəleyi-mətin olması ümidi ilə bütün arkadaşlarımla öpüşürsünüz.

**Azərbaycan heyəti-mürəxxəssəsi naminə
Rəsulzadə Məhəmməd Əmin
"Azərbaycan", 3 təşrini-əvvəl (oktyabr) 1918, №5**

Bakı həqqində Azərbaycan hökumətinin notası

İstanbul qəzetələrində sentyabr ayı ortalarında Azərbaycan sülh heyətinin sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən təqdim edilmiş və eyni zamanda surəti bitərəf və Mərkəzi Hökumətlər səfərlərinə göndərilmiş bir nota dərc edilmişdir. Almaniyə ilə Rusiyə arasında əqd edilən əlavə müahidənamədə Bakının Şura hökuməti əlində saxlanması həqqindəki maddəyə görə məzkur notada Azərbaycan hökumətinin Bakı şəhərinə tarixi bir həqqi olduğunu isbat etmək üçün şəhərin tarixi həqqində müfəssəl məlumat verilmişdir. Bu tarixi hüquq, coğrafi, iqtisadi və milli təsəvvürat ilə isbat edilməkdədir. Həmçinin notada göstərilir ki, Bakı şəhəri elm, mədəniyyət və sənaye cəhətində də Azərbaycan ilə əlaqədardır. Çünki ümumsiyasi, iqtisadi, ictimai, dini və xeyri müsəlman müəssisələri Bakıdadırlar.

Məzkur notada Almaniyə ilə Rusiyə arasında əqd edilən əlavə müahidənamə və millətlərin istiqlaliyyəti əsasına istinad edilənəsi həqqində təəccüb izhar edilir. Rusiyə inqilabı tərəfindən elan edilib və Brest-Litovsk əhdnaməsində təsdiq olunmuş əsas istinadən ki bu əsas üzərinə hər millət öz müqəddəratını həll etmək ixtiyarına malik olur, Azərbaycan milləti Mərkəzi Dövlətlərin hüsn-münasibətinə etimad edərək əsrlərdən bəri təzyiqli altında qaldığı Rusiyə istibdadını yıxıb özünü müstəqil elan etdi. Azərbaycan milləti Almaniyə hökumətini əlavə müahidənamə ilə Azərbaycanın ruhani, iqtisadi və siyasi mərkəzi, paytaxtı olan Bakı şəhərinin Rusiyə əlində qalmasına rızasından xeyli narahət olmuş idi.

Notanın axırında ümidvarlıq bəyan edilir ki, Almaniyə dövləti Azərbaycan hökuməti və millətinin Bakı şəhərinə malik olmaları həqqunu ciddi surətdə nəzərə alar.

**"Azərbaycan",
5 təşrini-sani (noyabr) 1918, №31**

Bakı xəbərləri

Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstanbul konfransı mürəxxəsləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Aslan bəy Səfikürdski, Əhməd bəy Pəpinov və Şüyükislamov cənabları dün təşrinə-səninin 7-də Bakıya varid olmuşlardır.

Məşhur mühərrir və cəmaət xadimi Əhməd bəy cənabları dəxi Bakıya gəlmişlərdir.

"Azərbaycan",
8 təşrinə-sani (noyabr) 1918, №34

Vətənimizin iki simayi-möhtəməi¹ Rəsulzadə Məhəmməd Əmin

Sevgili mühərririmiz, istəklə natiqimiz, millət yolunda həyatını nisar edən, cəmaət xadimimiz Rəsulzadə Məhəmməd Əmin cənabları 3 gündür şəhərimizə varid olmuşdur.

Azərbaycan imarətinin binasını qoyan, bu uğurda kərəatlə həyatını təhlükəyə atmış olan Məhəmməd Əmin əfəndi biz Azərbaycan türkləri üçün işıqlı bir ulduz rolu oynayaraq istiqlali-milləti yolunu Nikolay və Protopoviç dövrünün müzəlləm gecələrində belə milliyət müsəfirlərinə göstərməsi, rəhbərlik etməsilə vətənimizə böyük bir xidmət göstərmişdir. Hələ novcavan ikən 1905 inqilabından sonra meydanı-siyasət və ictimaiyyəyə atılaraq o vəqt yenidən təsisə başlayan milli-siyasi təşkilatımızda mühüm mövqələr tutduqdan sonra irtica dövrünün hülulü ilə rus qaragüruhunun qəzəbinə giriftar olub İrana qaçmış və orada dəxi müsəlmanların mənafeyini cəndan əziz tutaraq İran inqilabçıları ilə əl-ələ verərək bir tərəfdən "İrani-nov" qəzetəsi nəşri ilə millətin fikrini işıqlandırmaqla bərabər, digər tərəfdən də fədailər zümərəsində Məhəmmədəli şahın yaxıcı-yıxıcı, keyfə-mayəşəsi müqabilinə mübarizə etmişdir. Bədə orada dəxi irtica baş qaldıraraq rus istibdadı ilə İran keyfə-mayəşəsi əl-ələ verdikdə həyatı təhlükəyə düşərək İrandan da İstanbulla hicrət etmişdir. İstanbulda bir mühərrir sifətilə Məhəmməd Əmin əfəndi müxtəlif qəzetə və məcmuələrdə iştirak edərək Azərbaycan-Qafqasiya türk islamlarını Osmanlı türklərinə tanıtdırmaqda mühüm bir rol oynamışdır. Bugünkü meyvənin o vəqt toxumunu saçanlardan birisi də haman Məhəmməd Əmin əfəndi olmuşdur.

Nəhayət, cəhan müharibəsi ibtidasında Bakıya qayıdaraq ixtiyarı əlindən alınmış olduğu halda məhəlli qəzetələr başında duraraq "Türkləşmək, İslamlaşmaq və Müəsirləşmək" şüarı

¹ Bu başlıq altında iki məqalə dərc olunmuşdur. Birinci yazı "Ağaoğlu Əhməd bəy" adlanır və müəllifi Üzeyir bəydir - Ş.H.

ilə "Açıq söz" bayrağını qaldıraraq milləti bugünkü işıq tərəfinə dövrəyə başlamışdır. Axirülmür Rusiya inqilabı başlanması ilə artıq meydana açıq görürək Azərbaycan muxtariyyəti şüarını meydana ataraq məzkur şüarla işləyən Gəncə firqəsi ilə birləşib son il yarım vaxtını ancaq bu fikrə təxsis etmişdir. Bu uğurda Məhəmməd Əmin həzrətləri vəfat edən övladına təziyə saxlamaya macal tapmaz bir dərəcədə fədakarlıqla çalışmış və nəhayət məqsədinə nail olaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti elan edilmişdir. Bundan sonra Məhəmməd Əmin öhdəsinə daha mühüm vəzifələr düşərək İstanbul konfransında Azərbaycan heyətimürəxxəssəsi rəisi sifətilə ələmi-islam paytaxtına gedərək orada Azərbaycan uğrunda çox təşəbbüslər etmiş, Azərbaycana edilən təcavüz və həqsizliklərdən vətəni müdafiəyə çalışmışdır. Bakının Rusiyayamı, ya Azərbaycanamı məxsus olması məsələsində Məhəmməd Əmin əfəndi tarixi, mədəni, iqtisadi dəlillər ilə Bakının Azərbaycanın başı və gözü olduğunu isbata qalmışdı və həqqimizdə bunca həqsizlik işləmiş olan dövrlərə protesto verdi.

20 yaşından bu günədək 13 il müddətində türklük, islamlıq, hürriyyət və istiqlaliyyət uğrunda Məhəmməd Əmin əfəndi fövqələdə fədakarlıq ibraz etmişdir.

Azərbaycanlılar Məhəmməd Əminlər yetişdirməsinə iftixarla öylələri həqqində qədrşünaslıqlarını da ibraz etməlidirlər.

X. (Xəlil İbrahim)

"Azərbaycan", 10 təşrinə-sani (noyabr) 1918, №35

Nisar – qurban

Azərbaycan Şurayi-Millisi rəyasətindən

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qərarına və heyətivükəla rəisi Fətəli xan Xoyski müraciətinə binaən Azərbaycan Şurayi-Millisinin noyabrın 16-da inqad edəcəğini bütün Azərbaycan vətəndaşlarına elan ilə bərabər Şurayi-Millisi əzasının yovmi-məzkurda Bakıda bulunmalarını rica ediyoram. Hər nə səbəbdənsə xüsusi dövətnamə əlamamış olan əzarun işbu elan-namə ilə iktifa etmələri müstədadır.

Azərbaycan Şurayi-Millisi rəisi:

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin

"Azərbaycan", 11, 12, 13 təşrinə-sani (noyabr) 1918,

№36, 37, 38

Rəsulzadə cənabları ilə müsahibə

İstanbul konfransının Azərbaycan heyəti-mürəxxəsesi rəisi Rəsulzadə Məhəmməd Əmin cənabları mühərririmizi hüzurlarına qəbulla İstanbul təəssüratları haqqında lütfən böylə məlumat vermışlərdir:

Heyətimizin qəsdı mərkəzi dövlət nümayəndələri ilə bərabər İstanbulda vəqə olacaq Qafqasıya cümhuriyyətlərinin konfransında iştirak etmək idi. Lakin siyasət ələmindəki təbəddülatə görə konfrans baş tuta bilmədi. Hər halda bizim İstanbulda olduğumuz mənfəətsiz keçmədi. Böylə ki, məruzə və mübahizələrimiz ilə Türkiyə əhalisinə Azərbaycan və onun ümid və arzuları ilə əşina etdik. Burasını da qeyd etməlidir ki, İslam mərkəzi olan İstanbulda Qafqasıya, xüsusən Azərbaycan haqqında məlumatları çox azdır. Brest-Litovsk əlavə müahidənaməsinin təbir və təfsiratı yolunda Türkiyə mətbuatı bizə böyük müavinət göstərdi. Bu əlavə müahidənamə münasibətilə alman səfirinə protest notası verdik. Bu məsələ haqqında Türkiyə mətbuatı bizim ilə həmrəy olub bütün hüsnirəğbət və təvəccöhi bizim tərəfində idi. Biz hamı dövlət nümayəndələri ilə görüşüb Azərbaycan əhvalı ilə onları əşina etməklə bərabər müstəqil yaşamaq hüququmuzu müdafiə etdik. Hər yerdə biz məhəbbət ilə qəbul edilib hüsnitəvəccöhlə qarşılandıq. Rəsmi nota ilə biz Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında dövlətləri xəbərdar etdik. Bizim heyətimiz təntənəli bir surətdə Türkiyə Sultanı tərəfindən qəbul edildi¹. Sultan həzrətləri bizim təbrik nitqimizə cavab olaraq izhar etdilər ki, Türkiyə hökuməti bacardığı müsaiddə-vəsail ilə Azərbaycan istiqlaliyyətini mühafizə və müdafiə edəcəkdir. Bundan əlavə Sultan həzrətləri Azərbaycan əhalisinə salam yitirilməsini xahiş etdi.

Üç ay bundan əqdəm vəfat edən Sultan Mehmed xan Xəminin (*) mərasimi-dəfinində və hal-hazırda Sultan Mehmed Sadisin (**) təntənəli cülusi-hümayununda iştirak etdik. Fürsət-

¹ Bu qəbul 1918-ci il sentyabrın 6-da olmuşdur – Ş.H.

dən istifadə edərək İstanbul əhalisinə Azərbaycan əhvalı ilə əşina etməkdən başqa özümüz də Türkiyə həyatına bələd olduq. Türkiyə adətlərindən bizim təəccübümüzü mücbir olan bir əhvalı nəql etməliyəm. Sultanın vəfatından sonra onun cənazəsi həsirə bükülib dahlizdə pilləkən altında qoyulur. Təzə Sultan cənazə yanına gəldikdə şeyxülislam təzə Sultana müraciətən:

– Bax, sənin də axırın bu tövr olacaqdır, – diyor.

Salamlıq zamanında Sultan həzrətləri məscidə gəldikdə əskərlər onu padşahım, məğrur olma, səndən yuca Allah var, nəğməsilə qarşıyırlar.

İstanbul əhvalı xeyli sakitdir. Qəzetələrin nümayişlər haqqında verdikləri məlumat həqiqətdən uzaqdır. Əhali hökumətə etibar və etimad göstərməklə sülh müzakirətinin axırını və cəhan müharibəsinin nəhayətini bəkləməkdədir. Hər cür sınımalar davam edib mal ilə məmlu olan dükənlər alış-verişə məşğuldur. Ərzaq cəhətdən əskiklik yoxdur. Ancaq qara çörək girvənkəsi 4 qəpikdən kartoçka ilə, ağ çörək isə kartoçkasız azad bir surətdə 2 manat 50 qəpigə satılmaqdadır. Ət boldur və qiyməti də ucuzdur. Müsilimə qadınlar arasında olan tərəqqi məni nəhayət dərəcədə şad və məsrur etdi. Türk qadınları fabrika, zavod, mağaza, kontora, posta, teleqrafda işləyib nəhayət, darülfünunlarda leksiyalara qulaq asanlar da az degildir. Hətta İstanbulun zahiri görkəmi Türkiyə milli mədəniyyətinin qüvvətlənməsini isbat edir. Türkiyə evləri qədim türk üsulu ilə tikilib hal-hazırda qədər qədim türk memarlığı davam etməkdədir. Türkiyə mətbuatına gəldikdə, bütün mətbuat türk milli mədəniyyətinin canlanmasına çalışmaqdadır.

Parlaman haqqında

Rəsulzadə cənabları Müsəlman Milli Şurası sədri olmaq həsbilə bu günlərdə dəvət ediləcək parlaman məsələsindən bəhslə diyor ki:

Məlum olduğu üzrə təşrinə-saninin 16-da sabıq Qafqasıya Seyminin müsəlman əzəllərindən 44 nəfərdən ibarət Müsəlman

Milli Şurası dəvət edilir. Milli Şura parlamenta təhdil edilib üzvləri isə 120 nəfərə qədər artırılmaqla qanunverici müəssisə olacaqdır. Bu vaxt parlamenta Gürcüstanda və Ermənistanda olduğu kimi əqaliyyət təşkil edən millət nümayəndələri də daxil ediləcəklərdir. Müvəqqəti parlamentin davamı heç bir halda Məclisi-Müəssisən seçki işlərini dayandırmayacaqdır. Birinci növbədə parlament çərəyan edən siyasi məsələlərin həllinə məşğul olacaqdır.

Qafqasiyanın müqəddəratı

Bən Azərbaycanı müttəhidən Qafqasiya hökumətlərinin muxtariyyətli bir hissəsi təsəvvür edirəm ki, bu hökumətlər də Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqasiyadan ibarət olmalıdırlar. Sülh konfransında ümumi mənfəətləri müttəhidülqövl mühafizə və müdafiə etməkdən ötrü Qafqasiya cümhuriyyətləri arasında olan ixtilafı məsələlər sülh tərqiqlə həll ediləməlidir. Bu nəzəriyyəti biz əvvəlca Zaqafqasiya Seymində yürütdüksə də müəssəsfənə bir para şərait ilə bizim arzumuzun vücudə gəlməsi məmariyətdə düşər oldu. Ümidvar oluruq ki, hal-hazırda Tiflisdə iclas etməkdə olan Zaqafqasiya Cümhuriyyətləri konfransı Qafqasiyada sülh və qardaşlıq bərpə edilməsi üçün ümumi bir dil tapar.

**“Azərbaycan”,
13 təşrinə-sani (noyabr) 1918, №38**

(*) *Sultan Mehmed Reşad (Beşinci Mehmed) (1-2/11/1844-3/07.1918). M.Ə.Rəsulzadə və Azərbaycan nümayəndəsi onun dəfn mərasimində iştirak ediblər – Ş.H*

(**) *Sultan Mehmed Vəhidəddin (Altıncı Mehmed) (2/02/1861-15/05.1926). 1918-ci il iyulun 4-də taxta çıxıb və M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti onun bu mərasimində iştirak edib – Ş.H*

Müsaid – kömək, münasib
Məsrur – sevinc, şən
Vəsail – vəsilələr
Müttəhidülqövl – sözübir
Xamis – beşinci
Sadis – altıncı

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin nitqi

Bu günlərdə Nuru Paşa həzrətləri şərəfinə kəşidə edilmiş olan ziyafətdə Azərbaycan Milli Şurası sədri və İstanbul konfransı müəyyənləri rəisi Rəsulzadə Məhəmməd Əmin cənablarının söyləmiş olduqları nitqi eynilə qərarimizə təqdim edirik.

Nətiq əfəndi diyor ki:

Böyük türk ordusunun qəhrəman zabıtları, gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin azad vətəndaşları! Şimdi hökumət rəisinin nitqini dinlərkən xatırladım. Bir il əvvəl idi. Xilaskar Osmanlı qardaşlarımızla bərabər olaraq duz-çörək yedigimiz bu salonda o zaman başqaları oturuyordu. Demokratizm prinsipini suyi-istemal edən bolşeviklər burada, türk və müsəlman mərkəzində, yerli əmələ və köylünün protestosuna rəğmən yabancu bir cəmiyyət təşkil etmiş, bolşevik-daşnaksakan çətaləri Bakıya müstəvli olmuşlardı.

Bolşeviklər bütün ələm hüzurunda millətlərə kəndi müqəddəratlarını təyin etmək haqqını elan, dünyayı cənnət yapacaqlarını vəd etmişlərdi. Xüsusi olaraq Lenin tərəfindən Qafqasiya fəvqəladə komissarı təyin olunan Şaumyan naminə çıxarılmış əmrəmə ilə Türkiyə Ermonistanının muxtariyyəti dəxi elan olunmuşdu. Biz də Azərbaycan muxtariyyəti tələb ediyorduk. Eyni zamanda da "Müsavət" ümumi intixabla degil, təsəllüt yolilə toplanmış olduquna mətəriz idik.

Fəqət bu muxtariyyət haqqindəki tələbimiz rus burjuva firqələrindən ziyadə Bakı bolşeviklərinin etirazını mucib oluyordu; onlar bizə qarşı əngəllər tərədiyorlardı. Nəhayət, açıqdan-açıq təhdidlərinə məruz qaldıq. Bizə dedilər ki: "Nahaq yera say ediyorsunuz. Azərbaycan muxtariyyəti layiq degildir. Siz muxtariyyət degil, onun əvəzində xarəbazarlara nail olarsınız!

Əgər bu məqsədimizdən əl götürməz də mücahidətimizdə davam edərsəniz əmin olunuz ki, görəcəginiz müvəffəqiyyətlər yalnız qış günlərinə münhəsir qalib müvəqqəti olacaq, yaz açılıncə böyük Rusiya cəzalarını verməyə gecikmiyəcəkdir".

O zaman vəqə olan bu təhdidlərə qarşı gərək "Müsavət" iclasında və gərək mətbuat səhifələrində müqabilə edərək – "məqsədimiz yolundakı mücahidədən vəz keçməyiz, Türkiyə ermənilərinə muxtariyyət vəd edən Leninin bakılı şagirdləri Azərbaycan muxtariyyətlərini xarəbazarlıqlarla təhdid etsələr də, biz kəndi məqsədimizdən əl çəkməyiz, hər növ təhlükələrə gözə alaraq mücahidəmizə davam edəriz. Bizim degil, sizin müvəqqəti bir qələbə çalacağınızı bilər, bundan dələyi sizi təbşir edəriz. Fəqət bir az da daimi qələbənin kimə aid olacağı haqqında düşünməyizi ixtar təyləriz. Əlbət ki, bir Lenin də çıxar bizim muxtariyyətimizi ələm edər!" – demişdim.

İştə əfəndilər, bir sənə əvvəl təhdid olunduğumuz bu binada şimdi o sırada ümid etdigimiz bir vəfəri elan edirik. Müvəqqəti qələbə onların, daimisi bizimidir! (Alqışlar).

İş sislə "Şimal hürriyyətinə" qalsaydı bu gün məhv olub bitmişdik. Lillahülhəmd ki, təyri-istixlasımız Cənubun bərrəq və saf səmasından doğdu, işlə onun həyatbəxş nurları ilə isiniyoruz (Alqışlar). Daimi qələbədən bəhs etdigim bu sırada çəkilməz fəlakətlər keçirmiş olan qələblərə üfiqi-siyasətdə tərəküm edən qara buludlar bəlkə də bəzi əndişələr ilqə edər.

Fəqət bu əndişələrə məhəl yox. Türklər Bakıda ilk dəfə degildirlər. Büylə bir vəziyyəti-siyasiyyəti Bakı bundan 350 sənə əvvəl dəxi keçirmişdir. O vəqət Özdəmir oğlu Osman paşa bir miqdar əskərlə bu tərəflərə gəlmiş, Şamaxı, Quba, Dərbənd və Bakıyı almışdı. Bir az sonra Hökuməti-Mərkəziyyə əqdi-sülh edərək Özdəmir oğlu yalnız qalmış, İstanbul tərəfindən tərək olunmuşdu. Fəqət o cəsur komandanı məyus olmamış, əzminə xələf gətirməmişdi. Hər növ hücumları müdafiə etmək lazım idi. Osman Paşa Bakı neftini inhisar altına almış, ipəgə külli maliyyət vəz etmiş, bu sərətlə büdcəsini yoluna qoymuş, Bakı qalasını təmir edərək müdafiəsini Əhməd bəy namında bir komanda-nə tapşırılmış, kəndisi Dəmir Qapıya – Dərbəndə çəkilmişdi. Bu sərətlə Bakı altı ay taməm mühasirəyə dayanmış, nəhayət düşməni rəf edə bilmişdi. Tarix yenə təkrar edə bilər, həmə etməlidir! (Alqışlar).

Həzrət, maddədən qələbəyi-daimi qazanmış olduğumuz – nauzu billah – müvəqqəti olsa belə, Azərbaycan istiqlali mənən qazanılmış nemətlərdəndir. Dağları, dərələri, susuz səhraları aşub gələn qardaşlarımızla bərabər şu doğma topraqlarımız üzərində qayalaşdıq, yenidən qardaş olduq. Topraqlarımız əsrlərdən bəri yekdigərini qaib etmiş qardaşların əməl yolunda verdikləri qurban qanları ilə islandı; Turan toxumu əkildi. O böyük fikrin yıldızı doğdu. Dan yeri ağardı. Osmanlıların benami-türkcülərindən:

“Vətən nə Türkiyədir türklərə, nə Türküstan,

Vətən böyük və müəbbəd ölkədir Turan”

Deyən Ziya Gökalp bəy hərbi-ümuminin ibtidasında təfal edərək:

“Rusiya dağılıb viran olacaq,

Türkiyə böyüyüb Turan olacaq” demişdi. Turan bu gün maddədən qazanılmamışsa da, mənən hasil olmuş; Turan fikri doğmuşdur. Bir kərə doğan fikir bir daha ölməz, bir daha sönməz! Ən qaranlıq gecələrimizdə bizə məşəli-hürriyyət gətirən və ən çətin dəmlərimizdə imdadımıza gələrək bizi xilas edən qardaşlarımızı bizə doğru qoşduran, yolumuzda qurbanlar verdirdən işdə bu məfkurə, bu yeni doğmuş əməl günəşidir. O əməl günəşi ki, bir Nuru da (Nuru Paşayı göstərərək) işdə bizimlə bərabər! (Sürekli alqışlar). Yaşasın əməl yolunda fədayi-can edən türk ordu və zabitanı, yaşasın böyük Turan! (Təkrar sürekli alqışlar).

“Azərbaycan”,

14 təşrini-sani (noyabr) 1918, №39

Kəşidə – düzəldilmiş
Müstəvli – ortağ
Təsəllüt – hökmə
Mötəriz – etiraz edən, müxalif
Mucib – səbəb
Təbşir – şad
Bərraq – parlaq
İstixlas – xilas olma, qurtulma
Teyr – quş

Şurayi-Milli rəyasətindən

Şurayi-Milli iclası bu gün saat 1-də Duma zalında açılacaqdır. Şura əzalarından saat 12-də gəlmək rica olunur.

Düvəli-əcəbibiyyə nümayəndələrindən ötrü xüsusi mövqə hazırlanmışdır.

Şurayi-Milli rəisi: Rəsulzadə Məhəmməd Əmin
“Azərbaycan”, 16 təşrini-sani (noyabr) 1918, №41

Hanki ümidlə?

Azərbaycan istiqlalının yeni bir səhifəsi vərəqlənir. Şurayi-Milli açılır.

Şurayi-Milli açılır.

Bu sədəyi eşidən azərbaycanlı əndişəsiz degildir. Düşər olduğu bu qədər müsibətlər, giriftar olduğu bu qədər fəlakətlər kondisində bir növ yas və naümidlik törətmişdir.

Mart hadisələrini görən, hürriyət, ədalət və millətlərə haqqı-müsavat vəd edən adamların birər canı, qatıl və cəllad kəsilərək su əvəzinə qan axıdıklarına şahid olan sentyabr müzəffəriyyətinin bütün şadid və nəhslərini duyaraq qurbanlar verən, hər b və zərbin, səfələt və fəlakətin, daxili müharibələrin bütün müsibət və ələmlərini çəkən Azərbaycan vətəndaşı heç şübhəsiz ki, "Şurayi-Milli açılır" – deyincə bir az düşünəcək. Artıq əhvali-fövqələdədən çıxaraq mənidar bir həyatı-siyasiyə başlayacağı fikrini bəsləmək istəyəcəkdir.

Fəqət nasıl, Türkiyə mütarikə əqd etmiş, Avstriya-Macaristan qitə-qitə olmuş, Bolqariya çoxdan təslim olmuş. Almaniya silahını qoymuş. İncilab atəşləri bütün Orta Avropa məmləkətlərini bürümüş, boğazlar açılmış, ingilislər Bakının qapısına dayanmışlardır.

Böylə ikən, əcəba, hanki ümidlə Şurayi-Milli açılıyor? Şurayi-Milli bu qədər müşkülətə qarşı Azərbaycan istiqlalını mühafizəyə qadir olacaqmı?

İştə əfkəri-ümumiyyətimizin "Hanki ümidlə?" sualı ilə xülasə etmək istədiyi bir həyəcan.

Fəqət bu həyəcana pək o qədər də məhəl yox. Tamamilə ümid-siz bir halda degiliz. Şurayi-Millinin açılması ilə azərbaycanlılar müqəddəratlarını tamamilə kəndi əllərinə alıyolar. Burası millətin əməllərini, arzu və məqsədlərini bütün cahani-mədəniyyətə elan edəcək bir kürsüdür. Bu kürsünün öz kürsümüz, öz minbər və öz məbədi-siyasiyyətimiz olduğunu bütün cahana isbat etməliyiz, etməklə mükəlləfiz.

Qoy Mərkəzi Avropa dövlətlərinin cahanı təhdid edən bəzuyi-ahəninin qırılmaq keyfiyyəti bizi heç də naümid etməsin. Bizə haqqımızı verəcək, haqqı-hayatımızı təmin edəcək qüvvət nə Krupun toplan, nə də digər bir qüvvəyi-cabirədir. Biz haqqı-həyatımızı hər şeydən əvvəl kəndi iman və istedadımızdan, sonra bütün dünyaya hakim olacaq fikri-hürriyət və üxüvətdən alacağıq.

Şimdi hər b və zərb dövrəsi keçərək fikir və istidlal zamanı hülul ediyor. Bu gün qaliblər də məğlubların iləri sürdükləri əsasət müdafiə ediyorlar. Lenin tərəfindən millətlərin hüququna aid elan olunan düsturlar, Vilsonun şərait-i-sülhiyyəsinə dəxi bir zəminə təşkil ediyor.

Vilsonun bütün ələm müvaciəsinə elan etdiyi prinsiplərin bizə tətbiq edilməyəcəgini düşünmək üçün meydana heç bir səbəb və cəhət yoxdur. Əcəba, nə düşünülüyor? Bütün Ələmi-İslamə nazif bulunmaq vəziyyətində olan İngiltərə yanı başımızda bir gürcü, bir erməni və sair millətlərin hüquq və haqqı-həyatını tanıır da bizi boğarmı? Böylə bir düşüncə əbəs olsa gərəkdir.

Bizə haqqı-həyat tanyacaq İngiltərə ilə pək əla uyuşur və etilaf edəriz. Azərbaycan hökuməti Bakı dəxi daxil olduğu halda Qafqasiyanın qismi-mühümmü üzərində əmniyyət və əsayiş təmin etməklə ingilislərə müfid olur, ingilis mədəniyyət və fənu-nundan da biz istifadə edəriz.

Ümid edəlim ki, bütün millətlərə haqq və hürriyət vəd edən Vilson zümrəsi Azərbaycan hürriyət və istiqlalını boğacaq bir vəziyyət almasın.

Əvət, ümid edəlim. Bu ümidlərimiz vicdəni-milliyəmizin iman və hərbi-ümumi nəticəsində təsis edəcəgi möhtəməl bulunan "Cəmiyyəti-Əqvam" şüarı ilə ruhlansın.

Bu gün biri digəri ardından devrilən təxtlərin, qurama su kökü kibi parçalanan dövlətlərin, yan Avropayı istila edən inqilabların yalnız bir mənası vardır: demokratizmin qələbəsi! Bu qələbə yanı dünyaya degil, bütün ələmi-mədəniyyətə şamil olmayınca bəşəriyyət sükun bulamayacaq. Bunu görməli, o surətə hərəkət etməlidir.

İştə Azərbaycan Şurayı-Millisi böylə ümumi bir demokratizm arəfəsində açılıyor ki, bu açılış bizim də millətlər bayramına hüriyyəti libası geyərək çıxmamızı mücib olacaq.

Ümid və iman edəlüm ki, Azərbaycan kibi müqəddəs ataşi ilə askıdan bəri bir ziyarətqah kibi tanınmış olan yurdumuz demokratiğini yalnız sovuq göstərmişlərə münhəsir etməyib, səmimi işləri ilə də isbat etsin.

Qoy Azərbaycan Şurayı-Millisi qanlardan bıkmış, xərabəliklərdən usanmış başəriyyətin süli-ümumi bayramı üçün yapaçağı cırağına kəndisinə məxsus Azəri bir ziya səncsın, kəndi himayəsində yaşayan insanları bilafərq cins və məzhəb bəsləyəcək bir yurd, isindirəcək bir ocaq olsun!

Ey qare-i-möhtərəm, hanki ümidlə? – soruyurdun. İştə böylə bir ümidlə!..

M.Ə.Rəsulzadə

“Azərbaycan”, 16 təşrihi-sani (noyabr) 1918, №41

Tovzi – bölüşdürmə

Bazi – zəmət, qüvvət

Bazui-ahənin – dəmir kimi qüvvəti, qolu

Şədaid – müsibət

Nəhs – uğursuz

Müvaciə – üzvəüz dayanmaq

Nafiz – nüfuz edən

Azərbaycan Şurayı-Millisi tarixindən

Azərbaycan Şurayı-Millisinin 1918 sənə iyun ayının 17-də Gəncədə Fətəli xan Xoyski hökuməti-hazirəsini təşkil edərək bütün səlahiyyəti-hökuməti kəndisinə tövdi ilə tətill etdiyi qərarimizə məlumdur. İyunun 17-i Azərbaycan tarixi istiqlalına səbt olunacaq günlərdir. Şurayı-Millinin təkrar həyat və fəaliyyətə başladığı bu gündə fəvqüzziqr günün iclasını qaparkən Şurayı-Millisi rəisi Rəsulzadə Məhəmməd Əmin həzrətləri tərəfindən irad olunan nitqi nəşr etməyi münasib gördük.

İştə nitqin məzmunu¹

Həzrət! Daha sabahkı iclasımızı açdıqım zaman nə kibi məsuliyyətli və ağır bir zaman içərisində bulunduğumuzu ixtar eləmişdim. Tarixi məsuliyyətin bütün o çəkilməz yükünü şimdiki qərarınızla Fətəli Xan Xoyski cənablarının təşkil elədiyi hökumətin omuzlarına yüklədiniz. Bu qərar bir tərəfdən əhvalın icabı, digər tərəfdən də “blok” ilə “Hümmət”in istefaları üzərinə mənən və şəklən alınma məcburiyyətini hasil etmişdi.

Dünya müharibəsi və Rusiya inqilabının təsiri ilə yeni doğmuş və həyatı-siyasiyyəyə ilk qədəm basmış olan Azərbaycan qayəsi əhata olunmaz mühüm dəqiqələr keçiriyor. Bu yeni türk nəvzadi-siyasəti rüşdü-büluğ bulub da millətlər zümrəsinə bir amili-həyat olaraq girə biləcək, yoxsa sısqa çocuqlar kibi südəmər halında ikən tərk-i-həyat edəcəkmidir? İştə bütün zehinləri işğal edən bir məsələ! İştə bir zamanki müqəddərati-milliyəyi əllərinə alanlar üçün Azərbaycan nəvzadını tələf etməmək kibi müşkül, fəqət müşküllüğü ilə bərabər qarəfli bir vəzifə və məsuliyyət tərtib ediyor. İştə böylə bir zamanda və bu böyük məsuliyyəti-əziminin bəri-girənı altına girmiş olduğu halda Fətəli Xan cənabları hüzurunuza çıxıb da etimadınızı istəməklə kəndisinə iqtidar arıyor. Fəqət bunu yaparkən o, diqqət etdiniz yaqin ki, nə qədər sararmış, titrəmişdi. Siz onu ehtimal ki, heç bir zaman və heç bir məkanda bu dərəcədə ləzən və hərsən gör-

¹ Fəvqüzziqr iclasın mütaləsinə müfəssəl başqa bir nömrədə dərc edəcəgiz.

məmişdiniz. Bu nəyə bənzər bilirsiniz? Dəhşətli həngamlarda səfəhi-hərbin məsuliyyətli dəmlərində ricat yapmaq məcburiyyətində qalan bir ordunun mövqei-məxsusi son dərəcə imkanı qədər mühafizə etmək üzrə bırakdığı məfruzəyi istila edə bilən hərəs və xəşyəta...

Əvət, əfəndilər, Azərbaycanın paytaxti-müvəqqəti bulunan Gəncədə naçis də olsa hakimiyyəti-milliyəyi təmsil edən bir müəssisənin şu surətlə meydandan çəkilmək məcburiyyətində qalması heç şübhəsiz demokrasiyin bir ricəti və qüvaimütləcənin bir müvəffəqiyyətidir. Bu ricət ağ və pak qüvvələrə müqabil qara və napak qüvvələri təqviyə edəcəkdir. Bu nöqtəyənəzərdən baxılınca ilk nəzərdə bizim halmız o qara binanın hahna bənzəyir kibidir. Bu hallar bizdə Rusiya məqasidi-inqilabisinin iflasına dair bir əqiddə hasil ediyər. Fəqət əfəndilər! Zəvahlərə bakmalıyım, səthi düşünməyelim, pak də məyus olmalıyım.

Bəncə, Rusiya inqilabi-özimi hər nə derlərsə-desinlər, qətiyyəni iflas etmədi. Rusiyada inqilab nə yapacaqdı? Bu suala "Böyük Rusiya" fikri ilə məsum olan rus inqilabçılar nöqtəyənəzərindən degil, inqilabın kəndi təbiətini təhlil edərək cavab verməlidir. Böylə baxılırsa Rusiya inqilabi məzlum və məğdur siniflərlə məhkum millətləri azad etməlidir. Məğdur siniflər, təqdir edolim ki, istədiklərindən fəzlasini aldılar. Millətlər isə birərbirər kəsi-istiqlal ediyorlar. Əvət, dünyanın altıdan birini tutan böyük Rusiya parçalanıyər. Fəqət inqilab böyük Rusiya yaratmaqları müvəzzəf idi? Qətiyyəni degildi. İfrata gedən sinif hürriyyətləri əlbəttə ki, təyid olunacaq və mötədil bir şəkələ girəcəkdir. Çünki bu hürriyyətin şəkli-haziri heç şübhəsiz ki, hürriyyət degil, bir afət və fəqət bu yolda yapılacaq ricət əminəm ki, hər halda inqilabdan əvvəl mövcud olan hüdudun ötəsindən degil, bərisində təvəqqüf edəcəkdir. Demək, əhval əvvəlkiyinə nisbətə hər halda iyi olacaqdır.

Əfəndilər! Bən sabiq Rusiya ərazisində güzəran etməkdə bulunan vəqəyə böylə bakıyorum, buna görə də hala ümidlərimlə bərabər olaraq yaşıyorum. Biliyorum, əfəndilər ki, Azərbaycan Rusiya inqilabının vəz etmiş olduğu müsbət nəzəriyyələrlə elan etdigi əqanimi-hürriyyətdən son dərəcədə istifadə edəcəkdir.

İştə müstəqil bir Azərbaycan, siyasətən kəsi-hürriyyət və istiqbal edəcəkdir. Azərbaycanı ictimai hürriyyətlər və hüquqi-bəşərə aid dəsturlər hər halda müstəbid Rusiya zamanından daha geniş, daha əlverişli olacağına şübhə etməm. Hətta əfəndilər, söyləmək istərəm ki, Azərbaycan Qafqasiyada ən hürriyyətpərvər və inqilabçı təsəvvür olunan Gürcüstandan daha məsuddur. Çünki burada bizim daxili hürriyyətlərimizə icrayi-nüfuz edən və edəcəgi mütasəvvir bulunan qüvvət yabancısı bir qüvvət degil, öz qüvvətimizdir. (Alqışlar). Burada istiqbal böyük və şanlı bir millətin müxtəlif şöbə və budaqlarını təvhidə doğru gedəcəkdir ki, eyni məqsədimizdir. (Alqışlar). İctimai və hüquqi hürriyyətlərdə bərfərz qaib etsək belə, siyasətən qazanacaq, tələfi məfat edəcəgiz. Halbuki Ukrayna, Gürcüstan və sairə öylə degildir. Əvət, əfəndilər! Pək də naümid olmayalım. Tarixin amali-milliyəmiz nöqtəyənəzərindən müsaid bir zamanında olduğumuzu, türk itihadi üçün fürsət ələ keçdini unutmayalım. Bütün məsaimizi bu hürriyyəti-siyasiyyənin təşəbbüsünə sərf edəlim. Bunun üçün də hər dürlü fədakarlığa amadə bulunalım.

Sizi, ey heyət-hökumət, böylə bir əmri-əzimin ifası üçün tövkil ediyor, bütün məsuliyyəti öhdəyi-hökumətimizə təhvil etməklə zənn etməyiniz ki, yalnız qalıyorusunuz. Yetişər ki, siz keçirməkdə olduğumuz zamanın əhəmiyyəti ilə mütenasib, amali-milliyə ilə müvəfiq, türklük əlasına, Azərbaycanın hürriyyətinə, türk kütləyi-nasının mənfəyinə mətuf olan icraatınızda kəhalət və müsaihilə göstərməyib də, yorulmaz bir əzmələ çalışırsınız. Biz hər zaman sizə məin olmaya hazırız, istədiyiniz zaman bizi kəndinizlə bərabər bulacaqsınız. Biz hüzurumuzla sizə məin olmaya hazır olacağımız kibi icabı təqdirində başqa yollarla da sizi təqviyyəyə hazırız. Nətikim bugünkü tətlimiz daxi bu hissələ və bu məqsədlə icra olunuyor.

Şurayi-Millinin heyəti-hazirəsi həqqində vəqə olan tənqidatə qarşı buradan bəhs etməyə lüzum görmüyoruz. Siz biliyorusunuz ki, bu tənqidat heyətdən ziyadə əsasə mətufdur. Bu münəqqidlər həqqindəki mühakiməti tarixə həvalə edəlim. Bir kaç ay sonra əğər bu vəhi tənqidlərdə arzui-millət arayan ərkan əsasın degil, heyətin əleyhində isələr hürriyyət intixabati təminilə mil-

lätin haqqıqı tələqqiyatını görürlər. Millət kəndisi bizimlə onların arasında həkəm, o zaman haqq ilə batil də ayan olur.

Şimdi artıq bu ağır günlərdə öhdəsinə bir vəzifə tövdilə tərk etdigimiz hökumətə əzri-vida edəlīm də ayrılalım.

Əfəndilər! Sizdən, kəndi haqqımda özvi-ehtiramdan başqa bir şey görmədiyim öziz arkadaşlarımdan ayrıldığım əsnada öhdəmə vəgüzər etmiş olduğunuz vəzifə saiqi ilə yapmış olduğum qüsurlarımın əvəzini diləməyi ayrıca isticrah edərim. Şimdi vaxt gəliyor, saatı-vida vuruluyor. Yekdigərinə qardaşcasına əlvida edəlīm. Və ayrılırkən – əfəndilər! Bu ümidlə gedəlīm ki, inşaəllah yakında, Azərbaycanın paytaxtı bulunan Bakıda Azərbaycan Məclisi-Müəssisənə dairəsində buluşuruz.

Yaşasın Azərbaycan, yaşasın türklük! (Şiddətli və sürəklilə alqışlar). Məclis saat ikidə qapanıyor.

Azərbaycan",

16 təşrinə-sani (noyabr) 1918, №41

Tövdi – təslim etmə; vidalaşma
Rüsdü-buluşğ – həddi-buluşğa çatan
Bari-giran – ağır yük
Ləzən – titrəyən, titrək
Hərasən – qorxaq, ürəkək
Təqviyə – qüvvətləndirmə
Məsmum – zəhərlənmiş
Xəşyət – qorxu
Müvəzzəf – vəzifə həvalə edilən
Əqanim – əsillər
Mafət – itmiş, yox olmuş
Tövkiil – vəkil etmə
Tövhiid – birləşmə
Həkəm – münsif, arbitr
İstirham – yalvarma, xahiş etmə
Məfruzə – ayrılma, ifraz edilmiş, fərz edilən, vacib olan
Məin – daşan su

Azərbaycan Parlamanında

16 təşrinə-sani saat 1-də təyin edilmiş olan iclas saat 2:15 dəqiqədə açılıyor. Hələ saat 12-dən iclasın intizarında yüzlərcə adam duruyor. Nəhayət, Məclis açılıyor. Şurayi-Millilə əzası və nazirlər qabaqca hazırlanmış yerləri işğal ediyorlar. Əcnəbi məmləkət nümayəndələrindən Gürcüstan və Dağıstan hökumətləri nümayəndələri, erməni və rus Millilə Şuraları nümayəndələri və İran general konsulu isbatı-vüüd ediyorlardı.

Salon tamaşaçılarla dolu idi.

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy cənabları sədr yerini tutaraq iclası açıyor və aşağıdakı nitqi ilə hazirunə kitab ediyor:

Möhtərəm Şura əzası! Bu gün Azərbaycan Şurayi-Millisi Azərbaycanın baş və ayrılmaz bir əzasını təşkil edən paytaxtında açılıyor. Azərbaycanlılar, necə ki həminəyə molumdur, heç vaxt hürriyyət və istiqlaliyyət fikrindən ayrılmıyaraq daima bu uğurda çalışmış, mübarizə ələmişlərdir, Rusiya çarizmi dövründə onların fəaliyyəti yalnız milli ədəbiyyat, milli məktəb, milli mədəniyyət mübarizəsində təzahür etmişdir. Çarizmin süqutu ilə bütün millətlər əl-ələ verib müqəddəratı-milliyələrinin həlli, hüquq və istiqlaliyyətləri yolunda çalışdılar. Fəqət çarizm süqutundan sonra inqilab öylə şəkil və surət aldı ki, millətlərin hüquqi təmin edilmədi. Millətlər arzu və əməllərinə nail olmadılar. Fəqət nə qədər səddlər çəkilsə, maneələr qonulsa belə inqilab nəticəsində bütün millətlər inqilabın fütuhət və meyvələrinə istifadə etdilər.

Bədə sədr cənabları Qafqasiyanın Rusiyadan ayrılması, Qafqasiya millətlərinin istiqlaliyyət əlan etmələri, Azərbaycan Millilə Şurası əlanı və işi hökumətə tapşırıaraq səhnədən çökilməsini təsvirlə diyor ki:

“Şimdi artıq Şurayi-Millilə yenidən həyata dəvət edildi.

Bakının ziynəti, milli hiss və cərəyanların məcmui, milli təşkilatının mərkəzi “İsmailiyyə” idi. Arzu ediliyordu ki, Milli Parlamanımız həmin möhtəşəm binada iclas qursun. Fəqət bu gün o möhtəşəm bina xərəbə halına gəlib, iclasımız bələdiyyə salınının

da açılır. Lakin ev yanar, amma millət, milli istiqlaliyyət fikri, milli ruh ölməz. Ev yanar, fəqət millət onun şöləsi ilə tutuşar, milli hüququnu almaq, milli müqəddəratını öz əlinə salmaq uğrunda çalışar. Qoy bu atəş bizi yaksın, amal şöləsi versin! Burası var ki, bu gün biz qayət müşkül bir vəziyyətdəyik.

Doğrudur, Milli Şuramız Məclisi-Müəssisən əzası ilə tamam xəlf tərəfindən seçilmiş bir şura degildir. Lakin tarix öylə şeylərə çox fəsadüf etmiş, çox öylə əmərlərə şahid olmuşdur. Bugünkü Milli Şuramız parlaman surəti almaq üçün genişliyəcək, oraya bütün siniflərdən, müqəddəratını Azərbaycan müqəddəratı ilə əlaqədar edib, Azərbaycanın şadlığı ilə şadlanan, qəmi ilə qəmgin olan bütün millətlərin nümayəndələri cəlb olunacaqdır. O vaxt tam bir parlamana malik olacağız. Fəqət hələ bugünkü günə nail olmaq üçün millətimiz nə qədər fədakarlıqlarda bulunmuş, nə qədər qurbanlar vermişdir. Azərbaycan istiqlaliyyət, bu muxtariyyəti yolunda nə qədər qurban verdiyimizə möhtəşəm "İsmailiyyə" binasının xərabəsi müdhiş bir timsaldır. Bundan əlavə hamımız bilməliyiz ki, bu səadətə nail olmamızda biz, hər şeydən ziyadə bizim dəvətimiz, ricamız ilə imdadımıza gəlmiş və bizim həyatımızı qurtarmış olan türk əskərlərinə mədyunuz.

Bədə nətiq görək türklər və görəksə Azərbaycanın vermiş olduğu qurbanlar, vətən və millət şahidlərinin tərhimi-ruhi üçün ayağa qalxmayı təklif ediyor. (Hamı qalxıyor). Sonra Şurayı-Millii əzası Lütfəli bəy Behbudovun tərhim üçün ayağa qalxmayı təklif ediyor, yenə (hamı qalxıyor).

Sonra təkrar nitqinə davamla diyor ki: bu gün biz azərbaycanlılar Şuraya yığıldıqda Milli Şura əzaları və bütün hüquqi-milliiyyənin müdafiəsi, namusi-milliiyyənin mühafizəsi üçün firqə nizam, sinif münəqişəsi və sairəyi kənara ataraq əl-ələ versək, müttəhidən çalışsaq əmin olmalıdır ki, vicdani-bəşərdə yerləşmiş olan hüquqi-milliiyyədən məhrum qalmarız. Hazırda qalib, məğlub ümumidövlət və millətlər arasında ən artıq intişar tapan haman millətlərin müsəvəti-hüquqi və müqəddəratı-milliiyyə təyininin özlərinə tapşırılması şüarıdır. Əminəm ki, burası quru söz olmayıb, bəşəriyyətin milyonlarca qurban verməsi,

cəmiyyəti-bəşəriyyətin buna müvafiq vəziyyət alması iqtizasıdır. Bəşəriyyətin vicdanına inanalım. Bu uğurda çalışalım və əmin olalım ki, çalışsaq "Cəmiyyəti-Əqvam" içində Azərbaycanın da yeri olacaqdır. Bəylə bir yer bulmağa haqqımız olduğunu kimsə inkar etməz.

Azərbaycan",
17 təşrinə-sanı (noyabr) 1918, №42

Tövdi – təslim etmə

Azərbaycan Milli Şurasında Birinci iclas

Fətəli xan Xoyski – sədrdən sonra hökumət rəisi Fətəli xan Xoyski çıxaraq hökumət namından Şurayı-Milliyi təbrik ediyor və vaxtın qeyri-müasaidliyi, vəziyyətin təqa-zəsindən dolayı müfəssəl məlumat verəmiyəcəğini bildirərək deyir ki: Şurayı-Milliyi dəvəti üçün 6 ay möhlət verilərək bütün ümuri-ixtiyar hökumətə tapşırılmış olduğı halda, bunun öhdəsinə verilmiş vəzifəyi ifa etmədən Şurayı-Milliyi vaxtından əvvəl çağırmasını səbəbi budur ki, Şurayı-Millidən ayrılan zaman hökumətin işləri maliyyat, əskər və daxili intizam cəhətlərindən qayət fəna idi. Anarşi hökmfərma idi. Daha mühümi budur ki, paytaxtımız əlimizdə degildi. Hökumət müşkül bir vəziyyətdə və bugünkü yığılaş nail olmaq üçün bir çox mübarizə və davalar qarşısında idi. Şükür olsun ki, şimdiki anarşi qırılmış, maliyyat yaxşı bir halə gətirilmiş, dəmiryolu və sairə düzəlmiş, Azərbaycan üçün qoşun əmələ gətirilmişdir. Bakı məsələsi hüsn-i-həll olunaraq zülm ilə əlimizdən alanlardan təmizlənilib geri alındı və şimdiki paytaxtımız oldu. Paytaxtımız əlimizdə olmadıqca Məclisi-Müəssisən hazırlığı üçün bir komissiya təşkil edildi. Hələ də işləməkdədir. Amma övzayi-siyasiyyə böylədir ki, şimdiki nazik və mühüm bir zamanda hadisəti təqib etmək belə qeyri-mümkündür. Səhər qeyri-mümkün ədd olunmayan bir şey axsam əmri-vaqe kibi araya çıxıyoy. Böylə bir zamanda 2-3 ay gözləyib Məclisi-Müəssisən çağırmaq olmaz. Böylə bir zamanda hökumət bütün işlərdə yalnız özün məsul olmamaq üçün məcbur oldu 6 ay gözləmədən Milli Şurayı dəvət etsin, tainki onun göstərməsi və iştirakı ilə çalışsın. Hökumət və biz istəriz ki, istiqlal nə qədər çətin olə gələn və çox qurban tələb edən, müşkülət çıxaran bir əmr isə də, müttəhidən çalışsaq müşküllər səhl olar. Necə ki, sədr cənabları ərz etdilər, firqə və sinif ixtilafını kənara buraxaraq müttəhidən istiqlalə çalışmaldır.

Nitqinin axırında baş nazir həzrətləri hökumət namından hökumət işlərini Şurayı-Milliyi tapşırıldığını bəyanla şurayı yenidən təbrik ediyoy.

Sədr – Şura namından parlaman dəvətinədək qüvvəyi-icraiyyənin yenə hökumət öhdəsində qalmasını təklif etməklə izn istiyoy.

Pepinov – təklif ediyoy tənəffüs elan olunsun.

5 dəqiqə tənəffüs elan edilyoy. Tənəffüsdən sonra **Rüstəm-bəyli Şəfi bəy** cənabları “Əhvəli-fövqəladəyi nəzərə alaraq hökuməti-hazirə iş başında qalıb qüvvəyi-icraiyyədən istifadə ediyoy” məzmunlu bir formula təqdimilə qüvvəyi-icraiyyənin hökumət öhdəsində qalmasını təklif ediyoy.

Pepinov – sosialistlər ittifaqı namından bəyan ediyoy ki, hökumətin təsisində iştirak etmədikləri kibi bu gün istefası münasibətilə də səs verməyəcəkləridir.

Şeyxülislamov – mənşevik “Hümmət” firqəsi namından eyni bəyanatı veriyoy.

Sədr – səsə qoyur. Məzkur iki fraksiya rəy vermədikləri üzrə ittihadı-ara ilə Şəfi bəyin təklifi qəbula keçir.

Məhəmməd Əmin bəy – təklif ediyoy ki, Şura izn versin heyəti-rüasa cəməətə xitabən bir müraciətnamə və bəyannamə nəşr etsin. Bundan əlavə hüquq və istiqlalımız haqqında başəriyyəət hüzurunda səsimizi yucaltmaq lazım gəldiyindən şura izn versin başəriyyəət və mədəniyyəət naminə Vilson və ələmi-mədəniyyəətə xitabən bir müraciətnamə nəşr edilsin.

Bəyannamələrin tərtibi beynəlfərq şuraya həvalə olunur.

Azərbaycan",
18 təşrin-i-sani (noyabr) 1918, №43

Azərbaycan Milli Şurasında

Təşrinin 20-də axşam saat 9-da Azərbaycan Milli Şurası, Şura rəisi Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy cənabları tərəfindən açılır. İclasda Azərbaycan hökuməti baş naziri Fətəli Xan Xoyski, qeyri nazirlər isbatı-vücut ediyorlar.

Əvvəlcə Şura rəisi Milli Şuraya daxil edilən Azərbaycan Məclisi-Məbusanı (parlamənti) təşkili haqqında layihə-qanuniyə əsbabi-mucibəsini oxuyur.

Layihə budur:

Müvəqqəti Azərbaycan parləmanı (Məclisi-Məbusanı) təşkili haqqında layihə-qanuniyyə əsbabi-mucibəsi

1917 sənəsi aprel ayında toplanan Ümumqafqasiyə müsəlmanları qurultayı Cənubi Qafqasiyə islamı ümuri-milliyə və mədəniyyətlərini idarə və mənafeyi-siyasiyyələrini müdafiə etmək üzrə bir mərkəzi komitə təşkilini cızaraq müvəqqətin mərkəzi komitə icraatını Bakıda inqilab təriqilə təşəkkül edən Bakı komitəsinə tərk etmişdi. Bakı komitəsi bir zaman mərkəzi komitə vəzifəsini idarə edərək mətruh bulunan mərkəzi komitəyə təsis və vəzifəyi-müvəqqətinə məzkur idarəyə tövdi eləmişdi. Mərkəzi komitə keçən sənə noyabr ayında dəvət edilən Milli Komitələr konfransının qərarına görə Azərbaycan Məclisi-Müəssisəsinə bir ay sonraya qədər toplanmalıydı. Fəqət əhvali-siyasiyyə və övzai-daxiliyyə, zühur edən həvədisi-fövqələdə buna imkan verməyərək Cənubi Qafqasiyadan Rusiya Məclisi-Müəssisəsinə gedəcək əza Rusiya Məclisi-Müəssisəsinə dağıldığından dolayı Tifliso cəm olaraq firqə siyahılarını təbiri-məxsusla dərinləşdirmək təriqilə Cənubi Qafqasiyə "Seym"ini təşkil etdilər. Cənubi Qafqasiyə mərkəzi müsəlman firqələri tərəfindən Rusiya Məclisi-Müəssisəsinə seçilən 14 müsəlman məbusa siyahıların firqələr tərəfindən dərinləşməsi surətilə 44-ə qədər çoxaldı. Azərbaycan Məclisi-Müəssisəsinə toplamaq qeyri-mümkün olduğunu nəzərə alaraq Cənubi Qafqasiyə müsəlman komitəsi bu məsələnin halını "Seym" müəssisəsində bulunan müsəlman əzaya vəgüzar etməyi münasib gördü. Çünki bunlar Məvərayi-

Qafqas əhaliyi-islamiyyəsi arasında mövcud bulunan müxtəlif siyasi cərəyanları təmsil edir və əhalinin milyondan ziyadə rayini qazanmış müvəkkillərdir – deyə istidlal ediyor. Təşkilati-milliyənin təyini istiqaməti üçün bu zəvət ən ziyadə səlahiyyət sahibidir deyə – tələqqi ediyordu. Bu surətlə Məvərayi-Qafqas islamlarının təşkilati-mərkəziyyətlərinə tovarüs edən Məvərayi-Qafqas "Seym"i müsəlman əzaları ilərində Məclisi-Müəssisə toplanıncaya qədər kondilərinə Məvərayi-Qafqas Müsəlman Şurası – deyə elan etdilər. Şura "Seym"ə daxil olan müsəlman firqələri nümayəndələrindən mütaşəkkil bir heyətə-icraiyyə daxil intixab elədi. Gürcüstanın Məvərayi-Qafqas ittifaqından çıxaraq ayrıca elanı-istiqlal etməsi üzərinə Məvərayi-Qafqas Müsəlman Şurası bittəbii kəndisini Azərbaycan Şurayı-Millisi və bunu mütləqqi Azərbaycanın istiqlalını elan və Azərbaycan hökuməti-cümhuriyyəsinə təşkil eladi.

Məvərayi-Qafqas qitəsi birlikdə ikən və burada bulunan başlıca üç millət arasında təyini-hüdüd yox ikən Milli Şuralar biror milli müəssisələr idi. Vəzifələri də bittəbii məhdud və mədud idi. Elanı-istiqlal keyfiyyəti ilə Şuralar biror milli müəssisə halından çıxaraq dövlət müəssisəsi şəklini alıyordu. Azərbaycan yalnız türklərlə məskun degildir. Bunun üçün də Azərbaycan Şurayı-Millisi Azərbaycan ərazisi üzərində yaşayan bütün millətləri təmsil etməlidir. Həm Şurayı-Millisi, həm də hökumət bunun lüzumunu idrak ediyorlardı. Fəqət əhvali-fövqələdə və məmləkətin ərazisini düşmənlərdən təmizləmək keyfiyyəti bir aralıq qüvvəyi-təşriyyənin tətilini belə mucəb olduğundan bu əməliyyənin tətibinə şimdiki təvəssül olunuyor. Müəyyən bir ərazi üzərində icraiyyə-höküm edəcək, qəvanin vəz edən bir məclisi-təşriyyə üçün yalnız bir millət təmsil etmək kafii olmadığı kibi, 44 kişilik ufaq bir məclis halında olmaq daxil mümkün degildir. Əlavə bərayn Azərbaycan müsəlmanlarının həyatı-xüsusiyyəti nöqtəyi-nəzərdən məclisimizdə bulunan müxtəlif siyasi cərəyan nümayəndələrindən başqa cəmaət müəssisələri ilə doğrudan-doğruya vilayətlərdən göndərilən nümayəndələrin vəcuduna da böyük bir lüzum vardır. Bakı quberniyası ilə Gəncə qu-

berniyası, Zaqatal okruğu və İrəvan ilə Tiflis quberniyalarından birər hissəsi Azərbaycan ərazisini təşkil etməkdədir. Bu ərazi üzərində Qafqas təqviminin hesabı üzərinə tamam rəqəmlə 2.750.000 nüfus vardır. Bundan 1.900.000 islam, 500.000-i erməni, 230.000 rus, sairı də müxtəlif millətlərdir.

Hər məbus üçün 24.000 nüfus miqyas alarsaq müsəlman-lar 80, ermənilər 21, ruslar 10, almanlar 1, yəhüdilər 1 məbus çıxarıyor.

Digər xırda millətlər isə miqyas təşkil edəcək dərəcədə olmyorlar. Fəqət gürcü ilə polyak digərlərinə nisbətən daha ziyadə bir əqəliyyət təşkil edədiklərindən onlara daxi bitövr istisna birər nümayəndəlik verilə bilər.

Əqəliyyətdə bulunan millətlərin hissələrinə gələn nümayəndələr tamamilə cəlb olunmaq lazım ikən bittəb müsəlmanlardan mövcud bulunan 44 şura əzası təfriq olunaraq yalnız 32 zat yenidən cəlb olunacaqdır.

Cəlb etmək haqqını Şurayi-Millî şəhər idarələri ilə Millî Komitələrə müraciətlə təbiiq ediyör. Yalnız mərkəzi-məmləkət bulunan Bakıda bir istisna olaraq şəhər idarəsindən əlavə sinfi müəssisələrdən daxi nümayəndə istənilir.

Layihəyi-qanuniyyə məvaddi

1- Azərbaycan parlamanı – (Məclisi-Məbusanı) 120 əzadan ibarətdir.

2- Azərbaycan parlamanı Azərbaycan Məclisi-Müəssisəni dəvət oluncaya qədər aşağıdakı tərtiblə intixab olunmuş əzadan təşkkül edər:

a- Rusiya Məclisi-Müəssisəsinə dörd müxtəlif siyasi firqə siyahıları mövcubincə Mavərayi-Qafqas əhali-islamiyyəsi tərəfindən intixab olunub da sonra Mavərayi-Qafqas "Seym"ində əza sifətilə bulunmuş və bədə Azərbaycan Şurayi-Millisini təşkil etməmiş 44 zətdən;

b- Azərbaycan bələdiyyələri müsəlman əzası ilə əskidən mövcud bulunan milli müsəlman komitələri əzası tərəfindən intixab olunmaq surətilə cəlb olunacaq zəvətdən;

p- Əqəliyyətdə bulunan millətlərin səlahiyyətdar müəssisəi-milliyələrindən cəlb olunacaq zəvətdən;

t- Bakı Həmkarlar Şurası ilə Sovet Syezd, tüccar və ərbəbi-sənaye ittifaqından cəlb olunacaq zəvətdən;

3- Əsasən mövcud olan 44 əzaya əlavə olunacaq əza bu nisbətə cəlb olunacaq:

a)- Əhali-islamiyyə tərəfindən Bakı – 5, Göyçay uyezdi – 2 (biri şəhər, biri uyezd), Cavad – 2 (biri şəhər, biri uyezd), Quba – 3 (biri şəhər, 2-si uyezd), Lənkəran – 2 (biri şəhər, biri uyezd), Şamaxı – 2, Gəncə – 3 (biri şəhər, 2-si uyezd), Ərəş – 2, Cavanşir – 1, Zəngəzur – 2, Qazax – 1, Cəbrayıl – 1, Nuxa – 2 (biri şəhər, biri uyezd), Şuşa – 2 (biri şəhər, biri uyezd), Zaqatala – 2 (biri şəhər, biri mahal).

İrəvan vilayətinin Azərbaycana keçən hissəsi – 3, Tiflis vilayətinin Azərbaycana keçən hissəsi – 1.

b) Əqəliyyət təşkil edən millətlərdən: erməni əhalisi tərəfindən 8 Gəncə erməni əhali komitəsindən, 8 Şuşa erməni əhali komitəsindən, 5-i də Bakı Bakı erməni komitəsindən.

Rus əhalisindən Bakıdakı rus Milli Şurasından – 10

Alman əhalisi təşkilati-milliyəsindən – 1

Yəhudi Şurayi-Millisindən – 1

Gürcü komitəsindən – 1

Polyak komitəsindən – 1

Bakı həmkarlar cəmiyyəti şurasından 3, Bakı Sovet syezd, birja və ticarət sənaye cəmiyyətlərindən müştərəkən – 2.

Qeyd: 1- Bələdiyyəsi və Milli Şurası olmayan qəzalar nümayəndələrini köy obşestvo nümayəndələrinin ictimaində təyin edə bilərlər.

Qeyd: 2- Əhvali-fövqoladəyə məruz bulunan yerlərin nümayəndələrini Şurayi-Millî bizzat təyin edər.

Qeyd: 3- Şurayi-Millinin əsası üzvlərini təşkil edən 44 əzadan biri istefa edər, mərhum olub və yaxud başqa bir səbəblə məclisdən çıxarsa onun əvəzinə mansub bulunduğu siyahının mürəttibi bulunan firqə müəssisəti tərəfindən başqa birisi təyin olunur.

Qeyd: 4- Cəlb olunacaq aşxasın intixabatı şəhərlərdə bələdiyyə rəisləri, uyezdlərdə mirovoy sudyəlar və ya onların müavinini və əqəliyyəyə mansub millətlərdə Milli Şura rəislərinin təşəbbüs və nəzarətilə icra olunuyor və intixab olunacaq zavəto kəndi imzaları ilə keyfiyyəti intixabı müvəzzəh və müsəddiq etimadnamələr verilir.

İşbu layihə oxunduqdan sonra bütün-bütünü Şura tərəfindən qəbul edildigidən maddəbomaddə səsə qoyulması lazım görülməyib bilaittifaq qəbul olunur.

Sonra Şura rəisi lavazim və təsərrüfat komissiyasına fraksiyalara tərəfindən namizədlər göstərilməsi təklifində bulunur.

Mohərrəmov təklif edir ki: bu komissiya böyük fraksiyadan iki, kiçik fraksiyalardan birer nümayəndə olmaq üzrə beş nəfərdən ibarət olsun.

Firqələr tərəfindən göstərilən beş nəfər bunlardan ibarətdir:

Cəmo bəy Hacinski, Abbasqulu Kazımzadə, Rəhim Vəkilov, Məlikeyev və Heybətqulu Məhəmmədbəyov.

Bundan əlavə Milli Şura Azərbaycan Məclisi-Məbusanının dekabr ayının 3-də dəvət olunmasını qərara alır.

Bununla iclas xitam bulur.

"Azərbaycan", 22 təşrinisani (noyabr) 1918,

Nə47

Mücbə – labüd, zəruri

Məvədd – maddələr

Tərh – layihə

Mətruh – təyin edilmiş

Tövdi – təslim etmə

İstanbul səyahəti haqqında Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin konfransı

Cümə günü 15 təşrinisaniyə Türk ocağı salonunda sevgili natiqimiz Məhəmməd Əmin bəy bir konfrans verdi. Natiq cənabları səhnəyə çıxar-cıxılmaz alqışlar ilə qarşılandı.

Konfrans təxminən öylə başladı:

– Əfəndilər! Heç şübhəsiz ki, imdiki zamanda bütün cəmaətimizin nəzəri, huş və cəsi və hop olkən bir şeyə mərcudur. Üsulsiyasəyə hamımızı işğal ediyor.

İstanbulda Aləmi-İslamın mərkəzində bulunduğumuz sırada gördüklərimiz şeylər, aldığımız təəssürat və xalrat ilə sizi əşinə edəcəgiz. Nə üçün Türkiyə müharibəyə girdi? Nə üçün öylə bir surətdən hərbdən çıxıyor? Türkiyədə əhval və yeni cərəyanlar nə sıldır? Azərbaycan haqqında nə düşünürlər? Və əhvali-hazirə nə kibi bir mövqə işğal edəcəgi xüsusunda siza söyləmək istiyoruz.

Hərbi-ümumi başlandığı sırada Türkiyənin vəziyyəti pək ağır idi. Bu zaman Türkiyə Balkan müharibəsindən yeni çıxmış – həm də məğlub olaraq çıxmış idi. Burada o böyük Şərqi məsələsi Türkiyə məhəfilini mütarəddid bir halda buraxmışdı. Türkiyə hərbi girsəmi çox qazanar, yaxud bitərəf dursə? Bu məsələ hamını düşündürüyordu. Türkiyə müharibəyə girdiği vaxt Rusiya bu gün gördüğümüz yorğun, məğlub, dağınıq Rusiya degildi. O zaman Rusiyada qüvvətli bir çarlıq (çarizm) var idi ki, bunun da məqsədi, çalışdığı daima Aləmi-İslamı, böyük türklüğü əzməklə gələn bir hökumət idi. Türküstan, Tataristan, Qafqasiya və başqa türk irqi ilə məskun yerlərin nə kibi bir istibdad altında olduğu hamıya aşikardır. O günlər Türkiyə müharibəyə atılmazsa idi icbarən boğazlar açılacağı mühəqqəqdi. Öylə olduqda İngiltərə Rusiyaya silah daşımaqla, ərzaq dəfinəsi olan Rusiya da buğda və arpa ilə İngiltərəyə təchiz edəcək və yekdigərinə olduqca kömək edəcək idi. O zaman Rusiya Almaniyayı Şərqi Prussiyadan sıxışdırdığı kibi get-gedə iləriləyəcək idi. Və Rusiyada böylə

təzəlzülə, böylə inqilaba düşər olmaq və işlərin sonunda müharibədən qalib olaraq çıxacaqdı.

Bunu Türkiyə hərbə soxulmadan görüyorduc. Etilaf Dövlətləri zaman-zaman müvəffəqiyyətlərə nail oluyorduc.

Türkiyə bitərəf də qalamıyacaqdı. Çünki qəhhar dövlətlərin hankisi düşərsə türk topraqlarını ayaqlıyacaqdı. Bu aləmşümül müharibədə bitərəf qalmaq imkan yox idi. Nitökim yunan, İrən istənilidigi kibi müharib dövlətlərin keyfinə tabe oldu, hüdudu onlar üçün tamamən açıq buraxıldı. Nəticədə bir faidə çıxmadi. Odur ki, Türkiyədə öylə vəziyyəti maruz idi. Olsun ki, Türkiyə istər-istəməz özvai-zamane və siyasiyyəti tədqiq etdikdən sonra müharibəyə girdi. Girməsinə də səbəb Rusiyanın etilaf zümərəsində olduğundan dolayı məlum ki, Türkiyə də bu zümərəyə qanşib getməli idi. Türkiyə hərbə girməzsə idi, o zaman qaliblər başında "Cəmiyyəti-Əqvam" şüarı ilə bu gün meydana çıxmış Vilson degil, istibdad heykəli-müçəssəmi olan Nikolay duracaqdı. O zaman gərəkdir İslamiyyət, gərəkdir Türklük nəşvü-nüması ümidləri büsbütün söncək və cahanda bu qədər qan tökmə nəticəsində yenə zülm və istibdad paydar olacaqdı.

Türkiyənin bu müharibədə iştirak etməyə olduğca haqqı var idi. Buna biz hökm edəriz. Zənn ediyoruz ki, atidə bitərəf müvərrixlər Türkiyənin bu müharibəyə girməsindən qələm yürüdüür isə böylə hökm xaricində bir hökm vermıyəcəklər.

Türklər üçün bu cahən müharibəsi bir çox siyasi və ictimai məsələləri həll edəcək və qəti bir cavab verəcək müharibədir.

Bu müharibədə fədakarlıqların yüksəkliğı gərəkdir miqdarcə, gərəkdir ülvıyyətcə təsəvvürat xaricindədir. Hələ Çanaqqala müharibəsində 4 yüz minə qərib qurban verən türklər qazanc götürdülər degil, kəndi həyatlarını müdafiyyə qədər olduqlarını isbat etmişlər. Artıq göstərdilər ki, haqqıqətən onlar Vətən yolunda lazımlı gələrsə ölə bilərlər. Düşmənlər nə qədər insafsız olsalar da böylə bir cihadi-kəbir yapan ruhi-ülvıyyətinin qarşısında əgıliyyə bilməz!

Bu müharibədə türklər bir şey daha isbat etmişlər ki, türk əskərinin vətəndə qarını doyorulsa, əlbəssə verilsə, bilməmmuc

ehtıyacı ödənsə bu əskər öylə bükülməz bir qol təşkil edərsə, heç bir kimsə o qolu bükə bilməz. Nasıl ki, Kəlibullah mərkəzə yaxın olduğundan, zaman-zaman silahı, aşu, suyu gəldigidən türk ordusu öylə bir müdhiş bir qol oldu ki, ingilis, firəng və digərləri kibi qüvvətli düşməni zərbələri bunları qaytarmağa müvəffəq olamadığı kibi, Türkiyə də onlar qarşısında məğlub olmadı.

Halbuki Rusiyada və digər Avropa dövlətlərində olan miqdarda Türkiyədə vəsait yoxdur. Dəhşətli dəniz toplarına qarşı çox zaman fəqət köks gərmişlər və zirehləri batırmişlər.

Böylə bir millət heç bir vətə haqqı-həyatdan məhrum ediləməz. Türkiyədə şü müharibədən sonra hər kəs Çanaqqala müharibələrinin mənzərələrindən söylər, mədhiyyələr ilə mütəhəssis olur. Hər kəs bu müharibədə bir adamını qeyb etmiş, qardaşını, özümü, pədərimi, burada iştirak etmiş hər kəs sənə bu müharibədən mənqəbələr naql edər, onun əhəmiyyətdən, ülvıyyətdən bəhslər açar. Bu müharibədə alaylar nasıl yekdigətilə rəqəbat etdigini hər kəs burada şəhid olmaq üçün əmr bəkləmədən hərbə soxulduğunu söyləyəcəkdir.

Mərkəzi-islama gəldikdə oradakı ənənəti, o gözəlligi, o məhəsinı tamamilə dərk etmiş olursunuz. Tamamilə bunları gərəkgörməz hiss edəcəksiniz ki, islam nəqteyi-nəzərində İstanbul bədaye içində yeni bir həyat doğuyor. O vətə anlırsınız ki, nə yolda və nə üçün bu qədər fədakarlıqlar olur, xariqələr göstərilir. O zaman etiraf edərsiniz ki, yeni doğmaqda olan həyat uğrunda haqqıqətən fədakarlıq etmək türklər üçün lazımdır.

Məttəəssüf Türkiyədə degil, bəlkə Aləmi-İslamın həpsində ictimaiyyət Avropadakı kibi olmaıyb fəlc bir halda qalmışdır.

Avropanın bütün ictimaiyyəti xəlqinə də xəlq üçün doğuyor. Ədəbiyyət ümmu həyətli xəlq ruhilə, xəlq əfkarilə ümmu-ıyyəti naminə yaşıyor. Bizlərdə isə böylə degil, ədəbiyyətin əsaslarını xəlqin malı etmək istəmədik. Ayrı-ayrı kimsələr pək alimdir, pək müxbirdir. Fəqət onu bir araya gələsə onlarda bir

ümumiyyət, bir həyat olmaz. Qiymətli bir həyatı-ictimai islam məmləkətlərinin heç birində yoxdur. Bunun ən doğru şəklini İranda görürsünüz. Küçələr bir zibil yatağı, hər tərəfə baxılsa bir xarəbazar, bazardakı satıcılar alına zir-zibili qarşısındakı çaya atar, suyunu öylə bir hala gətirər ki, baxmaq istəməzsən. Haman bu ümumiyyət halını qiymətsiz edən, alqaldan cənabın həyat qəpısından içəri girdikdə evində bir cənnət olduğuna şaşıracaqsan, bu nadir! Onun xüsusiyyəti üçündür.

Bundan ballıdır ki, burada insanlar ayrı-ayrı yaşar, fəqət xüsusi həyatından ləzzət aparar.

Ədəbiyyat da öylədir. Şeirlərimiz hər bir şairin öz zövqünə mütabiq olmuş, olsa-olsa ətrafındakı bir takım əhbabı, rüfəqası onu anlar, yaratdığı bədiələr, gözəlliklər fəqət onun kəndisi üçün imiş zənn edər, xəq üçün yaramaz.

Qərbdə isə böylə degil. Orada bütün ədiblər, şairlər xəq dərinliyinə atılıb onun içərisində duyduğu təəssüratə, gördüğü həyata həp yazdığını uydurur. Olduqca həyatı-ictimaiyyəyə həyatimünfəridəyə tərcih verilər.

Qərbdə bugünkü tərəqqi ilə bizdəki bu inhitat bu iki aləmin miyanında olan fərqi nəticəsindəndir.

Şərqdə bir zaman yüksək bir mədəniyyət var imiş. Lakin o da xas olub gündən-günə zəiflə izmihala uğradı.

Avropada isə ümumən mal olan mədəniyyəti-ammə sayəsində özünə tərəqqi yollarını aradan buldu və bu gün də ondakı qələbə ilə bizdəki məğlubiyyət həp bundan dolayıdır.

İşte bunu da türklər ep iyi anlamış və bu yolda get-gedə tərəqqi etməkdədirlər. Bu yolda ədəbiyyat Türkiyədə gözəl bir mövqə tutuyor. Yeni türk ədəbiyyatı fəqət xəlqin qəlbin təbəqəsinə enir və yazılanların həpsi xəq üçün yazılır. Türklər ədəbiyyat yolunda çox çalışdılar. Bu vaxtdək onlarda bir çox tərcümələr olmuş, Qərb ruhunda kitablar yazılmış idi. Fəqət Qərbdən alınmış şəklin eynən qəbul edilməsi yanlış olduğu artıq ballıdır. Çünki iqlimdən iqlimin fərqli vardır. Hər yerdə bir xüsusiyyət bir də ümumiyyət olar. Sənət, elm, fərn ümumdür. Dil, din, ənənət, ruh

başqa-başqadır. Bunların hər birini qəbul etdikdə millətin ruhunu, xüsusiyyətini nəzərə almaq lazımdır.

İşbu belə də Türkiyədə olmuş idi. Türklər bu vaxtdək London səyahətindən, Parisdən, Hinddən və digər yerlərdən əhəmiyyətsiz şeylərdən belə bəhs edib bircə Anadolu bu gün bütün xarüqələr, bütün təşadütlər yaradıcısı, həp İstanbulu və başqa yerləri ərzaq ilə təchiz edən Anadolu nu utmuşları idi. Məktəblər tamən İstanbulda, həyatı-ictimaiyyəyə nümunələri İstanbulda, türklərin nəsi varsa İstanbulda idi. Anadolu nun məktəbi yox, sənəti yox, bəlkə belə həyatı da yox kibi idi.

Şimdi isə öylə degildir. Yeni carayan Anadolu xəlqi ruhundan, həyatından, ehtiyacından yazıyor, dərdinə ağlıyor.

Bu da siyasətə təsir ediyor. Türk məhafili də buna diqqət etməyə başlayır.

Əbdülhəmid zamanı İttihad və Tərəqqi fırqəsi düşündürdü ki, hürriyyət olsa, hər millət kəndisini unudar. Həmsi qardaş kibi yaşamağa ibrəzi-qeyrət edər. Böylə bir düşüncəni həyata də, siyasətə də tətbiq etdilər. Fəqət məşrutəyi zamanı gəldi. Kimsə kəndisini unutmadı. Arnaudlar, ermənilər, arabələr, hər kəs kəndisini düşündü. Unudulmuş bircə türklər qaldığını artıq gördülər.

Bir türk mütəfəkkiri söylüyor ki, – bən türklüğümü fəqət hər millətin Türkiyədə kəndisi üçün çalışdığı zaman duydu m.

Türklər də ümumən böylə bir fikrə gəlmiş idi. Ona binaən türklərin siyasəti böyük bir təbəddülətə uğrayıb hər şeydə milliyət iləri sürülmüşdür. Lakin burada də bir qədər yanlışlıq, bir qədər ifrat edilibdir. Məlumdur ki, hər kəs öz millətini istədiği kibi digərini istəməz. Hər kəsə bir milliyət fikri müqəddəs tutuluyor. Lakin bir fikrin müqəddəs olduğu kafi degil, o fikir nəmüqəddəs yollar ilə yürüdülsə fikir də nəmüqəddəs olacağı bəlli. Məsələn, bolşevizm əqidəsinin müqəddəs olduğunu kimsə inkar etməz. Fəqət bolşeviklərin apardığı siyasət, tutduğu yol nəmüqəddəs olduğundan və gözəl məsləki nə kibi şəkllə salındığını gördüntüz. Aləmi kəndilərdən mütənəffir etməklə həpsini bolşevizmədən türkütdülər.

İştə bu müqəddəs "milliyyət" fikrində türklər də bir çox ifratə uyduqlarından dolayı bir çox yerlərdə məmurlar digər millətlərə qarşı: "milliyyət"dən suyi-istifadə etdilər. Ümuri-idarələrdə əxlaqsızlıqlar vücuda gəldi. Böylə suyi-istimal müharibədən fürsəti qənimət bilən və bundan dolayı üsyan qaldıran ermənilər haqqında rəva görüldü. Lakin üsyan bir ermənilər miyanında vəqə olmuyor. Ərəbistanda asilər olur. Türk ordusu çəkildigi yerlərin həpsində qiyam başlanır. Muxtariyyət iddiasına qalkışıyorlar. Böylə ki ümumiyyət üzrə Türkiyənin daxilində rahatlıq pozulmuş oluyor. Bundan maədə türk dörd il degil, səkkiz il, bəlkə də bir az fəzlədir ki, müharibə ediyor idi.

Dörd illik müharibədə Avstriya parçalanmağa başlamış, Almaniyada isə böylə bir inqilab qopduğunu görüyorsunuz. Artıq bu kibi hər bir cəhətə qüvvətli dövlətlər böylə təqəttərsə müharibənin təzyiqindən bu halə gəldi, ondan maədə müttəfiqlərin yekdigərindən əli də üzüldü. Türkiyə də mütərikəyə məcbur oldu.

Hərbi-ümumi zətən Almaniya ilə İngiltərənin arasında olan müharibədən ədd edilməlidir. İki müharibə zümrələrin əvvəldə birinin başında alman, digərinin İngiltərə durduğu bədididir. Burada iki mədəniyyət mübarizə ediyordu. Alman sənəət və ticarəti İngiltərə ticarətinə rəqəbət etdigi və hər iki mədəniyyətin özü üçün bu bir ərsə aramasilə istehsalatına da satış meydanı bulmaq üçün can atdıqlarından dolayı bu iki millətin faidələri müğayir olurdu.

Almanlar gənc bir millət və olduqca mütəşəbbüs xəlqdır. Onların güvəndikləri zor və qüvvələridi və qüvvətli olduqlarını bütün cahana anladılar. İnsafilə deyilər isə bu onlar üçün məğlubiyyət degildi, bu onların siyasətinin bərhəm olması idi.

İngilislərin dənizlərə təsahübi bir tərəfdən və yürütdükləri siyasəti, millətlər ilə rəftarı tamamilə başqa bir tərəzdə idi. Almanlar bütün müvəffəqiyyətlərini fəqət yumruq qüvvətlərində görür-

yor, vəqət uzandıqca İngiltərəyə müavinət ediyordu. Müharibənin başında daha zorlu, daha doşətli almanın get-gədə yekdigərini təqib edən xətalara uğruyordu. Həp millətləri və ən axırda Amerika kibi müəzzəm bir milləti də öz dəmir yumruğuna qarşı qaldırdı. Amerika hərbə girdikdən sonra Almaniyanın işi fənalamağa başlıyor. Almaniya onun müharibə bir dövlət olmadığını onun üçün və Avropaya lazımı miqdarda əskəri qüvvə çıxarmaz zənn ediyor idi. Bunlar həp yanlış oldu. Almanlar təsəvvürlərində xətalı siyasətlərində də əslə nəzakət bilməz olduqları üçün dost və düşmənlərini özlərindən incitməşləridi. Türklərə qarşı yürütdüğü siyasətdən dolayı hətta türk məhafilində də nifrət qazanmağa başlamış idi. Qafqasiya məsələsində Almaniyanın siyasət yaramazlığı meydana çıxdı.

Onun Estlandiya, Türliyəndiya, Yifilyanda və işğal etdigi başqa məmləkətlərdə yapdığı hərəkəti enilə türklər də Qafqasiyada öz irqləri üçün yapmaq istərlərdi. Lakin burası Almaniyanın keyfinə müğayir gəliyordu. Hətta Azərbaycanın kondisinə ittixət etdigi paytaxtını gizlicə bəşevkilərə vermək istədi.

İlaridə ərz etdik ki, Türkiyənin hərbə girməkdən məqsədi Rusiya çarizmini sərnigün etmək idi. İştə türk bu məqsədə nail olmuşdu. Ona binaən də sülhü əvvəlcə yapmaq lazım idi. Çünki Türkiyə üçün artıq məqsəd hərəb qalmış idi. Bu da hasil olduğu zamanlarda sülh əqd edilərsə idi, qazanc çox olurdu. Bu bəbda itihad və Tərəqqi rical-i-dövləti millət tərəfindən tənqid edilməkdədir. Bilməmə istənildigi vəqət hərəbdən çıxmaq səhl idimi? Buna da vəsait mümkün idi, ya yox məsələsi məchuldu.

Fəqət hər nədənsə türklər ilə müttəfiqlərinin arası açılmış idi. Bunu da təsviyə üçün Tələt Paşa Berlinə əzimət etdi. Oradan da döndüğü kibi sülhə girişmək tərəfdarı olduğunu göstərdi. Məlum oluyor ki, yolda Avstriyanın və Bolqariyanın əhvalını Tələt Paşa ep iyi tədqiq etmiş imiş.

Bu zamanda idi ki, Bolqariyada qarqəşalıq başladı, əskər dö-nüklük göstərdi. Düşmənlər Bolqariyayı sıxışdırmağa başladı. O da bütün cəbhəxanasını anbarlara qoyur, onu da müttəfiqlər kontrolu altına veriyor. Böyləliklə, Türkiyənin Mərkəzi Dövlətlər

ilə münasibət qət oluyor. Digər tərəfdən də Avstriyanın da halı bərhəm oluyor xəbərləri gəliyordu. Şu sırada idi ki, Almaniyanın özündə də daxili hərəkətlər çıxdı. Artıq Almaniya da kəndi zəifini və müvəffəqiyyətsizlikini etiraf etməliydi. Zətan böylə müvəffəqiyyətsizlik bu gündən degil, ta almanların Paris üzərinə hücum etdikləri zaman arxalarına baxmadan pək məğrurana Fransa paytaxtına zərbə endirməgə çalışdığı zaman meşəyə gizlənmiş fransız ordusunun onları yardığı gündən başlanmış idi.

Bu yarışdan başlayaraq gündən-günə ricət davam ediyor. Nəticədə bugünkü hal meydana gəliyor.

Nəhayət, Almaniyanın özündə hökuməti sıxışdırmağa başlayorlar. Üsulı-ıdarənin dəğişməsi, hökumət məmurlarının məsul olması məsailəndən mübərre qalmış Almaniya parlamentarizm başlayor. Az bir zamanda millət özü öz idarəsinin başında müntəxəb kişilər qoymaq arzusuna düşüyor. Almaniya halı Türkiyəyə də təsiri-nüfuz ediyor. Türkiyə də daxili təşkilatı yolunda olmadığından onları müntəzəm etmək üçün çalışıyordu. Bu zamanda idi ki, burada da hökumət böhranı başladı. İstefa vermiş hökumət əvəzinə yeni bir hökumət gəldi.

Ta Tələt Paşa kabinetini gətirməmiş Avstriya hökuməti münfəridən müttəfiqlərə sülh təklifini etmişdi. Hətta fransızlar da öz müvəffəqiyyətlərini bildiklərinə "Klemanso bu notanın cavabını keçmiş nitqində vermişdir" demişlər. Avstriyanın bu müraciəti etinasız qalmışdı. Ondan sonra Vilsonun nitqləri əsnasında sülh şəraiti haqqında anladığı 14 maddəni almanlar da təsvib edib müttəfiqən tərəfi-müqabilə mütərikə təklif etmişlər idi. Bu maddələrin 13-cüsündən böylə seziyiyor ki, türklər məskun olan yerlərdə tam hakimiyət onların, türklərdən qeyri olan millətlər aynı hökumət quracaqlar.

Bunun üzərinə Vilson nitqində 4 maddədən ibarət bir şeydə əlavə ediyor ki, heç bir millət üçün bir dövlət təbəəligindən çıxıb digərinə keçmək olmaz.

Alman və Avstriyanın müraciətinə Vilson cavab verməyib sonra anladığı ki, Almaniya imperator olduqca mütərikə olma-

yacaqdır. Onun üçün Qeyser təxtdən əl çəkdi. Vəliəhd də qəbul etmədi.

Baxıyorsunuz ki, hər yerdə hökumət böhranı sülhət kəsb edərsə Türkiyədə nədən isə bir az çətinlik ilə oluyor. Burada bir də parlament böhranı oldu. Səbəbi də o idi ki, parlamentdə külliyyətli bir firqə təşəkkül ediyor, bunun bir müxəlif firqəsi yoxdur. Onun üçün də İttihad və Tərəqqi firqəsi şübhələndi, tez bir zamanda "Hürriyyətporvaran" firqəsi meydana gəldi. Hamısı buna bəyani-etimad etdi. Ümumi sülh müzakirəni təklif etmək mümkün degildi. Almaniya ilə müttəfiqlər arasında israr ediliyor. Türkiyə ilə də Almaniyanın əlaqəsi kəsilməmiş idi.

Yeni parlamentdə proqramı başında bütün dağımış ordunu toplamaq, Qafqasiyayı boşaltmaq, almanların Türkiyədən gətirməsi, siyasi cinayətkarların, sürgünlərin vətəna əvədi təmənsadəsi və bir çox böylə maddə qəbul etdiyi kibi boğazların şimdilik müttəfiq dövlətlər və Amerikanın təhti-işğalında qalmasını qəbul etdi.

Bu ancaq mütərikədir və ümumi konfransədək hökmü vardır. Siyasətə cüvələr pək müxtəlif ola bilər. Kim diyord ki, iki ay əvvəl Paris üzərinə yürüyən o möhtəşəm ordu birdən-birə böylə məğlub bir halə düşəcəkdir. İki ay əvvəlki halat böylə bir vəziyyətə təbəddül ediləcəkdir. İmddən də gələcək xüsusunda bir şey söyləmək imkan xaricindədir. Firəng və İngiltərə, Amerika ordusu Batum tərifiqlə gəlib Qafqasiyadan keçəcəkdir. Ola bilsin ki, gəlib buradan da keçsinlər, yaxud buranı özlərinə bir üsul-i hərəkə qərar verəcəkdir.

Bunu da zənn etmək olmaz ki, bu gün bütün cəhanın 14 maddələr ilə hüsn-i-təvəccöhini qazanmış Vilson ümumi iğfal etmək üçün bir bilöf yapıyor. Yəqin ki, o da bu gün bir qüvvət qarşısında. Hər şeydən daha qüvvətli olan millətlər hüquqi bir cəmiyyə qurmaq üçün tədil və təfsirlər ola bilər. Lakin bu prinsiplər bütün-bütünü məhv olar fikri doğru degildir.

Bölşevizm bir yorğunluq fikridir. Millətlərin hüquqi-mədəniyyəsi fikri də bu yorğun və parçalanmış Rusiyadan doğdu. Əgər bu sosializminin əsaslarından biri olan bu maddə cəhil Rusiya-

da məsarə şəklində oldusa da artıq Avropanın yarısı bununla müstəvli olmuşdur.

Şübhəsiz bu qədər qan tökmənin bir nəticəsi, bir səmərəsi olacaqdır. O səmərə də bəşəriyyətin, insanlığın, millətlərin yekdiğəri hüququnu tanıyan "Cəmiyyəti-Əqvam" təşkil edəcəkdir.

Onu da bilməlisiniz ki, bu şüar böylə nahaq qan tökməkdən bıkmış, yorulmuş bütün bəşəriyyətin nəticəyi-əfkəridir.

İştə onun üçün xəlqimiz də öz hökumətləri arxasında dursunlar, haqqı-hüquqa layiq olduqlarını isbat etsinlər. Bu da macərə yapınlar demək degildir. Maddədən tabe olmaq mənən də tabe olmaq degildir. Cənlərin də bizdəki intizamı, bizdəki birliğı görüb hörmət etmək məcburiyyətində olacağı aşkardır. Ondan maədə şəhərimizə gəlmək istəyən ordu bir paraları kibi təkrar qarqasaşlıq salmaq üçün gəlmiyor, onlar gəlib buradan gedəcək və Rusiyanı toplayacaqlar.

Burada hökumətin qaim olduğunu gördükdən sonra onlar bizə riayət edər. Bizim hökumət də o hökumətə etilaf edə bilər. Bunun üçün xəlqimiz də özünü toplayıb təşkil etdiğı hökumətə müavinət etməlidir. Həyəcanə imkan yoxdur. Məyusiyyətə gəlməz, cürəbəcür küçələrdə danışılan sözlərdən artıq təşvişə düşülməsin. Vəzifəmiz kəndi idarəmizi müdafiə etmək olacaqdır. Yarımdan parlaman adından lazımı yerlərə müraciət edilir. Teleqraflar çəkilir, öylə olmaz ki, bu gün hər millətin öz kökü üstə bitməsi tərəfdarı olanlar bir dövlət rəisi, yaxud mədəni Avropa cümlənin səsinə eşildiyi halda bizləri eşitməyə qadir olmasın, yaxud ümumcəhanə iğfal etsin. Bu gün Avropayı millətlərin haqqı-hüququnu tanımağa məcbur edən yarımkə məhkəməyi-kəbirada yəqin ki, orada bizim də haqqımız aranılır. Biz də istədiyimizə nail olarıq. Bu gün millətlər hürriyyəti tərəfdarı olanlar da ədalətsizliğin zirvəsinə qalxıb da bir şey yapamazlar.

M.H.

"Azərbaycan", 17, 20, 22 təşrinə-sani (noyabr) 1918,

№42, 45, 47

Məhasin – gözəl keyfiyyətlər

Fəlc – iflic

Əhya – yeniləşmə

Münfərid – təkbaşına

İnhitat – tənəzzül

Amm – xalq, kütləvi

Mütəəffir – nifrətlənən

Ədd – sayma

Bədihi – aydın

Ərsə – meyda

Bərham – qarməraışlıq

Təsahüb – sahib çıxma

Səhl – asan

Qeysər – hökmdar, padşah

Müntəxəb – seçilmiş

Sühulət – əlverişlilik

İğfal – aldatma

Tədil – ədalətli iş görmə

Əhbab – dostlar

İstiqlal

Çökilən zəhmətlərin, tökülən qanların, yakılan xanımların, axıdılan göz yaşlarının bir təsəllişi vardır: istiqlal!

İstiqlal bir növ hürryyəti-şəxsiyyədir. Millətin şəxsinə məxsus hürryyət. Fərdlər hürryyəti dövlətin və yaxud millətin səadəti nöqtəyi-nəzərindən qüyud və hüddud altına alınmaq fərz olduğu kibi, bəşəriyyətin səadəti üçün dəxi millətlərin hürryyəti, təbiri-digərlə, istiqlalı bir təkm qeydlərlə məhdud ola bilər.

Digər siyasi hürryyətlər kibi millətlərin istiqlalı da insan övladının böyük məqsədini təşkil edən, səadəti-bəşəri təmin edən yollardan birisidir. Dünya millətlərinin bu gün gəlib də məsud bir ailəyi-mədəniyyət təşkil edəcəyi biz federalistlərə yabancısı fikir degildir. Millətlərin könül rızası ilə əqd edəcəkləri "Cəmiyyəti-Əqvam" fikri dünya federalistlərinin əski düşüncəsidir.

Rusiya həyatı-siyasiyyəsində bu fikir başqa bir yol ilə qövdlən-fələ götürülmək istənilirdi. Rusiya vəhdaniyyəti-siyasiyyəsi bütün nəvaqis və məniyyətinə rəğmən millətləri yekdigərinə rəbt edə biləcək bir çox rəbitəyi-mədəniyyə hasil etmiş idi. Bundan istifadə edilmiş istənilirdi. Rusiya millətləri arasında bir ittifaq əqd etmək, bir federasyon vücudu götürmək fikri doğdu. Məhkum millətlərə mənsub olan federalistlər son dərəcədə sədaqət göstərərək bu məqsədin təbii bulunən yolundan sərfi-nəzər edərək millətlərin kəndi rızasından degil, məsələnin həllini Rusiya müttəfəklərindən, Məclisi-Müəssisənəndən gözlədilər. Məttəfussü bu xüsusda "kadet"lərdən tutub "bolşevik"lərə qədər bütün Rusiya partiyaları məsələyi sözdə bir, işdə başqa bir yolda "həll" etdilər. Nəticədə nə oldu? Orası həpimizə məlumdur. Rusiyanın məhkum millətləri kəndi başlanın çərəsinə baxmaq zərurətində qaldılar. Bu əlim zərurətlər həm Rusiyaya, həm də kəndisindən ayrılmış vilayətlərə pək bahaya mal oldu. Çox zərərər, çox ziyanlar gördülər. Fəqət istər-istəməz sabit bir fikrə gəldilər. İsbət olundu ki, Rusiyaya bir daha toplanmaq müqəddər isə bu təqdir yalnız millətlərin kəndi arzuları, kəndi qanaət və istiqlal rəyləri sayəsində mümkün olacaqdır.

Bəna, Rusiya vəhdaniyyəti-siyasiyyəsina girmək arzusu edərmişsiniz? – deyə sorsanız, bən, avət, cavabını verməyə heç təraddüd etməm. Fəqət bu vəhdətə nasil girmək istərsiniz – deyə məsələyi qurdalasınız, bir az təəmmül edərəm.

Qulağın Məclisi-Müəssisən səsi gəliyor; Ufa hökumətindən bəhs ediyorlar. Bu bəhsləri anlamam. Məclisi-Müəssisənün nisfi bolşeviklərdir ki, məclis əleyhindədirlər. Rusiyanın nazimi olan Velikorusiya bu gün tamamilə onların əlindədir. Ufa hökuməti nədədir: o, nasil hökumdür? Biləmiyorum. Bu hökumətə təyini-münasibət etmək üçün rəvələr diyorlar ki, qoşa dibli gəmilərin dibləri arasında sayahət edərək yalnız bir aydan sonra məqsəd irəmək mümkün imiş. Bu hökuməti Rusiyanın kəndisində tanıyan daha yoxmuş. Bu hökumət sollar tərəfindən qəbul edilmediyi kibi, Milyukov belə bunun əleyhində imiş. Bu şəraitlə toplanacaq Məclisi-Müəssisənün təsədüfi bir məclis olacağı bəllidir. Böylə təsədüfi bir məclisə Rusiya millətləri kəndi müqəddəratlarını nasil tapşıra bilələr, burası əlbəttə ki, cəy sualdır.

Hər millət kəndi müqəddəratını təyin etmək səlahiyyətinə malikdir. Rusiya inqilabın düsturu bu. Etiaf dövlətlərinin rəisicümhuri Vilson ağzı ilə təyin elədiyi şüar da budur. Böylə ikən bilzərurə istiqlalını elan eləmiş bulunən Rusiya qitələrini təkrar uyusdurmaq, bərsidürmək, aralarını bulacaq, onlardan müttəfiq və müvafiq bir kütlə vücudu gətirəcək müəssisə nə "ufaqlar"ın təsəvvür elədiyi məhdud "Məclisi-Müəssisən", nə də bolşeviklərin "sovet"ləridir. Böylə bir səlahiyyəti olsa-olsa yalnız Rusiya "Müəssisələr konfransı" cəiz ola bilər. Bu müəssisə 1917-ci sonədə intixah olunən bir Məclisi-Müəssisənün qırıq-tökük tənəsi degil, bir hökumət vücudu təşkil etmiş milli üzviyyətlərin müsəvi surətdə göndərmiş olduğu mürəxxəslərdən təşəkkül edə bilər...

Fəqət bu fikir Rusiyadan ayrılıb da kəndi həyatlarını qurtarmağa çapalayan millətləri ümumi sülh konfransının təmin edə biləcəyi füyuzatdan məhrum etməməlidir. Millətlər sülh konfransını buraxıb da hərçi-mərc içində yuvarlanan Rusiyanın kim bilir kaç zaman sonra hali-təbiisinə gələcəğini gözləyə bilməzlər. Onların birər üzviyyəti-siyasiyyə olub da rəy sahibi bir vücud

olmalarının sülhi-ümumi konfransınca təsdiqinə böyük bir ehtiyac vardır. Bu ehtiyacdən onları kimsə mən etməz. Bilkəssə ki, konfrecə şəxsiyyəti təyin olunmuş siyasi üzviyyətlər daha böyük bir əmniyyət və etibarla əqdi-ittifaq edər və həqiqətdən də mütaqabil bir etibar üzərinə uyuşur, müştərk bir birlik vücuda gətirə bilərlər. Çünki o zaman ittifaqa girəcək hər bir üzviyyət kendi vəziyyətini beynəlmiləl bir vəsiqə ilə əmin görəcəyindən kəndisini daha qüvvətli olan üzviyyətlərin təzyiqinə qarşı qüvvətsiz görmədiyindən qərarlarında daha sərbəst, binaənileyh daha səmimi olur.

Türkiyə ilə əqd olunmuş mütarikənin məvədini tətbiq və Qafqasiya qitəsi üzərində təmini-asayiş etmək məqsədilə gələn müttəfiq ordularının komandanı müsyo Tomsonun son bəyannaməsi dəxi məsələnin bu zəmində həll olunacağını göstərməkdədir. Müsyo Tomson Qara dənizlə Bahri-Xəzər arasında vəqə olan ərazinin son müqəddəratı-siyasiyyəsi sülhi-ümumi konfransında həll olunacaqdır – deyir.

Millətlər kəndi müqəddəratlarını təyin etmək səlahiyyətindədirlər, şüari-müqəddəsini yıldızlı bayrağının üstündə cəli xətlə yazmış olan Vilson həzrətlərinin müttəfiqi, bütün dünyə hürriyyətpərvərləri tərəfindən tarixi-inqilabi bir kitabimüqəddəs kibi oxunan Fransanın silah arkadaşı, əsas idarəsi muxtariyyət və hürriyyəti-əqaniminə istinad edən Britaniya ordusunun komandanı başqa dürlü hərəkət etməzdi. Bu gün Qafqasiya ərazisi üzərində həqqi-həyat və həqqi-millilərdən biləstifadə elani-istiqlal etmiş bulunan Azərbaycan, Şimali Qafqaz, Gürcüstan və Ermənistan ərazisi və mülkiyyətindən bəhs olunmuyorsa, bunun səbəbi bir dərəcəyə qədər bəllidir. Çünki bu yeni təşəkkül edən hökumətlər müttəfiqlər tərəfindən hələ tanınmamışdır. Fəqət bu tanınmamaq sülhi-ümumi konfransında da tanınmayacaqlarına, əlbəttə, dəlil olamaz. Fövqüzziqr bəyannamə bu kibi məsələlərin həllini ümumi sülh konfransına həvalə ediyor.

Sülh konfransındakı müvəffəqiyyətimiz isə kəndi idrakımız, dərayətimizə, rəftar və səbatımıza bağlı bir məsələdir. Kəndi

istiqlalımızı, qonşularımızın da istiqlalını, kəndi hürriyyətimizi, onların da hürriyyətini təqdir və təqdis edəlim. Bu vəqətə qədər tərəfinin işlədiyi qəbahətləri unudalım, ermənilərlə, ruslarla, bütün vətəndaşlarımızla, gürcü qonşularımızla olan məsələlərimizi sülh və müsəlimatla bitirəlim. Adam əqilli Avropakarı bir idarə, bir məclis, bir hökumət təsis edəlim də haman Amerikaya, Avropaya adamlar gəndəralım, isbatı-ləyaqət edəlim, deyəlim ki: Çəkilən zəhmətlərimizin, tökülən qanlarımızın, yakılan xanımanlarımızın, axıdılan göz yaşlarımızın yalnız bir təsəllisi var: istiqlal!

M.Ə. Rəsulzadə

"Azərbaycan", 27 təşrin-sani (noyabr) 1918, №50

Qüyud – qeydlər

Cay – yerli

Məhud – öhdəyə götürülmüş

Cəli – aydın, uzadıqan da oxunan qalın və iri yazı

Əqanim – üç simada birləşmiş Allah, əsillər

Dirayət – bilik, elm, məlumat

Nisf – yarı

Azərbaycan Məclisi-Məbusanı təsisinə haqqında qanun

1- Azərbaycan parlamanı (Məclisi-Məbusanı) 120 əzadan ibarətdir.

2- Azərbaycan parlamanı Azərbaycan Məclisi-Müəssisəni dəvət oluncaya qədər aşağıdakı tərtiblə intixab olunmuş əzadan təşəkkül edər:

a- Rusiya Məclisi-Müəssisəsinə dörd müxtəlif siyasi firqə siyahıları mövcubincə Mavərayi-Qafqas əhali-islamıyyəsi tərəfindən intixab olunub da sonra Mavərayi-Qafqas "Seym"ində əza sifətilə və bədə Azərbaycan Şurayı-Millisini təşkil eləmiş 44 zətdən;

b- Azərbaycan bələdiyyələri müsəlman əzası ilə əskidən mövcud bulunan milli müsəlman komitələri əzası tərəfindən intixab olunmaq surətilə cəlb olunacaq zəvatdan;

p- Əqəliyyətdə bulunan millətlərin səlahiyyətdar müəssisəyi-milliyətlərindən cəlb olunacaq zəvatdan;

t- Bakı Həmkarlar Şurası ilə Sovet Syezd, tüccar vəərbabi-sənyə ittifaqından cəlb olunacaq zəvatdan;

3- Əsasən mövcud olan 44 əzaya əlavə olunacaq əza bu nisbətə cəlb olunacaq:

a- Əhali-islamıyyə tərəfindən Bakı – 5, Göyçay uyezdi – 2 (biri şəhər, biri uyezd), Cavad – 2 (biri şəhər, biri uyezd), Quba – 3 (biri şəhər, ikisi uyezd), Lənkəran – 2 (biri şəhər, biri uyezd), Şamaxı – 2, Gəncə – 3 (biri şəhər, ikisi uyezd), Ərəş – 2, Cavanşir – 1, Zəngəzur – 2, Qazax – 1, Cəbrayıl – 1, Nuxa – 2 (biri şəhər, biri uyezd), Şuşa – 2 (biri şəhər, biri uyezd), Zaqatala – 2 (biri şəhər, biri mahal).

İrəvan vilayətinin Azərbaycana keçən hissəsi – 3, Tiflis vilayətinin Azərbaycana keçən hissəsi – 1.

Qeyd:

a) Bakı hissəsinə düşən 5 zat Bakı bələdiyyəsi müsəlman əzası tərəfindən seçiləcəkdir. Digər şəhərlərdə dəxi şəhər hissəsinə düşən nümayəndəyi ümumi intixabla seçilmiş müsəlman qlas-

nıları seçəcəkləridir. Uyezd nümayəndələri isə uyezd milli komitələri tərəfindən intixab olunacaqlardır.

b) Seçkilər gizli olacaq.

p) Əqəliyyət təşkil edən millətlərdən: erməni əhalisi tərəfindən 21 – 8-i Gəncə erməni əhali komitəsindən, 8-i Şuşa erməni əhali komitəsindən, 5-i də Bakı erməni komitəsindən.

Rus əhalisindən Bakıdakı rus Milli Şurasından – 10.

Alman əhalisi təşkilati-milliyəsindən – 1.

Yəhudi Şurayı-Millisindən – 1.

Gürcü komitəsindən – 1.

Polyak komitəsindən – 1.

t) Bakı həmkarlar cəmiyyəti şurasından 3, Bakı Sovet syezd və ticarət sənaye cəmiyyətlərindən müştərəkən – 2

Qeyd: 1- Bələdiyyəsi və milli komitəsi olmayan qəzalar nümayəndələrini köy obşestvo nümayəndələrindən ictimaidə təyin edə bilərlər. Bu ictima hər obşestvodan birer nümayəndə göndərmək surətilə hasil olur.

Qeyd: 2- Əhvali-fövqəladəyə məruz bulunan yerlərin nümayəndələrini Şurayı-Milli bizzat təyin edər.

Qeyd: 3- Şurayı-Millinin əsaslı üzvlərini təşkil edən 44 əzadan biri istefa edər, mərhum olur və yaxud başqa bir səbəblə məclisdən çıxarsa onun əvəzinə mənsub bulunduğu siyahının mürəttibi bulunan firqə müəssisəti tərəfindən başqa birisi təyin olunur.

Qeyd: 4- Cəlb olunacaq əxşasın intixabən şəhərlərdə bələdiyyə rəisləri, uyezdlərdə mirovoy sudyalar və ya onların müəvini və əqəliyyətdə mənsub millətlərdə Milli Şura rəislərinin təşəbbüs və nəzarətilə icra olunur və intixab olunacaq zəvata kəndi imzaları ilə keyfiyyəti intixabı müvəzzəh və müsəddiq etimadnamələr verilir.

Şurayı-Milli rəisi: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

Şurayı-Milli katibi: Rəhim Vəkilov

Surəti əslilə mütəbiqdır.

Şurayı-Milli idarə müdiri: Məhəmməd Seyid

"Azərbaycan",

28 təşrinə-sani (noyabr) 1918, №51

Bütün Azərbaycan əhalisinə!

Vətəndaşlar!

Müharibə və inqilab zamanının fəvqəladə əhvalını nəzərə alaraq tətil etmiş olan Azərbaycan Şurayi-Millisi iqtizaiyi-zaman ilə təkrar Azərbaycan paytaxtı Bakıda toplandı. Şurayi-Millinin on əvvəl qəbul elədiyi qanun sifət Azərbaycan müsləmanlarına məxsus olan Şurayi-Millini milli bir şəkildən çıxarıb da dövləti bir şəkildə salmaq oldu. Bu ayın 19-da qəbul elədiyi qanunnaməyə görə Şurayi-Millisi dekabrın 3-nə qədər 120 əzalıq bir Məclisi-Məbusan (parlament) halına gələcəkdir. Bu məclisə əzalıqda qalan millətlərdən nümayəndələr cəlb olunduğu kibi, məmləkətin vilayətlərindən də vəkəllər çağırılmışdır. Bu surətlə yığılacaq Məclisi-Məbusan iləridə ümumi intixab üsuli ilə Azərbaycan Məclisi-Müəssisəsini yığışuncaya qədər yurdumuzun sahibi olacaq, onun müqəddəratını həll, hökumətini təşkil və mənafeyini mühafizə edəcəkdir.

Vətəndaşlar! Hərbi-ümumi axıra çatıyor. Millətlərin dördgözlə gözlədikləri sülhi-ümumi bayramının axşamındayız. Böylə səadətli bir günün ərafəsində cəhan tarixi hərbi-ümumi qədər böyük və mənidar inqilabların şahidi olmaqda, məhkum millətlər kəndi həqlərini qaytarmaq, istiqlal və hürriyyət naminə qiyam etməkdədirlər.

Bəşinci sonəyə varan o şeytani qitəli-əqvam nəhayət, "Cəmiyyəti-Əqvam" kibi rəhmani bir nəticəyə gəliyor.

Bu gün yalnız məğlubların degil, qaliblərin də şüarı – millətlər öz müqəddəratlarını təyin etmək haqqına malikdirlər – düsturundan ibarətdir. Vəcdani-başərin milyonlarca insan qanı bahasına qazanmış olduğu "Cəmiyyəti-Əqvam" fikri boş bir söz olmayıb, şübhəsiz ki, bir mənanəyə malik olacaqdır.

Bizi təxribkar qüvvələrdən, məhvedici anarşidən, hərcü-mərcdən qurtarmaq üçün öz dəvətimizlə gələn türklər vəzifəyixilaskaranələrini ifa edərək bu gün mövqelərini müttəfiq əskərlərə təslim etmişlərdir. Qafqasiya ərazisi üzərində əsayişi təmin

ələmək üçün gələn bu yeni qüvvət millətlərin müqəddəratını təyin edib də istədikləri kibi yaşamaq əzminə mane bir qüvvət degildir. "Cəmiyyəti-Əqvam" fikrinin ələmdarı bulunan Rəisi-Cümhur Vilson bu zümərəyə mənsubdur. Paytaxtımızda müsəfir bulunan müttəfiq əskərlərinin komandanı müsyo Tomson Qafqasiyaya aid məsələlərin sülhi-ümumi konfransında həll olunacağına rəsmən bəyan etmişlərdir.

Əvət, vətəndaşlar, Azərbaycanın müqəddəs həqqi-istiqlalı heç bir millət tərəfindən inkar edilməyir. Biləks hüsn-i-təvəccöh və qəbul görməkdədir. İnanalım millətimizin istiqlalına, inanalım Azərbaycanın səadətinə!

Dünya müharibəsinin sükut bulmaqda olan təlatümlü əmaniməvərəsindən millətlərin hürriyyət və səadət günəşi möhtəşəm bir surətdə tülə ediyor. Millətlər üzərlərindəki əski həyat və istibdad qüyud və zəncirlərini ataraq yeni bir həyat və istiqlala hazırlanıyorlar.

Vətəndaşlar! Bizə fəlakət və səfalətdən başqa bir şey verməyən ədavət və ixtilafı tərk edəlim, müqəddəratı-tarixiyyə həpimizə bir yerdə yaşamaq məcburiyyətində bulunduruyor. Yeni başlayan həyatın təbii məşəqqətlərini asanlıqla çəkmək və müşkül mənzillərini rahatlıqla keçmək və yeni həyata layəqət qazanmaq üçün yaşayışımızı məqul və insani əsaslar üzərinə quralım, yekdigərimizi sevelim, biri-birimizə əhtiram edəlim!

Bütün Azərbaycan vətəndaşları bilafərq millət və məzhəb bir vətənin övladlarıdır. Ümumi vətəndə müştərək həyatlarını qurmaq və bərabərlikdə kəndi səadətlerini hazırlamaq üçün onlar yekdigərinə əl uzatmalı və yardım etməlidirlər.

Bu xüsusda ən böyük məsuliyyət və ən ağır vəzifə bittəbii Azərbaycanın türklərinə, müsəlman cəmətinə düşəcəkdir. Onlar bu topraq üzərində yaşayanların ən böyük aksəriyyətini təşkil etdiklərindən daha ziyadə fədakar və daha ziyadə mütəhəmmil bulunmalıdırlar.

Əvət, vətəndaşlar, zamanın əhəmiyyətini dərk edəlim, hər millətin həqqini təslim edəcək sülhi-ümumi konfransı uzaq degildir. O zamana qədər vətənimizi iğtişədən qoruyalım. Azər-

baycan Məclisi-Məbusarunu təsis, hökumətini yenidən təşkil edəlīm və var qüvvət və mücahidəmizlə sülhi-ümumi məclisina hazırlaşalım.

Yaşasın Azərbaycan Məclisi-Məbusarı!
Yaşasın Azərbaycan Cümhuriyyəti
Yaşasın Cəmiyyəti-Əqvam!
Şurayi-Milli naminə rəis

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə
"Azərbaycan", 29 təşkini-sani (noyabr) 1918, №52

Əma – karlıq, məcazi mən. nədanlıq
Mütəhəmmil – dözən, davam gətirən
Qüyyud – əsarət

"Samoopredeleniye" (Самоопределение)

İctimaiyatçılardan birisi: "Lisan daima insanları aldatan bir şeydir. Bir kəlməyi müxtəlif ağızlardan eşitdiyiniz zaman həpsinin bu kəlmədən eyni mənanı murad etdiyini zənn etməyiniz" deyir.

Bu qaidə sanki rusca "samoopredeleniye" kəlməsi haqqında vəz edilmişdir. Hər ağızda bir dürlü mənaya malik olan və bu vaxta qədər mənanı-əslisi ağıllı-başlı təyin olunmayan bir kəlmə varsa, o da şu yuxarıya yazdığımız rusca "samoopredeleniye" kəlməsidir.

Rusca olan bu kəlmənin yalnız türkcəyə degil, sairə Avropa dillərinə də aydın və bir kəlmə ilə vazeh tərcüməsi yoxdur. Bu kəlməyi sairə dillərə tərcümə etmək istərkən bir cümlə işlətmək lazım gəlir. Bizim qəzetlər bunu "kəndi müqəddəratını təyin etmək" şəklində tərcümə ediyordlar. Fransızca da təqribən böylə bir cümlə ilə tərcümə olunuyor. Yalnız lüğəvi mənası degil, bu kəlmənin ifadə elədiyi siyasi məfhumu dəxi müşkülətlə təyin olunuyor. Ruscadan başqa bir dilə degil, ruscanın özündə belə bu kəlmənin mənası bir degildir. Son zamanlarda hər hanki inqilab və siyasət istilahından ən maruf və məşhuru olan bu rusca kəlmənin müxtəlif rus partiləri nəzdində müxtəlif mənası vardır. Hər parti bu kəlməyə özünün təhəmmül edə bildiyi bir mənanı verməkdədir. Bolşeviklərdən tutaraq "Kadet" firqəsinə qədər hər parti "samoopredeleniye"yi işlədiyor və son zamanlarda hər kəs onu əsas etibarilə qəbul ediyor. Fəqət bununla bərabər rus firqələrindən heç biri bu kəlməyə "samoopredelist" olacaq millətlərin anladığı və arzu elədiyi mənanı vermiyor.

Zahiri bəlli, fəqət batini bu qədər ixtilaflı olan bu kəlməyi iyi anlamaq üçün bunun nə surətlə Rusiya siyasi istilahları içinə soxulduğunu öyrənəlim:

"Samoopredeleniye" formulu Rusiya firqələrindən "Sosial-demokratiya" tərəfindən yaxın bir zamanda qəbul edilmişdir.

Rusiya sosial-demokratiyasının ömrü yarım əsr qədər bir tarixə malik ikon bu kəlmənin siyasət aləmindəki müddəti-həyatı on sənzəyi ancaq bulmaqdadır.

Məlum olduğu üzrə sosial-demokratiya ideal etibarı ilə milliyət fəvqündə və mərkəziyyətçi bir fırqədir. Onun şüarı "Cüm-lə cahan fəqarayı-kasibosini" mütləhid qılmaqdır.

Bu ittihad dəxi onlarca, sinif mübarizəsinin artması və şiddət eləməsi nəticəsində hasil ola bilər. Sinif mübarizəsi onlarca əsasdır. Və bu mübarizəyi qarənhiqda buraxan hər ictimai cərəyan onlarca, manci-tərəqqi və irticai bir cərəyandır. Bu nöqçəyi-nəzərdən milliyətparəvrlik onlarca qeyri-qail təhəmmüldür. Milliyət hər nə qədər təhəmmül olunur bir hadisə isə də, tərviç və təvsiç olunur bir amal olamaz.

Nəzəriyyə etibarilə milliyət qəziyyəsinə böylə baxmaq-la bərabər həyat sosial-demokratları da milliyət məsələsinə bir surəti-həll vermək məcburiyyəti qarşısında bulundurdu. Milliyət məsələsi, millətin dili, dini, yazısı, mədəniyyəti, kəndi haqq və həyatını təmin etmək istiyordu. Əmələ və demokrasi dəxi bu təminat tələbindən fəriç olamiyordu. Sosial-demokratiya hər nə qədər milli məktəb, dil və din hürriyətini digər siyasi hüquq və hürriyətlərlə bərabər tələb etmək surətilə milliyət məsələsinə yumşaltmaq istiyor idisə də, milliyət bununla qənaət etmiyor, daha ziyadə təminat tələb ediyordu. Bu təminatı vermədikcə sosial-demokratiya məhkum millətlərin təvəccöh və müavinətini səmimi bir surətdə qəzana bilmiyordu. Sosial-demokratiya burada bir taktik hərəkəti işləməli idi. Bu kibi "tədbir"ə o, ilk dəfə müracət etmiyordu. Ərazi məsələsində əsl nəzəriyyə və əsasatna rəğmən güzəşt edərkə Rusiya həyatixüsusiyyəsinə təbiqlə programına ərazi maddələri əlavə etmiş olan bu fırqə milliyət məsələsinə də "samoo predeleniye" kəlməsi ilə həll ediyor: "Milli samoo predeleniye haqqı" – deyə programına bir maddə əlavə ediyordu.

Nə qədər ki, siyasi cərəyanlar inkişaf etməmiş, nə qədər ki, milliyət kəndi mətləbini eninə-boyuna ərç etmək imkanını ha-sil etməmişdi, nə qədər ki, millətlər ana lisanı ilə tədris etmək

həqqini qazanmağı kəndiləri üçün bir neməti-üzma kibi tələqqi ediyorlardı, o zamanlarda millətin kəndi haqqını təyin etmək haqqında olmasın qəyat mübhəm olsa da təslim edən bu maddədən xoşlanacaqları təbii idi.

Milləti-hakiməyə mənsub olan sosial-demokratlara gəlincə, onlar mədam ki, böylə mühüm bir kəlmə ilə çarizmə qarşı ifa elədikləri mübarizədə bütün miləti-məhkumənin təvəccöhü qazanılır, varsın programda bu maddə də olsun – deyə düşünüür. Fəqət bu maddənin nə kibi bir mənanı ifadə elədiyi bir o qədər də aranmiyordu.

Nəzəriyyət etibarı ilə daha fərdçi (individualist) olan sosialist-revolusionerlər isə "samoo predeleniye" məsələsində bir az daha iləri gedərkə Rusiyanın "federasyon" muxtariyyətlər əsası üzərinə idarə olunmasını tələb ediyorlardı. Gərçi bu federasyon milliyətdən ziyadə vilayət ərazi üzərinə istinad ediyordu.

Milli sosialist və federalist fırqələr necə isə "samoo predeleniye"nin mənasını tamamilə başqa idi. Onlarca milliyət bir cəməədir. Millətin hüquqi-şəxsiyyəsi vardır. Fərdlər millət vəsi-təsilə dövlətə mərbut olmalı. Binaənileyh Rusiya millətlərin riza-sı ilə bir hökuməti-müttəfiqə halında təşəkkül etməli idi.

Qurnaz bolşeviklər hökuməti zəbt edə bilmək üçün yalnız aşağı siniflərin xoşuna gədcək şüarlar degil, məhkum millətləri dəxi cəlb edəcək sözlər söylədilər.

Hər millət istərsə Rusiya ilə bərabər qalır, istərsə muxtariyyət alır, istərsə tamamilə ayrılır – dedilər. "Samoo predeleniye"yə bu qədər geniş bir mənə verdilər. Gərçi məqsədlərinə irdikdən sonra bəyannamələrini geri alıb sair hürriyətləri zəbari-pay qəhrlərində çərdən daha şiddətli tədbirlərlə qəhr etdikləri kibi, millətlərin bu haqqını də qanlı təcəvüzlərlə inkar etdilər.

Kadetlər hər nə qədər zamanın iqtizası ilə bu gün daxili muxtariyyət sözünü dillərinin ucuna gətiriyorlarsa da, bu ancaq dillərinin ucundadır. Qəlbələrində isə yenə haman "stan dum"un "dövlət dili" haqqında gürcü şurasına yazdığı məktubda işlətdiyi əmirlik vəziyyəti vardır.

Rusiya menşevikləri də "yedinstvo" halına gəldilər ki, bu məsələdə haman kadetlərdə taydırlar. Sosialist-revolusionerlərin

fikri isə başının həşirinə qalmış bütün millətləri müttəfiqlərin zor ilə təkrar bir araya toplayıb nə olduğu anlaşılmayan Ufaya bağlamaqdır.

Bu firqələrdən heç birisi "Rusiya millətlərinin təyini-müqəddəratı ümumi sülh konfransında həll və təyin olunsun" formuluna yanaşmıyolar. Onlar millətlərin hesabına baxacaq "bu məhkəməyi-kəbirə"yə getmək istəmiyolar. Burada icraya təsir edəcək ruhi-hürriyyət və hakim bulunacaq vicdani-bəşəriyyətdən qorxuyolar. Qorxuyolar ki, dünyada uzun bir sülh və səlah dövrəsini təsis üçün çağırılan bu məclis "samoopredeleniye" kəlməsini rus firqələri kibi hər yana çəkilər "çək uzandı" halından çıxarib həqiqi və sərih bir mənanı-istiqlal ifadə edər formul şəklinə qoyar.

Fəqət bu qorxuyu bən qətiyyənlə anlamam. Rusiyanı müttəfiqlərə istinadən onların müavinətinə güvənərək toplamaq istəyənlər adamlar, nədən eyni müttəfiqlərin hakim və nazif bulunacağı bir sülh məhkəməsindən qorxuyolar.

Neçün qorxuyolar?

Əcəba, "samoopredeleniye" təbirindəki mənanın mübhəm olduğu üçün mü...?

M.Ə.Rəsulzadə

"Azərbaycan", 1 qanuni-əvvəl (dekabr) 1918, №53

Murad – xahiş, istək, məqsəd

Vəz – icad, təsis

Amil – səbəb

Qəziyyə – məsələ, hadisə

Nəfiz – nüfuzlu

Fəriğ – vəz keçmiş

Mübhəm – aydın olmayan, qeyri-müəyyən

Zəbəri-pay – alt-üst

Qəhr – cəbr etmə, zorlama

Azərbaycan Məclisi-Məbusanında

Bu gün 7 qanuni-əvvəl: illər ilə intizarını çəkdiyimiz tarixi bayram günüdür. Hələ səhər tezdən evdən çıxarkən səhərdə başqa bir halət, başqa bir ruh görürsən; bu gün sair günlərə bənzəməz! Bu gün bazar-dükən bağlıdır; bu gün məktəblərdə uşaqlar dərindən azad edilmişlərdir; bu gün ümum müəssisələr bayram ediyolar: Azərbaycanın tarixi bayramı; Birinci Məclisi-Məbusanın güşadı bayramı!

Küçələrdə, evlərdə hamı biri-birini təbrik ediyor. Hamı şad, hamı məsrurdur.

Səhərdən səhər küçələrində zirehli avtomobillər görülmüylər; hələ saat 9-dan qabaq bütün dükanlarını bağlamış, bayram etmiş olan türk-islamırların parlaman binası – fəqət o sevgili möhtəşəm müəzzəm "İsmailiyyə" degil, ünəs məktəbi olan bina – qabağında yüzlər, bəlkə minlər ilə toplaşib danışıyor, hər kəs öz dairəsində, öz "əqli kəsdigi" kibi öz zəvci-siyasiyyədən istiqbal və istiqaldan, hürriyyət və istibdaddan bəhs, mübahisə ediyor. Cəməətdə bir qaynaşma var.

Birinci iclas

Nikolayevski küçədə iki zirehli avtomobil dayanmış, küçədə ingilis və Azərbaycan fəxri qarovulu durub Bazamı küçədən Persidskiyədək, Nikolayevskidən şahadətnameyi olmayarı buraxmıyolar. Parlaman binasının qapısından salonadək qarovullar durub, küçədən salonadək xalılarla bəzənmişdir. Parlaman binasının üstündə və lojada Azərbaycan bayrağı vurulmuşdur. Tamaşaçılar üçün təyin edilmiş yerlər bölüdürlər. Tamaşaçılar içində bir çox xanımlar dəxi vardır. Ümumiyyətlə ruh yüksəkliyi hökmfərmədir.

İclas açılmadan əvvəl məbuslar və sairələri dəstə-dəstə, topa-topa yığışaraq əhvali-hazirə və öz zəvci-siyasiyyə haqqında danışıyolar. Parlamanın vəzifəsi, gələcək Məclisi-Müəssisən, hazırki hökumət və sairə haqqında mübadiləyi-əfkar icra olunur.

Diplomasi nümayəndələr lojalarında İran, Dağıstan və Gürcüstan nümayəndələri aylaşmışlardır.

Nəhayət saat ikinin yarısında iclas açılıyır. İclası Məhəmməd Əmin Rəsulzadə cənabları nitqi-iftitahilə açaraq Azərbaycan istiqlalının müxtəsər tarixindən, elani-istiqlaldan əvvəlki haldan və rus istibdadından incimmiş, zənciri-əsərət altında əzilmiş və bittəbii bundan dolayı rus hökumətinə nifrətlə baxmaqda olan müsəlmanların və xüsusən Azərbaycan türklərinin rus milləti və rus mədəniyyətinə qarşı məhəbbət və dostluqdan başqa bir fikri olmadığını qeydlə nəhayət Azərbaycanın yaşamasına əlif-kəmal ediyor. Bütün millətlərin amal və gədəcək yolları bir olduğunu göstərərək bu gün bu binada qaldırılmış olan bayrağın enmiyəcəginə haman bu amillərin dəlil və azərbaycanlıların şüarı olaraq istiqlal və hürriyyət uğrunda göstərdikləri və göstərməyə hazır olduqları fədakarlıqların bir istinadgah olduğunu, paytaxtımızda bulunan müttəfiqlər nümayəndələrinin də münasibət və rəftarını qeydlə diyor ki, vicdani-başer heç vaxt böylə zülmü işləməz ki, bizi bu səadətdən məhrum qılsın. Binaənileyh nətiq cənabları azərbaycanlıları ittihad və ittifaqla çalışaraq müstəqil yaşamağa qail, müstəqil və müstəhaqq olduğumuz isbat etməyə çağırıyor. (Nətiq kərəatlə gurultulu alqışla kəsiliyur).

Nitqinin axırında sədr cənabları bir sədr ilə bir baş müavin seçməyi təklif ediyor. Beş dəqiqə tənəffüsdən sonra "Müsavət" və bitərəflər namindən Şəfi bəy Rüstəmbəyov sədrliyə, Əlimərdan bəy Topçubaşovun və baş müavinliyə Həsən bəy Ağayevin namizədliyini təklif ediyor.

Təklif ümumiyyətlə qəbul olunur.

Həsən bəy Ağayev sədr yerini tutaraq böylə tarixi gündə bunca nəsibinə böyük şərəf və ehtiram düşdüyündən izhari-ətimad edərək seçənlərə təşəkkürünü bəyan ediyor. Sonra müvəqqəti bir katib intixabı lüzumunu qeydlə parlament adətincə katibinə an cavab məbusu seçmək qədidəsini bəyan binayət-aliyə Rəhim bəy Vəkilovun namizədliyini təklif ediyor. Təklif qəbul olunur.

Sonra Azərbaycanın hər yerindən və ümum millətlər və siniflərdən alınmış olan təbrik teleqraflarını qışman oxuyur. (Teleqraflar dünki sayımızda dərc edilmişlərdi).

Teleqraflardan sonra hökumət rəisinə söz verilir.

Fətəli xan Xoyski uzun gurultulu alqışlar altında kürsi-təbatə çıxaraq ibtidai böyük, əziz mübarək gün münasibətlə parlament azasını hökumət namindən təbrik ediyor. Sonra hökumətin məsuliyyət və fəaliyyətindən bəhslə hər nəzirin öz nəzarəti haqqında müfəssəl bəyanat və mürəzə verəcəgini vəd ediyor. Kəndisi isə Azərbaycan hökumətinin heyvan təşkilindən bu vəqədək nə kibi daxili və xarici şərait altında nə surətlə çalışdığını, o vəqətə anarşi, yolsuzluq, müxəbirəsizlik, pulsuzluq, əskarsizlik və ümumiyyətlə bir dövlət və hökuməti yaşada biləcək amillərin ümumiyyətlə yoxluğunu zikrlə hökumətin fəaliyyətini təsvir ediyor və şükr eliyor ki, ən mühüm məsələlər qüsurla da olsa həll edilmiş; pul kəsilmiş və əsl Azərbaycan pulu bu yaxınlarda hazırlanacaqdır, yollar, post-teleqraf münasibət və müxəbiratı açılmış, paytaxtımız hüquq və ədalət bayrağı altında hüquqi tapdayanların əlindən alınmışdır. Nətiq həzrətləri türklərin dəvəti qonşu millətlər və hökumətlər ilə münasibətimizə və sairlerini açıq təsvir etdikdən sonra diyorlar ki: şimdiki artıq parlament dəvət olundu. Heç hökumət bundan sonra bir dəqiqə belə iş başında qalmaq istəməz. Binaənileyh hökumət istefa veriyor.

(Gərək Məhəmməd Əmin bəy və gərəkə Xan Xoyski həzrətləri nitqlərinin təfəsilatı sabahki nömrəmizdə olacaqdır).

Məhəmməd Əmin bəy təklif ediyor ki, yeni hökumət təşkilinədək sabiq hökumət məmləkəti idarəsiz buraxmayaraq iş başında qalsın.

Təklif qəbul olunur.

Sədr etibarnamə, nizamnamə və təsərrüfat komissiyaları seçmək lüzumunu göstərərək namizədlər göstərilməsini təklif ediyor.

Bu namizədlər göstərilir:

"Müsavət" və bitərəflərdən: Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Məhəmməd Yusif Cəfərov, Abbasqulu Kazımzadə.

Sosialistlər İttifaqı (müsəlman) tərəfindən: Məhərrəmov, Səfərkürdski, Hacınski.

“Hümmət” firqəsindən: Qarayev, Camalbəyov və Şeyxülislamov.

“İttihad” firqəsindən: Vəzirov Zeynal bəy, Məhəmmədbəyov və Qara bəy Qarabəyov.

Gürcülər, lehlər, yahudilər və almanlar nümayəndələri tərəfindən Qoxman, Vanseviç və Tsixaqaça.

Rus slavyanları tərəfindən: Mixaylov, Klnyevski və Kırınqo. Namizədlər qəbul olunur.

Sonra “İttihad” firqəsi təklif ediyor ki, parlament güşadı münasibətilə siyasi məbuslara əfvi-ümumi elan olunsun.

Sosialistlər İttifaqı, Müsavat və Hümmət bu təklifi təbrik ediyorlar. Əsas etibarilə etiraz edən olmuyor. Fəqət bu təklifin qanun layihəsi surətində təqdimi və müəyyən bir komissiya, ya fraksiya tərəfindən veriləməsi məsələsi qaldırılaraq nəhayəti-ara ilə 5 nəfərlik bir komissiyaya məhvəl edilməsi təhti-qərar alınuyor.

Komissiyaya aşağıda ismləri yazılan məbuslar daxil oluyorlar:

Müsavatdan – Qardaşov

Sosialistlər İttifaqından – Səfərkürdski

Hümmətdən – Ağamalov

Bitərəflərdən – Əfəndiyev

İttihad firqəsindən – Zeynal Tağıyev

İclas saat 5 radələrində qapanuyor.

Gələcək iclas düşənbə günü saat 12-yə təyin edilyor.

“Azərbaycan”,
8 qanuni-əvvəl (dekabr) 1918, №59

Məsrur – elan, xətriləmə

Müstəid – istedadlı, bacarıqlı

Müstəhəqq – layiq

Heyyan – heyəti

Azərbaycan parlamentində M.Ə.Rəsulzadənin açılış nitqi

Möhtərəm məbuslar! Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk Məclisi-Məbusanını açmaq yövni-səadəti, siz möhtərəm məbusları təbrik etmək şərəfinin öhdəmə düşməsi ilə müftəxirəm (Al-qışlar). Əfəndilər, Rusiyada zühur edən inqilabi-kəbir digər həqiqətlər arasında bir həqiqəti-bahirəyi dəxi elan etmişdi. Bu həqiqət millətlərin həqqi-hürriyyəti və istiqlalı idi. Rusiya inqilabi təbiətində mövcud olan ruhə sadiq qalaraq təbii yolu ilə inkişaf etsəydi, millətlərin hüququnu təmin ilə muxtariyyətlərdən müştəkkil azad və demokratik bir Rusiyayı bir an əvvəl təsis edəcəkdir. O vaxt təbii idi ki, Rusiyada yaşayan müsəlmanların da həyat-siyasiyyətləri digər məhkum millətlərlə bərabər başqa bir təriqdə cərəyan edəcəkdir. Millətlərə kəndi müqəddəratlarının təyiniyi pək səmimənə bir surətdə Rusiya Məclisi-Müəssisənindən gözlənilir. Fəqət Rusiyada inqilab və demokratizm naminə zühur edən məkus bir istibdad nə kibi xarəbliqlər yaratdığıni bilirsiniz. İnqilab naminə hökmfərma olan anarşi və millətlərin hüququ elanından sonra yeridilən qəti mərkəziyyətçilik Zaqafqasiya millətlərini kəndi başlarının çarəsinə baxmaya sövq etdi. Zaqafqasiyadan Rusiya Məclisi-Müəssisəninə intixab olunan məbuslar kəndilərini vəkil edən camaatin hüququnu Zaqafqasiya “Seymini” təşkil və onun istiqlalını elan etməkdə gördülər.

Eyni məntiq nəhayət Azərbaycan əhalisi tərəfindən seçilən vəkillərin Şurayı-Millii təşkilinə sövq, bu Şurayı-Millii isə Azərbaycan istiqlalını elan etmək zərurəti qarşısında qaldı. Azərbaycan istiqlalı elan olundu. (Al-qışlar).

Bu gün əqəliyyəti təşkil edən millətlərin nümayəndələri dəvət olunmaq üzrə işlə bu məclis təşəkkül etmişdir. Bu məclis ümumi seçki üsuli ilə toplanacaq Azərbaycan Məclisi-Müəssisənini toplancaya qədər məmləkətimizin sahibi olacaq. Burada Azərbaycanda bulunan bütün millətlərin, təbəqələrin və müxtəlif cərəyanların nümayəndələri olduğundan bu məclis vətənimizi tamamilə təmsil edə bilər.

Əfəndilər, bilirsiniz ki, bizim Rusiya cəməatinə qarşı heç ədəvət və nifrətimiz yoxdur. Bezər olduğumuz Rusiya çarizm Rusiyası, Rusiya istibdadıdır. Rusiyaya nifrətimiz Rusiya istibdadı altında inləyən Rusiya cəməatinə nifrət demək degildir. Bizcə mənfur olan, millətləri əzən və hüquqlarını verməyən rəsmi Rusiyadır. Hər bir millət müstəqil və hürri olmalı, hürri olduqdan sonra digər millətlərlə ürok istədiyi kimi əqdi-ittifaq etməlidir. Bütün dünya millətlərinin bir "Cəmiyyəti-Əqvam" vücuda gətirməsi bizim ən müəzzəz fikirlərimizdəndir. Bu "federasyon" cəbrlə degil, təbii bir meyl və ərzu ilə hasil olmalıdır. (Alqışlar).

Ərz etdim ki, biz Rusiya cəməatinə də düşər olduğu fəlakətdən qurtarılmasını ürəklə istəriz. Biz Rusiya hökumətinin haqqı rus demokratiyası əlinə keçməsi tərəfdarıyız. Çünki Qafqasiya dağlarının şimalında təşəkkül edən müstəbid və təcavüzkar bir hökumətə biz laqeyd qala bilməriz. (Alqışlar). Biz Rusiyanın səadətini istəriz. Rusiya cəməatini sevəriz. Fəqət kəndi istiqlalımızı da əziz tutarız. (Alqışlar). Cəbr ilə qəbul etdirilən bir şeydə qətiyyətlə səadət olamaz. Çünki səadət hürriyyət və istiqlaldadır.

İştə bunun üçün əfəndilər, müstəqil Azərbaycanı təmsil o üç boyalı bayraq Şurayi-Millə qaldırmış. Türk hürriyyəti, islam mədəniyyəti və müasir Avropa əfkəri-əhranasını təmsil edən bu üç boyalı bayraq daima başlarımızın üstündə ehtizaz edəcəkdir. (Məbuslar yerlərindən qalxıyor, şiddətli alqışlar mədid bir surətdə davam ediyor).

Mən buna iman edirəm. Mənim bu imanımı millətlərin qəlbində doğmuş olan əməl günəşi işıqlandırıyor. Bu günəş bir daha üful etməyəcək. Bən vicdani-başarıya inaniyoram. Milyonlarla insan bahasına mal olan qitəli-ümumidən sonra vicdani-başar qazandığı haqqqətləri əsənlıqla əlindən verməz. "Cəmiyyəti-Əqvam" fikri bu gün hər kəscə qəbul edilmiş bir fikirdir. Bu bənə ümid veriyor. Qüvvətlə inaniyoram ki, artıq milləti öldürmək, millətin hüququnu paymalə-zəval etmək qətiyyənlə mümkün degildir. Qaliblər də, məğlublar da millətlərin hüququ təslim edilməlidir diyorlar. (Alqışlar). Yaxında açılacaq sülhi-ümumi konfransında bu fikir qətiyyənlə hakim olacaq. Bu gün əhvalə hakim

olanlar müttəfiqlərdir. İngilis, Amerika, Fransa dövlətlərinin bayraqlarında millətlər təmini-hüququ və "Cəmiyyəti-Əqvam" şüarı yazılıbdır. Dövlətlərin Bakıda bulunan nümayəndələri naminə general Tomson Qafqasiya məsələlərinin sülhi-ümumi konfransında həll olunacağını rəsmən elan etmişlərdir.

Biz azərbaycanlılar bütün mövcudiyətimizlə kəndi müqəddəratımızı, kəndi istiqlalımızı müdafiə və mühafizədə israr edər, səbat və mətanət göstərirsək heç şübhəsiz ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti payidar olur. Fəqət bunun üçün təkrar ediyorum səbat və mətanət, fədakarlıq istər. İstər ki, biz kəndimizin istiqlala layıq olduğumuzu isbat edəlim. Bu oldu mu sizi təmin edirəm ki, kimsə haqqımızı təslim etməmək cəsarətində bulunmaz. Hənkə vicdandır ki, istiqlal istəyən və ona ləyaqətini isbat edən bir milləti qəhr etsin. (Alqışlar).

Əfəndilər, Qafqasiya əqvamı ruhumda hər zaman hürriyyət və istiqlal fikri hakim olmuşdur. Hürriyyət fikrinin məssəli olan "Prometey" Qafqasiya dağlarında zəncirə bənd edilmişdi. O, daima zəncirlərini qırmaq təşəbbüsündə idi. "Prometey" in ruhu Qafqasiyanın bütün millətlərində vardır. Qafqasiya millətlərinin istiqlal və bərabərlikdə müstəqil olaraq yaşamaları bir xəyalə-bəid degildir. Qardaş millətimiz olan Şimali Qafqasiya, qapıbir qonşumuz ermənilər, münasibəti-dostanəməz bütün cüzüyyətlə rəğmənlə daima səminə qalan gürcülər, biza bir çox mədəni xidmətləri toxunmuş rus cəməatinin mühüm bir qismi ilə əl-ələ verərək biz Qafqasiyanın müqəddəratını qitə üzərində yaşayan millətlərin arzusunu vəchilə təmin edə biləriz. (Sürəklə alqışlar. Diplomasi lojalarına müraciətlə təkrar alqışlar).

Əfəndilər, bən buraya qədər sizə ümidli sözlər söylədim. Buna iman ediyoram. Fəqət nəzərinizi əhvalın ağırlığına dəxi cəlb etməzsən vəzifəmi hənsi-ifa etməmişəm deməkdir. Zaman ağır, gedəcəgimiz yol çox tikanlı və arizəlidir. İləridə bir çox müşkülət və mənasəzləri dəxi gözə almalyız. Bu mənasəli yollar keçmək və sərmənzili-məqsədə irmək üçün siz məbus əfəndilər bir çox fədakarlıqlar ibraz etməli, təmsil etdiginiz millətə səbat, mətanət göstərmək üzərə nümunəyi-əmsal təşkil etməlisiz. Bu

nümunəyi göstərəcək iqtidar və istedadla malik oldunuzsa, yolum yarısı gedilmiş deməkdir.

Əvət, əfəndilər, bu gün firqə ehtirasları, şəxsi qərəzləri və bü-tün bu kibi vətən və millət qayəsi qarşısında saqıl qalan qərəz-lər atılmalı, vətən qayğısı və millət duyğusu hər şeydən yüksək tutulmalıdır. (Sürəklilərlə alqışlar).

Əfəndilər, bu gün Azərbaycanın paytaxtında Məclisi-Məbusan iftitarındayız. Azərbaycan bir atəş mənəbidir. Vətənimiz hər zaman kəndi sinəsində bir atəşi-müqəddəs bəsləmişdir. Bu atəş əski zamanlardan bəri həqiqət-pərəstlərə rəhbər bir şöləyi-ümid və iman təşkil eləmişdir. O atəş ki, bu gün də sərvət və saman səbəbi və bəisi-təməddüdüdür. Qəvi bu atəş Azərbaycan övladı-nın sinələrində dolsun, milyonlarla ürəyi yaxan bu atəş əbədiyyən sönməz bir məşəl təşkil edib də hürriyyət və istiqlala doğru get-diyimiz maneəli yolları işiqləndirsin! (Sürəklilərlə və mədid alqışlar).

"Azərbaycan",
2 qanuni-əvvəl (dekabr) 1918, №60

Məsun – toxunulmaz
Məkus – tərsinə dönmüş
Müəzzəz – əziz
Mədid – uzun
Üful – qürub
Təmin – xatirə
Bəid – uzaq
Səkil – çirkin

Bütün Azərbaycan vətəndaşlarına!..

Millətədaşlar, vətəndaşlar!..

Azərbaycan Cümhuriyyəti Məclisi-Məbusanının açıldığı mü-nasibətilə sizləri təbrik edirik.

Təbrik edirik Azəri türklərini ki, türklərinin dərin gushələ-rində əzizlədikləri böyük amalları hasil olubdur.

Təbrik edirik müsavət məfkurəsi ilə mənas olan millət-daşlarımızı ki, bu gün onlar Azərbaycan fikrinin qəvildən-fələ-keçməsinə göstərən bir böyük vəqeyi daxi seyr edirlər.

Təbrik edirik firqəçi yoldaşları ki, qaldırdıqları Azərbaycan bayrağı bu gün millət vəkallərinin başları üzərində pərçəməndəz oluyor.

Təbrik edirik bütün vətəndaşları ki, həqq, ədalət və müsə-vat nigəhbəni olan bir müəssisəyi-hürriyyət təşkil olunuyor.

Əvət, böyük fikrin, fikri-istiqlalın, Azərbaycan hürriyyət və istiqlalının arzuqəsləri sevinisin, bu arzu yolunda şəhid düşən, bu arzu ilə ölən millətədaş və vətəndaşların da ruhu şad olsun.

Azərbaycan Məclisi-Məbusanı açılıyor. Fəqət vətəndaşlar, biliniz ki, bu gündən bizə böyük və olduqca müşkül imtahan günləri başlayır. Azərbaycan Məclisi-Məbusanı bizə bir imtahan-dır. İmtahan göstərməliyiz, həddi-rüsd və bülüğe yetmiş vətən-daşlar olduğumuzu isbat etməliyiz. Bu imtahanı millətin vəkil-ləri, vəzirləri verdikləri kibi millət özü də bu imtahana girmə-lidir. Millət Məclisinin dahlında durmaz, onun qərarlarına təbə ol-maz, onun ehtiramını saxlamazsa, biliniz ki, vətəndaşlar, Məclis özü-özünə heç bir şey edə bilməz.

Bu gün hər şeydən əvvəl Azərbaycan istiqlalını qurtarmaq lazım, çünki olduqca ağır bir vəziyyət, müşkül bir amr altun-dayız. Bunun üçün də daxili nizaları şiddətləndirməyərək bütün firqələr birləşməli, Vətən və Hürriyyəti-Vətən naminə birləşmə-lidirlər.

Beşinci ilə varan millətlər qovğası indi xitamə iriyor. Bu müharibənin nəticəsində o müharibə qədr müəzzəm bir hadisə zühur ediyor.

Millətlər hürriyyət və istiqlal bayrağı açıyor. İstibdadlar yıxılıyor. Dünya xəritəsi yeni hökumətlərlə boyanıyor.

Millətlər azad və müstəqil olacaq. Dünya azad millətlərdən ibarət bir "Cəmiyyəti-Əqvam" şəklinə girəcək!

Millətlərin hürriyyəti, millətlərin cəmiyyəti!

İştə bu günün siyasəti, bu günün şüarları!

Paytaxtımızda bulunan müttəfiq dövlətlərin bayraqlarında dəxi bu cümlələr yazılıbdır.

Müttəfiqlər bu gün bayraqlarında yazılı bulunan bu şüarı bilfiil həqqimizdə təbiiq etməmişlərsə də, bilmisə bunun sülhi-ümumi konfransında həll olunacağını rəsmən elan etmişlərdir.

Sülhi-ümumi kongresi, vətəndaşlar, istiqlal paylıyacaq – deyə düşünülməsin. Çünki bu kəndisini aldatmaq olur. Kongres israr və istehqaqla istənilən istiqlalları təsdiq edəcək!

Bunun üçün çalışalım. Hər növ şəxsi mənfəətlərin üstünə çıxalım, özümüzü unudalım, millətimizi düşünəlim, məclisimizlə müttəhid olalım, işlərimizi, idarələrimizi yoluna qoyalım. O zaman əmin olalım ki, həqqimizi alırıq!

Vətəndaşlar! "Cəmiyyəti-Əqvam" 5 sənəlik qital nəticəsində millətlərin vicdanından doğmuş öylə aləmləri işıqlandırıcı bir günəşdir ki, feyzi bütün aləmə şamildir.

Çalışalım, səy edəlim, qardaşlar ki, Azərbaycan üfqi bu günəşin üzünə həil olacaq buludlar və dumanlarla örtülməsin!

Bu isə bizim əlimizdədir.

Bunun üçün bütün firqələr müttəhid olmalı, bütün təbəqələr təhəmmül etməli, Məclisi-Millinin dahlında Səddi-İskəndər kibi durmalıdır.

İştə vətəndaşlar, bu gün Azərbaycan Məclisi-Məbusanının açıldığı gündə sizi fədakarlığa, ittihadə dəvət ediyoruz. Müttəhid və fədakar olalım, tainki:

Yaşasın Azərbaycan Cümhuriyyəti!

Yaşasın Cəmiyyəti-Əqvam!

Türk Ədəmi-Mərkəziyyət firqəsi "Müsavət" Mərkəzi Komitəsi

"Azərbaycan",

10 qanuni-əvvəl (dekabr) 1918, №61

Nigəhban – gözətçi

Rüsd – doğru yol tapma

Bülüğ – yetginlik

Niza – çəkişmə, tutuşma

Pərçəməndaz – dalğalanmaq

Azərbaycan Məclisi-Məbusanında Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavət" firqəsi Məclisi-Məbusan şöbəsinin bayannaməsi

Mohəmməd Əmin Rəsulzadə; Möhtərəm məbuslar! Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavət" firqəsinin Məclisi-Məbusan şöbəsi tərəfindən hüzurunuza arz etməliyəm ki: "Müsavət" firqəsi bu vaxtə qədər görək Rusiya Məclisi-Müəssisən seçkilərində, görək Zaqafqasiya "Seym"ində bitərəf adilə məruf olan müstəqil-lüləfkar cəməət xadimləri ilə bir fraksiyon təşkil edərək onlarla birlikdə hərəkət etmişdir. Bu gün isə firqə müstəqil bir fraksiyon şəklində hüzurunuza çıxaraq məruzətdə bulunuyor.

Möhtərəm məbuslar, yəqin ki, siz "Müsavət" firqəsinin bu hərəkətində bir tərz-i-hərəkət dəyişikliyi görürsünüz, haqqa ki, öylədir. Əcəba, bu böyük Məclisi quran müxtəlif firqələrdə proqram dəyişikliyi görmüyorsunuz?!

Biz yaxın məqsədlərimizdən biri olan Azərbaycan muxtariyyətini tələb edərkən həm sağdan, həm də soldan hücumlara düçar oluyorduq. Sağdakılar bir nöqtədən, soldakılar da başqa bir nöqtədən Azərbaycan muxtariyyətini inkar ediyordular: sağdan deyirdilər ki, – Azərbaycan, Azərbaycan deyə-deyə müsəlmanları parçalıyor, türklük bayrağı qalxızırkən – nəzubillah – İslama rəxnə vuruyorsunuz. Soldan daxi iddia ediyordular ki, Azərbaycan davası bizi inqilabçı və hürriyətpərvər Rusiya demokratiyasından ayırıyor, xan və bəy hökuməti düzəltməgə səbəb oluyor.

Fəqət bu gün nə görüyorsunuz? Onlar da, bunlar da azərbaycançı, Azərbaycan istiqlalını, bizim bu, dünki münəqqidlərimiz, bu gün olunca qüvvətləri ilə, bir baxışda həttə bizdən daha ziyadə bir şiddətlə müdafiə ediyorlar. Biz bununla əlbəttə ki, iftixar edəriz!

Azərbaycan muxtariyyəti şüarını ilk dəfə ortalığa atan Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavət" firqəsi – bu gün 5 ilə yaxın ələmsümul bir döyüşdən sonra qalib və məğlub, bütün zehinlərdə

yerləşmiş "Cəmiyyəti-Əqvam" fikrinə inanmışdı. "Müsavət" firqəsinə bu cəmiyyət milli dövlətlərin ittifaqından ibarət olmalı, bu dövlətlər də ədəmi-mərkəziyyət və muxtariyyət əsasları üstündə qurulmalıdı.

Bu idrakatə ürəgi ilə inanan firqəmiz Rusiya inqilabının bəlli aylarında Petroqrət mərkəziyyətinə şiddətlə arzuqə olan sosialist cərəyanlarına uymadığı kibi, əksər zehinləri tutan və bir növ ruh xəstəliyi kibi şiddətli surətdə sirayət edən "İlhaqlıq" mərzinə də mübtələ olmadı. Öz-özünə sadıq qalaraq həmişə ədəmi-mərkəziyyətçi qaldı.

Əvvəla ədəmi-mərkəziyyət, sonra muxtariyyət, daha sonra cərəyanə tabeən istiqlaliyyət tərəfdarı, daima Azərbaycan məfkurəsinin müdafiə olan firqəmiz üçün bu gün o böyük məqsəd hasil olmuşdur. Çünki artıq nə sağlar, nə də sollar Azərbaycanı inkar degil, var qənaətləri ilə isbat ediyorlar. Çünki artıq Azərbaycan fikri üzərinə müsəlman firqələri arasında ittilaf-i-nəzər yoxdur. Çünki artıq cəməətimizin zehində Azərbaycan istiqlalının fikri yer tutmuş, yerləşmişdir. Çünki üç rəngli o müəzzəz bayraq artıq siyasətən həpimizi birləşdirmişdir.

Əvvəlcə firqə Azərbaycan fikrini yalnız xaricdə degil, daxildə də isbat etmək məcburiyyətində idi. Bu gün isə firqəmiz daxilən isbat olunmuş müstəqil bir Azərbaycan Məclisi-Məbusanında bulunuyor. Şimdi firqə fəlan mövcud olan Azərbaycan istiqlalının hüquqca möhkəmlənməsi, xaricdə müdafiəsi, daxildə də təşkilü üçün çalışmalıdır. Əgər bu vaxtə qədər "Müsavət" başlıca məqsədi olan Azərbaycan fikrinə maddi bir vücut qazandırmaq niyyətilə sabit bir mərkəz vücutə gətirmək üçün bu məsələdə kondisilə müttəfiq bulunan bitərəflərlə bir qalibdə bulunuyordusa, şimdi artıq buna ehtiyac yoxdur. Azərbaycan hər kəs üçün müdafiə olunur qüdsi və müştərək bir sitareyi-ümid halına gəldikdən sonra təbiidir ki, mərkəzi-məbusan təbdil, proqramlarda tədbirlər təqdim etməlidir.

Firqə proqramımız ilə tanış olanlar biliyorlar ki, biz federalist, türkçü və demokratız. Məsləkımız milli-demokrat məsləkidir. Demokratiğımız radikalizm dərəcəsinə qədər varıyor.

Millətin qüvvətli bir cəhəti-cəməsinə yalnız dində degil, xəl qin "dili dilimdən, dini dinimdən" – deyə kəndinə məxsus sağ-lam hədislə dərk elədiyi düsturda görürüz. Bu mülahizə ilə biz məfkurəmizdə böyük türk millətini bir gün gəlib də bir türk federasyonu qurmaqla bütün görmək istərik. Bu ittihadın mədə-niyyəti-bəşəriyyə ərgisində qiyəmətdər bir hərs (kültür) bəxş edə-cəginə əminiz. İşlə məqsəd əqsəmizin digər dərəcəsi. Fəqət bu məqsədlərin fəvqində ülvi bir məqsədimiz daha vardır ki, o da bütün cahan federasyonu və "Cəmiyyəti-əqvam"dan ibarətdir.

Bunun bir müqəddiməsi olmaq üzrə Rusiya inqilabı zama-nında yazılan firqə proqramımız Rusiyada milli və məhəlli müxtəriyyəllər əsası üzərində qurulu Qoşma Xəlf Cümhuriyyəti üzərində israr ediyordu. Müsəid bir zamanda, mətlub şərtlər əlundə təkrar böylə bir ittifaq əqd ələmək bizzə yabançı bir fi-ki r degildir. Bilxəssə ki, proqramımız vəchilə müxtəriyyətlərinin tələb ətdiyimiz Türküstan, Qırğızıstan, Başqırđıstan, Volqaboyu və Kırım türkləri ilə biz bu surətlə təkrar əlaqə və irtibat peyda edə bilərik. Müstəqil Azərbaycan digər müstəqil Rusiya millətləri ilə əzadənə bir surətdə bağlaşaraq qoşma bir hökumət vücudə gətirə bilər. Yalnız bu qəddər var ki, ittifaqı əzərbaycanlılar de-gil, Azərbaycan yapa bilər. Vəziyyəti-beynəlmilliyəmiz aydın-laşmayınca, kəndi həqqimizə kəndimiz təyinə səlahiyyətərdə olduğumuzu Rusiya ilə bərabər bütün cahan mədəniyyəti qəbul etməyincə toplanacaq sülh konfransında dilədiyimiz istiqlal təsdiq olmuynca – bir kəlmə – hürriyyətimiz beynəlmiləl bir təminatə alınmayınca bittəb həç bir ilhaqdan, həç bir federasyon-dan bəhs olunamaz.

Azərbaycan məsələsi, kim nə deyirsə-desin artıq beynəlmiləl bir məsələdir. Müstəqil Azərbaycanın xaricən müdafiəsi, hüquqən təsdiq ətdirilməsi yenidən düzələcək hökumət məramnaməsinin baş sətrini təşkil ələməlidir. Məclisimiz açıldığı gündə söylənmiş "bir dəfə yüksələn bayraq əndirilməz!" sözü dildə degil, işdə də görülməlidir. Bu xüsusda ciddi çəlişməq əzmində bulunan hökumət vəziyyətə hakim bulunan müttəfiq dövlətlərin həq-qimizdə göstərdikləri dostanə təvəccühdən son dərəcə istifadə

ədə bilər. Amerika rəisi-cümhuri Wilson əsasları Azərbaycan kibi kiçik məmləkətlərin də böyük məmləkətlər dərəcəsinə həqq və əhtibara məlik olacaqlarını əlan ələmişdir. Amerika rəisi-cümhu-rinin əlan ətdiyi əsaslara iştirak ədən İngiltərə ilə Fransa dūvəli-müəzzəmələri daxi qurulacaq sülh konfransında millətlərin kəndi müqəddəratlarını həll ətmək ixtiyarında olduqları dūsturunun hakim əlacəqını əlan ətməşlərdir. Buna əlavə olaraq paytaxtımızda əməniyyət və əsayiş təmini üçün müsəfir olaraq gələn müttəfiq ordusu komandanı general Tomson Qafqasiya məsələlərinin sülh məclisində həll ənəcəqını rəsmən bəyan ətməşlərdir. Böylə müsəidkər bir əsəri-təvəccühi istifadə ətmək və bir vəsilə ilə bütün cahan mədəniyyət hūzurunda, bilxəssə dūvəli-müttəfiqə məhəfilində müstəhəqq-istiqlal olduğumuzu isbat ələmək Azərbaycan hökumətinin "bismilə" siyasətini təşkil ələməlidir. Bu məsələdə qəvi bir əzm və sarsılmaz bir səbəllə hərəkət ədəcək hökumət hər hənki firqəyə mənsub olursa-olsun hər növ müavinət və müzhirətimizə əmin olsun.

Müstəqil bir cüzini təşkil ələdiyimiz Qafqasiya öylə siyasi bir vəziyyət qarşısında ki, buradakı cavan cümhuriyyətlər, Azərbaycan da daxil olduğü halda əncaq ittifaq və yalnız dost-luqla rəftar edə bilər və böylə raftar edə bildikləri gündən ətibə-rən xilas olurlar. Buna görə də xarici siyasətimizin "əlhomd" isini Qafqasiya ittifaqı təşkil ələməlidir. Siyasət və iqtisadca su ilə hava-ya olduğü kibi məhtək bulunduğumuz bu ittifaq xətirinə əramız-dakı bütün ixtilafı məsələləri sülh, müsəlimət, mülayimət və qar-şılıqlı güzəşt və ən sonu hökm vəsitəsilə həll ətmək tərəfdarıyız. Hər halda həqiqi və həyatı mənfəətlərimizi fəda ətməmək şərtilə bu kibi məsələləri qansız həll ədən hökumət ən ziyadə himayə ədəcəyimiz hökumətdir.

Bizimlə həmdərd olan Gürcüstan, Ermənistan dövlətləri ilə hüsni-münasibətimizin kəndil ərzu əladığı dərəcədə səmimiləşdi-rilməsini şiddətlə ərzu ədərik. Fəqət bununla bərabər istərdik ki, Qafqasiya millətlərinin hürriyyət və istiqlalına gələcək zərbyə hər kosdan ziyadə və həpimizdən əvvəl məruz qalacaq Şimali Qafqasiyah qardaşlarımızın müqəddəratı hər zaman nəzərimiz-

dən uzaq qalmasın. Biləlim ki, orada “qolyanalıtı” edəcək “bolşevik” burada “nahar” yeyəcəkdir. Bunu qətiyyənlə unutmamalı, ona görə də bədarük görməlidir.

Digər dövlətlərlə dahi münasibətə girişmək, bəlxəssə yeni vücudə gələn dövlətlər nəzdinə nümayəndələr göndərüb də onları nümayəndələrini nəzdimizə cəlb etmək xariciyyə nəzarətimizin ilk dərəcədə görülməli işlərindən olmalıdır.

Xaricən böylə sülh və müsəlimətlə hərəkət edəcək hökumət daxilən də hürriyyət, müsəvat, ədalət və əmniyyət təsisinə cəhd etməlidir. Haqqimizi isbat etmək istəhqəqımızı göstərmək nöqtəy-nəzarindən dahi daxilə işləməli yoluna qoymaq, bütün idarələrimizi tənzim etmək məcburiyyətindəyiz.

Böyük Rusiya inqilabından qazanılan söz, yazı, vicdan, ictimai, ittifaq kibi əhli-vətən hürriyyətləri tamamilə təhiti-təminə alınmalı, Azərbaycan müsəlimalıkar, hürriyyətlərvər bir hökumət olmalıdır. Əgər bu günə qədər hər bə inqilab əhvali-fövqələdəsindən nəşi bu kibi məqsədlər köntül dilədiği kibi hasil olmamışsa bunun bir ən əvvəl qövldən-fələ gətirilməsinə çalışmalıdır. Eyni səbəblə bu vəqlə yalnız müsəlmanlardan təşəkkül edən həyətivükələ dahi ədalət üzərinə müstənid müştarək bir hökumət şəklinde olmalıdır. **Milləti-məhkumluq acısını dadmış olan Azərbaycan türkü məhkum millət yaratmaz. Azərbaycan Cümhuriyyəti övladını ögey-dəğməyə ayırmaz:** erməni, rus, yəhudı, gürcü, nemsə, polyak və sair azlıqla olan millətlər Azərbaycan vətəndaşı qalmaqla bərabər milli-mədəni muxtariyyətə malik olub kəndi ümuri-məzhəbiyyə, milliyyə və mədəniyyətlərini kəndiləri idarə etməlidirlər.

Kəçmişin məşum tərkəsi olan erməni-müsəlman hadisəti-əliməsinə bir daha meydan verilməmək üçün hökumət hər növ fədakarlığa təhəmmül etməli, bu yurd dağıdıcı ədəvətin izələsinə soy etməlidir. Bu xüsusda qəti və bitərəfənə qərar və tədbirlər ilə hökumət mart və sentyabr hadisələri kibi fəngir hadisələrin bir daha təkrar edilməyəcəği haqqında haqqı təminat verməlidir.

Bütün ələmi istilə edən demokratik cərəyanın yol alıb gəldiği böylə bir zamanda Rusiya inqilabi-kəbiri kibi müdhiş bir itxital

məşiməsindən doğmuş bir cümhuriyyəti təsis və idarə edəcək hökumət daxilə siyasətində hər şeydən ziyadə demokrasi sinfinə köylülərlə əmələlərə istinad etməlidir. Fövqələdə bir surətdə bahalaşan məişətin ən ağır yükü millətin əksəriyyəti-əzimsini təşkil edən bu iki sinfin omuzundadır. Binaənileyh əkinçiyə yer, əmələyə iş verilməlidir. Yeri biz necə veriyor, iş üçün nə düşünüyoruz deyə vəqə olan firqə proqramını nəql ediyoruz:

Topraq məsələsi

32) Xəzinəyə, səbiq padşaha və padşah nəslinə mənsub xəndənə: öylə də mülkədarlarla xüsusi maliklərlə məxsus olan bütün topraqlar pulsuz və əvəzsiz olaraq zəhmətkeş və rəncbər xələq verilməkdir.

33) Bu surətlə zəhmətkeş və rəncbərlərə verilməyəcək topraq onların kəndi mülkiyyətinə verilib haman yer üzərində bütün hüquqa malik olacaqlardır.

34) Hər bir əldə qalacaq və ya bulunacaq toprağın ən çox miqdarı qanunun təyin olunub ondən artıq kimsəyə topraq sahibi olmaq haqqı verilməyəcəkdir.

35) Topraqın pulsuz və əvəzsiz surətdə rəncbərlərə verilməsi üzündən xəsarətdidə olan xüsusi maliklərlə görükləri ziyan müqabilində xəzinə tərəfindən mütərəqqi gəlir vergisi əsəsilə varlı siniflərdən alınan vergi yolu ilə hasil olmuş xüsusi bir məbləğ (fond) hesabına olacaq mükafat verilməkdir.

36) Mülkiyyət toprağın üzərinə olub altındakı mədəniyyət isə beytüməla (muxtariyyət xəzinəsinə) məxsusdur ki, nə surətlə istifadə olunması dövlət tərəfindən qoyulacaq xüsusi nizam və qanuna bəğlidir.

37) Meşələr, cəngəllər, göllər, duzlaqlar və axar sular ümumidir. Onların idarəsi məhəlli idarələrin əlində olub xüsusi adamların onlardan faydalanmasının tərtibi dahi məzkur idarələrə bəğlidir.

İşçi məsələsi

İşçiləri zəhmətin ağır məşəqqətindən bilnisbə rahat etmək üçün firqə aşağıdakı məddələri tələb ediyor:

38) Hər bir muzdur, qulluqçu, əmələ və fəhlə üçün iş günü səkkiz saatdan artıq olmamalıdır.

39) Hər bir muzdur, qulluqçu, əmələ və fəhlə üçün erkək-qadın fasiləsiz olaraq həftədə 24 saatlik istirahət müddəti qanunən müqərrər olunuyor.

40) Qanunun müəyyən olan iş günündən artıq işləmək qaidəsi tamamilə mən edilməlidir.

41) Gecə qulluğu axşam saat 9-dan saat 6-ya qədər yasaqdır. Fəqət işin texnikası tələb elədiyi təqdirdə və əmələ təşkilatı tərəfindən caiz görüldüğü halda gecə xidməti görülmə bilər.

42) 16 yaşına qədər məktəb sinində olan balaların çalışdırılması məmnudur. 16 yaşından 18 yaşına qədər olan cavanların iş günü isə 6 saatdan artıq olamaz.

43) Qadınları səhhət və vücudlarına zərərli olan işlərdə çalışdırmaq məmnudur. Hamilə olan qadın xidmətkarlar doğduqlarından 4 həftə əvvəl və 6 həftə də sonra xidmətdən azad edilib və bu azadlıqları müddətində daxi muzd və məvaciblərini tamamilə alacaqlardır.

44) Qadın əmələ və fəhləsi olan hər bir fabrika, zavod və sair kəsbxanalar yanında südəmə uşaqlara məxsus tərbiyaxanalar yapılacaq, uşaq əməldirən ana-qulluqçular hər 3 saat arasında yarım saatdan az olmamaq şərtilə xidmətdən azad ediləcəkdir.

45) Tamamilə və ya qismən işləmək qabiliyyətini itirmiş olan əmələlər dövlət tərəfindən xüsusi bir fond (sərmayə) hesabına siğorta olunacaqlardır. Bu fond daxi sərmayədarlardan alınan xüsusi bir vergi hasilatından əmələ gələcəkdir.

46) Muzd və məvacib müqabilində nəqd əvəzinə cins vermək qaydası tamamilə mən ediləcək, muzd və ya məvacib isə həftədə bir dəfə iş müddəti əsnasında veriləcəkdir.

47) Cərimə xarab olan və ya bəgənilməyən mətəin mayasını qaytarmaq və sairə kibi hər növ ittifaq və səbəblərdən ötrü olsa da fəhlələrin haqq və hesabından pul çıxmaq qaidəsi kökündən mən edilməlidir.

48) Hər növ emalxanə, kəsbxanə, fabrika, zavod və sairə-ya kifayət edəcək qədər fabrika müfəttişləri (inspektorlar) təyin edilməlidir. Dövlətə məxsus olan sənəlxanələr, xadimə və qulluqçusu olan kəsbxanələr daxi bu müfəttişlərin nəzarətinə təbedirlər. Bu cümlədən olaraq ev qulluqçuları ilə nöqərlər daxi fabrika müfəttişliyinə təbedirlər. Qadınların çalışdığı yerlərə qadın müfəttişlər təyin olunmalıdır. Fabrika, zavod və zəhmətin müdafiəsinə məxsus nəqr olunan qanunların kamilan yerinə yetirilməsinə baxmaq üçün əmələlər tərəfindən seçilmiş vəkillər daxi iştirak etməlidirlər. Bu vəkillərə dövlət tərəfindən məaş veriləcəkdir. Əmələlər tərəfindən seçilən bu vəkillər əmələyə verilən materiallara onların (brakovka) yaramazlığa, ələlümüm işin nəticəsinə nəzarət etməlidirlər.

49) Sahibkarlar tərəfindən əmələlərə məxsus olaraq verilən evlərə mənzillərin səhhətə müvafiq olub-olmamasına, məzkur otaqların daxili salıq və tərtibatına və onların kirayə verilmək şəraitinə baxmaq və həmçinin iş sahiblərinin əmələlərin ev işlərinə müdaxilə etmələrinə meydan verməmək üçün bu mənzillər məhəlli idarələr tərəfindən təftiş olunub nəzarət altına alınmalı, bu nəzarət əmələlərin vəkilləri də iştirak etməlidirlər.

50) Hər bir kərgah, fabrika və emalxanə müntəzəm surətdə iş sahiblərinin nüfuzundan azad səhiyyə nəzarətləri təsis olunmalıdır. İş sahiblərinin hesabına olaraq əmələlərə müftə dərman verilməli və azarlandıqları müddətcə məvacibləri daxi özlərinə yetişməlidir.

51) Səy və zəhmət qanununu sındıran iş sahibləri cinayət qanunu məvcibinə məsuliyətə alınmalıdırlar.

52) Hər bir kərgah və kəsbxanədə yarım iş sahiblərindən, yarım əmələlərdən ibarət xüsusi mühakimə heyətləri təşkil olunmalıdır.

53) Yerli və xaricdən gələn əmələ və işçilərə qulluq tapmaq üçün kontorları (məsai birjəsi) təsis etmək işi məhəlli idarələrə həvalə olunmalı, bu kontorlarda əmələ təşkilatı tərəfindən seçilmiş vəkillər daxi iştirak etməlidirlər.

Millətin özəğini təşkil edən xəlv baxımsızlıq üzündən müsiri xəstəliklərə tutularaq minlərlə qırılıyor. Təbiiidir ki, tədabiri-səhiyyə imdikindən daha ziyadə bir ciddiyyətə əxz olunmalıdır.

İlaşə (ərzaq) məsələsinin islahı, bu xüsusda ən təsirli bir çarə ola bilər. Fəqət bunun üçün də yolların tortüb və əmniyyəti, başqa millətlərlə ticarət mübadiləsinin təşkil və əmniyyəti əlzəmdir.

Məarif daha ziyadə yapılmalı və daha ziyadə milliləşməlidir. Köylər məktəb şabəkələri ilə, şəhərlərdə dəriülmüəllimlərlə dolmalıdır. Dövlət müəssisələri ilə təhrirati-rəsmiyyənin mümkün olduqca milliləşməsinə cəhd etməlidir.

Əlbəttə unutmuyuruq ki, hökumət eləmək bir tərəfdən xəlqin etimadını qazanmaqla olursa, digər tərəfdən dəxi cəbri-qüvvəyə istinad etməklə olur. Bunun üçün də əskəri təşkilatə son dərəcədə əhəmiyyət verməlidir. Dövlətin xaricən müdafiəsi daxilən də müsəlimatei bunu iqtizadə ediyor. Xidməti-əskəriyyə bütün xəlq təbəqələrinə müsəvi surətdə təhmil olunmalıdır.

Dövlət büdcəsinin ağırlığı onsuz da ağır bir həyat keçirən xəlqin üzərinə degil, daha ağ gün və daha zəngin siniflərə təhmil olunmalıdır.

Yeni qurulacaq hökumətdən daxilən və xaricən bu proqram daxilində fəaliyyət istiyəcək Məclisi-Məbusan, eyni zamanda kondisi dəxi bizzat Azərbaycan Məclisi-Müəssisəninə dəvət eləmək üçün imdidən təşəbbüsdə olmalı, qanuni-intixab yazılması üçün bir an əvvəl məxsusi bir komisiyon ayırmalıdır.

Bayaqdan bəri zikr etdiyim məlləbləri məmləkətin istiqlalını müdafiə və millətin hayatını mühafizə etmək əzm və qəviyyəsi ilə təşəkkül edəcək bir hökumətdir ki, vücudə gətirə bilər. Böylə bir hökumət yalnız içində bulunduğumuz şəraitə-hazirəyə görə tərəqqipərvər bir koalisiyon surətilə təşəkkül edə bilər.

Bu surətlə qurulacaq hökumət firqə və milliyət etibarilə müştərək olmalı və hər bir cəhətcə parlaman hüzurunda məsul bulunmalıdır. Yalnız böylə bir üsul ilə təşkil olunacaq hökumətdir ki, əlbirligi ilə xilasına bərcü olduqumuz vəziyyəti qurtarıb hürriyyət və istiqlalımıza təmin ilə bizi həm Məclisi-Müəssisənə hüzuruna çıxarar, həm də istiqlahımızın beynəlmiləl təsdiqini asanlaşdırar.

“Azərbaycan”,

12 qanuni-əvvəl (dekabr) 1918, №63

Təbdil – dəyişdirilmiş

Həqqə – doğrusu ki

Müddə – tələb edən

Sitarə – ulduz

Əqsa – uzaqda olan

Bismilə – “bismilləh”in ixtisarıdır.

Müzahirət – yardım, kömək

Cüzi – hissə

Mülayimət – mülayimlik

İstehqaq – haqlı olma

Müsəlhihə – bəziq

Müstənid – sübutlu, əsaslanan

Fəngir – hiyləgər

Mən – qadağan

Məmnü – qadağan

Müsri – yoluxucu

Əxz – əldə etmə

Təşhil – asanlaşdırma

Təhmil – yükləmə, yüklənilmə

Qəviyyə – qüvvətli, mətin

Hadisələrin mənası

Dünya müharibəsində üz-üzə gələn böyük dövlətlərdən İngilərə, Fransa və Amerika zümrəsi nəhayət qalib gəldi. Rusiya, Avstriya, Almaniya zümrəsi isə məğlub oldu. Yalnız məğlubiyətlə qalmadı. Bu dövlətlər daxilində inqilablar züھر etdi.

Bu hadisələrin mənasını anlamaq lazımdır. Çoxları deyirlər ki, inqilab çıxdı, çünki məğlub oldular. Bözümü deyirlər ki, məğlubluqlarına bais olan səbəb, inqilablarına bais olan səbəbin eynidir.

Əcəba, bunların hankısıdır? Nədir bu aqlları heyran buraxan hadisələrin səbəbi?

Dövlət, insanların müxtəlif şəkillərdə bulunan cəmiyyətlərindən birisidir. Cəmiyyətin tərəqqisi vardır. Bu tərəqqi müəyyən qaidələrə və qanunlara tabedir. Müəyyən bir şəkl-siyasiyyo girincəyə qədər cəmiyyət müxtəlif hallar keçirir. Fəqət hər hankı halda olursa-olsun, cəmiyyətin özünəməxsus daxili təzadları vardır. Təzadlar ictimai olduğu kimi, siyasi də ola bilər. Siyasi təzadların da ənvai vardır. Bu təzad sinfi də olur, milli də.

Hərbi-ümumiyyə iştirak edən böyük dövlətlərin bünəyələrində müxtəlif təzadlar vardır. Bunların həpsində müştərək bir təzad vardır: ictimai müsavatsızlıq. Məmləkətin məhsulunu Avropa dövlətlərindən heç birində daha müsəvat üzrə təqsim edilmir. Sosializm heç yanda tətbiq olunmamışdır. Dövlətli-kasib, tox-ac davası hələ hökmündə baqıdır. Bu təzad İngiltərədə də, Fransada da, Almaniya, Avstriya və Rusiyada da mövcud idi və hələ dəxi mövcuddur.

Bundan keçdikdən sonra bir də siyasi təzad vardır. Siyasi təzad millətin tərəqqiyatı-ictimaisi ilə malik olduğu şəkl-hökumət arasında hasil olur. Əhalinin müstəhsil qismi, demokrasi sinfi idrak sahibi olur. Tərəqqi edər, gözü açıqlır, sinfi ehtiyaclarını dərk edər. Buna müqabil siyasi şərait və hürriyyətlər istər, istədiyi siyasi şəraiti hasil etməyinca əfkarı-ümumiyyə ilə hökumət və təzi-hökumət arasında bir ittilafdır çıxar ki, bu da siyasi bir təzadə bais və fürsət hasil olunca böyük bir böhrana səbəb olur.

Rusiyada yeni həyata girmiş, fəal, münəvvər bir burjua sinfi vardı. Rusiya demokratiyası inqilabpərvərəno fikirlərlə pərvəriş tapıyordu. Qüvvətli parlaq bir ədəbiyyat, mütəfəkkir və münəvvər ürafə vücudə gəlmişdi. Əfkarı-ümumiyyə başqa bir məcrada axırdı. Məmləkət dərəbəylikdən qalma qəliblərlə siğmıyor, hürriyyəti-siyasiyyə tələb ediyordu. Halbuki çarizm hamam əski üsul ilə duruyordu. Hökumət məmləkətin münəvvər və fəal əsnafına degil, köhnəpərəst, mürtəcə dvoryanstvoya istinad ediyordu. Ruhla qəlb arasında bir təzad vardı. Ruh-qəlbə siğmüyordu.

Almaniya da öylə idi. Almaniya olduqca qüvvətli, mütəşəkkil bilikli, bacarıqlı bir xələq, dünyanın müəzzəm və müntəzəm bir təşkilatə malik mücərrəb əmələ firqəsi varkən hökumət aparatı feodal halı ilə yaşayan əskəri bir firqənin əlində, iqtidar yarım dərəbəgi hökmündə bulunan xanədanlarda idi. İntixabi-ümumiyyə, məsuliyyəti-vüzərə yox idi. Demək ki, burada da ruhla qəlb arasında siyasi bir təzad vardı. Yalnız alman sisteminin intizamı bu təzadın Rusiyada olduğu qədər məhsus olmadığına səbəb oluyordu.

Avstriya kəza bu dərədə mübtəla idi. Şu qədər var ki, Avstriyanın Almaniyaadakı demokrasi cərəyanından daha şiddətli bir böhranı-siyasiyyodən başqa digər bir bələsi daxi vardır: milli təzad. Avstriya müxtəlif millətlərdən təşəkkül etmişdi. Bu millətlər kəndi haqlorini tələb ediyorlardı. Hissi-milli, haqqi-milliyi ariyorlardı. Halbuki Avstriya-Macarıstan səltnəti bu hissərin fəvqündə mətbu və nazim rolunu oynuyordu. Demək ki, millətə dövlət arasında bir təzad, bir mübarizə vardı.

Bu dərəd ilə Avstriya yalnız degildi. Rusiya da bu dərədə idi. Rusiya da onun kibi qurama bir hökumət idi. Rusiyada dövlət milləti əziyor, millət ilə dövlət arasında qatı mübarizələr davam ediyordu.

– Dövlət və millət kəlmələrini müteəzad və mütbəz mənədə işlətiyoruz. Halbuki əksərən dövlət ilə milləti bir biliyorlar. Çünki dövlət də millətin bir şəkl-i digəridir. Millət əzək, dövlət qəbiqdır. Fəqət bu tərif şümüli bir millətə aid olan dövlətlər haqqında səhihdır. Digər təbirlə demək olar ki, bu tərif təbii təşkilatə mə-

lik olan dövlətlər haqqındadır. Çünki ən təbii dövlət milli olan dövlətdir. Fəqət təhiti-ıdarəsində bir çox millətlər olan dövlətdə məlumdur ki, dövlət mənasıyla millət mənası bir olamaz. Nəsil ki, Avstriya-Macarıstan dövləti daxilində çex-slavak, macar, alman, polyak, rosin, ruman, italyan millətləri olduğu kibi, Rusiya dövləti daxilində də rus, fin, türk, erməni, gürcü, ukrayna və sairə millətlər vardı.

Halbuki İngiltərə, Fransa sonra isə müdaxilə edən Amerika dövlətləri ictimai bir təzadə, yəni sinif müsavatsızlıqlarına malik idisələr də, şəkli-hökumətləri bu biri məmləkətlərdə olduğu qədər dərin bir təzad ilə azarlı degildi. Bu hökumətlər bilnibso demokratik və o dərəcədə də milli hökumətlər idi. İngiltərədə bir "İrland" məsələsi var idisə də, Avstriya-Rusiya dərəcəsinə degildi. Fransa bu məsələyə tamamilə yabançı idi. Amerikada kəza milli ziddiyyət yoxdu.

(Bu məmləkətlərin daxili təşkilatı nəzərə alınaraq hökm verilyor. Qanuni-siyasəti başqa bir məsələdir).

Yuxarıda söylədik ki, müharibə mövcud fəsadları şiddətləndirmək xasiyyətinə malikdir. Təbiiidir ki, təzadları müxtəlif və çox olan dövlətlərin müharibəyə təhəmmülləri də o nisbətədə az olacaqdır. Əvvəl təhəmmülsüzlük göstərən acayib degildir ki, Rusiya oldu. Çünki Rusiya şəkli və qəlb etibarilə Avropa hökumətlərindən ən gerisi, ictimai, siyasi və milli böhran nəqteyindənərdənən ən eltilisi idi. Sonra sıra Avstriyaya gəldi; nəhayət, qüvvəyi-istehsalıya və iqtisadiyyocə də kəndisindənə daha qüvvətli olan Amerika ilə də toqquşmaya məcbur qalan Almaniya bitəb düşdü.

Almaniya böhranı milli Almaniya dövləti daxilində qalaraq siyasi bir şəkildə cərəyan ediyor. Yarımfəodal bir şəkli-hökumət demokratik cümhuriyyətə dəyişdirilyor. Rusiya ilə Avstriya isə bununla qalmıyor. Parça-parça olaraq mürəkkəb olduğu parçalarına ayrilyor. Hər ayrılan parça da eyni zamanda birər cümhuriyyət olan ediyorlar. Demək, demokratik və milli olmayan dövlətlər xarici bir zərbə təhtində təhəmmül göstərməyərək birər milli-demokrat şəkli aliyorlar.

Daha hərbi-ümuminin ibtidasında İkan bu böyük padra üzörinə yazılan siyasi təhlillərdə diyorlardı ki, hərbi-ümumi nəticəsində millətlərin haqqı təslim olunacaqdır. Qərübə idi ki, İngiltərə zümərəsi də, alman zümərəsi də millətlərin hüququ üçün davacı olduqlarını iddia edib duruyorlardı. Əlbəttə, imperialistlərin məqsədi-əsliləri bu degildi. Fəqət məqsəd bu degil İkan hər iki tərəfin bundan bəhs ələməsi bu haqqqəlin nə dərəcədə qüvvətli olmasını göstəriyordur.

Azərbaycan məbubslarından Saxaya pak doğru diyordur ki, Böyük Rusiya inqilabı insanın hüququnu təşxis ələdisə, hərbi-ümumi də millətin hüququnu ələn etdi.

Milli hərəkətlər eyni zamanda da demokratik bir rəng aliyor. Milliyyət və demokratizm haqqında yanlış məlumat sahibi olanlara bu iki kəlmənin yanaşığı gəlməsi bəlkə də böid görünü. Çünki demokratizm adətən milliyyət-pərvərliyə zidd ədd olunmaq bidəti bızca məşhurdur. Bu bidətə vəqtilə çox etinə olunuyordur. Hətta bizim Qafqasıya sosial-demokrat şeyxləri belə bu xüsusda az inad və israr göstərməmişlərdi.

Fəqət bu gün orlar da mətərifdirilər ki, milliyyətə demokratlıq qətiyyəən düşmən məfhumlar degildir. Səbiq Qafqasıya vələhaqq gürcü demokratiyasının pişvalarından Jordaniya conabları baxınız bu xüsusda nə kibi bir etirafda bulunuyorlar; son günlərdə söyləmiş olduğu bir nitqində Jordaniya diyor ki:

"Millətin kəndi iradəyi-müstəqiləsini kəndi hüdudi daxilində və kəndi dili və mədəniyyəti vasitəsilə ibraz ələmədiği bir yerdə demokratizm təşəvvür ələmək qeyri-mümkündür".

"Milliyyət və demokratlıq cərəyanları əksərən ittifaq edərələr. Böyük Rusiya inqilabı çıxdığı zaman biz milliyyətlərə ayrılmanın əleyhində olduq, halbuki bizim istədigimizə rəğmən həyat bu əsası üstə çıxardı".

Əvət, Avropanın qərbini təşkil edən İngiltərə ilə Fransa, şərqini təşkil edən Almaniya-Avstriyaya qarşı çıxdıqda Şərqi Qərübə qarşı bir nöqsanı vardı ki, burası demokratik və milli degildi. Şimdi Avropanın şərqində qərbə kibi milli və demokratik bir şəkli aliyor.

Bu şəkil yalnız Avropa dövlətlərində deyil, Türkiyədə də hakiyyətlə qazanılır. Orası da həm milliləşməkdə, həm də demokratisləşməkdədir.

Demək ki, aləm kəşməklərinin nəticəsində milliyət və demokratisizm prinsipləri qalib çıxır.

Dünya hadisələrinin bugünkü mənası işta budan ibarətdir.

M.Ə.Rəsulzadə

"Azərbaycan", 15 qanuni-avval (dekabr) 1918, №65

Önva – növlər

Təzad – ziddiyyət

Mütləhsil – istehsalçı

Müccərrəb – sınıanmış

Məhsus – hiss olunan

Matbu – (burda) başçı

Nəzim – nizama salan

Mürəkkəb – qurma, qatışıq

Bəid – qoribo

Mötərif – etiraf edən

Pişva – başçı

Erməni-gürcü toqquşması Azərbaycan hökumətinin notası

Qanuni-avvalın 23-də Azərbaycan hökuməti tərəfindən Gürcüstan və Ermənistan xariciyyə nazirlərinə bu məzmununda bir teleqraf göndərilmişdir.

"Azərbaycan hökuməti Gürcüstan ilə Ermənistan arasında Borçalı dairəsindəki mübahisəli sərhəd məsələsindən ötrü vəqə olan müsəlləh müharibəyə öz təassüfatını izhar edir. Zəqafqasiya cümhuriyyətləri təşkil olunduğu bir zamanda təbəində olan mübahisəli məsələlərin silah gücünə həll edilməsi müvafiqi-məqsəd deyildir. Məməfiə mübahisələrin bu təsil ilə həll edilməsini qəli hesab etmək olmaz. Azərbaycan hökuməti mübahisəli məsələlərin, həmçinin sərhəd məsələlərinin həmişə sülh ilə həll edilməsi tərəfdarı olduğundan hər iki qonşu və məhrəban cümhuriyyətlər arasında vəqə olan müsəlləh müsadiməyə qarışmaqdan özünü saxlayıb Borçalı rayonunun Azərbaycan türkləri ilə məskun hissasinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin ayrılmaz bir parçası olduğunu izhar etməyi özünə bərc bilir. Buna görə bu müsadimə hər nə cür olsa da nəticədə məzkur rayonun müqəddəratı tərəfeyn arasında qılınc ilə deyil, hökm vasitəsilə həll olunmalıdır.

Xariciyyə naziri vəzifəsini ifa edən
Ziyadxanov

Gürcüstan ərkani-hərbindən

Sadaxlı rayonunda vəqə olan iki günlük müharibə bizim əskərlərin təzə müvqələrlə çəkilməsilə bitmişdir. Düşmən böyük qüvvələr ilə hücum etmişdir. Bundan əlavə arxada olan erməni kəndləri əhalisi dəmiryol xəttini dağıtmaq və qeyri vasitələr ilə erməni ordusuna böyük kömək etmişlərdir. Hər tərəfdən düşmən ilə mühasirə edilmiş əskərlərimiz bir çox qəhrəmanlıq ilə düşmənlə qonaim buraxmayıb geri çəkilməyə müvəffəq olmuşlardır.

- Ermənistan hökuməti tərəfindən Gürcüstan əleyhinə hərəkatı-hərbiyyə başlanan kibi Gürcüstan hökuməti müşahidə etmişdir ki, ermənilər hər yerdə xəlvətə istehzari-əskəriyyə elan etmişlərdir. Qdur ki, Tiflis və ətrafında olan ermənilər, hətta Rusiyadan bir çox miqdarda Ermənistanə azim olmaqdadırlar. Mü-həqqoq olmuşdur ki, Tiflisdə erməni Milli Şurası olduğu Aram-yansın evində daşnaqsakan firqəsinin məşhur xadimləri tərə-findən xəlvətə əskər cəm edilir. Qanuni-əvvəlın 20-də haman evdə vəqə olan axtarış əsnasında ehtiyat zabitləri və 184 nəfərə qədər cavan ermənilər həbs edilmişlərdir. Buna binaən hökumət məmurlarına əmr edilmişdir ki, sinniləri əskərliqə müvafiq olan erməniləri hərbi əsir elan edib Kutaisə göndərsinlər. Ermənistan üçün əskər cəm etməyə çalısan daşnaqsakan firqəst xadimlərini də ümumi qanun üzrə həbsə alsınlar. Hökumətin bu əmri icra edilmişdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin nitqi

Erməni-gürcü davası münasibətlə parləmanda istizah veril-dikdə Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy tərəfindən irad edilmiş nitq:

Bu gün Azərbaycan Məclisi-Məbusanının iztirabi-qalblə cəm olmasına səbəb qonşularımız arasında vəqə olan qanlı müsə-dimələrdir. Bu hadisələr yanı yaxınımızda degil, uzaqda yaşayan digər millət arasında da cıxsa idi insaniyyət nöqteyi-nəzərindən qəlbimizi rəhəbdar edib qan ilə dolduracaqdı. Fəqət a, biz göy-lərə degil, yerdə yaşayırıq. Həqiqəti düşünəlim. Bu vəqə olan hadisələr öylə iki qonşu millət arasında vəqə olmaqdadır ki, biz müqəddəratımızı diən onlarla birlikdə həll edirdik, yanı da müştərək həll edəcəyiz. Bunun üçün də biz bu millətlər arasında çıxan hadisələrə yabançı qala bilməyiz. Bu hadisələrlə biz qəti və həyatı surətdə əlaqədarız. Buna görə səsimizi yüksəltməli, aman nə yapıyorsunuz - deməliyiz (soldan və mərkəzdən alqış).

Əfəndilər! Çox qoribədir, bir zamandakı hərbi-ümumi axıra yetişiyor. Bir zamandakı dünyanın cəngəvor və təpədən-dırnağa

qədər müsəlləh olan millətləri məsələlərin artıq sülh vasitəsilə həll və qət olunmasını istiyorlar. Bir zamandakı istiqlalə layiq olduğumuzu isbat üçün bu gün biz, kiçik Qafqasiya millətlərinin əlinə qüvvəlli bir sübut vardır ki, o da sülh və müsəlimət, ancaq və ancaq qan tökməkdir (sürəklə alqış). Əvət, əfəndilər, böylə bir zamandakı biz Qafqasiya millətləri itiləflə və mübahisəli məsələləri qansız həll etməz isək, iləridə bütün millətlərin iştir-akı ilə əqd olunan ümumi sülh konfransına qol-qola olaraq bir qapıdan dost bir surətdə girəcəək olmazsaq bütün əməllərimiz məhv və nabiüd olar. İştə böylə bir zamanda Ermənistan ilə Gürc-üstən arasında qan töküliyor. Bu qanlar dayanmalıdır. Çünki hürriyyət və istiqlal haqqında bəslədiyimiz o əziz və müqəddəs qəsdlərimizi qara yerlərə tökülməmək üçün sülh məsəsi başın-da müttəhidən oturmağa layiq olduğumuzu göstərməliyiz. İştə bu qanların dayandırılmasına bir təsir icra etmək üçün bu gün Azərbaycan demokratiyası səsinə yüksəltməlidir (alqış).

Əfəndilər! Bu fikir, itiləflə məsələlərin müsəlimətlə həlli fikri, heç bir vəqət Azərbaycan cəməətinə yabançı qalmamışdır. Azərbaycan demokratiyasını hər zaman töhmətləndirmişlər, ona dildə bir, məqsəddə, işdə bir - deyə böhtan etmişlərdir. Hər zaman bizlərə irticəpərəst adı taxaraq ələmlərə təşhir etmişlər-dir. Buna dəlil olaraq ələtləri bizim xaricimizdə olan əsəfli hadi-sələri üzümüzə vurub erməni-müsəlman kibi müəssif hadisələrə meydan olduğundan bəri sülh tərəfdarı olub da müsəlimət siya-sətindən ayrılmaamışdır. Azərbaycan təqsirləndirmişlərdir. Fəqət həqiqəti-hal nəyi göstəriyor. Azərbaycan müqəddəratını kəndi əlinə alıb da müstəqil olaraq yaşamağa başladığı andan bəri siya-sətini müvafiqət və məsalimət əsnasına qurmuşdur. Azərbaycan hökuməti ibtididdən bəri sülh tərəfdarı olub da müsəlimət siya-sətindən ayrılmaamışdır. Azərbaycan hökuməti əvvəl təsisindən bəri Qafqasiya millətləri arasında olan itiləflə, mübahisəli məsələlərin cəbr ilə degil, sülh ilə həll olunmasına çalışmışdır. Azərbaycan siyasi nümayəndələri hər zaman və hər məkənda mübahisəli məsələlərin sülh ilə həll olunması təklifində bulun-muşlardır. Qafqasiya millətləri bu məsələləri öz aralarında həll edə bilməzlərsə başqa bitərəf bir hökmə mürciət ələməlidirlər.

İyun ayının ibtidalarında idi. Gürcüstan hökuməti Borçalıyı müsəlman əhalisinin arzusuna rəğmən cəbrən Gürcüstana ilhaq ediyordu. Azərbaycan bunu protesto edərək məsələnin beynəlmiləl bir komisiya vasitəsilə həllini təklif elədi. Məəttəəssüf bu təklifinə müvafiqət cavabı deyil, müxalifət gördü. Bu təklifi Azərbaycan hökuməti sonralarına təkrar elədi. Nəticə əlamədi. Son günlərdə isə Gürcüstan hökuməti bu nöqtəyi-nəzəri qəbul ilə rəsmən bir təşəbbüsdə bulundu. Bu təşəbbüsə birinci ləbbeyk deyənlər Azərbaycan hökuməti oldu. Gürcüstan hökuməti qonşu Ermənistan hökumətini də Zaqafqasiya konfransına dəvət etmiş, günlər, həftələr ilə bəkləmiş, lakin Ermənistan niyyətdəsi gəlməmişdir. Bunun üçün konfrans məsələsi həll edilə bilməyib dağılmışdır. Gürcüstan ilə Ermənistan arasında bu məsələ üzərində itaət etləmiş və surətlə bu gün nəşr edilmiş teleqraflardan anlıyoruz ki, Gürcüstan hökuməti hətta bu müzakirə əsnasında bizdən bixəbər olaraq Ermənistanın təklifinə görə əvvəlcə bu məsələləri yalnız Ermənistan ilə öz arasında həll etməyə razı olmuşsa da, yenə vəziyyəti qurtaramamış, məqsədinə müvafiq olamamışdır. Şimdi isə bu iki millət öz aralarında olan mübahisəli məsələləri qan ilə həll etməyə başlamışlar. Arada ixtilafı olan topraq məsələsi vardır. Əzəmlə, Borçalı uyezdi mövzui-bəhsdir. Biz biliyoruz ki, Borçalının türk və müsəlmanlar ilə məskun olan qismi Azərbaycandan ayrılmayacaq bir qitədir (şiddətli əlqışlar). Zəngəzur, Qarabağ uyezdi kəza Azərbaycandan ayrılmayacaqdır (əlqışlar). Biz bu mübahisəli məsələlərin demokratik nöqtəyi-nəzərindən qılnc ilə deyil, sülh ilə həll olunmasını hər zaman istəmiş, imdi də arzu ediyoruz. Fəqət heyhəl ki, bizim bu arzumuz səhrada çağırılan boş sədədan ibarət qalmışdır. Biz zikr olunan yerlər üzərindəki həqqimizin hər vasitəyə müraciət ediləşə eşidiləcəyinə qənaətimiz bərkəməl ikən, Zaqafqasiyanın ümumi müqəddəratını nəzərə alaraq biz həmişə digər mübahisəli məsələlər kibi bu məsələnin də sülh ilə həll olunmasını gözləmişik.

Arzu edirdik ki, Gürcüstan ilə Ermənistan hökumətləri dəxi bu əsas qəbul ilə öz aralarındakı ixtilafı məsələləri sülh və

müsəlimalət ilə həll etsinlər. Məəttəəssüf bu gün meydanda nəhaq yərə qanlar təküldüğünü görüyoruz. Azərbaycan Məclisi-Mobusanı Gürcüstan ilə Ermənistan hökumətlərinin daxili işlərinə qarışmaq üçün deyil, bütün Zaqafqasiya yakacaq, o cümlədən Azərbaycanı da qanlara boyayacaq bir fəlakətin önünü almaq üçün bu məsələyə icrayi-təsis etmək istər və imanımız bunadır ki, Gürcüstan və Ermənistan cəmaəti dəxi bizim kibi düşünüyör.

Azərbaycan xəlqinin mütəəssili-ruhi olan Məclisi-Mobusanımızda hökmfərma olan bu ruhi-müsəlimalət əminəm ki, bütün cəmaətimizin duyğusu olduğı kibi, gürcü və erməni cəmaətinin eyni mələbidir. Gürcüstan və Ermənistan Məclisi-Mobusanları dəxi öz millətlərinin vicdanını təmsil etdiklərindən sülhamiz bir səhyeyi-intibahlə kondilərinə müraciət ədalim və deyalim ki: Zaqafqasiya millətləri sülhi-müsəlimalətə möhtacdırlar. Bütün səyi-iqlidar və nüfuzunuz hökumətiniz üzərində icra ediniz. Təkülən bu nəhaq qanlar dayansın. Çünki bu qanlarda boğulaçaq hürriyyətlərimiz, çünki bu yanğınlarda yanacaq yurdlarımızdır.

"Azərbaycan",
29 qanuni-əvvəl (dekabr) 1918, №73

Qənaim – qənimətlər
İstəhzar – çağırış, hazır olma
Mühəqqəq – doğruluğı müəyyən edilmiş
İstizah – açıq izah tələb etmə
Cərihə – yara
Təşhir – məşhurlaşdırma
Təati – mübadilə

Bu zabastovka nə idi?

Şəhərimiz üç günlük bir zabastovka keçirdikdən sonra təbii şəklini aldı. Həyat öz yoluna girdi.

Hər kəsin zehninə təbii bir sual gəlir. Əcəba, zabastovka nə idi?

Zahirini hər kəs bilir. İngilis komandanı Tomsonun əmri ilə bir neçə böyük rusiyaçı partiyalara mənsub və siyasətlə məşğul olan adamlar tutulmuşdu. Tomson bunları nə kibi bir mülahizə ilə tutmuşdu. Təqsirləri nə idi? Burası bizə məlum deyildir. Müəyyən səbəbi cəzaotkə məlum olmayan bu həbslər ictimaiyyətdə olan əmələ konferensiyasının nəzər-diqqətini cəlb etmiş, konferensiya kəndisinə müraciət edən konferensiya nümayəndələrini qəbul edərək məhbusların buraxılmayacağını bildirmişdi. Bunun üzərinə konferensiya zabastovka komitəsi intixab edərək tutulanların buraxılması və siyasi hüriyyətlərin təmin olunmasına qədər əmələyi zabastovka etməyə dəvət etmişdi. Nəhayət, Tomson ilə zabastovka komitəsi arasında saziş əmələ gəlib tutulanlardan bir neçəsi buraxılmaq, digərlərinin mühakiməsi sərilsədirilmək, ictimailərə də Tomsonun icazəsi ilə müsaidə verilmək surətilə məsələ yatırılmış, zabastovka da dayandırılmışdır.

Demək ki, zahirən bu zabastovka əmələnin bilafərq cins və millət Tomsonun keyfi idarəsinə qarşı bir protestosu, hüriyyətlərin mühafizəsi üçün bir mübarizəsidir.

Əcəba, batində böyləmidir? Bu zabastovkanın görüldüyü gündən başqa siyasi bir mənası və məqsədi yoxmuydu?

Biz kəndi mühakiməmizi söyləmədən əvvəl təcavüzkar rus imperializminin bayraqdarı "Yedinaya Rossiya" qəzetəsinin bu xüsusdakı mütaliəsini nəql edalım:

"Yedinaya Rossiya"nın fikrincə zabastovkanın məqsədi əlbəttə ki, siyasi idi. Fəqət bu siyasi məqsədin ruh və mənasına gəlincə məzkur qəzetə deyir ki:

Bu zabastovka birdən çıxmadı. Xəlqin ürəğində bir çox acılar və acıqlar toplanmışdı. Və məəttəəssüf bu bir yerə toplanmış yanğın maddələrinin tutuşmasına general Tomsonun çıxışı səbəb

oldu. Bütün bunlar dəxi zabastovkaya hər növ səbəblərdən əlavə bir də mütəmadiyan rus dövlət və millət hissiyyətinə endirilən zərbə və təhqirlərdən doğma siyasi bir protesto şəklini verdi. Böyük bir məmnuniyyətlə qeyd edirik ki, bütün rus cəmaəti arasında bu hiss gündən-günə artıb yer tutuyor və möhkəmləşiyor.

"Burun isbatı da hamın keçirdiyimiz zabastovkadır".

Deməli ki, "Yedinaya Rossiya" qəzetəsindən bu zabastovka nə idi? sualına:

– Hakimiyyət hissiyyəti təhqir olunan rus xəlqinin oyanması idi – cavabını əhlyor.

Yeni çıxan "İskra" sosial-demokrat qəzetəsi dəxi eyni fikri "demokratizm" kəlməsi altında işlədiyor. Bu, demokratik Rusiya fikrinin qələbəsi idi – deyir.

Zabastovkanı idarə edən komitə isə bu xüsusda daha tədbirli və daha ehtiyatlıdır. Bununla bərabər "Yedinaya Rossiya" qəzetəsinin tərifi elədiyi hissiyyətin zəbt etməyərək bu komitə nəşr elədiyi "İzvestiya"sında zabastovka edən əmələlərin düşmənlərini sayarkən deyir ki:

– Bizim üç düşmənimiz var: aclıq, Azərbaycan hökuməti və xaricdən gələn qüvvət".

Bu xaricdən gələn qüvvət, yəni ingilis qüvvəti aclıqla Azərbaycan dərəcəsinə bir ədvi-əkəbər kibi göstərilir. Fəqət nə vaxtdən?

Aclıq bulanlıq suda balıq tutmaq istəyən bir takım hakimiyyət həvəskarı "siyasilər" in dostumudur, yoxsa düşməni biləmiyoruz.

Azərbaycanın kəndiləri kibi macərəçilərə düşmən olduğunu isə inkar etməm. Fəqət ingilislər əcəba, neçün bunların düşmənləri sırasına keçdi? Bunlar ki, daha dün ingilislərlə bahəm idilər. İngilislər buraya ibtidada onların dövləti üzərinə gəlmişlərdi. Bunlar ki, onlarla bərabər getmiş və bir yerdə gəlmişlərdi.

Görünüyor ki, bunların ingilis komandanlığından istədikləri mətləb təkrar "mart hökuməti"ni qurmaq, Azərbaycanı da yox hökmündə tutmaq idi.

Böylə bir macərə bəlkə də "Daşnaqsütyun" a yaradı. O daşnaqsütyuna ki, bu günə qədər "demokratıçeski soveşaniya"larda müəyyən bir qətnamə göstərməmək surət ilə susdu; imdi araya az bir həyəcan gəlincə "mart günlərinə" məxsus bir fitnəkarlıqla iləriyə atıldı. "Vperıyod" nam fəsadnaməsilə daha sağalmamış mart və sentyabr yaralarına duz səpdi. Bin dərflü böhtan və iftiralarla arayı: təkrar qarışdırmaq qəsdində olduğunu göstərdi. Və hala dəxi bu məqsədini icra edib duruyor.

Bu macərə, hakimiyyəti əlindən alınan böyük rus imperia-lıstlarının "dərdinə" yanan "rus milli komitəsi"nin istədiginə müvafiq olardı. Çünki məhkum bir millətin təkrar əsarət və məhkumiyyət altına girməmək üçün çırpınması onun əlbəttə vecinə gəlməz: onun təsəvvürünə burası daima vəlkoros millətinin kaloniyası olmuş, öylə də qalmalı və müqəddəratımız baş yazısını daima Moskva ilə Petroqraddan almalyız. Şimdiki halda Petroqrad ilə Moskvaya hakim olan leninlər, trotskilər hər nə qədər buradakı padşipaskinlərlə baykovların könlülləricə degil-sələr də, eybi yox azərbaycanlının canı çıxar. Aylar, illər gözlər. Cihad və mübarizə edər. lenini atar, Milyukovu tutar. Axırda da gələr əfəndilərə təzim edər.

Nəhayət, bu macərə burada təkrar "bolşevikvari" bir hökumət qurmaq istəyən bəzi bu ilhavasların işinə də yeraya bilirdi.

Yalnız macərəpərəstlik şərindən olmayan ingilis komandanlığı təbii idi ki, bunu yapmayacaqdı. Təbii idi ki, azərbaycanlılar haqqında dost degil, düşmən məhfillərdən məlumat almış olan müttəfiqlər Bakıya girdikdən sonra haqqıqət öyrənəcək və ona görə də hərəkət edəcəklərdi. Haqqıqəti gördülər, öyrəndilər, burada kəndi müttəfiqlərini həll etmək əzmində bulunan bir millət gördülər. Bu qədər böyük müşkülət və maneələr içərisində bu millətin kəndisini idarə etmək istedadını dəxi öyrəndilər. Təbii idi ki, müttəfiqlər onun, bunun arzusu üçün bir millətin arzusu-na qarşı çıxamaz, təbii idi ki, azərbaycanlıları Vilson prinsipləri xaricində tutmaz və təbii idi ki, kiçik millətlərin hüququ üçün hər b etdiklərini hər zaman və hər məkanda söyləyə-söyləyə gəlmiş olan müttəfiqlər burada bir istisna təşkil etməzlərdi. Etmədilər də.

Nəticədə bizi Ufa hökumətinə tabe etmək və istiqlahımızın üzərinə qələm çəkmək istəyənlər gördülər ki, Azərbaycan parlamanı açıldı. Onlarsız da olsa hökumət təşkil elədi. İngilis əskəri parlamanı mühafizə etdi, onu hər növ ehtimallara qarşı qorudu.

İş bu şəkllə yetincə "Yedinaya Rossiya" və "Znamya truda" qəzetələri Tomson əleyhində yazılar yazmaya, əl altından da bir takim işlər görməyə başladılar. "Marı" günlərinin "bərokəti" də hələ kəsilməmişdi. Gəmidə gəzən bankın əlbəttə ki, bir təsiri olaçaqdı. "Naməmnun" əməlləri qalxırmaq lazımdı.

İşdə məsələnin doğu bu məhvər üzərində idi.

Zabastovka siyasi idi, həm də bu siyasət sinif məsələsi üzərinə ictimai bir binaya degil, milli hissiyyəta istinad ediyor, siyasi-milli rəng alıyordu.

Zabastovkayı idarə edənlərin məharəti onda idi ki, işi sürətlə idarə edib əmələnin geniş kütləsinə bu qarışıq nöqlətlərini idrak etməyə meydan vermadilər. Azərbaycan-türk əməlləri məsələnin bu şəkildə olduğunu öyrəninçə haman zabastovkadan ayrılmağa başlamışlardı. Suraxanı, Binqəzi rayonları daha bir gün əvvəl işə başlanmış, Balaxanıda dəxi bir neçə mədənlərin əməlisi zabastovka əleyhində qətnamələr çıxarmışlardı.

Fəqət şübhəsiz ki, bu zabastovka siyasi bir təcrübə idi. Bu təcrübədən azərbaycanlılıq nöqteyi-nəzarində duran siyasi firqələrin üzərində böyük bir məsulyyət vardır. Onlar yeni hökumət təsis məsələsi ilə fəzlə məşğul olaraq bu cəhətə lazım olduğu qədər əhəmiyyət verməmişlər. Bunların bu surətlə məşğul olduqlarından biləistifadə rus partiyaları və Rusiyanın nöqteyi-nəzarində duran partiyalar haman sürətlə işə başlamış, hətta Azərbaycan sosialist firqələrinə belə sormadan, soruşmadan qərarlarını çıxarmışlardı. Bu bizə bir dərs olmalıdır.

Bu dərsi qulağımuza sığa edib də əsalım. Əmələsinin əksəriyyəti türk və müsəlmanlardan ibarət olan paytaxtımızda əmələ naminə hərəkət edən və məttəəssüf hərəkətlərində müvəffəq olan ünsürlər Azərbaycan düşməni ünsürlərdi.

Əmələnin haqqı, mətbuatın hürryyəti, şəxsin məsuniyyəti doğru və haqq sözlərdir. Biz bu haqq sözlər uğrunda mübarizə

edənlərə hanki tərəfdə varsa tərəfdarız. Onlara müiniz. Fəqət bu şərtlə ki, bu mübarizə, bu sözlər qədər həqiq və doğru olan Azərbaycan fikrinə qarşı olmasın, Azərbaycan istiqlalını uçurmasın.

Təbiidir ki, Azərbaycanı da özünə aclıq dərəcəsinə düşmən sayan bir əmələ ilə Azərbaycanın bir türk və bir müsəlman əmələsi özünü yoldaş sayamaz!

Təbiidir ki, hürriyyətlərin müdafiəsi adı ilə fəqət rus hakimiyyət hissini tələq elədiyi bir məqsədlə icra olunan protest zabastovkasını Azərbaycan vətəndaşı xoş nəzərlə görməz!

Hökumət kəndi bəyannaməsində istiqlalımızı göz bəbəgi kimi qoruyacağını vəd elədi. Göz bəbəgi hər şeydən ziyadə tozdan xarab olur. Bizim səhlənkarlığımız üzündən bir növ müvəffəqiyyət kimi görülməmiş zabastovka kimi hərəkətlər haman istiqlal gözüne üfürülən zərərli tozlardır.

İstiqlal bəbəgimizi zəhərli tozlardan qorumaq istərsəniz əmələ vətəndaşlarımızın gözlərini açalım!

M.Ə.

“Azərbaycan” 30 qanuni-əvvəl (dekabr) 1918, №74

Səri – sürətli, tez, tələsik
Müin – köməkçi, arxa, dayaq

Rusca danışmalı imiş

Keçən yekşənbə günü “Raboçi klub” zalında əmələ konfransı var idi. Burada qoribə bir hal müşahidə olunuyordu. Məsələlər iki nöqtəyi-nəzərdən götürülüyordu. Bir nöqtəyi-nəzər Azərbaycan istiqlal və hökumətinin qəbulu, o biri nöqtəyi-nəzər Azərbaycan tanıyıb yeni bir hökumət aramaq niyyəti idi.

Əmələ məclislərindən ötrü təbii görünməyən bir hal da daha müşahidə olunuyordu. Azərbaycanı qəbul ruhu ilə təklif olunan qətnamələrə müsəlmanlar, bərun ziddi bir ruhda olan qətnamələrə isə ələlümum ruslarla emənilar rəy veriyorlardı.

Bu hal müsəlman əmələlərini qızdırıyor. Məclisdə az olduqlarını görərək “yaxşı, görünüz biz də bu dəfə çox gələ, sizə göstərək ki, necə Azərbaycanı tanıyırsunuz?” – deyə söyləniyorlardı. O biri tərəfdən “biz Azərbaycanı tanıyıyoruz?” səsi eşidiliyor, əvəzində “bunlara bax, yersiz gəldi, yerli qaç məsələsi çıxarıyorlar” nidəsi cavab veriliyordu.

Bu ruhun nə dərəcədə hökmfərma olduğu bilxəssə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə cənablarının türkə nəitqə başlaması üzərinə görünüyordu. Rus əmələləri tələb ediyorlardı ki, rusca-söyləsin. Söylənəcək sözlərin sonra rusçaya tərcüməsi olacaq ixtarına isə “əvvəl rusca söyləsin” xitabı eşidilirdi.

Məclis rəisi güclə başa sala bildi ki, hanki dildə isə danışmaq həqiqinə hər kəs malikdir və əlavə etdi ki, “bu hal ilə ülfət etməlidir” “vəqtdir” – deyə müsəlmanlar onun fikrini qüvvətləndirdilər.

Rusca danışmalı imiş. Çünki onlarca burası Rusiyadır. Çünki bu vəqte qədər rusçayı rusluğu hakim görmüşlərdir. Çünki yalnız Rusiyanın hakim siniflərini və onların məqsədlərini tərciv edən partiyalar deyil, məhkum siniflərinin əmələ və məqsədlərini tərciv edən partiyaları da bu fikri iləri sürmüş rus imperializmini başqa bir qəlibdə, başqa bir şəkildə tərciv eləmişlərdir.

Nə sürətlə tərciv eləmişlərdir?

Bunu o məclisdə türk sosialistlərindən və türkçi gənclərdən Əhməd bəy Pepinov cənabları gözəl surətdə təşrih elədilər.

Dedilər ki: Biz Azərbaycan sosialistləri siz Rusiya sosialistləri ilə bərabər bundan bir il əvvəl birlikdə çalışıyırdıq. Birlikdə diyordunuz ki, demokratiyanın məqsədi bədr, yolu da birdir. O zaman biz bolşeviklərin xaricində olaraq düşünüyürdük ki, Rusiya inqilabı siyasi bir inqilabdır. Bu siyasi inqilab hürryyətləri təmin elədi, yalnız Rusiyada müşkül bir məsələ dəxi vardı. Bu milliyyət məsələsi idi. Milliyyət məsələsini Rusiya sosialistləri ağızsüründürmə həll ediyordular. BİR tərəfdən diyordular ki, millətlərin haqqı var öz müqəddəratlarını həll etməyə, amma o biri tərəfdən Kerenski gedib Finland Seyminin ağzını bağlıyordu. Biz buna etiraz ediyordunuz. Bolşeviklər bu məsələni bir az həll edən kimi oldular. Həтта hər millət istərsə Rusiyadan ayrılı da bilər dedilər. Fəqət sonra onlar da bu fikirlərini çəşdirdilər. Rusiyada bolşevizm çıxdıqdan sonra Ukrayna, Gürcüstan və sair millətlər kimi Azərbaycan da elani-istiqlal elədi. Azərbaycanda bir partiya yoxdur ki, elani-istiqlala tərəfdar olmasın. Biz Azərbaycan sosialistləri bu istiqlalı qəbul eləmişik. Çünki biz Rusiya sosialistləri ilə birlikdə işləyəndə programımızın bir maddəsi də millətlərin öz müqəddəratlarını qurmağa haqqı olduqları idi. İndi isə nə görürüz. Rusiya sosialistləri bunu qəbul etmiyorlar. Demək ki, burada ayrılan yalnız millətlər və milliyyətçilər degil, biz özümüz dəxi ayrılıyoruz. Siz bilirsiniz ki, hal-hazırda Gürcüstan hökumətinin başında duran adamları bir il əvvəl biz hamımız təqdis edirdik. Onları demokratiyanın mürsidləri sayırdıq. Amma bu gün onlara əksinqilabçı diyorlar. Neçün, çünki bu məsələdə Rusiya sosialistlərindən ayrılmışlardır. İşlə bizi biri-birindən ayıran, bəni Rəsulzadə ilə Rəxlini də kadetlərlə və Biçeraxovla bərabər, yekdigərimizlə isə zidd olaraq çalışmağa vadar edən cəhət budur. Qoy Rusiya sosialistləri daşı atəklərindən töksünlər. Millətin kəndi müqəddəratını qurmağa haqqı olduğunu qəbul eləsinlər. Nəcə ki, bir il əvvəl biz onlarla birlikdə Rusiya işlərini islahə çalışırdıq. İndi də onlar bizimlə birlikdə Azərbaycan işlərini islahə çalışsınlar. O zaman bu ixtilaf, çəkişmələr, milli nəzəillər yer qalmaz. Yoxsa kiçik millətlərin haqqını qəbul etməmək də israr və başqa bir hökumət

müəssisəsi vücudə gətirib də Azərbaycan fikri ilə Azərbaycan parlamanı xaricində mübarizə edərlərsə, o zaman su yenə körpünün o tayında qalar, fəsad çıxar, yenə mart, yenə sentyabr hadisələri təkrar edər.

Nətiqin rusca söylənən bu məntiqli nitqi kamalı-diqətlə, fəqət sükutla, alqışsız olaraq eşidilmişdi. Türkcə tərcüməsi başlanınca rus oməlləri səbrsizliklə məclisi tərk etdilər. Ortada isə birisi "o özü bildigi kibi burada söylənibdə təşviqat yapıyor" – deyə sosialisti şübhə allına aldı. Rusca söylədi. Başdır – deyə sözlər eşidildi. Türklər isə "sağ ol" deyə alqışladılar.

Rusca söyləməli imiş!

İştə təzahür edən bir ruh. Bunu bilib də "Yedinnaya Rossiya" adındakı "Kadet" qəzetəsi sevincək rus milli ruhu dirilir – deyəcək. "Znamya Truda" rus mədəniyyətinin əzəmətinə və bu əzəmətin kəndi işini görəcəyindən bəhs eləyəcək. "İskra" isə Bakı demokratiyasının həyəcanından, bilxəssə "Kaspi dənizindəki matrosaların hissiyatından" ilham alıb "bolşevikvari" söylənəcək: mənşevik bu gün, esər yarın, "Kadet" də o biri gün bolşevik olacaq, daha o biri gün bunların hamısı bir yerdə təkrar bir millət təşkil edərək "Hindistan" səfərinə çıxacaqlar, yol üzərindəyəkən fürsəti qaçırmayaraq burada bir duracaqlar:

Rusca danışmalıdır! –

deyə hökm edəcəklərdir.

Hürryyətin sevər, izzətini güdər, milliyyətini idrak edər bir xəlx, bir cəməət, bir millət lazımdır ki,

– Yox, dillər azaddır! –

desin, türkligini yüksək tutaraq böylə bir komandaya qarşı:

– Yox, türkcə danışmalıdır! –

əmrini versin, dedigini yeritsin!

M.Ə.

"Azərbaycan" 8 qanuni-sani (yanvar) 1919, №82

Tərvic – rəvəc vermə

Təşrih – müfəssəl şərh etmə

Milyukov zehniyyəti

İstanbuldan qayıtmış arkadaşımız Türkiyə həyatının son səhifələri haqqındakı təsirlərini anlatarkən, söz arasında, əzəmlə Milyukovun İstanbula gəlişindən də bir neçə kəlmə danışdı.

Milyukov İstanbul qəzetlərinə bəyanat vermiş: bəyarunda demiş ki, Rusiyada, əzəmlə Qafqasıyada vücudə gələn yeni cümhuriyyətlər bolşeviklərin hərəkətləri nəticəsində məcburiyyət və zorurluq ilə gəlmiş hökumətlərdir. Onların başqa cürə raftar etməyə cəsarəti də yox idi. Başlarını saxlamalıdır. Hələ ki işlər yoluna düşdü; Rusiyada bolşeviklik qurtardı, təbii ki, bu hökumətlər yenə Rusiyaya qovuşacaqlar. Nəhayət, olsa-olsa onlara daxili bir muxtariyyət (avtonomi) veriləcəkdir. Bunun şəklini də Rusiya Məclisi-Müəssisəsi təyin eliyəcəkdir.

Dağılmış Rusiyanın təkrar yığılması haqqındakı mülahizəsini öyrəndikdən sonra türk mühərriri rus siyasisinin Türkiyə haqqında baxışını öyrənmək istəmişdir.

Bu xusuda Milyukov nə desə yaxşıdır? Milyukov demişdir ki:

Türkiyənin səadəti xalis bir türk hökuməti əmələ gətirməkdir. Ərəbistan, Ermənistan və sair türk olmayan yerləri cəbrən əlində saxlayıb da bu qədər müxtəlif millətlərin ayrı-ayrı arzu və hərəkətləri içində boğulub qalmaqdan, Türkiyəyə yekpərə milli bir hökumət olmaq daha əsləhdir. Bundan türk milləti fayda görür. Türk səltənətinin bəqası da bu əsas üzərinə qurulubdur.

Milyukovun türk səltənəti və millətinin fəidəsi haqqında söylədiyi bu mütalimə, bizim də tamamilə şarik olduğumuz bir məsələdir. Bu, bu gün bütün cahani-bəşəriyyət üzərinə hakim olan bir fikirdir.

Bu fikir Milyukovun vətəni olan Rusiyada bağanmadığı bolşeviklər tərəfindən bütün dünya hüzurunda bəşəriyyətin müqəddəs bir məqsədi kibi elan edildi. Gərçəki elan olunduqdan sonra bolşeviklərin qanıt çizmələri altında da paymal oldu. Bolşeviklərin

viklərin saflığını saxlaya bilmədikləri bu müqəddəs şüarı Amerika demokratiyasının ruhiyyətinə tərcümən olan böyük rəis-cumhur Vilson dünya müharibəsinin insanlıq ələminə qazandıacağı ilahi düstur-ların başlıcası olmaq üzrə hüriyyət və səlahə təşə olan millətlərə bildirdi. Bəşəriyyət üzünü güldürdü.

Bundan sonra Rusiyada, Türkiyədə, Avstriyada, qismən də Almaniyada cəbbar və hakim olmaq istəyən bir məslək yerinə istiqlal dəvəsi ilə ortaya bir çox millətlər çıxdı. İncilə məşyəməsindən doğmuş olan yeniyetmə millətlər səslərini hərbi-ümumi əsnasında cahangir dövlətlərin toqquşması zamanında ayaq altında əzilən kiçik millətlərin səslərinə versilər.

Hərbi dəhşətləri altında məhv olan insanlara sülh bəşərəti, cahangirlik altında paymal olan millətlərə istiqlal müjdəsi, istibdad çəngəlində can çəkişən zəhmətkeşlərə hüriyyət nəvidi verən İngiltərə, Fransa, Amerika və müttəfiqlərinin cəmətləri dəxi müxtəlif cinslərdən, millətlərdən verilən bəşərəti, müjdə və o nəvidlərə müstəhəqq təbəqə və cəmiyyətlərdən ibarətdirlər.

Verilən vədlərin vəfa və şəfa ilə ifadə onların kəndilərindən ötrü də mənasız degildir.

Zənn edirsiniz ki, Böyük Britaniya məhkum etdiyi düşmən məmləkətlərdə ki, əhalinin hüquqi-milliyətini təmin eləsin də, bu müzəffəriyyətin hüsulunda kəndisi ilə silah arkadaşlığı edən hindlinin ehtiyacını nəzərə almasın? Yaxud İrlanda humrulu nəticəsiz qalsın...qətiyyəni degil.

Hərbi-ümumi bir şeyi isbat etdi. Bunu hər şeydən ziyadə isbat edən İngiltərə, Amerika, Fransa ittifaqı isbat etmiş oldu.

Bir millətdən təşəkkül edən dövlətlər, yaxud millətləri təzyiq ilə degil, ülfətlə birləşdirmiş olan dövlətlər müzəffər çıxdılar. Müqabilə qüvvətləri çox oldu. Ağır zərbələrə dayandılar. Hətta bu gün məğlub kibi görülen Almaniyə belə bu xusuda bir istina təşkil etməmişdir.

Kimsədən ötrü gizlin degildir ki, bu hərbi-ümumi əsnasında an çox sarsılan, an çox daxili təşvişlərə tutulan və axırda bəxi-

lənmiş olduğu parçalara dağılan hökumətlər – Rusiya, Avstriya və Türkiyə hökumətləri olmuşdur. Çünki bu üç hökumət dünyada mövcud müxtəlif millətlərdən ibarət olan dövlətlərin ən məxlutü, ən azarlıları idi. Bunların azarı milli dövlət olmamaqdan, ayrı-ayrı millətləri, mənfəətləri təbii bir surətdə deyil, zor və güclə bir məqsədə çevirtməkdən ibarətdir.

Türkiyənin nicəti Osmanlı imperatorluğu deyil, türk hökuməti olmaqdadır. Aməna, buna Milyukov deyil, bütün türkcülər, milliyətin ən qiyyəvətli birlik cəməsini xəlqimizin “dili dilimdən, dini dinimdən” dedigi cəməsində görə mütəsir müsəlmanlar dəxi ctiqad edərlər. Fəqət əcəba, bu düstur neçün yalnız Türkiyəyə münhəsir olsun?! Neçün Rusiyanın səadəti tamamilə rus kütləsindən mütəşəkkil milli bir dövlət şəklinə girməkdə olmasın?! Neçün dini türkün dinindən, tarixi türk ilə birlikdə islam yolunda cihad etməkdən ibarət ola gələn və əsrlərdən bəri türk sultanını xəlifəyi-ruyi-zəmin deyər tələqqi edən ərəbin Türkiyədən ayrılıb da bir Ərəbistan vücuda gətirməsi Türkiyə üçün bir səadət, bir yüngüllük ədd edilsin də, məsələn, Gürcüstan, Ermənistan, daha ziyadə tamamilə başqa bir dil, özgə bir din, adət və ənənətə malik olan Azərbaycan və Türkiyə kibi vilayətlərin istiqlal təsəvvür olunmasın?!...

Bu bir zehniyyətdir.

Zehniyyət demək insanın beynində yer tutmuş bəzi sabit fikirlərdir ki, onu oradan çıxarmaq çətin bir işdir.

Bu xəstə zehniyyət yalnız bu gün müsafir kibi bulunduğu İstanbula bir fəteç və bir sahib kibi girmək azarı ilə xəstə olan Milyukovun qafasına məxsus deyil, kəmalət-təəssüflə görüyorsunuz ki, bütün rus partiyalarında vardır.

Yalnız Milyukovun şagirdləri olan “Yedinna Rossiya” qəzetçiləri deyil, biz görüyoruz ki, rus partiyalarından heç biri ən soldan tutub ən sağına qədər bizim haqqı-istiqlalımızı qəbul etmək istəmiyorlar. Biz görüyoruz onlar “xilaskar” və “naci” – deyər buraya gətirdikləri və gəldikləri günə “xilas günü” dedikləri

ingilisləri, Azərbaycan istiqlalını tanımayaraq nail görünür nə intriqaclar çevirməyə, nə bəhtənlər söyləməyə başladılar!... Onlar hətta o dərəcəyə gəlir ki, adətə Azərbaycan türklərinin neçün durub da ingilislərlə ədavət eləmədiklərinə acıqlanıyolar.

Bu xüsusda heç bir zaman bərişməyən bolşeviklə kadet belə kəndi aralarında ümumi bir dil buluyolar. Mənşevik esərlə anlaşılır. Əmələ burja ilə birləşir. Arşın ikiləşir. Tıbbi Milyukovun arşını kibi. Vahid Rusiya denilir. Bu bütün demokratiyanın səsidir – deyər iddia olunuyor.

Azərbaycan denilir, bu Müsavatın intriqası, xan, bəy və ağaların kələkidir sayılır.

Azərbayca istiqlalını bütün Azərbaycan sosialistləri də müdafiə ediyor – denilir. Buna qarşı onlar müsəvatçı sosialistdir – diyorlar. Fəqət unuduyolar ki, bu məntiqə kəndiləri də “Kadet”çi sosialistlərdir.

Bu bir zehniyyətdir. Fəqət xəstə zehniyyətdir. Bu zehniyyətə bilxəssə hökumət eləməyə, hakim olmağa öyrənmiş olan millətlərin firqələri tutulmuşdur. Tutulmaları bir dərəcəyə qədər təbiidir də. Milyukovun və milyukovçu sosialistlərin düğər olduqları xəstəliyə bən bəzi Türkiyə firqələrinin də giriftar olduqlarını görmüşdüm.

Fəqət bu xəstəlik firqə partizanlığı edən bəzi politika adamlarında olsa da əmin olmalıdır ki, məsələyə daha saf və daha aydın nəzərlə baxan və hadisələri sağlam bir hisslə duyan xəlq, əvəmfərib və zəhərli siyasətlərlə xərab edilmiş olan cəməət hər zaman doğruyu sezər. Bir kərə bu doğruyu sezdimi, haqqı rəhbərlərini görər, haqqıqat yolunu tapar.

Ümid edəlim ki, tarixin bir məsələni daha qeyd etmədiyi cahan müharibəsinin verdiyi dərslər nəticəsində müqəddəratiləmə icrayı-təsir etmək vəzifəsində vəzifədar olan böyük millətlərin böyük də demokratiyası bu böyük haqqıqəti sezəcəkdir cəmədə həssas olsun.

Bu olursa, o zaman arşınlar birləşir. Türkiyə üçün istənilən Rusiya üçün də istənilir. “Demokratiya” denildiği zaman mənası

dəğişilib də "rus milləti" anlaşılmaz. "Azərbaycan milləti"ni dəxi bəy, xan – deyə təfsir edəməzlər!

M.Ə.Rəsulzadə

"Azərbaycan" 12 qanuni-sani (yanvar) 1919, №85

Nəvid – vədə

Müstəhəqq – ehtiyacı olan, layıq

Məxlut – qarışıq

Məşi – yeriş, hərəkət, rəftar tərzii

Bəxil – paxıl, simic, xəsis

Naci – qurtulan, nicat tapan

Zakatala məsələsi

Zakatala okruğu Zaqafqasiyanın xalis müsəlman əhali ilə məskun vilayətlərindən biridir. Buradakı 100 min əhaldən, ən mübaliğəli hesabla ancaq 5 min miqdarı "inqlo" adı ilə məşhur gürcü mənənd bir cinsdən olub mabaqisi qismən türk, qismən də ləzgi həpsi müsəlmandır. Türkcə bütün müsəlmanlar arasında danışılır ümumi bir dildir. Bura əhalisi əskidən İlisu sultanlığı adı ilə muxtar və müstəqil bir həyatı-siyasi ilə yaşayaraq daima müsəlman məmləkəti olmuş, Rusiya təbətinə keçdikdən sonra dəxi bir idareyi-müstəqilə halında bulunmuşdur.

Zakatala okruğu Zaqafqasiyada təşəkkül edən cümhuriyyətlərin hankısı daxilində olmalıdır?

Bu məsələ ortaya atılınca yuxarıda söylənen əlamətlərə bir də bu vilayətin sıldırım Qafqaz silsiləsi ənkində olduğunu əlavə etməlidir. Vilayətin Şimali Qafqasiya ilə olan rabitəsi aylarla bağlanıyor. Coğrafiya nöqtəyi-nəzərindən Zakatala Nuxa qəzasının məbədidir. Bunlar nəzərə alındığı zaman yuxarıdakı sualın cavabı kəndi-kəndiligindən verilmiş olur.

Zakatala əhaliyi-islamiyyəsi bu xüsusda məntiqin, milli, dini, ictimai və coğrafi məntiqin icab etdirdiyi cavabı zətən vermişlərdir. Daha Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının mərkəzi komitəsi təşkil olunduğu zaman zakatalalı qardaş-larımız kəndi nümayəndələrini göndərməklə bizimlə mərbut olduqlarını göstərmişlərdi. Azərbaycan hökuməti ilk dəfə olaraq Gəncədə təşəkkül elədiyi zaman Zakatala vilayəti dəxi bu hökuməti tanıdı, onun göndərmiş olduğu məmurları qəbul elədi. Zakatala Milli Komitəsi vilayətin Azərbaycan daxilində olduğunu rəsmən elan elədi. Şimdiki halda dəxi Zakatala nümayəndələri Azərbaycan parlamentində isbatı-vüüd ediyolar.

Meydanda bu qədər bariz sübutlar, cərh edilməz də-lillər, söz götürməz bürhanlar var ikən Gürcüstan-Azərbaycan ittihadının daisi olan "Qruziya" qəzetəsinin Azərbaycan Zakatala uyezindəki haqqı-hakimiyyətini inkar edəcək bir tərzdə nəşriyyatda bulunmasına təəssüf etməmək qabil degildir.

Azərbaycan hökuməti hər bir nöqtəyi-nəzərdən ixtilaf götürməz bir qitəsi olan Zakatalaya aid olan övraq və və-siqələrin kəndisinə təslimi üçün Gürcüstan hökumətinə müraciət eləmişdi. Gürcüstan hökuməti isə bu vilayətin kəndisinə aid olduğunu iddia ilə, məsələ həll olunmayana qədər istənilən övraq və vəsiqələrin Azərbaycan hökumətinə veriləməyəcəyini bildirmişdir. Gürcüstan hökumətinin bu hər növ heyrat və təəcübəşayan olan cavabını "Qruziya" qəzetəsi iki əl ilə imza ediyor. İləm də "Gürcüstan ilə Azər-baycan münasibətinə suyi-təsir hasil edəcək" bu məsələdə Azərbaycan hökumətinin bu kibi bir təklif ilə Gürcüstanə müraciət eləməsini salah görmüyor.

"Qruziya" qəzetəsi hüddud məsələlərinin həllində yalnız "milliyyət" prinsipindən nəşət edib də məsələyi hanki yerdə, hanki millət oturuyor, – deyə həll etməyi müvafiq görmüyor. Zakatala okruğu tarixən bir Gürcüstan vilayətidir – diyor.

Biz bu məsələyi şu sırada mövzuyi-bəhs istəməzdik. İstəməzdik ki, arada fəlon bir məsələ yox ikən Zaqafqasiya cümhuriyyətləri bədxahlılarına artıq söz danışmaq üçün fəzlə material verək.

"Qruziya" qəzetəsi topraq üzərində yaşayan xəlqin arzui-ümumisi, rəyi-qəti, nüfusun cinsiyyəti, dili, adət və əxlaqı və bütün bunlar üzərinə, cəbrən deqil, yerli xəlqin kəndi tip xətiri ilə vəqə olmuş bir işi (əmrin-vəqə) deqil, xətiri sayırlər bir əsas olmaq üzrə yalnız "Gürcüstanın hüquqi-tarixiyyəsini" etibarə alır və ancaq bu düstura təqdis edib də, iddialarını yalnız bu nöqtdədən iqamə edərsə, o zaman – əmin olsun ki, – tək qalır, kəndisinə dost bulamaz.

Gürcüstan böylə bir işləhə ilə yaşarsa, o zaman Qazax qəzası ilə Gəncə qəzasını dəxi təhlükəyə məruz görmək qorxusunu bəsləməyə həqli olmazmıyız?

Bu kibi iddialar nəyə yarar, əcəba? Demokrat Gürcüstan kəndisinə bir növlə isənamıyan Axişaxayı alır, cəbrlə olsa da Borçalıyı tutar, yerli əhalinin ruhuna, arzusuna, cinsiyyətinə və əzminə rəğməən – forz edəlīm – Zakatala ilə Qazax və sairəyə malik olarsa nə qazanır?

Kəndisinə müxəlif vilayətlər, kəndisinə dağın qomşular.

Biz Gürcüstan hökumətinin etidala, dostunu tanımağa dəvət edəriz. Azərbaycan ilə Gürcüstanın dostluq və anlaşmaqdan hasil edəcəkləri böyük mənfəətlər yanında bu kibi kəndül bulandırıcı hərəkətlərə məhəl qalmamalıdır. Təyini-hüddud kibi məsələlərdəki əsrimizin ruhuna uyan əsaslarını milliyyət və rəyi-ammə (referendum) olduğu hər kəsdən ziyadə Gürcüstan hökuməti başında duran sosial-demokratlara bəlli olsa gərək. Milli tələbləri demokratiq cildinə geydirmək məharətində Sereteli kibi natiq-pərdazlar hər nə qədər mahir olsalar da, təsirləri yalnız Azərbaycan hüddudını "nəfəslik"dən bir az uzaqlaşdırmaq, Tiflisə nəfəs verdirmək üzərinə aid ola bilər. Yoxsa qəti imperia-list məsləki olan "hüddudi-tarixiyyə" əfsanəsini Sereteli cəvəblər belə söyləsə, kimsə onu bir həqiqət olaraq qəbul etməz.

Zakatala müsəlmanları isə heç bir vəchlə gürcü hökumətinə qəbul etməzlər. Onların böylə bir əzmdə olduqları gürcü məhafilinə məlum olsa gərəkdir.

Zakatala okruğu Azərbaycanın zəngin, hasilə-xiz, gəyyur və həmiyyət-mənd bir qitəsidir. Bu vilayət Şərqi Zaqafqasiyayı anar-xiyyə səlilə silib süpürməkdə olduğu bir zamanda kəndi arasından kəfi miqdarda kəndüllü çıxarmış, kəndisini müdafiə eləmişdir. Azərbaycan hökuməti əxzi-əskərə başladığı zaman bu vilayət böyük bir sürur və şövq ilə əskərliqə qəbul eləmiş, bütün gənc-lərini silah altına almışdır.

Nasıl olur da böylə bir vilayətə bu qədər şövq, zəvq və hissiyyətlə mərbut olduğu məmləkətdən ayrılmaq, istəmədiyini bir məmləkətə qoşulmaq təklif olunur?!

Bir məmləkətin bir dövlət təbəyətində bulunması üçün müasirin qanacağına görə hər şeydən əvvəl o məmləkət əhalisinin kəndül əldə olmalıdır.

Gürcüstan hökumətinin Zakatala okruğu üzərinə iddia-i-təmlək etmək üçün əlində nəyi var? Azərbaycana vermək istəmədiyini övraqmı?

İştə o qədər.

Varsın bir tərəfdə əhalinin milliyyəti,dini, meyli, arzusu və güc istemal etmədən hasil olan bir əmri-vaqə, digər tərəfdən də təsadüfən əldə qalan köhnə idarələrə aid bir takım övraq və vəsaiq olsun.

Bitərəf bir məhkəmə hüsurunda bunlardan hankısının daha qüvvətli bir həcət olduğu bir takım rəsmi mülahizələr və "hikməti-hökumət" kibi "nazik nöqtələr"lə bağlı olan Gürcüstan hökumətinə "məchu!" olsa da gürcü-türk dostluğunun mürəvici bulunan "Qruziya" qəzetəsindən ötrü heç olmasa məlum olmalıydı.

Təəssüf olunur ki, gürcü qonşularımız "tarixi hüdüd" prinsipini suyi-təvilə uğrathıyorlar. Fəqət ümid edəlüm ki, vaxtın əhəmiyyətini dark elar də bu təvili fəna bir surətdə istemal etməyə qədar getməzlər.

M.Ə.Rəsulzadə
"Azərbaycan" 14 qanuni-sani (yanvar) 1919, №87

Manənd – oxşar,bənzər

Mabaqi – yerdə qalan, qalıq

Bürhan – sübut, dəlil

Övraq – korlanmış

Təşəltut – səpələnmiş

Anım – xalq, camaat

Xiz – dayanan, duran, qalxan

Sərvər – başçı

Mərvi – nağıl olunmuş, rəvayət edilmiş

Türkiyə məğlubmudur?

Mütərika əqd olunmuş, Türkiyə aman istəyəcək bir dərəcəyə gəlmiş, müttəfiqlər İstanbula oturuyorlar.

Demək Türkiyə məğlub olmuş.

Zahiri düşünlürsə böylədir. Məğlubluq vəqəədir.

Bu mülahizədən baxılarsa çox adamlar Türkiyənin məğlub olduğuna hökm edərler. həm söziin cəmaat arasında mötəd olan mənasıla də iş böylədir.

Türkiyə müttəfiq dövlətlərə qarşı məğlubdur. Mənsub olduğu müharib dövlətlər zümrəsi sındı. O da onlarla bərabər basıldı, məğlub oldu.

Bu xüsusda iki söz olamaz. Böylə zahiri bir müha-kimənin təsiri çox böyükdür. Yalnız zahiri binamlar degil, Türkiyənin məarif naziri məqamında bulunan filosof Rza Tofiq bəy cənabları dəxi hökumətə vəqə olan bir sorğuya cavab verərkən "nə yapalım onlar qalibdir, biz məğlub, hökm qalibindir" – demişdir.

Məarif nazirinin böylə filosofanə bir rizadə bulunması məbuslardan bəzinin ötəri tənqidatına məruz qalmışsa da, ən şiddətli təziyanəyi İstanbul qadınlarından yemişdir.

Oxucular vəqəin hiss ediyorlar ki, "Qazi Köy" xanımlarının qəzetələr vasitəsilə nəşr eləmiş olduqları protes-tonamədən bəhs ediyoruz. Qəzetəyi diqqətlə oxuyanların ömürləri uzununu unut-mayacaqları lazım gələn bu fəqarəyi, hər ehtimalə qarşı bir daha buraya nəql ediyoruz. Bəlkə oxumamış olanlar vardır.

İstanbul "Qazi Köy" xanımları məzkur protestolarında diyorlar ki:

"Tarix cəhlinə Çanaqqalanın müdafiəsi kibi bir şah əsəri ehda edən qəhrəmanların ana, zövce, həmşirə və qızları olan bizlər Çanaqqalanın müqəddəs topraqları altında yatan şəhidlərimizin ruhi-müəzzizləri qarşısında türk qadınlığına və əlami-mədəniyyəyə xitab ediyoruz:

Limarımızda görülən əhənin qələləri məğlub edən və qaraya çıxarılan yarım milyon askarini dənizə tökən milləti-mizi məğlub ədd etmiyoruz.

Dün Məclisi-Məbusan kürsüsündən hökumət naminə söz söyləyən məarif nazirinin "məğlubuz, istədiklərini yaparlar" sözlərini şiddətlə protesto edəriz.

Pağalərimizi yırtan və sonra hürriyyəti-cahan naminə deyərək etdiklərini elan edənlərə təəssüf ediyoruz. Hüquqi-milliyə və ismatimizi mühafizə edəcək hökumət və ərkan yoxsa biz varız".

"Qazi Köy" türk xanımlarının bu protestonaməsi müşkül zamanlarda gücü ancaq dilinə çatanların qüvvət vahimindən an sözü kibi görülməz.

Bu sətilərdə böyük bir qüvvət, bir iman qüvvəti görülyor. Çanaqqala müdafiəsi kibi "Şah Əsər" in ittihadı ilə qəhrəman millətlərini məğlub ədd etməyən analar, zəvəcələr və bacıların yerdən göyə qədər həqləri vardır.

Çanaqqala əsrimizin əqləri heyran buraxan möcüz-nüma sənəti texnikası, böyük mənzilli toplan, bilməm hanki cəhənnəm asa ixtiraları vəsiti ilə müdafiə edilməmişdi. Burası vətəninə xilas etmək, hürriyyətini saxlamaq, paytaxtını qorumaq niyyətilə canını verən qəhrəman bir millətin köksü ilə ölümlü istehqarı ilə müdafiə edilmişdir. Bu müdafiə yüz minlərlə nüfuzlu mal olmuş. Türkiyə əməlpərvər gənc-liyi, türk millətinin çiçəkləri burada tələf olmuş, canını cana-runə vermişdir.

Müharibənin mənfur, nəngin səhifələri arasında öylə şanlı parçaları vardır ki, qarşısında təzim üçün əğilməlidir.

Məsələn, kiçik Belçikanın o ölü, fəqət dönmək bilməz əzmi, Serbiyanın hər növ məhrumiyyətlərə, məhviyyətlərə qarşı Tədem Bisinə qədər duruşu hərbi-ümuminin təqdirlərlə yad edəcək hadisələrdəndir.

Çanaqqala hadisəyi-kəbirası dəxi tarixin sitayişlərlə yad edəcəyi şanlı bir cəvəyi-hərb, şahkar bir müdafiədir.

Çanaqqaladakı türklük Vardendəki fransızlıq kibi yalnız maddədən deyil, mənən də qalib idi. Türklər Çanaqqala müdafiəsini təfəxxürlərlə yad edərkən "bu müdafiə ilə biz yalnız İstanbulu deyil, İstanbuldan daha qiymətədar bir şeyi qazandıq" – deyərək tərif ediyordular. O şey nədir:

Etimadi-nəfs!

Çanaqqala müdafiəsində müzəffər çıxan türklər bir az əvvəl Balkan müharibəsində itirdikləri etimadi-nəfslərini qazanmışdılar.

Yaşaya biləcəyiz – deyərək inanmışdılar.

Etimadi-nəfsin türkçəsi "özünə güvənmək"dir.

Özünə güvənən türk Çanaqqala müdafiəsində yalnız maddədən deyil, mənən də qalib idi.

Bunu artıq nə bədənə, nə də İstanbul qəzetələrindən deyil, türklərin böyük dostu fransız ədəbi-möhərəmi Pyer Loti həzrət-lərindən ögrənəlim.

Fəqət Pyer Lotinin mütarikədən sonra Türkiyə haqqında yazmış olduğu bir məqaləsinin mövzumuza aid olan bəzi parçalarını buraya nəql etməkdən əvvəl bu böyük mühərririn kəndisi haqqında bir kəç səlir yazmadan keçəmiyəcəyəm.

Türkiyə müharibəyə girər-girməz Pyer Lotinin türklərdən üz çevirdiyini, bir bəhriyyə zabiti sifətilə İstan-bula qarşı müharibə olaraq gətdiyini və türk dustağından hü-zur nasda tövbə ələdigini rusca qəzetələr nəşr ələmişlərdi.

Şərq əşiqi səmimi bir Qərb mühərririnin nə olduğunu təsəvvür etməyən adamlar bittəbii bu xəbərə inanmışlardı. Bəlxassə ki, müharibənin ilk günlərində vətən qeyrəti və millət təəssübünün məntiqinə uyan hər bir xəbərə inan-mamaq əldə deyildi. Dünya "internasionalı" uçduqdan, sosialistlərin belə qarşı-qarşıya gəlib də vətən və millət naminə biri-birinə qılınc çəkdikdən sonra bir fransız ədəbinin təğyiri-məslek etməsində nə yas ola bilərdi.

Fəqət haqiqət böylə deyilmiş. Pyer Lotinin türklərə qarşı olan məhəbbətini "müəzzəz və şimdiki hər zamandan ziyadə şayanipərəstləş" Fransası ilə Türkiyə arasındakı həli-hərb belə dəğişməmiş, dəğişməmişdir.

Pyer Lotinin türklər haqqındakı bu məqaləsini ayrıca dərc etməyəcəyiz. Burada isə Çanaqqalada türklərin mənən dəxi qələbə çaldıqlarını isbat edən bir yerini nəql ediyoruz.

Fransa mühərriri:

"Diyoram ki və bütün müddəti-həyatımda dedim ki, türklər Şorqin an namuskar, an salim ünsürünü, bilxəssə an səbər və an mütəhəmmil olanını təşkil edirlər" – deyir və əlavə ediyor ki:

"Bu iddia həqiqətə naməhrəm olanları diksindirə bilər, inanmaq istəməzlər".

Fəqət bu kibilərin an inadçı olanlarını belə iqna etmək üçün müharibəyə gedərkən kondisini türklər haqqındakı fikirlərindən dolayı "təhlükəli bir xəyalçı" təsəvvür edən bir çox general, zabıt və nəfər dostlarından aldığı bir kitablıq minlərcə məktubdan bir parasını nəşr ediyor. Əzəmlə kəndisində oradan (Çanaqqaladan) yazıyorlar ki: "Ox, bunları, bu nəci və qəhrəman adamları siz nə qədər iyi tanıyırmısınız, bu adamlar ki, əsirlərə, məcruhlara qarşı o qədər müşfiqdirilər və onları birər qardaşa bakiyorlar-mış kibi tədəvi edirlər. Bizə etimad ediniz vətənə dönüncə sizin hissiyyat və etiqaatınıza biz də bizimkilərini kümərlə əlavə edəcəyiz!".

• • •

"Qazi Köy" xanımlarının filosof Rza Tofiq bəy əfəndiyə iyi bir fəlsəfəyi-siyasiyyə dərşi verdiklərində nə dərəcədə haqlı olub-olmadıqlarını daha aydın bir surətdə həll edə bilmək üçün Türkiyənin nə üçün hər b eladığını bilməlidir.

Həqiqətən Türkiyə nə üçün hər b ediyordu? Üzərinə mütəllə yürüdügümüz mövzu ilə bu sualın böyük bir əlaqəsi vardır. Çünki Türkiyənin hərbdən gözlədiyi məqsədi həsil olmuşsa qalib, olmamışsa məğlubdur.

Hərbi-ümumiyyə doğuran amillərdən ən müəssiri olanı məşhur Şorqin məsələsidir.

Bu məsələdən dolayı qarşı-qarşıya gələn iki müharibə zümərə arasında Türkiyə bitərəf qala bilməyəcəkdə. Bir tərəfə qoşulmalıydı. Türkiyə Almaniyə zümərəsinə qoşuldu. Fəqət bununla o, Fransa ilə İngiltərəyə deyil, Rusiyə çarlığına elani-hərb etdi. Rusiyə İstanbulu istiyordu. Rusiyə Türkiyəyə qəsd etmişdi.

Pyer Loti "türklər bizə deyil, ruslara elani-hərb etdilər" deyir və "onların yerində kim başqa tərzdə hərəkət edə bilərdi?" – deyə kəndilərinə haqq veriyor.

Türklərin müharibədəki məqsədləri rusların qalib gəlməməsi idi.

"Xəstə adam" məlinə göz dikmiş və bunun üçün canına qiymət "sağlam" qonşusu ilə son dəfə olaraq pəncələşməyə qərar vermişdi.

Türkiyə əsrimizdə icra olunan müharibə nöqtəyi-nəzərdən müvəffəqiyyətlə çəkişməyə müsəid bir məmləkət deyil ikən, daha Trəblis-Qərb, Balkan hərbləri, Yəməni, Hərvan, Arnavud itxiləlləri ilə siyasi inqiləblər keçirmiş, yorğun və bitab düşmüş ikən hər bə girdi.

Bu qələbə degilmi ki, tam mənasilə sağlam və 10 milyonluqla əskər çıxarmış Rusiyə kibi əzimi bir dövlətin davam gətirəmədiyi bu bədrü-əzimdə xəstə təsəvvür olunan Türkiyə daha ziyadə qabiliyyəti-həyat gətərdi?...

Türkiyənin bu nöqtəyi-nəzərdən məqsədi həsil oldu. Canına qiymət, İstanbula göz dikmiş Rusiyə bu gün yoxdur. Demokratizm və sosializm fikirləri ilə pürçüs bir qazan kibi qaynar bir qitə üzərində bir çox hökumətlər, istiqlallarını təminə çalışın xırda millətlər vardır. Əsl rus milləti isə Sazanov-Milyukov məsləkini təqiblə Ayasofiyanın başına xaç taxmaq qəsdində deyil, kəndisində təhəmmül olunur bir insan həyatı təmin etməklə məşğuldur.

Bu, Türkiyənin qələbəsidir. Məclisi-Məbusan rəisi Xəlil bəy bu qələbəyə ələmşümül bir mənə vermişdi. O, Çanaqqala müdafiə edilməsə bu günün hakimi Vilson deyil, İkinci Nikolay olacaqdı – deyir. Bəlkə bir dərəcəyə qədər də haqq söyləyior.

Tələt Paşa kabinəsinin ən böyük xətası hər bə girməsində deyil, hərbdən çıxınamasındadır. Türkiyəyi təhdid edən bir Rusiyə ortadan çıxdıqdan sonra türklər üçün artıq heç bir məqsədi-hərb qalmamışdı.

Məğlub olan Türkiyə Brest-Litovskdan sonrakı Türkiyədir.

Ərəbistanın istiqlalını, Ermənistanın muxtariyyət alacağını, Suriyanın ayrıldığını, xülasə Osmanlı imperatorluğunun parçalandığını, Türkiyənin olsa-olsa türklərlə məskun Anadoluya inhisar edəcəgi mühəqqəq olduğunu nəzərə alaraq, nasil olur da Türkiyə qalib olur – deyə heyrət edə bilərlər.

Osmanlı Məclisi-Məbusanında Rza Tofiqin mövzui-bəhsimiz olan nitqi irad olunan iclasda məbuslardan birisi “bu millət ölməz, çünki islamıyyətə istinad ediyor və müsəlmanlıq və osmanlılıq layəmətdur” – demişdir.

Fəqət bən cəsərət edib demək istiyordum ki, bu müharibədə məğlub olan bir şey varsa, o da **müsəlmanlıq və osmanlılıqdır.**

Türklər elani-cihad etdilər. bütün müsəlmanları kəndiləri ilə bərabər hər bətməgə çağırtdılar. Fəqət fətvai-cihad ərəb üsyanı ilə Hicaz, Suriya və İraq istiqlallarından başqa bir nəticə vermədi.

Osmanlılıq fikri dəxi iflas etdi. Türklər kəndilərindən başqa kəndilərinə sadıq bir ünsür bulamadılar. Hər millət kəndi kökü üzərində bitmək istədi. Bununla mübarizə edərək türklər erməni məqatilatı kibi maddi və mənəvi böyük zərərlərə, həqiqi məğlubiyətlərə uğradılar.

Rus imperializmi kibi türk mərkəziyyətçiliği də aləməşüml müharibənin təzyiqinə dayanamadı. Avstriya xəlitəsi kibi Osmanlı xəşili də qaynayıb qarışamadı.

Süleyman Qanuni zamanındakı “müsəlmanlıq iksiri” iqtizai-zəmana pək yabançı bir tədbir olaraq “milliyyət kimyası” qarışında kargər olmadı.

Osmanlı imperatorluğu ilə müsəlman xəlifəliği məğlub oldu.

Bu mənə ilə filosof Rza Tofiq bəyin bütün mənəsilə “məğlub olduq” deməgə həqqi vardır.

Fəqət bununla bərabər, Türkiyədə əməlpərvər bir gənclik var. Bu gənclik xəlqə doğru getmək yolu ilə azim, demokrat və milliyyətərvər bir qafilədir. Əməlpərvərlər qafiləsi! Bu qafilə Anadolunun dərdlərini çəkiyor, türkün qəlbi ehtiyaclarını dərk ediyor. Çanaqqala xariqələrini göstərən bir millətin müasir bir

həyatı-milliyə yoluна düşdükdən sonra qabil degil, dünya üzündən silinməyəcəginə, kəndi hürriyyətilə, düha və ürəfanilə xarab olmuş mədəniyyət dünyasının təmir ediləcək bağında rəngin və rəna bir baxça yapacağına əmindir.

Bu əməniyyəti, bu imamı ilə o çalışıyor. Əvvəla, kəndisinə, sonra da dünya demokratiyasının əzminə, məzlum bəşəriyyətin adil vicdanına inanıyor. “Cəmiyyəti-Əqvam” daxilində türk millətinin də möhtərəm və azad bir mövqə tutacağı üçün çalışıyor, çarpşıyor. Bu səylər məşkur olmaya bilməz. Bu ümidlər olbətə ölməz.

Bu nöqteyi-nəzərdən “Qazi Köy” xanımlarının “millətimiz məğlub degildir!” bağırmağa həqləri vardır.

Türkiyə məğlub degildir!

M.Ə.Rəsulzadə

“Azərbaycan”, 17 qanuni-sani (yanvar) 1919, №90

Mötad – adət olmuş, dəb

Cəhl – bilməməzlik, tərslik

Ehda – hədiyyə vermə

Ahənin – dəmir

Paça – baş, kəllə

Nəfs – ruh, övlad, nəsl

Nəngin – bədnəmlıq

Etimadi-nəfs – inam ruhu, özünə güvənmək

Səbür – çox səbirli, çox dözümlü

Mütəhəmmil – davam gətirən

Müəssir – təsir edən, amil

Pürçüs – çox bərk qaynayan

Layəmət – ölməz, əbədi

Məqatil – qətl yerləri

Xəlitə – qarışıq; torba

Məşkur – şükür edilən, yaxşı

Bədrü – çirkin

Yeni ingilis kabinəsi

Teleqraf İngiltərədə dünya müharibəsi əsnasında ilk dəfə olaraq məmləkətin hali-hərbdə olduğuna baxmayaraq böyük bir müvəffəqiyyətlə seçkilərini təzələyən Britaniya parlamentinin toplandığını bildirdi. Bunun təbii nəticəsindən olmaq üzrə yeni İngiltərə kabinəsinin təşəkkül etdiyi də xəbər alındı.

İngilis ünsürünün Avropa ünsürləri arasında ən müterəqqi, əzmkar və tutduğu işlərində müvəffəq olmayınca əl çəkməz səbatkar bir ünsür olduğu məruf idi.

İngilis qüdrəti-idarəsinin əlaməşümul bir şöhrətinə nümunə olmaq üzrə xalqımız arasında birisinin zəka və bacarığını bildirmək üçün söylənən "ingilisdür" kinayəsini zikr etmək kafidir. İngilis politikası, bunun nə olduğunu kim bilməzdi.

Bir zaman Avropa müfəkkirləri ingilislərin müvəffəqiyyətinə heyran və bunun "əsabi-faiqiyyətinə" aramaqla məşğul oluyordular. Bu məsələ bilxəssə Fransa müfəkkirlərini məşğul ediyordu.

Avropanın mərkəzində Bismarkdan sonra yeni bir hökumət vücuda gəlirdi. Almaniya milləti gec qalmış olsa da "ingilislilik"lə rəqabətə çıxıyordu. Bu rəqabət öylə hesaba alınmaz, kitaba keçirilməz rəqabətlərdən deyil idi.

Bu rəqabət doğrudan-döğrüyə İngiltərəyi qorxuzuyordu. Almaniya bəhriyyəsi artıyor, ticarəti genişləniyor, siyasəti dəxi bu nisbətə mütaəviz bir şəkil alıyordu.

Almaniya İngiltərədən ötrü daha əvvəlcə Hindistanı təhdid edən Rusiya kimi deyil idi. Daha ziyadə müdhış idi. Çünki yalnız əskər qüvvəsi deyil, texnika, elm, fənn və təşkilat cihəzləri ilə də müsəlləh idi. Həqiqətən də kəndisindən çəkilər bir hərif idi.

Hətta Almaniyanın az bir zaman içərisində çox tədərüklər gördüğünü, çox tərəqqilər göstərdiyini tədqiq edənlər ingilis dövrünün intəhaya uğramaq üzrə olduğuna zahəb olmuş, mövqeyini yeni bir qüvvət və düha ilə ortaya çıxan "almanlıq"ı tərk etmək sırası gəldiyinə hökm verməyə başlamışlardı.

Vəziyyət həqiqətən də ciddi idi. Qoca İngiltərə ehtiyat tədbirləri görmək məcburiyyətində idi.

İngilis də ehtiyatsız olarmı?

"Robinzon Kruzo" hekayəsində yalnız bir adaya düşüb də təkbəşinə bir ələm vücuda gətirən və hər şeyi yoxdan sazlayan insan tipi bir ingilis müxəyyoləsindən doğmamışdır?

Bir çox münaəqqidlər "Kruzo" tipinin qeyri-təbii olduğunu iddia etmişlərdir. Fəqət hərbi-ümumidəki ingilis mətanət və tədbirləri "Kruzo" tipinin xəyalı deyil, bir həqiqət olduğunu göstərdi. Yoxdan ordular yapıldı. Ürf və adət düşgünü, ənənə və tarix əsiri olan ingilis ömründə ilk dəfə olaraq mükəlləfiyyəti-əskəriyyə yükünü yükləndi.

Camaət bətnindən yetişmə bir xəlf oğlu, qoca bir imperiyanın başına keçərək Britaniya cəzəralərini dünyanın çar ətrafında qüranin altından bir dərəcəsiyə genişləyən müxtəlif məkəndə, müxtəlif lisanda danışan insanları bir araya topladı və çizilmiş məqsədə döğrü sürükləyə bildi.

Nəticədə dünyanın Rusiya, Almaniya kimi müəzzəm əskəri dövlətləri ixtilal və inqilab atəşləri içində yaxılıb qırılmaqda ikən, İngiltərədə adi bir zamanda imiş kibi seçkilər icra olunuyor. Loyd Corc kabinəsi təkrar bir qaya kibi möhkəm duraraq mövqeyini saxlıyor.

Müharibəyi müvəffəqiyyətlə bitirmək üçün ingilisləri əskərlik əltnə çəkmış olan Loyd Corc, kəndisi mühafizəkəran partisinə mənsub olduğu halda, ingilis mühafizəkərlərinin əsasını təşkil edən milli bir ananəyi qırmağa ingilis qövmini vadar etmişdi. İngilis məcburi olaraq əskərliyə alınmışdı. Bu, İngiltərəyi bilənlər üçün Almaniyanın sülh istəməsi qədər nəzərə bəid gəlir bir məsələ idi. Onun üçün də ingilis əskərliyinin köntüllü üsulundan üsuli-icbariyyə keçməsi böyük bir inqilab idi. Fəqət İngiltərə tarixinin çoxca qeyd etmiş olduğu qansız inqilablardan.

Müharibəyə şiddətli surətdə davam etmək əznində ikən daxili bir inqilab yapılmış olan İngiltərə sülhi-ümumi ərafəsindəki hazırlığında da digər bir inqilab yapmışdır.

Saqın İngiltərəyə "bolşevizm" girdi, sanmayınız.

Xayıf. Həmişə bir vəqədən bəhs etmək istədiyimi duysanız, burada "inqilab" kəlməsi işlətdiyimə belə heyrət edərsiniz.

İngilislərin Hindistan ilə olan əlaqələrinin dərəcəsinə kim bilməz. Kim bilməz ki, Hindistan İngiltərənin canı və yaxud təbiri-mərufla can şişəsidir. İngiltərə siyasətinin məhvəri-siyasəti daima Hindistanın mühafizəsi üzərinə dönmüşdür. Dostluğunun da, düşmənlərinin də səbəbi daima Hindistan olmuşdur. Hindistana aşiq olanları, oraya doğru baxanları İngiltərə daima qışqanmışdır. Bununla bərabər ənənəpərəst ingilis "lordluğu" bir hindliyi heç bir zaman bir britaniyalı qədər müsəvi, onun qədər həmişəlik və həmvəzifə görəməmişdi. Dünyanın bilnisbə ən demokratik bir məmləkəti və tarixdə ən qədim bir məşrutə hökuməti ikon hala lordlara qarşı xəlqdən başqa bir şəkildə mərasim və təşrifat istəyən bu topraqda ingilis olmayan millətlərə qarşı daxi xüsusi surətdə müamələ yapıyırdı. Bunun üçün bir hindlinin gəlib də ingilis hökuməti əzasından olması bir ingilisin icbari surətdə askər gətirməsi qədər böyük bir vəqəədir, bir inqilabdır.

Birinci vəqəə müharibənin müzəffəriyyətlə bitirilməsinə səbəb oldu. İkinci vəqəə də sülhün millətlərin müsavət hüququ ilə nəticələnməyə üçün bir fəali-nik təşkil etsəydi...

Həddi-zatında, dünyayı istilə edən bugünkü demokratik fikirlərin qalibiyyəti qarşısında bir hindlinin nəzarət məqamını ehrsaz elaməsi əlbəttə ki, böyük bir şey təşkil eləməz. Fəqət bu vəqəəyi mücərrəd olaraq deqil, ingilis ənənəti nöqtəyi-nəzərdən görürək mühakimə etməlidir.

Fəqət ingilislər nə qədər mühafizəkar və ənənəçi olsalar da, dərəcəyi-kəmalə gəlmiş millətlərin istədikləri həqlərini verməkdə digər cəhangir dövlətlər qədər müənd olmadıqları da bəllidir.

Dərəcəyi-kəmalə irib də həqqını israrla istəyən millətə qarşı güzəşt etmək, bu da bir ingilis ənənəsidir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən "İrland" humrulu qanunun qəbul edildi. Həli-hərək keçincə fəlon də tətbiiq olunacağına inanmalıdır.

Hindli "ser Sina"nın Britaniya nazirliyinə təyini daxi hindli milliyətpərəvrlərin tələbatına qarşı hind muxtariyyət və imtiyazatı təvəssinə doğru atılmış bir güzəşt politikasının dəlili degilmidir?

Zənn edərik ki, odur.

Müqəddəratımızın surəti-halını sülhi-ümumi məclisindən bəkləyib duruyoruz. Bu məclisdə nüfuzlu bir söz sahibi olan İngiltərə hökumətinin millətlərin haqlı tələbatını bizim kimi dövlətlərin hürriyyət və istiqlal tələbindəki iddialarını qəbula məil bir hökumət olmasını əlbəttə ki, arzu edərik. Kəndi arasına İngiltərə əfkəri-ümumiyyəindən ötrü belə nəgəhani olaraq xilaf-ənənə bir hindliyi daxi almış olan Loyd Corc kabinəsinin istədiyimiz böylə bir hökumət olmasını cani-köndündən dilərik.

M.Ə.Rəsulzadə

"Azərbaycan", 20 qanuni-sani (yanvar) 1919, №92

Səbatkar – mətanətli
Müxəyyələ – xəyalə gətirən
Çar – dönd
Nəgəhani – qəflətən olan
Qürə – yer kürəsi

Hesab günü – Sülhi-ümumi konqresinin gözlənməsi münasibətilə –

Məzahib və ədyanın əksərində insan dünyadakı işlərindən, savab gördüğü işlərlə, irtikab elədiği günahlarından bir gün gələcək də hesab verəcək.

Qiyamət qopacaq, məhşər olacaq, hesab günü gələcək.

Ehtimal ki, ayrı-ayrı fərdlərin Allaha nisbət irtikab elədikləri qəbahətlərin mühakiməsi və icra etdikləri savabların mükafatını verəcək bir “yövmülhesab” daha irəliləyir. Kim bilir bəlkə yenə dəccallar, mehdilər, nəhayət məhşər, sirat köprüsü, mizan görəcəkdir, “yövmülhesab” çəkiləcəkdir.

Ehtimal ki, bu mərhələlərin həpsini keçmiş və keçməkdəyiz də fərdən mütənəbbəh olmuyor, hiss etmiyor, mətləbi duy-muyoruz.

Fəqət insanlar fərd həyatından başqa bir də cəmiyyət həyatı ilə yaşayırlar. Cəmiyyətləri biri-birindən ayıran və ona bir cəmiyyəti-şəxsiyyəti verən ən böyük amil milliyət amilidir. Millətlər birər fərdirlər.

İştə bu, milliyət etibarilə birər fərd təşkil edən bəşəriyyətin hesab günü (yövmülhesab) gəlmişdir.

1914-cü sənəsindən bəri dünyayı alt-üst edən, mövcud şəhərləri, məmurələri, binaları xarab etdiyi kimi maddiyyatımızı da öldürən qədər mənəviyyatımızı dəxi rəxnədən edən bu böyük qital (öldürüş) və bu üzədən hüsula gələn aclıq, kəsad, qırğın əcəbə, qiyamət və məhşərdən başqa bir şeymidir?

Əvət, millətlərin qiyamətidir. Məhşəri-kübrayə yalnız həyatı-siyasiyələri ilə mövcud olan millətlər degil, çoxdan bəri məzara gömülmüş olan millətlər də gəliyorlar.

1914-cü ildə partlayan top gülləsi xirədcəlin nərsinə münasib idi. 1918 sənəsində böyük Amerika Cümhuriyyəti rəisinin cahana elan elədiyi 14 maddəlik sülh əsasları isə İsrafil Suruna bənzərdu.

Bu sur: “Qalxınız, ey zavallı millətlər, yövmülqiyam, yövmülhesabdır” diyordu.

Millətlər qalxdılar, hesab ayağına qoşdular.

Bu hesab Parisdə vəqə olacaqdır. Parisdə qurulacaq olan sülhi-ümumi məclisi qəzetlərin rəvayətinə görə 1500 adamdan ibarət olacaq. Bu 1500 adam dünyadakı nə qədər millət varsa, hamısını təmsil edəcəkdir.

1500 müxtəlif millətlərə mənsub, müxtəlif dillərdə mütəəllim bir “Cəmiyyəti-Əqvam” məhşəri bir kərə təsəvvür olunsun. Babil qələsi, oradakı təbili-əsvat haman xatirə gəli.

Fəqət şəklən Babiləki rənglərə malik olsa da, Paris konqresi mənən o halda bulunmayacaqdır. Bir kərə mənəyi-zahir etibarilə də olsa dünyanın (Şərq ədəbiyyatındakı məşhur təqsimatınə görə) 72 millətindən ötrü Fransa lisani aşağı-yuxarı anlaşılır bir dildir. Digər tərəfdən də 1500-ün içində nüfuzi-kəlmə sahibi həqiqi hakimlər vardır. Buərbabi-nüfuz artıq “təbdilə” imkan verməzlər, zənn edəriz.

Dünyanın hesabını görəcəkdir Paris konqresi ələmi yeni başdan tikəcəkdir. Yeni bir həyatın əsaslarını vəz edəcəkdir; cahən xəritəsini yeni rənglərə boyayacaq və böylə yapıqdıqdan sonra:

– Ey dünya, böylə yaşamalısın! – deyə əmr edəcəkdir.

Bu əmr millətlərə səadət gətirə biləcəkdir?

İştə sual!...

Xəlfən müəyyələsində mücəssəm olan hesab gününün nəticəsində insanlardan bəzisi behiştə, bəzisi cəhənnəmə, bəzisi də bəzəxə məhkum olacaq – deyə, bir təsəvvür vardır.

Bu hesab gününün nəticəsində dəxi bütün dünya millətlərinin “behiştlik” olacağına hökm verə bilmək üçün həddindən artıq nikbin olmaq lazımdır.

Doğrudur, hesab çəkənlərin ən qüvvətli olan Vilson həzrətləri böyük millətlə kiçik millətdə fərq olmamalıdır – demişdir. Doğrudur, gizli diplomatiyanın qaldırılması mətlub görülmüşdür, doğrudur, silahlanmanın bihudə olduğu etiraf edilmiş, təhdidi fəidəli olacaq denilmişdir.

Fəqət bunlar daha hesabı görülmüş, müvazinəsi təyin edilmiş birər həqiqətlər degildir. Həqiqət olmaq arzusu ilə söylənəlib duran birər böyük şüarlar, iztirablı qəblərin döğüntüsünü rahat edən birər valerian damcısidir.

Bu damcılardan sonra bəşəriyyətin pozulmuş mədəsini, üzülmüş sihhətini təkrar işlədəcək həqiqi əlaqlar verəcəkdir. Hesabi-ümumi məhkəməyi-kübrası hüzuruna gedən millətlər düşən olduqları əziyyətli azarlarının əlacı iləmi qayıdacaqlar. Yoxsa onların verilən namə şəfa rəçetəsi (nüsxəsi) degil, edam cəzası olacaqdır.

Vilson prinsiplərini izah edərkən söylədiyi nitqlərdən birində – yanılmırsam – “Cəmiyyəti-Əqvam” əsasının təmin edildiyi feyzdən hər millət kəndi ləyaqəti və mədəniyyətinin dərəcəsi nisbətində istifadə edə biləcəkdir – demişdir.

Kəndi ləyaqəti və mədəniyyəti nisbətində!...

Özü-özlüyündə irad götürməz bir düstur.

Fəqət eyni zamanda geniş təvillər, uzun təfsirlərə mütəhəmmil bir formul.

Millətlərdən, bilxəssə bizim kibi “bəs bədəlmövət” nəticəsində qiyam edən millətlərdən ötrü bu düsturun şü və yaxud bu şükl ilə təfsiri dürlü-dürlü nəticələr verə bilər. Olur ki, bu düstur bizi behiştlik, olur ki, bərzaxlik, olur ki, cəhənnimlik etsin!

Məhkəmənin bu üç hökmdən birisini verməsinə oradakı nümayəndələrimizin təbiri-digərlə dəvə vəkillərimizin məharəti, ciddiiyyəti, səy və çalışqanlığı təsirsiz olmayacaq. Fəqət bu kifayət etməz! Lazımdır ki, biz də burada çalışsaq, kəndimizi idarəyə, behiştlik dərəcədə idarəyə istehqaq qazanmış olduğumuzu isbat edək.

Bu vasitə ilə işin yarısı görülmüş olsa da, məhkəmə hökümünün xırda millətlər haqqında tamamilə müvafiq çıxarılması üçün Avropa və Amerika demokratiyasının bu hökmlər üzərinə həqiqi bir nüfuz icra etməsini arzu etməliyiz. Bu nüfuz vəqə olursa, o zaman bütün cahana qarşı elan olunan prinsiplər az-çox safiyyətinə saxlar. Onların safiyyətlərinin mühafizə qalması isə bizim kibi xırda millətləri qurtarır, dirilik yarlığını onların tapşırır.

Hər halda bütün dünyanın nəzəri bu gün Parisə mütəvəcəhdır. Paris dünya millətlərinə kəndilərinə müstəvli olan istibdadı qurtarmaq darsini vermmiş böyük millətin mənaəviyyətca qüvvətli böyük bir paytaxtdır. Hüquqi-bəşər bəyannaməsini nəşr edib

mənşəri ilə bütün dünya hürriyətpərvərlərinə bir növ “üsulidən” dəftəri bəxş etmiş olan bu böyük şəhər, bu dəfə bütün dünya millətlərinə “hüquqi-miləl” qanunnaməsi yazmaqqla məşğuldur. “Hüquqi-miləl” bəyannaməsi “hüquqi-bəşər” bəyannaməsi qədər müqəddəs və hər kəscə qaili-təbiiq böyük düsturlara malik olursa, o zaman Fransa, Fransanın gözəl paytaxtı olan Paris dünya millətlərinin mənaəvi bir paytaxtını təşkil edəcək hürr vətəndəş kəndi mərkəz vilayətindən sonra Parisi tanıyacaqdır.

Xoşbəxt şəhər! Bir il bundan əqdəm əjdahayi-hərbini zərbələri altında xarab olmaq təhdidində ikən bu gün bütün dünyayı şən-ləndirmək, bütün millətləri sevindirmək işinə mərkəz oluyorsan! Nə böyük səadə!

Fəqət sakın: möhtəşəm salonlarından birisində, chtimal ki, “Versal”ın tarixi binasında iniqad edəcək bəşəriyyət qarşısındakı məsul icallara təlqin et ki, məğrur olmasın, mövqə və iqtidarlarını suyi-istimal etməsin, yalnız bəşəriyyəti və yalnız istiqlalibəşəri düşünsünlər. Hökmlərini verikən bütün demokratiyanın tələbini nəzərə alsınlar, məzarlarından qalxmış və dirilgə təşnə olmuş millətləri təkrar məzarına gömməsinlər!!

Bilsinlər ki, o zaman vicdani-bəşəri rahat edəməz! Təkrar məzarlarına gömülmüş millətlər daima bir xortlaq kibi rifah ilə yaşamaq istəyənlərin hüzur və rahatını pozurlar.

M.Ə.Rəsulzadə

“Azərbaycan”, 21 qanuni-sani (yanvar) 1919, №93

Məzahib – məzhəblər

İrtikab – pis işlər

Yövmülhesab – haqq-hesab günü

Məmurə – qəsəbə, abad məskən

Xirad – ağıl, fikir, huş

Mümasil – oxşar, bərabər

Mütəkəllim – danışan

Əsvat – səslər

Təbil – qulaqda səsi əks etdirən pərdə

Müxayyələ – xəyal, təsəvvür
Bəs – dirilmə, oyanma
Bəs bədəlmövt – öləndən sonra dirilmə
Mütəvəccöh – istiqamətlənən, yönələn
Müstövli – hər tərəfi əhatə edən
Mənşur – nəşr edilmiş, xərtiya
Mütənəbbəh – cyaq, sayıq, ehtiyatlı
Təsmiya – ad qoyma, adlandırma
Təvil – izah
Təfsir – şərh etmə

Əmələ məsələsi

Əmələ məsələsi yenə – demək olur ki, – bütün şiddətilə Bakı əfkari-ümumiyyəsinə işğal etməkdədir.

Əmələlərin həli haqiqətən də müşkül bir dərəcədədir. Aldıqları maaşları yedikləri çörəyə çatmıyor. İşsizlik əmələni arvad-ısağı ilə bərabər achiğa məhkum ediyor. Başqa bir tərəfdən də Bakının keçirmiş olduđu hallar, düçar olduđu fəlakətli günlər mədənləri, ticarəti, mədənciləri də müşkül bir hala qoymuşdur.

Bu üzəndən böyük bir böhran hasil olmuşdur.

Azərbaycan hökumətinin, parlamənin məqsədi əmələlərin həlini yaxşılaşdırmaqdır. Bu xüsusda Azərbaycan məsəi naziri əmələlərlə sahibkarlar arasında vəqə olan şurada əmələlərin tərəfini iltizam ələmişdir. Əmələlər əmin ola bilirlər ki, zamanın imkanı dərəcəsinə hökumət həmişə əmələlərin haqlı tələblərini müdafiə edəcəkdir. Hökumət əyni zamanda əmələlərə ucuz orzaq yetirmək üçün tədbirlər görmək fikrini dəxi bilməkdədir.

Məlum işdir ki, əmələlərə artırılacaq məvəcib bu günün ehtiyacı olan bahalığı rəf etmək üçün olmalıdır. Bunun üçün də nəzarət subaylara 120, evlilərə 360 manat bahalıq xərci almağı tövsiyə ediyor.

Əmələlər istərlərsə ki, bu təqsimat başqa cür olsun, sayarlarsa ki, subay-evlilik fərqi qoyulmasın hökumət bunu da nəzərə alar.

Həpimiz bilməliyiz ki, bu kibi zamanlarda, məmləkətin çətin və müşkül dəmlərində hər kəs vətən və millət naminə bir az fədakarlıq etməlidir.

Hökumət də əmələlərin haqlı tələbləri tərəfində olduqdan sonra məsələnin kolaylıqla həll edilməsini gözləməlidir. Bu gün əmələlər konfransa gəlməli, deməlidir görək vəqə olan təklifə nə cür baxıyolar. Yalnız bu baxışlarını söylərkən düşüncəli olmalı, tədbirlə hərəkət etməli, haqiqi mənfəət ilə yalançı mənfəəti sezməlidir.

Məsəi naziri diyor ki, yalnız məvəcibin artması ilə məişət ucuzlandırılmaz. Doğrudur. İstəməlidir ki, məişətin ucuzlandırılması üçün hökumət ciddi tədbirlər görsün.

Əmələ vətəndaşlar, bilməliyiz məmləkətin düşər olduğu bu halından, bu yoxsulluq və aclıq bəlasından öz siyasi fəidələri üçün mənəfət aparmaq istəyən partiyalar, agentilər vardır. Əmələnin həqiqi ehtiyacını rəf etmək istəyən agenti ilə siyasət çevirən, politika qayırınları ayırd etməlidir.

Azərbaycanın bu qədər müşkülət içində olduğu böylə bir zamanda həll olunacaq məsələ müşkülatsız həll oluna bilərsə, onu öylə həll etməlidir. Zabastovka bir tədbirdir ki, əmələlər son dəqiqədə müraciət etməlidirlər. Bizim "itirəcəgimiz artıq heç bir şey qalmadı" diyorlar. Böylə deyanlər doğru söyləmiyorlar. Biz heç bir hesab və mülahizələri nəzərə almadan gözümlü yumub hərəkət edərsək, əziz tutduğumuz istiqlalımıza, yeni bərkişməkdə olan hökumətimizə zərbələr vura biləriz.

Bunun üçün əmələ vətəndaşlar, sərvət olalım, biləlim ki, hökumət əmələ mənəfəinə zidd bir hökumət degildir. Həqli və mötədil tələblərinizin qəbul edilməsi üçün Azərbaycan parlamanı da, hökuməti də var qüvvətlərini sərf edərlər.

Bu gün əmələ konfransı toplanacaq, bu məsələyi həll edəcəkdir. Galiniz, nöqteyi-nəzərinizi söyləyiniz. Göstəriniz ki, siz maddi ehtiyacınızı müdafiə edərkən, sizin bu ehtiyacınızdan istifadə edərkən "politikaçı"lara macərəpərəstlik imkanı verməzsiniz.

M.Ə.

"Azərbaycan", 24 qanuni-sani (yanvar) 1919, №94

Məsai – çalışma

Tətıl etməlimidir?

Keçən gün fəhlə konfransında əmələlərin maaşı məsələsi baxılırdı. Sosial-demokrat nümayəndələrindən və sahibkarlarla danışıq aparən komisyən əzasından Roxlin təklif elədi ki, tətıl olmasın, əmələlər subay və evli fərqi qoymayıb hamıya 360 manat artırmağa razı olsunlar.

Əmələlər çoxluqla buna razı olmadılar. Dedilər ki, gərək biz öz istədiklərimiz üstündə bərk duruq və komisyona tapşırdılar ki, təkrar sahibkarlarla görüşsün, onların axırmı cavablarını ögrənsin, tanki yekşənbə günü tazodən qurulacaq konfransda fəhlələr təkrar bu məsələyə baxsınlar və tələblər qəbul edilmədiyi təqdirdə tətıl başlansın.

Əmələ vətəndaşlar, imdi nəzərdə ən böyük bir məsələ vardır.

Tətıl etməlimidir?

360 manat artıq məvacibi qəbul etməkmi, yoxsa tətıl etməkmi? Hansı yaxşıdır.

Bir raboçinin keçən dəfə konfransda hesab elədiginə görə əmələlərin azı 26, çoxu 50 manat istəməkdən ibarət olan tələbi ilə ayda 360 manat təklifinin arasında böyük fərqi yoxdur.

Arada böyük fərqi görülsə böyük məvacib alan əmələlərin məvaciblərində görüldüyü. Yoxsa qara əmələ və kiçik məvacibli əmələlərin bu müamələdən zərəri yoxdur.

Üç yüz altmış manat çörək bahalığını ödəmək üçündür. Madam ki, öylədir, o halda bütün əmələlərin ehtiyacı bir dərəcədədir, demək olar.

Hər halda vəqt o vəqt degildir ki, tətıl ilə onsuz da müşkül vəziyyət bir az da çətinləşsin. Tətıl olursa yollar bağlanı, məişət bir az da müşkül olur. Bundan da Azərbaycanın bu anda rahat və sükutinə, işləməyə, çalışmağa möhtac olan halı müşkülətə uğrar. Düşmənlərimizə hər fitnə açmaq imkanı verər. Nəticə nə qədər çox məvacib ala bilsək belə yenə də dükançıların, möhtəkiirlərin cibinə girər. Halbuki hökumət qüvvət, nüfuz və etibar verməklə ona kömək etməlidir ki, orzağın ucuzlaşması üçün tədbirlər görsün, möhtəkiirlər, bahaçılarla mübarizə eləsin.

Bunun üçün daha faydalıdır ki, ayda 360 manat artırmaq təklifinə razı olub tətil edilməsin.

Bunu da bilməlidir ki, iş sahibləri mədənlərin bugünkü hali ilə, yolların bağlı olduğundan neftin tökülüb qalması üzündən böyük faydalar da görmürlər.

Əməllərə əql və tədbirlərlə iş görmək, hissiyyətə tutulmaq lazımdır.

Bugünkü halda tətil etmək əməllərə qətiyyətlə fayda verməz! İş tətilə qədər götürməməli, bu yekşənbə konfransa gəlib məsələnin sülh ilə həllinə çalışmalıdır.

M.Ə.

“Azərbaycan”, 24 qanuni-sani (yanvar) 1919, №96

Vicdan sızıyor

Qafqasıya vilayətləri kəndi müqəddəratlarını həll etməyə qalxışıda Axısxa kəndi başına müstəqil bir xətti-hərəkət tutmuşdu. Gürcü sosial-demokratlarının yerli türklərin milli ehtiyacları ilə, yerli arzuları aleyhində vəqə olan qabaca hərəkətləri Axısxa ilə bərabər Kars, Ərdahan və Batum həvalisi müsəlmanlarında Qafqasıya daxilində dördüncü bir kanton və yaxud federasyon fikrini doğurmuşdu.

Gürcü millətəraştları bu fikir ilə mübarizə ediyordular. Mübarizələrində vasilələrin növünə və məşruluğuna çox da əhəmiyyət vermüyordular. Bu əməl isə əksüləməl mücbib olub Zaqafqasıya Cənub-Qərbi müsəlmanları arasında behəqq zühur edən bu fikri-siyasiyi canlandırıyordu.

Brest-Litovsk müahidəsi nəticəsində türklər Batum, Kars və Ərdahanı tutdular.

Bunun üzərinə Axısxa tək qaldı. O zaman kəndi müqəddəratını digər üç vilayətlə birlikdə həll etməyi hələnə müvafiq görən və gürcü hökumətinə bir növ isinəmiyən Axısxa daxi digər üç uyezdle birlikdə Türkiyəyə meyl etdi.

Bu meyl üstündə vuruşdu. Əlində silah olaraq mübarizə etdi. Batumda əqd olunan müahidə mövcubinə Gürcüstandan ayrıldı. Fəqət axırki hadisələrə görə türklər oralarını tərk edib gətdilər. Gürcülər isə Axısxaı tutdular.

Axısxaın bu hərəkətini idarə edən, bu hərəkətə ruh verən, onu məfkurəvi bir şəkllə qoyan məşhur Əmər Faiq əfəndi Nemanzadə idi.

Əmər Faiq əfəndiyi kim bilmiyor. O həssas, o atəşli mühərriri kim tanımiyor. Karsda dağılan xanımanların, Ərdahanda hətk olunan namusların, Batumda kəsilon qurbanların o yanıqlı mərsiyənəvisini, “bir parça atmaq” – deyə qəlbləri yakan o həmiyyət məşəlini hanki azərbaycanlı unuda bilər.

Vəqət vardı; Faiq əfəndi Cəlil Məhəmmədquluzadə ilə bərabər nəşr eladığı “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi vasitəsilə cəhəlat pərdəsi ilə örtülü olan qara qəlbləri yakici qələmi ilə yakıyordu.

O binəzir bir cəsarətlə müqəddəs zənn olunan hər nəmü-qəddəsə var qüvvəsilə qarşıyor, bütün vicdanı ilə hər növ vicdansızlıqlara qarşı protesto ediyordu.

O zaman Tiflis, imdiki Tiflis degildi. Nikolay istibdadının zamanları idi. Faiq əfəndi Tiflisin bugünkü sahibləri ilə birlikdə rus istibdadına qarşı pəncələşiyor, "Metex" həbsinə oturduluyordu. İstibdad idi.

Fəqət Faiq əfəndi yenə Tiflisdə, yenə həbsdədir. Fəqət bu, yalnız həbs degildir. Faiq əfəndi təhqir olunuyor. Faiq əfəndi canilərlə bərabər oturdulub oğrular, qaçqınlar tərəfindən dögdürülüyor.

Möhtərəm oxuyucu, heyrət ediyorsun.

Əvət, bən də səninlə bərabər heyrətdəyəm.

Bir az əvvəl, Axısxa gürcülərə təslim olunduğu əsnada Faiq əfəndinin Axısxa hərəkətinin başcısı olmaq hesabı ilə tutulub Tiflisə gətirildiyini eşitdik. Bəzi təşəbbüslər edildi. Nəticədə Faiq əfəndiyi həbsdən xaric etdilər. Fəqət mötərməi təhti-nəzərdə bulundurdular.

Bu aralıq, gürcülər Axısxa ilə iktifa etməmiş, Ərdahana doğru səfər etmək istəmişlərdir. Yüz mində əhaliyi-islamiyyə ilə gürcü əskərləri arasında toqquşma olmuş. Bunun üzərinə Faiq əfəndiyi təkrar tutmuşlar, həbsxanaya soxmuşlar. Fəqət mücrimin-siyasiyyə şöbəsinə degil, canilər koğuşuna salmışlardır. Canilərə anlatılmış olmalıdır ki, kəndisini "xaini-vətən" – deyə fəna surətdə döymüşlər, ölüm halına gəldikdən sonra kəndisindən əl çəkmişlərdir.

Əcəba, kəndisinin hürriyətpərvərliyini hər münasibət gəldikdə bar-bar bağırən Gürcüstan hökuməti böylə sənəətə nə cür yol vermiş?...

Adil bir adam, bir cani, bir qatil, bir ədna həqqində rəva görülməsi ən qatı müstəbid məmləkətlərdə belə caiz olmayan bu cəzanı bütün Qafqasiya türkləri arasında böyük bir mühərrir, xətrisi sevilər bir cəməət xadimi olan həmiyyətənd bir zat həqqində nasil olmuş da Jordaniya hökuməti rəva görmüşdür?!

Gürcüstan səltesini tanımmamaq, gürcü siyasiləri kibi degil, başqa dürlü düşünmək nə böyük bir cinayətdir ki, böylərlə güruni-vüstaya yakışır cəzalarla rəftar olunuyor. Əcəba, siyasi qənaət və fikri üçün bir insan işgəncə edilirmi? Böylə bir işgəncə demokratik bir cümhuriyyətdə yakışarmı?

Gürcüstan hökuməti, bilmək istəməsə də Gürcüstan cəməəti, Gürcüstan mətbuatına mənsub olanlar, Gürcüstan cəməət xadimləri bilsinlər ki, Əmər Faiq əfəndinin işgəncə edildiyi, bilə-fərq məslək bütün Azərbaycan türklərinin qəlbələrini cərihədar ələmişdir. Azərbaycan türk demokratiyasının vicdanı sızlıyor.

Bu sızılar bu qədər möhtac olduğumuz beynəlmiləl ülfətlərə suyi-təsir edər. Bilxəssə gürcü-türk yaxınlığına böyük səktələr, böyük zərbələr vurur.

Faiq əfəndinin canilərlə bir otaqda məhbus qalması, Faiqin işgəncə edilməsi, həm də gürcülər əlində işgəncə edilməsi nə qədər vicdan əzici bir xəbər. Əcəba, bütün bunlar doğrumudur?!

Məlumatı-müvafiqə məəttəssüf bunun doğru olduğunu bildirməkdədir.

Bu xəbər bütün Azərbaycan məhafilində bir protesto tufanı qoparmaya bilməz!

Azərbaycan, yalnız Azərbaycan degil, türk həyatı-ədəbiyyə və ictimaiyyəsi ilə əşina olan hər kəs, bu mənfur xəbəri oxuduqda istəklə qələm arkadaşımıza qarşı vəqə olan bu təvəhhinə qarşı lənət şərəəsi yağdırmaya bilməz!.

Faiq əfəndi cani olamaz, siyasi fikrindən ötrü bir şəxsi cəzalandırmaq bilməm ki, Gürcüstan cümhuriyyətinin şanına kərmı?!

Qoy bu suahın cavabını Gürcüstan siyasi məhfilləri versinlər. Azərbaycan məhafilinin bu məsələ üzərindəki təsirini xülasə edərsək, yalnız şunu söyləyə biləriz:

Vicdan sızılıyor!..

M.Ə.

"Azərbaycan", 27 qanuni-sani (yanvar) 1919, №98

Binəzir – misilsiz
Maşru – qanuni
Hətk – şərəfsizlik, yırtma, yarma
Mücrim – günahkar, təqsirli
Ədna – yarıq, həqir
Cərihədar – yaralı
Səktə – durğunluq, zərər, xələl
Şərar – pislik, yamanlıq
Təvəhün – vahiməyə düşmə, qorxu
Mötərimə – məhbüs
Qüruni-vüsta – orta əsrlər

Siyasi vəziyyətimiz

Getdikcə ingilislərin Qafqasiya cümhuriyyətləri haqqındakı siyasətləri aşkar oluyor.

General Tomsonun ikinci bəyannaməsini üçüncüsü Azərbaycan hökumətinin Azərbaycan ərazisi üzərində yeganə məşru bir hökumət olduğu haqqındakı bəyannaməsi təqib elədi.

Bu kərə də müttəfiqlərin Şərq orduları komandanı əlahəzrət İngiltərə kralı hökumətinin nümayəndəsi general Miln rəsmi surətdə Azərbaycan hökumətini tanıdığını bildirmişdir.

General Milnin hökumət rəisi Fətəli Xan Xoyski həzrətlərinə vəqə olan bəyanatında Azərbaycan hökumətini "hökuməti-məhəlliyyə" təbiri ilə degil, "ələletlaq" tələffüz olunmuşdur.

General, Fətəli Xan Xoyski həzrətlərinə dediyini Tiflisdə daxi Gürcüstan rəisi-hökuməti Jordaniyə həzrətlərinə söyləmişdir.

Demək ki, Qafqasiyadakı cümhuriyyətlərin sülhi-ümumi konfransınca qəbuluna İngiltərə hökuməti səy edəcəkdir.

Səlahiyyətədar ingilis generallarının müttəfiqlər naminə hərəkət edən sahib kəlməsinə siyasət ricalının Qafqasiya məsələsi haqqında söyləmiş olduqları bu sərih bəyanları heç şübhəsiz ki, Qafqasiya məsəili haqqında söyləmiş olduqları bir sərih bəyanları heç şübhəsiz ki, Qafqasiya millətlərinə kəndi başlarına təyini-müqəddərat etmələrini istəməyən qızgın qafahı siyasət kərdənlərə soyuq su vəzifəsini görmüşdür.

Fətəli Xan həzrətləri general Miln ilə vəqə olan müsahibəsini Məclisi-Məbusana təbliğ edərək məbusan bunu böyük bir məmnuniyyətlə tələqqi elədi. Divani-riyasətə tapşırı ki, general təkrar şəhərimizdədir kən firsətdən istifadə edərək məbusan naminə kəndisinə təşəkkür və məmnuniyyət izhar eləsin.

Məbusanın bu təşəkkürü Azərbaycanın təşəkkürüdür. Bu təşəkkürə istiqlalını göz bəbəyi kibi saxlamaq əzmində olan millət də iştirak eylər.

Müttəfiq dövlət nümayəndələrinin bu sərəflə rəftarı şübhəsiz ki, cəməətimizdə, cəməət xadimlərimizə ruh verəcək, əzm və cəsəətlərinin birə on artmasına səbəb olacaqdır.

İngilis qüvvəsinin tərz-i-hərəkətindəki bu sərəhət, paytaxtımızda bulunub da başqa həvalər tərənnüm edən bir para rusiyaçı partiyalarla, mətbuatın dəxi xətti-hərəkətlərini dəğişməyə səbəb oldu.

Sosial-demokrat və sosial-revolusioner firqələrinə mənsub olan qəzetələr təğiyr-i-lisan edərək Azərbaycan istiqlalına təhəmmüllərindən, Azərbaycan parləmanına girmək istədiklərindən bəhs etməyə başladılar. Hətta "S-R"lər parlamana girmək arzusunda olduqlarını divani-rəyasətə yazdıqları bir müraciətnamə ilə dəxi bildirdilər.

Sosial-demokratların "İskra" adlı qəzetəsi millətlərin kəndi müqəddəratlarını kəndiləri təyin etməyə həqli olduqları əsasına "hər zaman tərəfdar ola gəldiyindən" bəhs elədi. Əsas etibarilə Azərbaycanın Rusiya ilə birlikdə qalmasını Azərbaycan demokratiyasının mənəfcinə daha fəidəli görüyorsa da hal-hazırda Azərbaycan hökumətinin (olmuş bir iş) bir əmri-vaqə olduğunu da nəzərə aldığıni söylədi. Azərbaycan Rusiya ilə meyli və arzusu ilə birləşsin, bu onun fəidəsidir – dedi. Yoxsa Azərbaycan buna icbar edilməsin, icbar edilərsə bu böyük bir həqsizlik olur! Bu həqsizliyə isə hər kəsdən ziyadə sosial-demokratlar qarşı qo-yarlar – deyə bəyanatda bulundu.

"İskra" daha iləri gədiyor. Diyor ki, Azərbaycan istiqlalı bu gün onlardan ötrü bir şüardır. Çünki müstəqil Azərbaycanın yaxın bir istiqbalda öz meyli və arzu-rizası ilə təkrar Rusiya demokratiyası ilə bir muxtariyyət və ya federasyon əsası üzərinə birləşməsi ehtimal daxilindədir. Halbuki müstəqil degil, xarici bir Avropa dövlətinə mərbut olursa, o zaman Azərbaycan əbədiyyən Rusiyadan ayrı qalacaqdır.

Demək ki, bu gündən etibarən Azərbaycan istiqlalının müdāfələri zümərəsinə bir də sosialist partiləri daxil oluyorlar.

Bismillah, daxil olsunlar. Həqiqi sosialist olsalar bundan başqa rəftar edəməzlər. Bu rəftarə onlar imdi degil, çoxdan süluk etməlidilər.

– Həqdənsə gəcl..

M.Ə.

"Azərbaycan", 28 qanuni-sani (yanvar) 1919, №99

Ələlətlaq – bütünlüklə, mütlaq, tam

Süluq – hərəkət tərz-i, rəftar

Tədbir gərəkdir

Əql və tədbirin hökmü üstün gəldi. Əməllər hissiyata degil, əqliyata görə rəftar etdilər. Hökumət ilə mədənçilərin mümkün edə bildikləri güzəştə razı olub tətıl etmədilər.

Mədənçiləri mədənin düçar olduğu müşkülətinə rəğmən bu güzəştlərə getməgə bir tərəfdən əməllərin tələbi, bir tərəfdən də Azərbaycan hökumətinin mütədilənə və aqilənə təsiri səbəb oldu.

Hökumət bu işdə göstərdi ki, əməllərin mənafehi, hüquqi onun üçün yabançı bir şey degildir. "Kollektivni doqovor"-ı mədənçilər qəbul etmiyordular. Hökumət bunu müvəqqədən olsa da verdiği əmrə icra etdirdi. Evli, subay məsələsinin aradan qaldırılıb da bütün əməllərə 360 manat məvacibin artırılması üçün hökumət nümayəndə və parlaman vəkilləri səy etdilər, təsirləri oldu.

Fəqət əməllərin almış olduqları 360 manat əlavə ilə ehtiyacları rəf olunacağını düşünmək doğru olamaz.

Daha əmələ konfransında əməllər özləri diyorlardı ki, "bu əlavə biza degil, dükançılardır".

Doğrudur. Məvacib artınca dükançılar da mətahın, bilxəssə arzağın qiymətini artırıyorlar. Həyat yenə də bahalaşır, su yenə də köprüdan o tayda qalır.

Buna qarşı tədbir eləməlidir. Bu tədbiri hökumət görməlidir. Hökumət bütün əmtəəyi olmasa da, heç olmasa ərzaq üçün bir tədbir görməli, əmələ rayonlarında ucuz qiymətlə çörək satdırmağa səy eləməlidir.

Bu xüsusda hökumət ticarət və sənaye nəzarətindəki üsulsuz hərəkətlərə bir nəhəyət verərək başqa məmləkətlərlə mal dəyişdirməsi işini yoluna qoya bilməklə bəlkə də Ukraynadan "cövhər" müqabilində buğda gətirə bilər.

Bu yol ilə şəkər gətirmək dəxi mümkündür.

Eyni zamanda hökumət səy etməlidir ki, İngiltərədən biza yeni mallar gəlsin, bazarda mətah çoxlaşsın. Mətah çoxlaşır, o zaman qiymətlər təbiətilə aşağı düşər.

Hökumət bu kibi tədbirlərə qətiyyən təvassül etməlidir. Yoxsa bu gün növbədən götürülmüş tətıl məsələsi təkrar bütün təhdidi ilə meydana çıxar. O zaman əql və məsləhətin göstərdiyi yollar degil, hərəkəti-hissiyat və ehtiyacın çox da məntiq tanımayan rəhbərliyi hakim olar.

Azərbaycan sənəət və ticarət həyatını hər növ intizar olunmayan hadisələrə qarşı mühafizə etmək hökumətin borcudur.

Bu borcunu hökumət ərzağı bollaşdırmaq yolunda tutacağı hərəkət və görəcəyi tədbirlərlə ifa edə bilər.

Oyanıq olmalı, tədbir görməlidir.

M.Ə.

"Azərbaycan", 29 qanuni-sani (yanvar) 1919, №100

Ciddiyyət gərək!

Hər bir hökumət, bilxəssə yeni bina lutmaq üzrə olan hökumətlər üçün hər şeydən əvvəl həyat və fəaliyyət əsəri göstərəcək bir meydan vardır.

Asayiş və əmniyyət meydanı.

Hüquqi-milliyə, ixtiyariyyəti-amma bunlar mənaəviyyətdir. Bu mənaəviyyət hər yanda olduğu kimi, bizdə də cəməətdən yalnız bir qisminin, idraklı bir qisminin ruhunu, zehni işğal edə bilər. Əhalidən fədakar bir qismi keçirdiyimiz müşkülətin bir haldan digər hala keçmək zamanına aid müvəqqəti bir hal olduğunu dərk ilə, o qədər narazılıq göstərmədən hər növ məşəqqətlərə təhəmmül edə bilər. Fəqət xalqın əksəriyyəti təbiidir ki, bu halda olamaz.

Xalq hər şeydən əvvəl hökuməti onun hərəkətləri, fəaliyyətləri ilə tanıya bilər. Bu hərəkətlər arasında asayiş ilə əmniyyət birinci dərəcədə mühümdür.

Xalqı əmniyyət və asayiş etibarilə razı salan bir hökumət heç şübhəsiz ki, yarı-yarıya başasını təmin etməmiş, deməkdir.

Hökumətimiz Məclisi-Məbusan kürsüsündən irad elədiyi bəyannaməsində bu nöqtəyi iyi dərk elədiyini izhar etməmişdi. Fəqət burada bir qeyd etmək məvburyyətinə deyir ki, bu xüsusda hökumət lüzumi dərəcədə əsəri-fəaliyyət göstərməmişdir.

Dəmir yollarında hadisə olan vəqəclərin təkrar vücuda gəlməməsi üçün hökumət tədbirlər görür. Biz bu tədbirlərin bir an əvvəl səmərədar olmasını istəyirik. Fəqət bununla bərabər şəhərimizin dəxi əmniyyət və asayişinə baxmalıdır. Biliyoruz ki, şəhərimizdə bir çox fəsid ünsürlər var. Bu ünsürlər bizə xaricdən gətirilmiş, istəmədiyimiz halda bizimlə həmsəhrilik haqqını qazanmışlardır. Hökumət başqa bir vəziyyətdə, başqa bir imkanla olsaydı, onsuz da bikanı çox olan bir şəhəri yeni-yeni bikanı döstələri ilə doldurmazdı.

Fəqət bu kibi səbəblər hökuməti təbiidir ki, daha ciddi tədbirlər görməyə vadar etməlidir.

Şəhərdə oğurluq çoxalmış, dün heyətəngiz bir cinayətə şəhid olduq. Canilik yavaş-yavaş artmağa başladı. Polis vəzifəsi ilə müntənasib bir dərəcədə degildir.

Demək istiyoruz ki, polis idarəsində bir növ zəif idarə görülməkdədir.

Bu zəifin bir səbəbi şəhərdə olan bir çox nadinc ünsürlərin vücutu isə də, digər cəhətdən polis nəfəratının, millilərin kimlərdən ibarət olduğuna dəxi diqqət və etina edilməlidir.

Polisin başında Azərbaycan mənaəfi ilə mənan olaqədar adamlar olmalı, əxlaq düzgün məmurlar bulundurulmalıdır. Bununla bərabər hökumət məqamətə-əlyəsi əli altındakı məmurların üstündə daimi gözləti olduğunu əsarilə göstərməlidir. Xalqın əmniyyət və asayişini kəndilərinə tapşırılmış olan adamlar hər saat və hər dəqiqədə öhdələrinə götürdüləri məsuliyyəti xatırlamalıdır. Onları sorğu və suala çəkəcək qüvvəti daima başları üstündə görməlidirlər.

Bununla bərabər bir şey də hökumətin nəzarət-diqqətini cəlb etmək istiyoruz. Polis vəzifəsinin aldığı məvəcib kəndisindən tələb olunan vəzifə ilə müntənasib degildir. Adı bir əmələnin 1000 manatdan ziyadə məvəcib aldığı bir şəhərdə 700 manat məvəcib alan bir məhəllə pristavından vəzifəşünaslıq tələb etmək pək də məntiqə gəlir bir şey degildir.

Hökumət hər şeydə qənaət edirsə-ətsin, fəqət məmləkətin əmniyyət və asayişinə aid xüsuslarda xəsislik göstərməsin. Çünki bu xissət, qüvvəti-layəmətundan qənaət edən adamın halıdır ki, vəqtilə ot və əkməyə əsirgədiyini sonra təbib ilə dərmana vermək məvburyyətinə qalar.

Biz daxiliyyə nəzarətindən ciddi tədbirlər, kəskin hərəkətlər, tərəddüdsüz əzmlər istəyirik. Bunu bütün məmləkət, bütün əhali istiyor.

Bu xüsusda adam lazımsa adam, para lazımsa para vermək millətin bərcudur. Bu bərcunu millət əsirgəməz! Əzəm və fəaliyyət istəyirik. Himmətimiz artsın, ciddiyyətimiz çoxalsın!..

M. Ə.

"Azərbaycan", 31 qanuni-sani (yanvar) 1919, №102

Xissət – alçaqlıq, ədnalıq
Layəmət – ölməz, əbədi

İki konfrans

Mənən olmasa da maddətən bu günün hakimi olduqları kimsə tərəfindən inkar olunmayan qalib dövlətlərin mərifətilə Parisdə "Versal"da dövlətlərin nümayəndələrindən ibarət bir konfrans açılmaqdadır.

Bu konfransla bərabər maddətən olmasa da, mənən bu günün hakim əfkarı olan demokratiya naminə ümumdünya sosialistləri tərəfindən İsvetçrədə Bern şəhərində digər bir konfrans, sosialistlər konfransı toplanmaqdadır.

Dünyanın cahangirləri qarşı-qarşısı gəldilər. Dünya alt-üst oldu, qiyamət qopdu!

Cahangirlərdən bir zümrəsi qalib, digəri məğlub oldu. Toplar dayandı. Hesab günü gəldi.

Divani-mühasibat quruldu.

Bu divana yalnız qaliblərlə məğlublar degil, bütün dünya gəliyor. Bütün millətlər ərzi-hesab ediyorlar.

Təbiətdə itlaf yoxdur. Hər şey nisbidir.

Bu divana ərz olunan hesablar bir ədaləti-səhna üzərinə görü-ləcəkdir? Görülə biləcəkdir?

Bu bir məsələdir.

Biz Parisdə toplanacaq sülh konfransından bahis "Hesab günü" ünvanilə yazdığımız məqalədə bu divandan çıxacaq hökmlərin kimidən ötrü "cənnət", kimidən ötrü "cəhənnəm", kimidən ötrü "bərxə" qərarını verəcəgini təsəvvür etmişdik.

Fəqət bunu təsəvvür edərkən oxucular bilələr ki, "Versal" divanının adili-mütləq olacağına çox da iman etməmişdik.

Müsəlman sosialistlərinin naşiri-əfkarı bulunan "Al bayraq"ın isnad elədiği kibi bu konfransı biz "günah"ları "səvab"ları adilənə ölçə bilər qiyamət "Allah"ı deyə tələqqi etmədik.

Böylə tələqqi etmiş olsaydıq o məqalədə bu sətirləri yaz-mazdıq:

"Məhkəmənin bu üç hökmdən birisini verəsinə oradakı nümayəndələrimizin, təbiri-digərlə, dəvə vəkillərimizin mə-hərəti, ciddiyyəti, səy və çalışqanlığı təsirsiz olmayacaq. Fəqət

bu kifayət etməz! Lazımdır ki, biz də burada çalışaq, kəndimizi idarə edək. Behiştlik dərəcədə idaraya istehqaq qazanmış oldu-ğumuz isbat edək.

Bu vəsətə ilə işin yarısı görülmüş olsa da, məhkəmə hök-münün xırda millətlər haqqında tamamilə müvafiq çıxarılması üçün Avropa və Amerika demokratiyasının bu hökmlər üzərinə haqiqi bir nüfuz icra etməsini arzu etməliyiz. Bu nüfuz vəqə olursa, o zaman bütün cahana qarşı elan olunan prinsiplər az-çox səfiyyətinə saxlar. Onların səfiqlərinin məhfuz qalması isə bizim kibi xırda millətləri qurtarıyor. Dirilik yarlığı allorimizə irişir".

Müsəvat başçılığundan əvvəl bir mühərrir olan Rəsulzadənin "yanıldığını" isbat edən "sosialist" qəzetə görünüyör ki, münə-qışə həvasilə pürşür kəsilərək tənqid etdiyi məqaləyi diqqətlə oxumağa, aradan bir çox zaman keçmişdə də vəqət bulamamışdır.

"Al bayraq" Berndəki sosialist konfransının toplanmaq üzrə bulunduğuş xəbəri çıxıdıqdan sonra beynəlmiləl demokrati-yanın Azərbaycan müqəddəratına təsərbəxş olacağından bəhs ediyorsa, biz daha böylə bir xəbər yoxkən Avropa və Amerika demokratiyasının Versal konfransı üzərinə icrai-təsir etməsini arzu etməmişdik. Və "bu nüfuz vəqə olursa, xırda millətlər qur-tarı" demişdik. Bu məqsədlə dəxi "Paris konfransını təbrik" de-ğil, Parisə qibta edərək kəndisinə xitab etmiş, demişdik ki:

"Səkin: möhtərəm salonlarından birisində cəhtilə ki, "Versal"ın tarixi binasında, iniqad edəcəək bəşəriyyəət qarşısında-ki məsul ricalə təlqin et ki, məğrur olmasın, mövqə və iqtidarını suyi-istəməsin. Yalnız bəşəriyyəti və yalnız istiqbalibəşəri düşünsünlər, hökmlərini verərək bütün demokratiyanın tələbini nəzərə alsınlar: məzarlarından qalxmış və diriligə təşna olmuş millətləri təkrar məzarlarına gömməsinlər!!"

Arzu etdigimiz "demokratiya nüfuzu" deyək ki, təşəkkül etmək istiyor. Beynəlmiləl sosialist konfransı toplanıyor.

Berndən sədəsi gələn bu konqrenin Versal divanı üzərinə az-çox nüfuzu olacağıni inkar edənlərdən degiliz, əvvələ, mil-

İlətimizin kəndi ciddi-cəhdindən və saniyəni, dəxi bu "nüfuz və təsir" dən istifadə edəcəğini zətan "Hesab günün" ndə söyləmişdik.

Əvvəlcə dəxi yazmışdıq:

"Bu hesab gününün nəticəsində dəxi bütün dünya millətlərinin "bəhişlik" olacaqlarına hökm verə bilmək üçün həddindən artıq nikbin olmaq lazımdır".

Diqqət olunursa daima hesab divanında degil, hesab günündən bəhs olunuyor. Bu günün divan mühasibəti biri "Versal", digəri "Bern"də olmaq üzrə iki məclisli ola bilər.

Birincisi adili-mütləq olamazsa, ikinci məclis hakimi-mütləq ola biləcəkdir?.. Zənn etməm. Bir korə araya toplaşacaq sosialistlər Versaldakı diplomatlar cinsindən olmasalar da, onlarla birlikdə hərbi-ümumiyyə iştirak eləmiş partiyalara mənsub adamlardır. Binaənileyh onların kamilən bitərəf və "Al bayraq"ın istədiyi adili-mütləq adamlar olduğunu düşünmək üçün dəxi fəzlə nikbin olmaq görək.

Bernin Versala müqabiləsini Rusiya inqilabındakı əmələ şurası ilə müvəqqəti hökumətə qiyas edənələr vardır.

Rusiya mühitində Əmələ Şurasını icrai-nüfuz dərəcəsinə keçib hökmdarlıq mərhələsinə çıxdı. Maddi və mənəvi bütün qüvvəti əlinə aldı.

Fəqət nəticədə Milyukovun almaq istədiyi İstanbul üzərində "israr" etmədisə də kadetlərin "Moskvadan ziyadə mühafizə edəcəkləri" Bakıdan dəxi kolaylıqla əl çəkmədi. Qafqasiya imperatorların gövhər tacı idi: demokratların tacı yox. Fəqət mədələri var, iştahları kəsiyordu. Qafqasiyanı bir gövhər kibi degilsə də, bir malikənə kibi saxlamaq istədilər.

Nə məlum ki, Berndəki sosialistlər Rusiyadakı insanlardan degil, başqa bir növ məliklərdən olacaqlar.

Məəmfihə bununla biz Bern konfransının Versal üzərindəki xırda millətlər nöqtəyi-nəzərindən pək faydəli təsir icra edəcəğini inkar etmək istəmiryüz. Yalnız istəriz ki, həqiqəti olduğu kibi görərək pək də xəyalətə qapılmayalım. Biləlim ki, bugünkü

amil qüvvətlərin tənastibi son qərarın Versala aid olduğunu göstərməkdədir.

Məgər ki, yarınki gün başqa bir hökm, başqa bir hikmətlə zühur edə!...

M.Ə.Rəsulzadə
"Azərbaycan", 2 şubat (fevral) 1919, №103

İtlaf – tələf etmə, alma, boşama

Bərzəx – əzablı yer

Qiyas – müqayisə

Bahis – bəhs edən

Pürşür – çox coşqun, hayəcanlı

Məclisi-Məbusan və müxaliflər

Azərbaycanın siyasi vəziyyəti nə qədər ki, müəyyən degildi, türklərdən olmayan bütün siyasi fırqələr, bolşevik ruhlu menşevikdən tutub monarxist ruhlu kadetino qədər Azərbaycan istiqlalı ilə Azərbaycan parlamentinə qarşı barışmaz bir vəziyyət almışlardır.

Onlar bu vəziyyətləri ilə Azərbaycan türklərini bir növ mühasirəyə almış, təslimə məcbur etmək istəmişlər.

Zənn ediyordları ki, xaricdən gələn müttəfiqlər qüvvəti də onlara kömək olacaq, oqillərincə türklər tərəfindən qurulmuş olan Azərbaycan hökumətini yer dibində atacaqlardır.

Azərbaycan türkü ilə bərabər bu türkün ruhundan doğan idealları tərvic edən, onun yolu ilə gedən Azərbaycan xadimləri isə qəflətən üzərlərinə atılan qüvvələrə qarşı mətənət göstərdilər, durdular. Azərbaycan fikrinin "İstanbuldan" degil, Bakıdan doğmuş olduğunu isbat etdilər.

Bu sübutla hər kəsdən əvvəl bitərəf bir qüvvət olması hesabla ilk əvvəl ingilis komandanlığı qane oldu. Onun bu qənaəti Azərbaycanın daxili müxaliflərini düşündürdü.

Türk olmayan müxaliflər düşündülər, daşındılar. Xətti-hərəkətlərini dəyişmək, nöqtəyi-nəzarətlərini əvəz etmək məcburiyyətində qaldılar.

Eserlər, əslən milliyət əsasına əhəmiyyət verən idealist və individualist bir fırqa olduqlarını xatırladılar. Azərbaycan parlamentini bir "əmr-i-vaqe"dir, olmuş bir işdir – dedilər.

Mənşeviklər dəxi "qalı bələ"dan millətlərin kəndi müqəddəratlarını kəndiləri təyine haqlı olduqlarını qəbul edənlərdən olduqlarını etiraf etdilər.

Həmkarlar ittifaqı dəxi Azərbaycan parlamentinə getmək haqqındakı qərarına təzədən baxmaq məcburiyyətində qaldı.

Erməni milli komitəsi dəxi daşı ətəgindən tökməyə başladı. Yalnız parlamentə degil, hökumətə də girmək meylini izhar elədi. Bir də yalnız bir rus komitəsi qaldı.

Rus komitəsi yalnız tufəng təsirilə olmalıdır ki, o da əvvəlcə mövcud olan qərarını təzədən bir "götür-qoy" elədi. Anladı ki, "Rusiya millətlərinin son şəkli Rusiyanın iradəsilə biləcəli təyin edilmək üzrə kəndi başlarına idarə qurmaq haqları vardır və bu haqla parlament də qura bilərlər və bu parlamentə yalnız siyasi bir minbər qazanmaq üçün degil, vilayətə əmin və əsəyış vermək işində şərait etmək üçün dəxi getmək lazımdır".

Bunu anlamıqla bərabər rus komitəsi özünün parlamentinə girməsini yalnız bir mətləblə əlaqədar görüyor. Əvvəlcə bəzi mühüm məsələlər aşkar olmalıdır. Bu məsələlər aşkar olmayınca parlamentə girmək, onlarca fəidəsizdir. Çünki burada Rusiyanın mənafe-i-aliyasına mərbut olan nöqtələr var ki, onları örtülü olaraq keçmək bərabər işləməyi qeyri-mümkün edər.

Məsələ Azərbaycanın Rusiyaya əlaqəsini təyin etməkdədir.

Zənn yalnız rus komitəsindəki kadetlər degil, digər fırqələrdə olan ruslar – rusiyaçılarla bizim aramızda və digər türk partiyalarının arasında olan ixtilaf-nəzər dəxi bu nöqtə üzərində idi.

Biz Azərbaycanı müstəqil bir dövlət tələqqi ediyoruz. Bu tələqqisini Azərbaycan demokratiyası əksəriyyəti-əzimo təşkil edən türk xəlqinin idarəyi-aliyəsi ilə bütün dünyaya elan etməmişdir.

Bu bir əmr-i-vaqedir.

Azərbaycan hökuməti, Azərbaycan parlamentini, Azərbaycan siyasi fırqələrinin bayannaməsi, Azərbaycan xəlqinin bu əsasları qəbul və tərvic etməsi bu əmr-i-vaqenin xarici əlamətləridir.

Azərbaycan hökuməti bütün fırqələrinin müəssilligi bəynəlmiləl münasibətə girişməyi, fəlon müttəfiqlər tərəfindən tanınmışdır. Ondən başqa bu topraq üstündə, bu əhali üzərində başqa nəfiz və tanınmış bir hökumət yoxdur.

Bizimlə bərabər çalışmaq, türklərlə birlikdə "əməniyyət və əsəyışin təmini" və yaxud "fevral hürriyətlərinin bəqası" üçün işləmək istəyən fırqələr hər şeydən əvvəl bu cəhəti nəzər-diqqətə almalıdırlar. Azərbaycan bir əmr-i-vaqedir – bunu səmimi bir surətdə qəbul etməlidirlər.

Azərbaycanın Rusiya ilə iləridəki əlaqəsinə gəlincə, bu əlaqəyi iləridə azərbaycanlıların rusiyalılarla dostluqla, azadlıqla, tərəfinin rizası ilə həll olunacaq bir məsələ kimi görməlidirlər.

Parlamana gələcək müxalif, "Siz Rusiyadan ayrılmışsınız, bu ayrılışınızla faydəli bir iş görməmişsiniz, yaxşı olar ki, onunla birləşəsiniz" dərəcə onu dinləyir. Fəqət "Siz Rusiyanın bir parçasısınız, nə həqlə ondan ayrılımışsınız" dərəcə, ona təhəmmül etməz, kürsüdən salarız.

Azərbaycan parlamentinə, Azərbaycan istiqlal bayrağını yüksək qaldırmış olan bu müəssisəyə hər kəs gələrsə, bu parlamentin fəlon təsis etmiş, olmuş-bitmiş bir hökumətin Məclisi-Məbusanına gəlmiş və bununla o, Azərbaycan istiqlalını fikirdə deyərsə də, işdə tanımış, deməkdir.

Rusiya ilə əlaqəyə gəlincə, bunu müxaliflər bilməlidirlər ki, müvafiqlər heç bir zaman fikirdə Rusiyanın düşməni olmayıb, Rusiya demokratiyası ilə ədavət bəsləməmişlərdir.

Azərbaycan parlamentinin bütün firqələri kəndi bəyannamələrində bu fikri zikr etməmişlərdir. Müxaliflər nöqtəyi-nəzərindən ən müdhiş bir milliyətçi və iftiraqçı təsəvvür olunan "Müsavat" firqəsi belə kəndi bəyannaməsində fikrən təbii və mötədil bir halda gələcək Rusiya ilə əqdi-ittifaq etmək fikrinə yabançı olmadığını bildirmişdi.

Fəqət buna biz öz meylimiz, öz xahişimiz ilə gedəcəyik. Bu məsələyi Rusiya Məclisi-Müəssisəsi deyil, Azərbaycan Məclisi-Müəssisəsi həll edə bilər. Bu səlahiyyət başqalarının deyil, bizimdir. Çünki milliyət heçqi yalnız bu surətlə müdafiə oluna bilər.

Yoxsa bir "məşəvik" çıxar da "biz sizə Rusiyadan ayrılmaq heçqini verməyirik" dərəcə və bu məqsədinə yetişmək üçün müsəlman sosialistləri ilə birlikdə bizə qarşı mübarizə edə biləcəyinə güvənərsə, biz öylələrinə gülürük, zira öylə düşünən bir türk parlament firqəsi təsəvvür edəməyiz!

Rusiyadan ayrılmaq, Rusiyaya qoşulmaq və yaxud başqa bir şəkil ilə kəndi müqəddəratını təyin etməmək heçqi Azərbaycan xalqının müqəddəs bir heçqidir. Bu heçqi ona təbiət bəxş eləmiş.

Bu heçqi o nə kadetlərin ala gözlərinə, nə də sosialistlərin yağlı dillərinə fəda etməz!

Müxaliflər bunu bilsinlər, qulaqlarına sığa etsinlər və bu beləcə Azərbaycan istiqlalını əmri-vaqenin qollam həlqə beğüşü olaraq parlamentə buyursunlar.

Başqa məsələlərdə keyfləri istədiyi müxalifəti etsin, tənqidatda bulunsun, təbliğatında olsunlar. O onların heçqi və vəzifələridir.

Biz heç bir zaman onların parlament firqələrinin müvafiqləri cərgəsində oturaqlarını zətan təsəvvür etməmişdik.

M.Ə. Rəsulzadə

"Azərbaycan", 3 şubat (fevral) 1919, №104

Qalın bələ – çoxdan, lap əvvəldən, ata-babadan
İftiraq – ayrılma, fəraq

“İstiqlal”

İnsanların istiqlalına hüriyyəti-şəxsiyyə, millətlərin hüriyyəti-şəxsiyyəsinə istiqlal deyilir.

Hüriyyəti-şəxsiyyə nə qədər müqəddəs isə, şəxslərin məcmui olan millətlərin istiqlalı da o nisbətə müqəddəsdür.

Demokratik firqə proqramlarının hamısında hüriyyəti-şəxsiyyə əsas olduğu kimi, millətlərin istiqlalı da əsldir.

Böyük Dünya müharibəsi Böyük Rusiya inqilabını doğurdu. Böyük Rusiya inqilabı isə millət hüququnu bütün genişliyi ilə meydana atdı.

Müharibə bitmək üzrə ikən millətlərin azadlığı ilə “Cəmiyyəti-Əqvam” fikri günümüzün ən məşhur və ən məqbul şüarını təşkil elədi.

Böyük Fransa inqilabı hüriyyəti-şəxsiyyəyi başqa bir təbirlə, başsizin hüququnu elan eləmişdi.

Dünya inqilabından başqa bir şey olmayan ələmsiz müharibə dəxi istiqlalı, başqa bir sözlə millətin hüququnu elan elədi.

Bu haqqı qazanmaq, bu hüquqdan hissəyəb olmaq üçün Azərbaycan dəxi elanı-istehqəq eləmişdir.

Azərbaycan istiqlalı!

İştə bir şüar ki, firqəmiz onun ilk ələmdarı olmaq şərəfilə iftixar eylər!

Ah Azərbaycan! Biz sənəni haqqını tələb etmək degil, yalnız adını söyləmək üçün nə qədər müarizlərə rast gəldik, nə təhmətlərə məruz qaldıq!

Azərbaycan muxtariyyəti diyorduq, soldan-sağdan hər növ hücumə məruz qalıyorduş.

Biz Azərbaycanın topraqlarını qızdıran atəşi-müqəddəsi kökslərimizdə bəsləmək istiyorduş. Bizə Moskvada yanacaq “məşəli” nişan veriyordular. Biz ələmi-mədəniyyəyə kəndi dilimizin, kondi mədəniyyətimizin ruh və rəngi ilə pərvərdə edilmiş bir millət çıxarmaq istiyorduk. Bizə Ərəbistanı göstəriyordular.

Biz muxtariyyət diliyorduş, bizə xarəbəzər vəd ediyordular.

Bizimlə onların arasında az zaman içində çox mübahisə, münaqişə və mübarizələr oldu. İki əvvəlcilər mütləm, üçüncülər də məğlub oldular.

Vəqt vardı “Müsəvat” azərbaycançılığı üçün xələq düşməni, türkçiligi üçün nəuzübillah islam kafiri ədd olunuyordu.

Fəqət imdi onu başqalarından təfriq edən şüar bu degildir. Çünki Azərbaycan istiqlalı yalnız Müsavatın degil, sosialistlərimizin də, islamçılarımızın da “göz bəbəği” kimi saxlamağa əhd etdikləri ülvə bir məqsuddür. Bu məqsudi tərsim edən üç boyalı Azərbaycan bayrağını yüksək tutmaya artıq bütün azərbaycanlılar əhd etmişlər.

Azərbaycan fikri yalnız son günlərə qədər onu inkar edə gələn digər türk olmayan partiyalar tərəfindən də qəbul edilməkdədir.

Bir sosial-demokrat qəzetəsi Azərbaycan istiqlalı xarici nüfuz və hülulə qarşı azərbaycanlılardan daha ziyadə bir şiddətlə müdafiə edəcəyindən bəhs eləmişdi. Bu vəqtə qədər etina edilmək istənilməyən parlamana şimdi istidərlə girmək istiyordular.

İngilislərin paytaxtımıza vürudi əndişələrə tələqqi edilmişdi. Bu gün isə istiqlalımıza müəyyən və müzəhir olacaqlarını rəsmi lisanlardan ögrəndik.

Əvvəlcə firqəmizə məxsus olan bir fikir, bu gün millətin şərik olduğu bir məqsəddir.

Bizim mənəvi zəfərimiz ruhani qələbəmizdir. Bu qələbəyə biz bilnisbə az bir zaman içərisində gəldik. Fəqət bu az zaman içərisində çox böhranlar keçirdik, zaman oldu ki, lamənilə məhrum oluyorduş. Vəqt oldu firqə tamamilə yalnız qaldı. Fəqət çox çəkmədi firqəyi yalnız buraxanlar nə qəbahət işlədiklərini anladılar.

Azərbaycan məfurəsini firqə türk demokratiyasının idraklı qisminə istinad edərək irəlilətməmişdi, bu düşmənlərimizin dedigi kibi xan, bəy və ağa fikri degil, türk demokratiyasının böyük ideali idi!

Bakı, Azərbaycan atəşgədəsinin ocağı olduğu kibi Azərbaycan fikrinin də mənbəyi idi.

Bölşeviklərlə daşnaqlar bu ocağı söndürmək, bu mənbəyi qurutmaq istədilər, mart hadisəsi meydana gəldi.

Fəqət Azərbaycanın atəşi kibi fikri də söndürülməz idi.

Çünki:

Xuni-ərbabi-həmiyyət qərç edər zalimləri,

Məşəli-əfkari-əhrarano sönməz xunilə!

İştə bu qanlarla söndürülməyən və bu gün hər kəsi kəndisini tanımaya vadar edən, yolunda dönməz bir əzmlə cihad etdiyimizi Azərbaycan istiqlalını müdafiə üçün "İstiqlal" nəşrə başlayır.

"İstiqlal" firqanın əvvəlcə nəşr etmiş olduğu mətbuatın getdiyi yolu təqib edərək hökumətimizi xalqın ehtiyacını anlamaya, xalqımızı da hökumətin müşkülətini dərk etməyə çağırmaqla istiqlalımızın beynəlmiləl bir təsdiq müvəffəq olmasını hazırlayacaqdır.

Bu xüsusda tutacağımız yol isə bittəbii Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" yoludur ki, lisanı-Tofiqdə:

"Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol,

İy haqq yaşa, ey sevgili millət yaşa, var ol!"

deyə tərif edilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə

"İstiqlal" qəzeti, 4 şubat (fevral) 1919, №1

"Müsavat" Azərbaycan Məclisi-Məbusanında

Hökumətə xitabən vermiş olduğu sorğular çaharşənbə qanunı-saninin 7-ci iclasında Türk Ədəmi-Mərkəziyyət firqəsi "Müsavat" fraksiyası tərəfindən

Fəhlə məsələsi

haqqında məsəi naziri həzrətlərinə xitabən böylə bir sorğu vermişdir.

Məsəi naziri yaqin biliyorlar ki, Bakı əmələlərinin halı olduqca müşkül bir vəziyyətdədirlər ki, əvvəlcə "Sovet syezdi" tərəfindən təsis olunmuş xəstəxanələr imdi xarab bir haldədirlər. Əmələlər dava-dərman tapa bilmiyorlar. Əmələ mənzilləri hifzüssihhə nöqtəyi-nəzərdən fəna bir haldadır. Zavod komissiyaları ilqa edilmiş, bu üzdan ərzə paylamaq və sair bu kibi xüsuslarda fəhlələr bir çox təhsilatdan məhrum qalmışlardır. "Kollektivni doqovor" yoxluğu üzündən əmələnin məvəcibini azaltmışlar, verilən gündəlik məaş zəmanəmizdəki bahalığa nisbətə məsarəfin yarısını belə ödəmiyor. Bundan əlavə ümumi işsizlik üzündən fəhlələr ac qahlyor, tədrisən ölüyor, min cürə xəstəliklərə düşər oluyorlar. Əmələnin maddətən halı böylə pərişən ikən, mənəvi halı da qaranlıqdır. Gecə kursları, məktəblər, xəlq yurdları yoxdur. Əmələ mühiti qaranlıq bir ələm təşkil ediyor. Bu zülmətdən istiqlalımıza, hürriyyətimizə düşmən olanlar istifadə ediyorlar.

Əcəbə, məsəi nəzarəti əmələnin maddi və mənəvi ehtiyacını rəf eləmək, eyni zamanda da məaşını yoluna qoymaq və məsəinin mənəfəini qanunən mühafizə eləmək üçün nə kibi planlar və tədbirlər düşünməkdədir?

"Müsavat" şöbəsinin rəisi:

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

"İstiqlal" qəzeti, 4 şubat (fevral) 1919, №1

Hökumət hər şeyi etməz!

Azərbaycan hökuməti təsis ilə məəttəəssüf bizdə bir zehniyyətin də təsis elədiyi müşahidə olunuyor.

Hər şeyi hökumətdən gözləmək, hökumət əlilə gördürmək.

Cümhuriyyət və məsrutiyyətlərlə idarə olunan hökumətlərdə əsl idarə edən xəlf özüdür. Xəlf müttəəssübüs olan millətlər, xəlf cəməət işi ilə məşğul və müxtəlif cəmiyyətlərə ayrılaraq əsəri-fəaliyyət göstərən cəmiyyətlərdir ki, hakimiyyəti-milliyəyi təsis edə bilirlər.

Hər şeyi hökumətdən gözləyib duran bir cəməət, nəhayəti hökumətdən məyus olur. Çünki heç bir zaman hökumət, nə cür hökumət olursa-olsun, cəmiyyətin günə-gün ehtiyaclarını rəf edə bilmək, hər şeyə vaxtında və zamanında yetişmək imkanında olamaz.

Bu hal bilxəssə yeni təşəkkül etməkdə olan və inqilab məşiyəsindən doğan yeni hökumətlərdə iki-üç qat bir əhəmiyyət alır.

Türkiyə kibi böyük və möhtəşəm bir tarixə malik olan qədim bir dövlətdə belə hər şeyi hökumətdən gözləmək zehniyyəti məmləkəti nə kibi müşkül hallara saldı. Bizim kibi hər şeyi yenedən, yoxdan var etmək məcburiyyətində bulunan bir hökuməti bu zehniyyət nə kibi xarab bir hala qoya bilər, bir kərə düşünülün.

Şübəhisiz ki, hökumət məmləkətdəki hərəkəti-ictimaiyyə və təşkilatı-idarənin nazimi, naziri və ruhu olmalıdır. Onun nəşr elədiyi müvafiq qanunlar, qoyduğu tədbiri nizamları, təşkil elədiyi ədalətli idarələri ilə dövlət məkinasını yoluna qoymalıdır.

Fəqət bu kafimidir?

Dövlətə məmurlar lazımdır. Bu əski məmur kadrolarına məlik bir hökumət degildir. Yeni adamlar bulmalı, namuslarına güvənməli, onları birer xidmətə təyin etməlidir. Bu yeni məmurları hökumət nərədən alacaq. Bunun üçün kimə müraciət eləyəcək, bu bir məsələdir.

Bu məsələnin həlli üçün mövcud olan firqələr az da olsa müavinət edə bilirlər. Hökumət məmuriyyətini ifa edə biləcək

əzalarını və yaxud əzaları olmasa da etimad edə bildikləri şəxsları bir siyahısını tutar, bu siyahıyı nəzarətlərə verə bilirlər.

Bundan daha faydalı olaraq əhli-ürfan öz aralarında bir cəmiyyət təşkil edə bilər. Tamamilə bitərəf bir cəmiyyət, zəhmətkeş ürfə cəmiyyəti. Bu cəmiyyət hər yanda, hanki bir dövlət xidmətinə istədiyi olan müttəəssisləri, müttəənninləri və ələlümüm zəhmətkeş ürfəyi toplar, onları qeyd edir və hökumət idarələrinə məmur verməklə milli işə müavinət edə bilər.

Hökumətimiz olmadan əvvəl fütqəramızca, qaçqunlarımızca, fəlakətədələrimizə müavinət edən cəmiyyətlərimiz, nəşri-maariflə məşğul olan ürfan müttəəssisələrimiz var idi. Hökumət təşkil etdizimizdən sonra bu xüsusdakı ehtiyaclarımız azaldı degil, artdı. Halbuki bu cəmiyyətlərdən, bunların fəaliyyətindən bir əsər yox. Görünüyör ki, hər kəs artıq ümuri-xeyrimizə və səhiyyə nəzarəti var, maarif nəzarəti təsis edilmişdir – deyə cəmiyyətə bir vəzifə qalmadığını düşünüyör. Fəqət həqiqət hal böyləmidir?

Əskidən kooperativlər, köy cəmiyyətləri vardı. Bu cəmiyyətlərdə cəməətin etimadını qazanmış adamlar çəhişiyördü. Bu vəsifə ilə xəlfə ucuz ərzaq paylamaq imkanı hasil oluyordu. İmdi ərzaq nəzarəti var. Fəqət əhəliyə lazım gələn ərzağı paylayacaq aparatlar yox. İş bözi şəxslərin, kəndi məsuliyyəti üzərinə hərəkət edən fərdlərin öhdəsinə buraxılmışdır. Buna görə də bir çox suyi-istəməllərə meydan verilmişdir.

Hökumətimiz məcburi əskərlik elan eləmişdir. Əskər toplamaq öylə asan işlərdən degildir. Başqa sənaye və texnikaca iləriləmiş olan millətlərdən əskəriyyə alınan nəfərlərin içində hər sənət ərbəbi oluyor. Komandanlıq sənət sahibi olan nəfərləri bir tərəfə ayırıb onları əskərə lazım olan işlərdə işlədiyör. Məsələn, dərzilər tikış işini, dülgərlər (kazarma) qışla yapısını, dəmirçilər dəmir işini, sairilər də kəndi xüsussiyyətlərinə əid olan cəhətləri ifa ediyörlər. Bu surətlə ordu kəndisinə lazım olan işlərin heç olmasa bir qışmini öz ustaları vəsifəsilə görmüş oluyor.

Halbuki bizdə öylə degildir. Əksərən orduya gələn nəfər yer əkmək və yaxud qoyun otarmaqdan başqa bir şey bilmiyor. Bunun üçün də komandanlıq ordunun hər bir ehtiyacını xaricdən görmək məcburiyyətində qalıyör.

Bu xüsusdə cəmiyyət orduya böyük bir xidmət edə bilər. Bil-xəssə qadınlarımız təşəbbüs edərlərsə, orduya cəmaşır hazırlaya bilərlər. Bu nə qədər böyük bir xidmət, vətəni bir xidmət olur.

Oxuyucular bilirlər ki, müharibənin şiddətli zamanlarında ləvazimə möhtac qalan rus ordusuna rus cəmaəti nə qədər böyük xidmətlər etmişdi. Şəhərlər və zəməstvolər tərəfindən təşkil olunan cəmiyyətlər, sənaye və ticarət ərbabi tərəfindən vücudə gətirilən müəssisələr orduyu nə dərəcədə qüvvətləndirmişlərdi.

Orduya alınanların ailələri var. Onların dərdləri var. Görüləcək işləri var. Onlar daha əskər övladı, əskər ailəsi olmağa adət etməmişlərdir. Bu "müqəddəs adət"ə öyrənmək nəsbətən ilk dəfə onlara aid olmuşdur. Şübhəsiz ki, vətən müdafiəyi-ülvisi nə olduğunu dərk edən bir vətəndaş üçün böylə bir fədakarlıq nəsbətən hissəmənd olmaq böyük bir səadətdir. Fəqət bununla bərabər o ailənin maddi və mənəvi aile olmalarını dəxi digər vətəndaşlar anlamalıdır. Öz qardaş əlaqələri ilə göstərməlidirlər ki, xidmətə alınmış əskər və onun ailəsi cəmiyyət tərəfindən unudulmamışdır. Böylə bir məhəbbətli əlaqəyi qışlasında xəbər alan yeni əskər rahatlıq vəzifəsini ifa elər, bundan da məmlekət, vətən böyük faydələr görər.

Əskər ailələrinin bir çox dərdləri var, onlara yetişmək, bəzən həqsiz olaraq qanunun kəndilərinə bəxş etməsi olduğu müsaidələrə təcavüz edilmişdir, onları rəf etməyi bilmək üçün kəndilərinə yol göstərmək üçün bir cəmiyyət olarsa azmi fayda verər?

Diqqət olunsun Gürcüstana, Ermənistana, orada hər şeyi hökuməti ediyor?

Qətiyyətlər. Orada cəmaət, cəmaət müəssisələri, firqələr, cəmiyyətlər hökumətdən az iş görmüyorlar. Çünki bilirlər, görülməli vətən işi, millət işi, bir sözlə, dövlət işi o qədər çox, o qədər günə-gündür ki, onları görmək üçün hər kəsə, hər cür cəmiyyətə iş vardır. Ta ki, işləyən olsun?

Gəncədə Azərbaycan hökuməti təsis edərkən böyük bir xəta irtikab edildi. Xəlf içindən doğma nə qədər milli müəssisələr varsa ortadan qaldırıldı. Hər şeyi hökumət görəcək – deyə bir fikir verildi.

O gündən etibarən firqə həyatı, firqə təşkilatına zərərli bir iş kibi baxıldı, Bakıda "Türk Ocağı" cəmiyyəti müsaidə alınca qədər min müşkülətə məruz qalmışdı.

Bu xəta parlaman təsis edildikdən, Gəncədə faydəsiz görülməli Şurayi-Millinin həqqi və hakimiyyəti iadə edildikdən sonra anlaşıldı.

Fəqət bu xətəyi hökumət və siyasi məhfillər anlamış olduqları halda görüyorum, cəmaətimizin kütləsi daha bunu anlamamışdır. Hələ hər kəs hər şeyi hökumətdən gözləyib duruyor.

Əlbəttə, hökumətə malik bir millətin həqqi vardır ki, hər şeydən həyatı-ictimaiyyə və siyasiyyəsinin müdiri və nazimi olan hökumətin rəftar və gəftarına, təşəbbüs və qərarlarına müntəzir olsun. Bu təbii. Fəqət təbii olmayan bir şey vardır ki, o da hər şeyi hökumətdən intizar edib də kəndisinin tamamı ilə atil və batil oturmasıdır.

Millətin fəal və zində qüvvətləri, həydi iş başına. Şimdi işləmək, yaratmaq və hökumətə kömək etmək zamanıdır.

Hökuməti yalnız sözlə olan irşadəngizlə degil, işlə göstərdiyiniz təşəbbüsünüzüzlə də təyid etməlisiniz!

M.Ə.Rəsulzadə
"Azərbaycan", 5 şubat (fevral) 1919, №106

Azərbaycan paytaxtı

“Quzğun dəniz”in¹ sahilində, aski Albaniyanın² mərkəzində, Şirvanşahların paytaxtında, Abşeron yarımadasının cənubunda 49-51 dərəcə tul, 40-21 dərəcə ərzində bir tərəfdən Bayıl, digər tərəfdən Zığ adlı suların bağına qol uzatmış, qarşısındakı adaların himayəsizə pənahsız gəmiləri hər növ tufanlara qarşı qoruyan məhəmətkar bir qucaq çəmş liman var:

Bakı bəndəti!

Şöhrətli Azərgədəsi, “odunsuz yanar, sudan qorxmaz” münqəbədər atəşi³ uzun zamanlardan bəri məruf, tarix səhifələrini boyamış neft quyuları, hardanbır fəvran edər “yanardağ”ı ilə Azərgəyan isminin müsəmması həmişəyanar bir ocaq var:

Bakı bələdəsi!

Bakı – Azərgəyanın paytaxtı.

Bakı, bu gün istiqlalını elan etmiş olan Şimali Azərgəyanın mərkəz idarəsi olduqdan sonra değıl, daha əvvəldən, qədim zamanlardan bəri Azərgəyan paytaxtı-paytaxtı değılsə də, mühim mərkəzlərdən biri olmaq həysiyyətina malik olmuşdur.

Azərgəyan kəlməsinin “Od” mənasındakı “Azər”dən ayrıldığı iddia edənər, buradakı atəşqədələri göstərər, ona görə də bu yerlərə “Od abad edən” mənasında “Azərgəyan” və yaxud “Azər abad kan”, daha sonra müərrib olaraq “Azərgəyan” denildiğini bəyan edərler.

Şəmsəddin Sami bəy mərhum “Qəmusi-əl-ələm”ında “Azərgəyan” kəlməsinin əvvəlcə Təbrizin özünə, sonra ətrafına, daha sonra vilayətine ələm olduğunu qeyd ediyorsə da, bir az əşəğda Azərgəyanın toprağını və yerlərinin mürəkkəb olduğu məvəddi-tərif edərkan diyr ki: “Məmləkətin toprağı ərazi-bir kaniyyətədən olub, qaz çıxarır yerləri və neft quyuları çox olduğu kibi, zəlzələləri dəxi pək sıx olub, qəsəbələri və ələlxüsüs mərkəzi olan Təbriz şəhəri dəfəatla xərab olmuşdur. Zəmani-cəhiliyyətdə atəşqədələrinin kəsəti və bəlkə “Azərgəyan” təsmiyyə oluması dəxi bir atəşi-dəimi halında olan bürkan və neftlərinin kəsətindən iləri gəlmişdir”.

Görüyörsünüz ki, müəllifi-möhərəm sizə tamamilə əşina bir mənzərə təsvir ediyör. Tərif tamamilə Bakıya və vilayətina aid dəimi bir atəş halında bulunən bir kan – Bakı, dəfəatla zəlzələyə məruz qalan da Şəmaxıdır. Burada Təbriz və həvalisinə bənzəyən bir şey yox. Çünki o həvalidə nə qaz çıxarırlər, nə də neft quyuları vardır.

Bunu zikr etməkdən məqsədimiz təbii, Təbrizin Azərgəyan mərkəzi olduğunu inkar değıl, əsl Azərgəyan isminin müsəmması olacaq nöqtənin Bakı ola biləcəğini göstərməkdir.

Əvət, Bakı yalnız bugünkü Azərgəyan Cümhuriyyətinin paytaxtı değıl, aski Azərgəyan qitəsinin də mühüm bir mərkəzidir. Vəqtile bu mərkəz aski “Midiya” yerini tutan Azərgəyan sakinlərini müqəddəs atəşləri ilə qızdırmış; bu hərəatlə o, İrandan, Hindistandan və dünyanın sair yerlərdən zairlər cəlb ələmişdir.

Bakı bu gün də ziyarətqah, bu gün də məbəddir.

Bugünkü Bakı zairləri aski atəşpərəstlər kibi din hissiyyəti və ruh ehtiyaclarını təmin üçün değıl, maddi həvəslərini təmin, artıq təmələrini doyurmaq üçün gəliyorlar. Buradakı sər vəti kəndi kəşənələrine axıtmaq istiyorlar. Bu müasir zairlər tarixin hekayələrini oxurkən hind zairlərinin gəlib burada müqəddəs atəşlərə tapınmaqdan başqa bir fəidə gözləmədiklərini həyrətərlə tələqqi edər, o nur və hərəət sərgərdanlarını qətiyyənlər anlıyamazlar. Çünki onlar “əşqi” şəmin başına fırlamb da kəndisini yakan və yakılarkən səs çıxarmayan “pərvanə”dən⁴ değıl, cəmənlilikləri, çiçəklilikləri bəyər-bəyər gəzib də güllərdən şirə çəkən “arı”lardan ögrənmişlərdir.

Onlar icab edərsə palçıqə girər, hisə bulaşar, mazuta batar, fəqət atəşi tapmazlar.⁵ Çünki məbud olaraq onlar qazı, nefti değıl, bunlardan hasil olan “Sarı mədəni” tanrlar.

Fəqət Bakının müridləri yalnız bu uzaq vilayətlərin zəvvarı değıldir. Buranın maddi değıl, mənavi atəşlərinə Hindistan məcusı və İran zərdüştlisindən daha şiddətli bir ehtiyac və daha qüvvətli bir imanla mərbut olan mücəvirlər, mətəkiqlər⁶ vardır:

– Azərgəyanlılar!

Əvət, Bakı əski məcusilərdən ötrü şöləsinə yakılır şəm; qomşu imperialistlərlə Avropa kapitalistlərinə ötrü şirəsi çəkilir gül isə, Azərbaycan türklərindən ötrü təvaf olunur əməl kəbəsi, etikaf olunur həyat məscididir.

Bu, bizə bir əməl kəbəsi və həyat məscidi olan Bakımızı, acəba, heç bilirmiyiz?!...

Bu suala cavab almaq üçün mətbuat-ümumiyyətimizin cavan hücrəsini ümumi bir surətdə gözəndən keçirdim. Bakıya aid bir şey görmədim. Bu bana həvəs və cəsarət verdi. Müxtəsər də olsa, Bakının tarixi haqqında bir kaç yarpaq qaralıyalım, dedim. Şübhəsiz ki, bu sətirlərlə veriləcək məlumat Azərbaycan Cümhuriyyəti paytaxtının şən və heysiyyəti ilə mütənəsb olamayacaq. Çünki əl altında nə o qədər mənə, nə də o qədər zaman və fürsət vardır. Fəqət Azərbaycan mətbuatında bu xususta daha heç bir yazı yazılmadığından, düşündüm ki, naqis də olsa, bir şey olsun. Biz naqisini başlarız, mütəəbbüs gəncərimiz də çalışar, vətən eşqi, məmləkət məhəbbəti ilə səy eylər, bu başlanğıcı təkmil edərler; o zaman biz də əziz paytaxtımızın mükəmməl bir tarixinə malik olmaq səadətini dərk edəriz.

II

"Bakı" kəlməsi imdiki halda dünyaca məruf kəlmələrdən birisi və hər kəsin virdi-zəbani olduğu kimi, hər azərbaycanlının da "bismilə"sidir.

Bu kəlmə, bilxəssə Azərbaycan istiqlalının xofla ümid arasında bir böhran keçirməkdə olan bu günlərdə həssas ürəklərə müəssir bir iztirab verməkdədir.

Qəlbərimizi bu qədər əlaqədar edən "Bakı" kəlməsi, acəba, hanki mənanı ifadə ediyor?

Bu kəlmənin "bad" və "kub"dan mürəkkəb olan "badi kubə" kəlməyi-farsisindən müəxfəf olaraq ayrıldığı və "yeldöğən" mənasına gəldiyi mərufdur; böylə bir "təsmiyyə"-nin səbəbi isə burada hakim olan Şimaldan əsən "Xəzri" və Cənubdan əsən "Gilavar" yelləri imiş.

Fəqət Bakı isminin böylə mənanə malik olduğu məşhur isə də, dərin düşünür müdəqqiqlər böylə bir vəchi-təsmiyyəyi əmiyənə görtüryorlar.

İran müəbiləri Bakı isminin əslini iranilərin tələffüzləri "badi kubə"dən aradıqları kimi, bəzi türkçilər bəkilərin "baki" şəklində tələffüz elədikləri bu kəlməyi "bak" kəlməsindən ayırmaq istiyorlar. Ərəb müvərrixlərindən bəzilərin paytaxtımıza "baq" şəklində qeyd etdiklərindən dəxi istidlal edərək, bir rəvayətə görə, Xəzər türkləri tərəfindən təsis olunmuş olan bu şəhərin əslində "bak" müqabili bulunan "bak" kəlməsindən iləri gəldiyini söylüyorlar. Əksər ərəb müvərrixlərinə "Bakuya" məruf olan tələffüzü də (bəkcigöz)in müərribi imiş – deyə iddia ediyorlar.

Ərəb coğrafiyünundan Yaqut Həməvi Bakıyı "Bakuya" şəklində qeyd eləmişdir.

İbn Əl-Əsir Xəzəri isə "Kamil" adlı tarixində Bakı şəhərini "baq" olmaq üzrə göstərir və deyir ki, "Baq-Bəsfərcan elində bir şəhərdir". Yaqutun Bəsfərcan tərifinə görə Əran (yəni Şimali Azərbaycan) ölkəsində kain bir elin adıdır.

Amasiyalı Hüsəməddin "İqdam"da nəşr elədiyi bir məqaləsində İbn Əl-Əsirin "baq"ını ələqə bunun "bak"dan çıxdığını "bak"ın da Bakuya şəklinə gəldiyini və bunun da şimdiki türkçəmizdə "Bəqəhəri" demək olduğunu iddia etməkdədir. Digər bir mühərrir dəxi Bakının yenə türkçə olaraq Sultanülqərə və Şahkənd mənasına ələqə "Bak köy" olduğunu zikr edərək şair Şeybaninin aşağıdakı:

"Bək köy də bana gürdüdü bənli

Ol lələ üzər simi-tənli"

beytini dəxi istidlal üçün iqtibas ediyor.

"Baku" kəlməsinin istiqaqı haqqında bu kibi tədqiqat biçimli digər mülahizələr dəxi yox degildir. Fəqət bu mütaliələrin qərinə-həqiqət olduğunu təsdiq etmək məsuliyyətini boynumuza alamayız.

Bizə öylə gəliyor ki, Bakının qədimliyini, burada əski iranilərin, yunanilərin, xəzərlərin və sair qədim millətlərin hökmran olduqlarını nəzərə ələqə Bakı kəlməsini farsçaya və yaxud

türkcəyə uydurub da kəndisinə mətlub bir mənanı bağlamaqla məsələ həll ediləməz.

Bakı kəndisində bulunan gərək Venedik kari qüllələri və gərək hindkari azərgədöləri ilə başəriyyətin əski dindarları olan hind atəşpərəstlərinə bittəb bəlli idi. Bunu göstərəs sərih məlumatı-tarixiyə vardır.

Bir türkan halında daimi atəş surətində yanıb tutuşan Bakı atəşpərəstlərə yubançı qalamazdı. Həm qalmamışdır, burası onlarca bir ərzı-müqəddəs idi. Suraxanıdakı atəşgədə Azərbaycan atəşgədələrinin ən qüdsisi idi. Buraya hind maczublərinin zəvvar qafilələri təşkil edərək gəldikləri müsəlləmdir.

Bu mülahizəyə görə, "Baku" kəlməsinin iştiaqını nə bugünkü farsçada, nə də türkcədə aramaq səhih olamaz. Bunun üçün "sanskrit" dilinə müraciət edilərsə, daha münasib olur.

Sanskritdə "Baku" kəlməsi bir məna ifadə ediyormu? – biləmiyoruz. Fəqət bəzi kəmlərə görə hind lisanlarından (keçrati-qədim) dilində "Baku" kəlməsi "həqiqətə doğru" mənasını ifadə ediyormuş. Çox ehtimal verilə bilər ki, hind məcusiləri möcüzünəmə atəşgədəsindən dolayı burasına böylə müqəddəs bir ism vermış olalar. Bilxəssə ki, "odunsuz yanar və sudan qorxmaz" üç atəş əfsanəsi dəxi Bakı atəşgədəsinin bulunduğuy yerə isnad olunuyor. Tarixən müəyyən olmayan bir zamanda – İrən tarixlə məşğul olanlar diyorlar ki, – atəşpərəst zərdüştələrindən bir qafilə Azərbaycandan "Abşeron" yanmadasına gələrək səhildən iki fərsəx fəsilədə Bakı atəşgədəsinin vücudə gətirmişlərdir". Onların anlatmasına görə, "bu məbəd (yəni Bakı atəşgədəsi) sıcaq bir topraq üzərində təsis olunmuşdu. Bütün o tərəflərdə kəsratlə mövcud olan "sist" yağlarılə neftin qarışmasından hasil olmuş (karbonlu hidrogen) o səhədə kəsratlə vardı. Bu qaz atəş aliyor, yanıyor. Hətta yalnız topraq üzərində degil, bu qaz dəniz açıqlarında da mövcuddur. Alovlu bir şey atınca hamın suyun üzü atəş alıb yanıyor."

Bakının Hindistan, İrani-qədim və atəşpərəstliklə olan əlaqəsi adının nəradən gəldiyi haqqında verilən izahat arasında göstərildi.

Burasının Yunani-qədim və Venedik dövrləri ilə münasibətdər olduğunu bildirir. Asar da vardır. Bayıl qabağında sular içərisində bulunan əski qələ hasarını andıran barılının ənqazı bu asardandır. Şəhərimizin gözəlliklərindən birini təşkil edən Kupalniya (dəniz hamamı) yapıldığı zaman bu ənqaz səmtində "məzkur hamam müqəbilində səhildə duran "Qız qələsi"nə doğru uzanan bir növ səngərfəşlər kəşf olunduğuy zaman mütəxəssis mühəndislər bunun əski yunan əsəri-memariyyosından olduğunu zahib olmuşlardı. Məzkur Qız Qələsi dəxi adilə türk əsəri isə də, tərzı memarı və şəkil etibarilə Venedik asarını andıriyormuş.

Haşımın meydanında qoşa qələ qapısı üzərində müşahidə olunan rəsmlər dəxi islamiyyətdən əvvəlki bir dövrü-qədimə aid olsa gərək"

İsminin nə kibi bir məna ifadə elədigiy haqqında mövcud olan bu qədər rəvayətlər içərisində əmiyənə bir təfsiri olan "bad" və "kub" təvəccühi məruf olduğuy kibi şəhərin qədimliğı və kim tərəfindən təsis olunduğuy bəddə da iranılarcə məruf bir rəvayət vardır. Bu rəvayətə görə, Bakı Nuşirovani-Adil tərəfindən təsis olunmuşdur. Buna müqəbil şəhərin Nuşirovan istilasından daha əvvəl Xəzər xaqanlığına tabe bir Türkmən xanlığı dairəsində olduğuy da iddia olunmaqdadır. İbn Əl-Əsirin Bakının "Bəsfərcan" elində bir şəhər olduğuy zikr etdigini qeyd etdik. "Macmülbəldən" səhibi Yaquf Həməvi isə Bəsfərcan elini: "Bəsfurcan", Bəsluxan, Basluxan kibi Bəsfurcanın müərribidir. Türklərin "bay siburqan" dediklərinə iranilər "Basfurkan", ərəblər də "Bəsfurcan" və "Bəsfərcan" demişlərdir. Şərqdə Seyhün üzərində kəin Siburqan şəhri, Xorasanın mərkəzi-qədimi olan Mərv önündə axan Macan (Makan) nəhrin üzərində vəqə Əşfurqan (Siburqan) şəhəri və Qərbdə Kür nəhrinin Şərq tərəflərinin mühit olan "Bəsfurqan" eli türk bilad və əsəri-məşhurasındandır" deyə izah ediyor⁸.

Şəhərin kimlər tərəfindən təsis edildiyi ixtilafli olduğuy kibi, hənki sənədə təsis edildiyi də ixtilaflidir. Burasının məmuru olarq 1500 sənədən bəri məlum olduğuy, hətta bir rəvayətə görə Miladi-İsadan 978 sənə əvvəl dəxi burada məmuru olduğuy rus qamularında müqəyyiddir.

III

Bakuyı ilk dəfə bir liman (bəndər) olaraq ərəb müvərrixlərinin "Əlmüqəddəs" zikr etmişdir.

O zamanlar Dərbənd (ki ərəblər ona Babül-Əvbab, türklər Dəmir Qapı deyirlər) daha ziyadə əhəmiyyət və şöhrətə malik idi. Bakı isə Dərbənd mühləqatından bir bəndər sayılırdı. Buna görə də məşhur ərəb müvərrixləri kitablarında bu tərəflərdən bəhs edərkən Dərbəndə böyük əhəmiyyət verdikləri halda, Bakıyı zikr etmirlər.

Fəqət bununla bərabər Bakının bir liman olaraq olduqca böyük əhəmiyyət peyda etdiyi zamanlar da olmuşdur. Moğol istilasından sonra Bakı Xəzər dənizinin qərbi ilə şərq arasında bir ticarət və tranzit mərkəzi olduğundan burasına diqqət verilmişdir.

İran, Turan, Xəzər, Rusiya məmləkətləri arasında bir ticarət deposu halını alan Bakı o dövərdə əhəmiyyət peyda etmişdir ki, Xəzər dənizinin bir adı da "Bakı dənizi" olmuşdur.

Bakının islamıyyətdən sonrakı tarixinə və buradakı asarə baxıldıqda burası Şirvanşah namilə hükümdar edən bir sülalənin ikinci paytaxtını təşkil etmişdir. İçlərində Məlik Mənuçöhr, Şah Xəlilullah kimi elm, ürfan dostu olan şirvanşahlar əsasən Şamaxıda oturuyordularsa da, Bakı dəxi bəndər olduğundan burasına dəxi əhəmiyyət veriyor, əksərən buraya gəliyor, iqamət edərlerdi. Şah məscidi, Xan sarayı və sonra Şah olan bağları Şirvanşahlardan qalma baqiyətdir. Şah məscidi ilə Xan sarayının tərzimemarisindən dəxi görüldüğü vəchilə Şirvanşahlar zamanında Bakı olduqca məmur bir bələdə halında olub, came və mədrəsələri məruf imiş. Qamusların göstərdiyinə görə Şirvanşahlar altıncı əsr hicridə buralarda hökümən olmuşlardır.

Məscidi-camein əski binasında mövcud olan kitabələrdən dəxi camei-məzkurun 5-ci əsr hicridə bina edildiği görülməkdə idi.

893 səneyi-hicrisində Müluki-səfəviyyənin cəddi olan Şeyx Heydər tərəfindən Şirvanşah üzərinə hücum vəqə olmuşsa da,

Ağqoyunlu Yaqubxan imdada gələrək şeyx mumiyyəh məğlub edilmişdir. Fəqət sonra Şah İsmayıl atasının intiqamını almaq üçün Şirvana qoşun çəkərək 906-cı tarixdə Şirvanşahı məğlub etmişdir. Bu məğlubıyyəət şahı-məzkurun vəfatına səbəb olduğu kimi, Bakı qələsinin də səfəvilər əlinə keçməsinə bais olmuşdur. Şahəri zəbt edən səfəvilər burada mövcud olan sərvət və samarı nəql etmişlərdir.

Şah İsmayıl Səninin qotlindən sonra bəradəri Məhəmməd Xudabəndə İran təxtinə çülüs elmişdi. Fəqət bəradarının qatlıno məcub olan dəxili ixtilal daha sükut bulmadığından İran məmləkətinə bir az zəif gəlmişdi. İstanbul cahangirliyi bu zəifdən istifadə edərək Sultan Murad Salisi İran səfərinə təşviq etmişlər. Nəhayət, Soqqulu Məhəmməd paşa kibi dərayət sahibi ricalının sözüne baxmayaraq padşah Lala Mustafa paşa komandasında böyük bir ordu tədarük etdirərək İran səfərinə icazə vermişdir. Lala Mustafa paşa ordusu ilə bərabər 986-cı səneyi-hicridə Qafqasiya təriqilə İran hüdüdüna gəlmiş. Gürcüstan bəyləri Osmanlı ordusunu hüsnə-istiqlal edərək məşhur Özdəmir oğlu Osman paşa komandasında bir ordunun Qazax, Gəncə, Ərəş təriqilə Şərqi Zaqafqasiya səmtinə keçməsinə yol verdilər. Özdəmir oğlu Osman paşa burada sənəllərlə hərbi edərək iranilərlə çarpışmış. Şirvan, Gəncə kibi şəhərlər dəfələrlə əldən-ələ keçmiş. Nəhayət, Özdəmir oğlu Osman paşa Dərbəndi kəndisinə iqamətgah qərar verərək orada oturmuş. Krım tatarlarından kəndisinə kömək gələrək İran qüvvətlərlə hərbi eləmiş. 987-ci sənədə Dərbənddən qalxaraq Krım xanı Məhəmməd Garay xan ilə bərabər Şirvan üzərinə yürüdülər. Osman paşa əvvəlce Bakı üzərinə bir müfrəzə çıxarmışdı. Bu müfrəzə Bakıyı aldı. Mühafizləri olan Xan Əli ilə Məqsud Soltanı və sair zabitləri məmləkətin ayanı ilə birlikdə Şamaxıya əsir gətirdi.

Krım tatarları ədətləri vəchilə Özdəmir oğluna müavinət üçün gəliyor və yığma ediyor, təkrar geri dönüyorlardı. Bu dəfə də öylə yapmışlardı. Tatarların döndüğünü xəbər alan İran qüvvətləri Şamaxının istirdadını düşünmüşlər, tədarükə başlamışlardı. Bunu xəbər alan Özdəmir oğlu Şamaxının müdafiəsi

üçün məxsusi qüvvət ayıraraq düşməni dəf edə bilməmiş, kəndisi ləvazim və todarükünü düzəldə bilmək üçün Dərbənddən Bakıya cəməyə qorər vermişdi. Osman paşa o qışı (987-988) zərərsizcə Bakıda keçirdi. Vaqionəvis Əbdürrəhman Şərif bəy əfəndi "Tarixi-Osmani Əncümanı-məcmuəsi"ndə bu xüsusdə deyir ki: "Özdəmir oğlu Dəmir Qapıdan Bakıya endi. Xarab olan qəlosini təmir ilə məvələn əhalisini təmin və cəm elədi. Bakı əhalisinin sərvəti-təbiiyyəosindən istifadə çarələrini düşündü. Neft mənbələrini zəbt ilə müqətiyyəyə bağladı. İpək məhsulətim vergiyə tutdu və sair vergiləri tənzim edərək xəzinəyə xeyli gəlir çıxartdı. Əskərlərini məvəcibini və qələ təmirində çalışdırdığı əmələnin üçrətini vermək üçün kafi miqdarda sərməyə hasil olmuşdu".

O qışı Bakıda oturmaqla bərabər Kür nəhrinin ötəsində qüvvət toplamaqda olan Salman xanı dəxi rahat buraxmaq istəməyib Qazi Gərayı bir miqdar əskərlərlə onun üzərinə göndərmişdi. Salman məğlub edildi. Bunun üzərinə təkrar zübdə bir qüvvət təşkil edərək Salman xan ilə bərabər Piro Məhəmməd xan komandasında qüvvətli bir ordu ilə iranilər təkrar Kür nəhrini keçərək Şamaxı üzərinə yürüş etdilər. Şamaxı müqabilində vəqə olan böyük bir müharibədə Osmanlı qoşunu məğlub olub ordu rüəsasından çox az adam qurtula bildi. Bu qalibiyyət üzərinə Piro Məhəmməd xan Şabrani təkrar ələ keçirmiş və Osmanlı forarilərini qovaraq Dərbəndə qədər ilğar eləmişdi.

Bunun üzərinə İran xənləri müşəvirə edərək Bakı mühasirəsinə qorər vermiş və bu tərəfə qoşun çəkmişlərdi. Bakının bu mühasirəsinə isə Əbdürrəhman Şərif bəy böylə təsvir deyir:

"Mühasirədən əvvəl Osman paşa Dərbəndə getmiş və Bakı mühafizəsinə bəhadirəni-ümərədən Əhməd bəyi təyin və iqamə eləmişdi. Bakı mühasirəsi çox şiddətli olmuşdur. (988-ci ilin axırları). Mühasirə qırx gün davam eləmişdir. İranilər qələyi almaq üçün nərdebən qırmaq və topraq sürmək kibi müharibə tədbirlərinə müraciət etmişlərdi. Məhsurin bir müddət şücaətlə səbat göstərmişlərdi. Lakin ərzaq və mühimmatları kafi miqdarda deqil idi. Şəhər əhlindən birisi ox ilə məktub atıb qələ içindəki

müzəyiqəyi mühasirəyə xəbər verər və onları yürüşə dəvət elər idi. Zaman oldu ki, məhsurin bəndərdəki gəmilərə minib kəndlərini xilas etsinlər. Lakin Əhməd bəyin əzm və şövq və casusun bulunub da odda yandırılması surətilə məcazət edilmiş və bundan sonra qələ əhvalından məlumat ala bilməyən iranilərin məyus olaraq mühasirədən əl çəkmələri Bakıyı qurtarmışdır. İran sərdarı Piro Məhəmməd xan Bakı mühasirəsindən qayıdanda Şabranda vəfat etmişdir. Bu adam səfəvilərin sınaqmış sərdarlarından idi. Oğlu nəşini alıb İrana göndərmişdir".

Bu surətlə Bakı qələsi 989-cu ildən etibarən Osmanlı təhtidarəsinə keçmişdir. Bakı 23 sənədən ziyadə Osmanlı idarəsində qaldıqdan sonra Türkiyə ilə İran arasında əqd olunan müsəlihə icabı olaraq Osmanlı ordusu buralardan çəkilərək Bakı təkrar səfəvilərin idarəsinə keçmişdir. 1017 tarixli bir kitabə şəhər surininin Birinci Şah Abbas səfəvi tərəfindən təmir edildiyini göstərmişdir.

IV

Səfəviyyədən sonra bu tərəflərdə təvəifi-müluk əmələ gəlib Azərbaycan vilayətləri birar müstəqil və nım müstəqil xanlıqlar halında yaşarkən Bakı dəxi uzun bir zaman xanlıq halında yaşamışdır.

Bakının o zamanlarda nə kibi bir həyatla yaşadığını məşhur türk səyyahından ögrənə biliyoruz:

1057 səneyi-hicrisində Bakıya gəlmiş Osmanlı səyyahi-şəhiri Övliya Çələbi həzrətləri Bakı qələsini bir vəchiati tarif deyir:

"Bakı qələsi Şirvan əyalətində olub Əcam (İran) sərhədidir. Burada bir ziyafət edilib təamdan sonra Ərzurum valisi Məhəmməd paşa əfəndimizin naməsinə inci (mirvarid) təsbehlə, məvac ipəkli firəng xarələrin şəmşiri-hədayəyi xana verdim. Səfasundan: "Xeyri-müqəddəm, xoşqədəm gətirdiniz" – deyə dilnəvəzləqlər etdi. Təbriz və Naxçıvan xanlarının namələrini də verdim. "Suriniz mübarək ola" – deyə çox sənəxanlıq elədim". Zətan namələrdə də həqiqi xeyli təvsiif etmişlər. Rəvan xanı¹⁰

həqiri kəndi həmsərası sarayına mehmanlığa verildi. On gün, on gecə zövqü-səfalər əldik. Xan isə göstərmədik xan və sultan¹¹ qoymadı. O gün həqiqi mülaqat əcəmanə albaso, on tımən box-şəşi şahənə ehsan olundu. Rafiqlərimizlə şəhəri tamaşaya başladıq.

“Bakı qələsi Moskov kralına qarşı Dara şah tərəfindən Bəhri-Xəzər sahilində bir püştəyi-ali üzərində mürəbbülsəkl olaraq bina edilmiş bir qələyi-rənadır. İç qələsinin qərbə nəzər bir qapısı vardır. Həddi naxçıvanıdandır¹². Mühtü yeddidiyər addımdır. Yelmiş qələ alıtyüz bəddəndir. Dıvarın qədər yüz zərəi məkidir. Qaya üzərində olduğundan xəndəyi xoddur. Qələ içərisində top-raq örtülü yelmiş qədər aski ev vardır. Heydər şah cəmei adıla bir də cəme varsa da, minarələrdir. Xan karvansara, hamam və səirədən nişan yox. Lakin dərya kənarındakı ribat¹³ böyük karvansarası, bin qədər evli, bağı və baxçası, cəme, xan və hamamlı qarşı və bazarlı bir şəhər məmurdur ki, üç tərəfi sur ilə mühafizəli olub üç qapısı vardır. Şimala açılan Cilan qapısı, cənuba Babüləvvab qapısı, qərbə dərya kənarında liman qapısıdır. Buradan yeddi ədəd böyük minarə görünməkdə idi, üç hamamı varsa da, Mirzaxan hamamı qəyət xoşdur. Çarşı və bazarı o qədər müzəyyən degildir. Lakin Moskov sərhəddi olduğundan şahsevən, diz-çökən askərləri vardır. Şirvan əyalətində başqaça xanlıqdır. 3 bin askər və 12 hakim (uycezd nəçalnıki) vardır. Başqaça qəzəsi və 7 nahiyəsi vardır. Bir qaç kərə Moskov qazağı qarşı İdil nəhrindən şaykalar ilə gəlib Cilanı və Bakı nahiyələrini nəhb və qərat etmişdir. Çünki qarşı tərəfi 300 miltə Moskov diyardır. Həttə bu qələyi Özdəmirzədə fəth etmiş, içində osmanlılardan Qubad paşa hakim ikən Əcəmin (İrənin) təşviqlə Moskov qazağı gəlib Bakı qələsini mühəsirə etmişsə də, onlarla bərabər əcəmlər də dəndən liğdən keçirilmişdir. Hələ gəmiləri sahili-bəhrədə bir püştəyi-ali üzərində durur. Şəhərin havası səhləndir. Çünki qəzələrində pırinc, kətan, yağ, bostan hasil olur. Amma suyu neft yaği kəkar. Şəhər qərbində yeddi yerdə neft madənləri vardır ki, hər biri bir ləvndir, sarı, qırmızı, qara... ilaxır. Nahiyələrində misgər, mis-dan, riyənb, nəvahişi əhalisi şəmi-əsəl, şəmi-ruğən yaqmayıb

həp qara neft yaği çıraqda yakarlar. Xalqı qəyat təndürüst vətən-pərvərdir. Olduqca dilbəri də vardır. Şəhəri on səkkizinci ıqlım əzri-hüdüdüdüdü. Əhalisi əksəriyyən sünnüdür. Bu qala ilə Dəmir Qələ arası dərya kənarından dörd mənzildir. Aralarında Misgər nahiyəsinin kəndləri məmurdur. Əhalisi köçbə türkmənlərdir. Obalar ilə qonub köçərlər. Şəbran şəhəri Bakının şərqində və üç mənzil məsafədədir. Şamaxı şəhəri də şərqində olub 5 mənzildir. Gilan da şimalındadır. Bakı Şamaxının bəndər iskoləsidir. Cin və Xətai ilə Xotondən, Qofur eli ilə Ronan şəhərlərindən Qalmax (Kalmıq) və Moskov diyarlarından daima elçilər və karvanlar mətə gətirərlər. Moskovlar daima Bakıya gəlib Bakıdan tuz (duz), neft, zəfəran, ipək (hərir) alıb Moskovaya gətirüyorlar. Moskov elçiləri gəlib rəhn (girov) dururlar. Moskov diyarından səmur, balıq diş, sincab əksəriyyən İrana Bakıdan çıxarılır. Bir qismi də Gilandan çıxar. Bakı nahiyələrində bəzi şərə yerlər vardır. Adam və ya at ayağını basıb bir az dursa ayaqları yanar. Karvan xalqı bəzi yerləri həfr edərək (qazıyaraq) tənçərə (qazança) qoyur, təamları zəminin hərəratından bir anda bişir. Əcəyib hikməti-xudadır.

Bəzən Moskov qazağı kənarı sazlı gəmilərlə Kür nəhri ilə gəlib Bakı ətrafını nəhb və qərat edərler.

Buradan əldiqləri əsirləri Cilan bazarına aparıb orada satarlar. Nəhrin eni Tuna qədər varsa də dərinliyi o qədər degildir”.

Övləyi Cələbi bu təfsilatı verdikdən sonra səyahətinin xatimə-sini təsvir üçün yazıyor ki:

“Bir yandan şəhərə tamaşa etdigimiz kibi digər tərəfdən də Əcəm surlərinin (ziyafətlərinin) zövq və səfalərinə qoyulduq. Suri-zifəti təhriir eyləsən böyük bir kitab olur. Rəvan xan (Tağı Əli xan) ilə Bakı xanı (Əşraf xan)dan səmur əcəmanələr, kürçilər, tavus dəvələr ehsan əldiç. Rəvan xan dəxi Kəmər ki, bin baş karvan göndərməyi təhəhhüd edərək Paşa əfəndimizə bir səmur kürk, on çift Cilan yayı, altı gürcü qilamı, on çift balıq diş, üç ənbər şəmama hədaya verdi.

Ayrıca məhəbbətnamələr də təhriir ələdi. Həqiqə dəxi on tımən bəs xərcirah təvəbələrimizə on tımən əbbası ehsan ələdi. Cümlə Bakı əyanı ilə vidələşaraq qıblə tərəfə rəvan olduq”.

Övliya Çələbi Bakının neftindən də təfəsilat veriyor, onun səyahətnaməsinə görə: "Neft yağı mədənləri yerdən qaynaya-raq çıxar. Kiçik göllər neft yağı suların üzərində qaymaq bağlar. Neft başqaca əmanət olub sənəvi şahə yeddi min tükən ağça götürür. Nefti-əmniyyənin adamları bu gölcüglərin içinə girib gecələri nefti yığaraq keçə tuluqlarına doldururlar. Sonra bunu tüccar alıb diyar-diyar götürürlər. Səkkiz rəngdə neft olur. Lakin sarı neft qayət məqbuldur. Siyah neft şahlıqdır ki, İran diyarının, Özbəkistan, Hindistan, İraq, Kürdüstan, Gürcüstan, Dağistan, Ali-Osman sərhədlərindəki qələlərə bu qara nefti götürüb ətraflarına çırağban edərler. Əskər üzərlərinə hücum etdikdə üzərlərinə və ayaq altlarına neftli yorğan və köhnə əşya atıb atəşbazlıq edərler. Neft qələ və şəhər mühimməti üçün lüzumludur. Hətta şah hüzurində, dəri-dövlətlərində yanan məşəllər həp Bakı neftindəndir. Neftin gecəli, gündüzlü nigəhbanları vardır. Çünki atəş döğərsə ilə nəhayə yanıb sönmək bilməz. Onun üçün neft mədənlərinin kənarında dağlar kimi qum təpələri amadə durur. Neft mədəninə bir şərarə isabət olarsə həman cümlə riaya yetişib üzərinə topraq ataraq söndürürlər. Başqa əlacı yoxdur".

Övliya Çələbinin səyahətnaməsində bu qədər tərif olunan Bakı nefti haqqında arəb coğrafiyaçıları da məlumat vermişlərdir. Məsudinin "Mürəcüz-zəhəb"ində bu xüsusda təfəsilat verildiyi kibi, Yaqut Həməvinin "Möcəməül-Beldə"runda izahat vardır. Yaqutun izahatına görə Bakıda başlıca iki neft mənbəi varmış ki, birindən sarı və ya ağ neft, digərindən qara, yaxud yaşıl neft çıxarmış. Məsudi buradan başqa heç bir yanda ağ neft çıxmadığını da əlavə ediyor.¹⁴ Hicri doqquzuncu əsrdə Əlbakuvinin yazdığına görə gündə çıxarılan neftin miqdarı iki yüz qatır yükü imiş. "Dərbəndnamə"dən iqtibasla Məhəmməd Cavad bəy deyir ki, Bakıdakı neft mənbələri ilə duz mədənləri Dərbənd əhalisinə aid bir vəqf idi. Hicri 1003 tarixli bir kitabədən çıxarılan məlumat görə bunlar səyidlərə təxsis edilmiş bir vəqf imiş.

Şah İsmayıl Safəvi imzasıyla idarəy-i ruhanıyyə qubəriyyə məclisi dəftərxanəsinin övraqı arasında məhfuz və səiqə nəzərinə neft quyularından bir neçəsi Təza Pir həyatında mədfun bulunan Şeyx həzrətlərinə vəqf edilmiş imiş.

V

Övliya Çələbi mərhumun hekayəsindən də anladıq ki, ruslar Bakının neftinə pək əski zamandan bəri göz dikmişlər və uzaq zamanlardan bəri burasına bir təkim hücumlar və təcavüzlərdə bulunmuşlardır.

1000 sənə əvvəl 914 sənəyi-miladisində knyaz İqor zamanında ruslar Bakıya doğru bir səfər ələmişlərdir.

942-ci sənədə Bakı və Şirvan vilayətinin zənginliyi təkrar rus kazaklarının təməini cəlb edərək buralara akın ələmiş və Kür nəhri ilə ta Bərdə şəhərinə qədər enmişlərdir.

1553-cü sənədə Hacıtərxan ruslar tərəfindən alınmışdır. Hacıtərxanın ələndiyini mütaəqib ruslar İran ilə münasibəti-tüccariyyəyə girmək istəmişlər. Bu səbəblə də Bakı bəndərinə hücumları artmışdır.

17-ci əsrdə Bakı ilə Şirvan məşhur Stepan Razin komandasında kazak açıqlarının təərrüzlərinə düşər olmuşdur. Razin dəstəsi şlyupkalarla Bakı sahilinə eniyor, Kür nəhrinə gəliyor, sahilləri yağma və tarac edərək müvəqqəti qələbələr əhrazından sonra qoyub çəkiliyorlardı.

Böyük Petro siyasi geniş planlarının cüzində Xəzər dənizinə çox əhəmiyyət verirdi. Burası Şərqi məmləkətlərlə bir ticarət yolu idi. Hacıtərxan voyvodası Musin-Puşkinə 1700-ci ildə əmr edilmişdi ki, təriqi-Şamxali ilə münasibəti-tüccariyyədə bulunsun. Bu andan etibarən Orta Asiya məmaliki ilə münasibəti-tüccariyyəyə artırmaq çarın daimi düşüncəsini təşkil ələmişdir. Bu məqsədlə 1715-ci ildə knyaz Bekoviç-Çerkaskiyə əmr edildi ki, Orta Asiyaya doğru səfərə hazırlansın. Kəndisinə eyni zamanda bu da tapşırıldı ki, Ceyhun nəhrini əski məcrasına salaraq Xəzər dənizinə axıdılması üçün tədbirlər görsün. 1718-ci sənədə yenə böylə bir məqsədlə Volunski səfirlik sifətilə İrana göndərildi. Volunski İran ilə təfəsilə tanış oldu. Eyni zamanda Petroyu Xəzərin sahillərini tutmaya təşviq elədi. Yoxsa buraların əfqanlılar tutacaqlar – deyə çarı andişəyə buraqdi.

Çar Volınskinin tövsiyələrinə qulaq asdı. Bilxassə ki, Şamaxal Ədil Gəray bütün Dağıstan cəmaətləri naminə ölçü göndərib ərzi-təbəyyəl ələmişdi.

Bunun üzərinə Petro Volınskiyə İrən səfərinə hazırlanmayı əmr ələmişdi. Səfər hazırlanmış, fəqət sonra İrana hərəb əlan etmək niyyətinədən vəz keçilərək Dağıstana gəlməklə iktifa ədilmişdi. Böyük Petro 1722-ci ildə Təriqi-Şamaxal Ədil Gərayın dəvəli üzərinə Dağıstana gəldi. Sulaqda istiqlal ədildi. Sonra çarın məhfili Dərbəndə doğru gəldi. Yolda Qaytaq xanı Soltan Mahmud müqavimət göstərdiyindən dəf ədildi. Böyük Petro Dərbəndi əlib oradaca qışlamışdı.

Petro Bakıya çox böyük əhəmiyyət veriyordu. Çar general Matuşkinə əmr ələmişdi ki:

“Təcilən Bakıya gət, məzkur şəhəri əl, Allah yardımçın olur. Şəhərin açarlarını alır, göndərirson”.

1723-cü ildə Matuşkin Bakıyı almışdır. O sənədə İrən ilə əqd olunan bir müqavilə mövcubincə Bakı ilə Dərbənd Rusiyaya tərk ədilmişdir.

1732 və 1735-ci sənələrdə çarıca Anna İvanovna zamanında əqd olunan Rəşt müahidənəməsinə görə Bakı, Quba və Dərbənd təkrar İrana qaytarılmışlardır.

Bu surətlə Şimali Azərbaycandan çəkilməmiş olan Rusiya Böyük Yekatrına zamanında təkrar əvdat ələməyə başlamışdır. 1796-cı sənədə general Zubov Dərbəndi almışdır.

1801-ci ildə Gürcüstan Rusiyaya iltihaq etmişdi. Bu hal üzərinə bugünkü Azərbaycan Cümhuriyyətini təşkil ədən Azərbaycan qitəsi, bilxassə hər növ hücumlara moruz qulan Bakı-Şirvan vilayəti artıq iki atəş içində qalmışdı. Şu sərəda rusların Qafqaziyədəki ordularının komandanlığına məşhur Sisiyanov təyin olundu. Sisiyanov bir kərə Rusiya əlinə keçmiş olduğu halda tərk olunan Bəhri-Xəzər sahillərini təkrar zəbt etmək fikrinə düşdü. 1805 sənəsi yaz zamanı general-mayor Zavalışın komandasında 500-dən ibarət bir qüvvə toplayaraq gomilər vasitəsilə Bakı üzərinə göndərdi. O zaman Bakının xanı Hüseynqulu xan idi. Zavalışın Bakıya yaxınlaşınca Qubadan Bakıya kömək gəldiyini

xəbər əldi. Bu xəbəri əlincə təərrüz etmək cəsaratini göstərmişərək şəhəri qoyub çəkildi.

Zavalışının bu surətlə çəkildiyini xəbər əlan general Sisiyanov bərk açığı tutmuşdu. Xostəliyinə baxmayaraq Zavalışına şiddətli itablarda bulundu. Qış düşdüyünü əldirməyaraq 1500-ə qədər piyada, 200 atlı kazak və ona qədər top ilə özü bizzat Bakı üzərinə gəldi. Dekabr ayı idi. Sisiyanov bilirdi ki, şiddətli hərəkət etməzsə Zavalışının ricəti yeni rəm ədilmiş Bəhri-Xəzər sahilindəki xənlərə suyi-təsir hasil ədar, hərəkətə gələrlər. Bunun üçün o, rus silahının nüfuz və etibarını qüvvətləndirmək istiyordu. Sisiyanov Hüseynqulu xan ilə sabiqən də tanış idi.

Xana xəbər göndərdi ki:

“Bakıya gəlirəm, ya Bakıyı ələcəyəm, ya ki orada ələcəyəm”.

Yol üzərində Sisiyanov Şamaxı xanı Mustafa xanın bəyətini əldi. Şamaxı dağlarını ənərək Bakı xanlığına daxil əldi. 1806-cı sənəsi yanvarın axırlarına tərəf Sisiyanov Bakı-Xəzər yanında idi. Hüseynqulu xan xəbər göndərdi ki, şəhəri təslim ədiyor. Kondisi də təbə oluyor. Fəvralın 8-nə şəhərin təslimi üçün gün təyin olunmuşdu. Təyin olunmuş gündə rus tarixlərinin yazdığına görə Sisiyanov yavarlarından yalnız Sisiyanov ilə birlikdə bir də bir kazak nəfəri ilə bərabər Bakının qapısına doğru gəldi.

Orduyu kondisindən uzaq bir məsafədə buraxdı. Hüseynqulu xan da kəza kiçik bir məyyətlə bərabər olduğu halda knyazı istiqlal ələdi. Tərəfeyn yaxınlaşınca xanın nəkərlərindən birisi tapənçə ilə vurub generalı haman oradaca öldürdü. Onun ardınca Eristov da öldürüldü. Kazak qaçdı.

Generaldan sonra rus ordusunun komandanlığı vəzifəsində olan Zavalışın özünü o dəvəədə itirdi ki, bütün əskərlərini toplayıb tələsik gomilərə oturdaraq Təriqi-Şamaxallığı vasitəsilə Rus cəbhəyi-əsliyəsinə çəkildi.

Sisiyanovun sözü doğru çıxdı. “Bakıda öldü”. Bu vəqə həqiqində tarixdə bir “ləjan” (məncəbə) dəxi rəvayət olunmaqdadır.

Sisiyanovun başı kəsilərək Hüseyn xan tərəfindən şaha gəndərilmişdi.

Fətəli şah, rəvayət ediyorki, qış gecələrindən birində qarşısında manqal Qafqasiyadan alınan nağıvar xəbərlər üzərinə uyumayıb sabaha qədər olində maşa odu, küllü qurdalayaraq mükəddər və dalğın bir vəziyyətdə oturmuş, nəgah sabah xoruzlarının banladığını görüncə maşayı manqala vuraraq:

– Ey xuda, ya mərabikəş, ya urral!... – deyə tağəyyür eləmişdir.

Günəş doğunca general Sisiyanovun kəsilmiş başı paytaxta gəlir – deyə xəbər alınmışdır.

General Sisiyanovun bu macərəsini və Zavalışının o surətlə qayıtmasını xəbər alan general Qlazanap bu vəqiddən Rusiya etibarını üçün hasil olacaq suyi-təsiri idrakla bir qüvvə toplayıb Bakı üzərinə hərəkət elədi isə də, Tariqi-Şamxalının tədbiri və dostluğu sayəsində yalnız Dərbəndin açarlarını bilahərb və müqavimət təsliminə aldı. Quba ilə Bakıya doğru isə hərəkət edə bilmədi.

Sisiyanov avazına Gürcüstan komandanlığına general Qudoviç təyin olundu. Qudoviç üçüncü dəfə idi Qafqasiyaya gəlirdi. Qudoviç Qlazanapı çıxarıb yerinə Bulqakovu təyin elədi. Bulqakov Bakı üzərinə gəldi. Şəhər müqavimət göstərməyib təslim oldu. Anlaşıldı ki, general Sisiyanovun qətli Hüseynqulu xanın rızası və xəbəri olmadan qardaşının Əmir Həmzə adında bir nökrəri tərəfindən xüdsərənə bir surətdə icra edilmişdir.

Bakı 1806-cı sənəsi sentyabrın 3-də təslim olunmuşdur.

Bakıdan sonra Quba xanlığı dəxi bilahərb təslim olmuşdur.

General Sisiyanovun başsız bədəni əvvəlcə gömülmüş olduğu məzarından çıxarılarq erməni kəlisəsində dəfn olunmuş, sonra da 1811-ci ildə Tiflisə naql ilə Siyon kəlisəsi dairəsində dəfn olunmuşdur.

Bildigimiz Sisiyanov fontanı haman məqtul generalın naminə olaraq yapılmışdır.

1812-ci ildə Güllüstan müahidənəməsi mövcubincə Dərbənd, Quba, Gəncə, Şəki, Şirvan xanlıqları ilə bərabər Bakı dəxi qəti surətdə Rusiyaya tərk edilmişdir.

VI

Qədim zamandan bəri gözünü qıcadığı Bakıya bu surətlə malik olduqdan sonra Rusiya hökuməti yüz sənəyə qədər burasını əldə bulundurmuşdur. Bu zamanda Bakı idarəetən şəkildən-şəklə girmişdir. İbtidada Prikaspiyski kray denilən vilayətin mərkəzlərindən birisini təşkil edərək bədə Şamaxı quberniyasının uyezd şəhərlərindən birisi hökümündə qalmışdır. Daha sonra böyük Şamaxı zəlzələsini mütaqibən Bakı quberniya mərkəzi olub qubernator dairəsi də buraya köçürülmüşdür. 1907-ci ildə Bakının gündən-günə artmaqda olan əhəmiyyəti-fövqəladəsi nəzərə alınaraq qradonaçalstvo namilə qubernatora təbə olmayaraq bir vilayəti-mümtəza halına qoyulmuşdur.

Bakı mühüm bir ticarət mərkəzi və ələlxüsüs nefti ilə məruf olaraq cahanca şöhrət bulmuşdur.

Neftindən əlavə ta qədimdən bəri İran, Türkiştan, Rusiya yolları üzərində bir nöqtəyi-müvəsilə və münaqilə olduğundan əlavə burası Qafqasiya müsəlmanlarının ələlxümüm və Azərbaycan türklərinin ələlxüsüs mühüm bir mərkəzi-ürfani olmuşdur.

Yeni Azərbaycan məktəbi, mətbuatı, ədəbiyyatı, sənaye-i-nəfisi və səhneyi-tamaşası həp burada nəşvü-nüma bularaq nəhayət, Azərbaycan təşkilati-ictimaiyyə, iqtisadiyyə və siyasiyyəsi dəxi burada bina tutmuşdur.

Rusiya inqilabı zühür etdikdə ilk Zaqafqasiya qurultayı burada toplanıb mərkəzi müsəlman komitəsi dəxi burada təsis etmiş, Azərbaycan muxtariyyət fikri burada möhkəmləşərək muxtariyyətlər burasını Azərbaycan bədəninin ayrılmaz bir təfəssi, paytaxtı elan eləmişlərdir.

Bu fikrə qarşı mübarizə edən bütün rusiyaçı firqələr müxtəlif növ və şəkillərlə Bakının Azərbaycan paytaxtı fikrinə qarşı mübarizə eləmişlər, bu məqsədlə də Bakı türklərinin başına mart faciəsini açmışlar və bəkilmiş müsəlmanları altı ay tamam təzyiq və əsarət altında bulundurmuşlardır.

Nəhayət, Bakıyı qurtarmaq üçün yeni təşəkkül edən Azərbaycan hökuməti Türkiyə dövlətinə müraciət eləmiş, igid qardaşla-

rımız vaxtında yetişərək Nuru Paşa, Mürsəl Paşa və Xəlil Paşaların komandasında olaraq 1918 sənəsi sentyabr ayının 15-də qanlı bir müsadimədən sonra Bakı təkrar əsl sahibi olan Azərbaycan türklərinin əlinə keçmişdir.

Bakının istirdadı Azərbaycan istiqlalının yüzdə doxsan təyini-istiqlal eladığı gündür.

Bakının əhəmiyyətli işbu müxtəsər mütaliədən gördüğümüz kibi yalnız keçmişdə deyil, daha böyük vəzifəsi gələcəkdədir.

Müqəddimədən Bakının azərbaycanlılardan ötrü bir amal məscidi olduğunu zikr etməmişdik. Fəqət doğru və daha səhih bir təriqlə:

Bakı türklüğün şahrahi üzərində vəqə sınımaz atəşlilə yanar bir amal məşəlidir ki, həpimizin diləgi onun bütün Azərbaycan və bütün türklük üçün daimi bir surətdə işiqlənmasıdır!

M.Ə.Rəsulzadə
"Azərbaycan", 2, 6, 19, 31 dekabr 1918,
7 fevral 1919, №55, 57, 68, 75, 108,
"İstiqlal" məcmuəsi, 28 may 1919, №1

M.Ə.Rəsulzadənin məqalə ilə bağlı izahları

1) Əski türklər üç türk gölündən – Baykal, Aral və Kaspı – böyüğü olan Kaspiyə "Quzğun dəniz" derlərdi. Bunun türklərcə digər bir adı da "Türk dənizi" idi.

2) Şirvan vilayətinin, hazırki Bakı quberniyasının yerində qüruni-əvvəlidə "Albaniya" adilə məruf bir qövmlə yaşayırdı. Bu qövmlə olduqca cəngavər olub Roma imperiyası ordularına müqavimət eləmişdi. Sonra şimaldan axın edib gələn türk seylaninə dayanamayıb Xəzər türkləri tərəfindən münqəriz olub məmləkətləri tutulmuş və türk qəbilələri tərəfindən oturaq edilmişdir.

3) Əski iranilərdə bir üç atəş əfsanəsi vardır. Bu əfsanə Azərbaycan ənənəti ilə əlaqədardır. Bu əfsanədəki həmişə yanar üç atəş "odunsuz yanar, sudan qorxmamış" ki, Bakının yerdən çıxar və suda yanar təbii qazına kinayə edilmişdir.

4) "Ey mörge səhər eşq zə pərvanə beyamuz

Kan suxtera can şod-o avaz nəyaməd"

Sədi

5) Tapmaq, tapınmaq – türkcədə ibadət və təəbbüd etmək mənasındadır.

6) Mötəlif – günlərlə məsciddə oturub da bu yenə ibadətə (etikafə) oturan zadə denilir.

7) "Aqşam" qəzetəsində Köprülüzadə Məhəmməd Fuad bu fəqərə haqqında əlavə ediyər ki: "Müvərrixən icra edilən tədqiqat nəticəsində elm ələmində bir həqiqət şəklində tələqqi edilən bu rəvayətin heç əslə olmadığı və atəşpərəstlik bu sahəyə ancaq 18 əsrdə hindlilər və hindli parsilər tərəfindən idxal edildiği təhqiq etmişdir".

8) Hüseyn Hüsəməddin, "İqdam" qəzetəsi

9) Övliyə Çələbi Bakıya gəldiği zaman xanın toy məclisi varmış.

10) Övliyə Çələbi Rəvan xanı ilə birlikdə Bakıya varid olmuşdur.

11) Sultan İrən nizaminə bir mənsəbdir.

12) Naxçıvan dəmirindəndir.

13) Şəhərin əskəri olmayan digər qismi ki, o da hasarlı imiş.

14) "Aqşam" qəzetəsi, Köprülüzadə Məhəmməd Fuad

Lüğət

Rüsa – rəislər

Müzəyiqə – çətinlik

Sur – qala divarı

Təəbbüd – ibadətə məşğul olma

Münqəbə – sərt, qaba, sıxılmış

Müsəmma – adlanma

Müərrib – tərçümə edən

Məvadd – maddələr

Həvali – ətraf

Zair – ziyarətçi

Məcus – atəşpərəst

Mücvəz – piri, məscid xidmətçisi

Mötəkiif – ibadətə vaxt keçirən
Etikaf – təklikdə yaşama
Xövf – qorxu
Zahib – gedən, yoxa çıxan, məhv olan
Müxəffif – yüngülləşdirən, asanlaşdırən
Bilad (bələd) – ölkə
Məmurə – tikintili, abad
Müqəyyid – qeyd edilən
Mühləqat – qatılmış, ilhaq edilmiş
Zikr – adını çəkmə, söyləmə
Cədd – ata, baba
Mumaileyn – yuxarıdakı, həmin
Müfrəz – dəstə, hissə
Üzar (izar) – yanaq
Ribat – möhkəm bina, bağ
Nəhb – çapobul
Əsəl – bal
Ruğən – yağ
Səmur – dərisi qiymətli bir heyvan
Zübdə – seçilmiş hissə
Mürəbbə – kvadrat, dördlük
Hədid – dəmir
Təndürüst – boylu-buxunlu
Suri – şadlıq, sevinc
Suri-zifəf – gəlinlə bəyin görüşdüyü ilk gecə
Hədəyə – hədiyyələr
Ehraz – qazanma
Tariq – dan ulduzu, zöhrə
İtəb – məzəmmət, danlaq
Reyat – icazə, tabe olma
Mənqəbə – hədsiz mədh, mədhiyyə
Ləjan – şişirtmə, mədhiyyə
Xodsəranə – özbaşına
Təsmiyə – adlandırmaq
Kən – mədən; mənba

Dər – qapı

***Qeyd:** M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan paytaxtı" məqalələrinin 5 hissəsi "Azərbaycan" qəzetində (№55, 57, 68, 75 – 1918, №108 – 1919), axırmcı hissəsi isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir illik yubileyi ilə əlaqədar 1919-cu il mayın 28-də işıq üzünə görmüş "İstiqlal" məcmuəsinin 1-ci nömrəsində dərc edilmişdir – Ş.H.*

Süni böhran

“İttihad” frqasının bezdən başlayaraq mütləqə hökuməti düşürmək qəsdilə ortaya atdığı “sorgu” parlamən frqalarının əhvali-hazirə haqqındakı nöqteyi-nəzərlərini dövlət məsələsində kimlərin hissiyyat və nəzəriyyat ilə, kimlərin əməliyyat və müəhimə ilə hərəkət elədiyini göstərdi.

Qarabəyin frqası – gediniz, siz məmləkəti idarə edəməsiniz, diyardu. Buradan təbii olaraq bir nəticə çıxarıyordu.

“Siz gediniz, biz gələlim”.

Buna qarşı sosialistlər, əvət, söylənən sözlər həpsi doğrudur, diyardular. Fəqət hökumət getməsin, yerində qalsın. Çünki Qarabəyin hökuməti Fətəli Xaninkindən yaxşı olacağı onlarca bəlli degildir. Çünki “keçəl Həsən, Həsən keçəl ikisi də birdir”.

Buradan nəticə – “parlamən özü demokratik degildir” sözü sosialist mənası ilə anlasaq deməliyiz ki, “socialist degildir”. Bunun üçün də gözləməlidir ki, Məclisi-Məbusan gəlsin. O vətə qədər bu parlamən bir təhqiqat komisyonu seçsin, bu komisyondan əlavə bir də “ali tribunal” təşkil ələsin.

Bu təklifi edən əfəndilərə sormalıdır:

– Nəsilə oluyor ki, demokratik olmayan bir parlamənin hökuməti işə yaramıyordur da, haman parlamənin seçdiyi komisyonu “məlak” çıxıyordur.

Burada bir məntiqsizlik vərdir.

Bu məntiqsizliyi sosialist əfəndilər bütün frqələrə qəbul etdirmək istiyorlardı.

Haqqıqət bin bir frqə isə heç bir zaman göydə uçmaya ögrənəməz. Bütün siyasetində zaman və məkan daxilində görüla biləcəklər işlə daxilində fikir əylər və bu fikirlər üzərinə hərəkətdə bulunmayı məsləhət görər.

Bu nöqteyi-nəzərdən olaraq “Müsəvat” frqası hökuməti nə düşürəməz, nə də kəvşətməz idi. Madam ki, digər bir hökuməti

və yaxud komisyonu yenə bu parlamən seçəcəklər, o halda ya etimad və yaxud ədəmi-etimaddan bəhs etmək olar.

İttihad birinciyə, Müsəvat da ikinciyə ixtiyar ələdi. Sosialistlər isə üçüncüyə, qərribə bir şəkil təklif etdilər.

Təbii idi ki, məmləkətin mənafeini bir təklim basmaqəlib kəlmələrdən degil, haqqı qüvvətlərin tonəsübündən və bu nisbətlərin ülfətindən hasil olma təbii bir nəzəriyyədə bəkləmək lazım idi.

“Al bayraq” İttihad frqasının “hökuməti bacarıqsız olduquna görə iş başından kənar etdirmək istədiyinə” inandığını bildirdikdən sonra “Müsəvat” a hücum ilə diyor ki:

“Qoy hökumət özü yaxşı bilər, qoy özü düzəlsin” deməklə “Müsəvat” frqası və yoldaşları boyunlarına “böyük bir məsuliyyat” gətürdülər.

Əvət, “Müsəvat” boynuna məsuliyyət gətürdü və bununla hasil ələ biləcəklər hökumətsizlik məsuliyyətindən “məsuliyyət” nə olduğunu vətə bir surətdə görməyib də deməqəqlərin basmaqəlib sözlərindən qorxan zəif bünyəli sosialist mətəliflərini mənan olmasa da, maddədən qurtarmış oldu.

Bunu imdi degilsə də, sonradan, əlbəttə ki, anırlar.

Fəqət “Al bayraq”, öylə də “Zarya” qəzetləri “Müsəvat” formulundan bəhs edərək formulun ikinci qismini qəsdən unduyorlar. “Müsəvat” ticarət və sənaye hasilatının yaxşı bir üsul ilə idarəsi və məkəlat ilə ərzəq məsələsinin müvafiq bir surətdə yoluna qoyulması üçün lazım gələn tədbirləri görmək qəsdilə məxsusi bir parlamən komisyonusunun təşkilini dəxi təklif ələdi və təklifini qəbul etdirdi.

Demək ki, sorgu vasitəsilə əfkəri-ümumiyyəyi işğal edən məsələlərin yanından keçib də yalnız “hökumət özü bilsin” demədi.

Bu cəhəti örtüb də qərelərinə qorəzkarənə bir məlumat vərən qəzetlər səmimi bir üsuli-mübarizədə çox uzaqlaşmış oluyorlar.

Böylələri qoy bizdən degil, yoldaş saydıqları “İskra”dan heç olmasa ögrənsinlər ki, “etiaf və namuskarənə (çəstni) olmalı və yaxud heç olmamalıdır”.

Hər halda arada bir böhran vardı. Bu böhran keçdi. Fəqət Fətəli Xanın hökumətini deyil, ələlümum bu məmləkətdə bir hökumət saxlamaq lazım isə süni böhranlı yaratmaqdan çəkinəlim.

M.Ə.

"Azərbaycan", 9 şubat (fevral) 1919, №109

Mötəlif – ünsiyyətli, müvafiq

Yanlış bir avaz

İstihalə zamanlarında, yəni bir haldan digər bir halə keçmək zamanlarında hökumət başında durmaqdan daha məsul, cəməət işi görməkdən daha müşkül bir iş təsəvvür olunmasın.

Hər şey yerindən təpənməmiş. Hər hal digər gün olmuş. Yalnız hökumət müəssisələri, məmurları, idarələri deyil, hər bir şey dağılmış, yalnız maddiyyat deyil, mənəviyyat da alt-üst olmuşdur.

Əxlaq başqa, nəzəriyyə başqa, hətta namus və eşq məfhumları, məhəbbət və nifət mənaları da başqalaşmışdır.

Böylə bir zamanda cəmiyyəti razi salmaq, məmnun edə bilmək qədər təhlükəli və müşkül bir iş təsəvvür olunmasın.

İştə böylə müşkül bir vəziyyətdə, böylə məsuliyyətli zamanda Azərbaycan Məclisi-Məbusanı müqəddəratı-milləti əlinə almış, cümhuriyyət gəmisini bu qaynar və daşar bir vəziyyətdə olan tarix dəryasında üzdürürək Məclisi-Məbusan kənarına gəlmək yükünü yüklənmişdir.

Fətəli xan Xoyskinin hökuməti təşkil olunduğu zaman, zaman və məkanın iqtizasını ölçərək "Müsavat", bitərəflərə, sosialistlər və Əhrrar fraksiyonları, milli əqliyyət nümayəndələri hökumətə etimadla təzri-hərəkətlərini bəyan etdilər. Firqə məqsədi deyil, millət və dövlət nəzəriyyəsi xatirinə bir çox nöqsanlara gözdörtməyi müvafiq gördülər.

Yalnız "İttihad" firqəsi başqa bir rəydə qaldı. Fətəli xanın təbircə "daşını cibində" saxladı.

O zamanlar mərkəz firqələri, bilxəssə "Müsavat" ilə bərabər sosialistlər də cəhd ediyor, parlmana girmək istəməyən qeyri-müslim sosialistlərə qandırmaq istiyorlardı ki, Azərbaycan parlmanı xaricində bir idarə, bir çarə yoxdur. Bu nöqtəyi-nəzər üstündə duran türk sosialistləri həqiqətən də bir dövlət nəzəriyyəsi və iş zehniyyəti göstəriyorlardı. Firqə propaqandasından, firqə məqsədi güdməkdən ziyadə iş və məmləkət xatiri görülüyordu.

Azərbaycan istiqlalı nöqteyi-nəzərində duran demokratik firqələr böylə sabit bir nöqteyi-nəzər taqibi ilə nəhayət bütün müariz firqələrin də Azərbaycan parlanamını tanımasına səbəb oldu.

Əvvəlco türk sosialistlərinə "müsavətçi" sosialist namı taxan "yoldaşlar" artıq türk sosialistləri ilə birləşmək və anlaşmaqdan bəhs edən məqalələr yazmağa başladılar. Bunun təsiri ilə bizim sosialistlər də məəttəssüf yanlış bir avaz (ton) götürməgə, əgri bir yola sapmağa başladılar.

"Parlan demokratik görünmək istiyorsa da degildir" – deyo başqalarının nəqəratını təkrarlamaqla zənn etdilər ki, məqsədə müvafiq bir iş görürlər. Firqə məqsədi, propaqanda həvəsi, məmləkət mənafehi, iş ciddiyyətində faiq gəlməgə başladılar.

Zatən dedilər, biz bu cür Məclisi-Məbusan düzəltmənin tərəfdarı degildik. Bunu "hakim firqələr" yaratdılar – deyo şikayətləndilər. Halbuki Məclisi-Məbusan qanunnaməsini Azərbaycan Şurayi-Millisi onların iştirakı ilə yazmış və onların doxi təsdiqi ilə nəşr eləmişdir.

Tutalım ki, parlan onların istədiyi kibi qurula idi. Nəticə nə ola bilərdi.

Vilayətlərdən, komitalərdən, şəhərlərdən adam çağırılmayacaq, 44 adamlıq firqə siyahıları bərfərz iki bərabər artırılacaqdı. O zaman 20 Müsavat əvəzinə 40, 10 bitərəf əvəzinə 20, 4 İttihad əvəzinə 8, 11 sosialist əvəzinə 22 sosialist olacaqdı.

Əcəba, 22 sosialist bu, "həqiqi demokratlar" 120 kişilik bir məclisdə əksəriyyət təşkil edə biləcəklərimiydi. Yaxud 40 nəfərlik bir müsavət sosialistlər və yaxud bitərəflərlə əqdi-ittifaq etmədən bir mərkəz bu vücudə gətirə biləcəkmidi? Təbii ki, etməyəcəkdi.

O halda sosialistlər bittəbii kəndilərdən daha mötədil olanlarla bir ittifaq bağlamalı idilər. Bu nöqteyi-nəzərdən ilk ittifaq bağlaya biləcəkləri firqə "Müsavət" olacaqdı.

Halbuki "Müsavət"i baltalamağa başlamışlardır.

Bu baltalamaq bəlkə də sosialist propaqandası yapmaq üçün işə yarar, fəqət məmləkət işi üçün zənn etməyöz ki, fəidəsi olsun.

Əcəba, sosialistlərimiz ümumi intixaba bu qədər ümidvər ikən zənn ediyörlərm ki, sosialist bir əksəriyyət toplaya bilsinlər? Zənn etməm. Madam ki, bu zənn yoxdur, o halda bugünkü, yarınki və ehtimal ki, daha o biri günki ittifaqlaşları nəhaq yerə tanımamazlığa gəlmiyörlərm?

Yoxsa bu günün "mənsəviki" yarının "bolşeviki" deyo mövcud olan nəzəriyyə bizim sosialistlərimiz həqqindədəmi doğrudur?..

Biz buna inanmaq istəməyöz.

Biz qətiyyəni arzu etməyöz ki, Əhməd bəyin idarə elədiyi "Hümmət" Nəriman bəyin idarə elədiyi "Hümmət" kibi tənqidat və mübarizələrində feodal və klerikal bir cərəyan mümassilləri olan sağları unudub, demokratik mərkəz ilə elədiyi mübarizəyi zamanın təhəmmül etməyəcəyi əndazə xaricinə çıxarsın.

O halda ümid edəlim ki, parlanamımızın sol cinahını təşkil edən sosialistlərimizdə son günlərdə görölən yanlış avaz haman fürsət var ikən təshih olunur.

M.Ə.

"Azərbaycan", 10 şubat (fevral) 1919, №110

İstihalə – halını dəyişmə, keçid

Müariz – etiraz edən

Bərfərz – fərz edək ki, tutalım ki

M.Ə.Rəsulzadənin 1919-cu il fevralın 5-də Azərbaycan Məclisi-Məbusanının 10-cu iclasındakı çıxışı

Hökumətə verilmiş olan sorğu müzakirəsi öylə bir şəkil aldı ki, adətə Məclisi-Məbusanda büdcə müzakirəsi surətinə düşdü. Qaidədir ümumi siyasət və nəzarətlərin fəaliyyətindən büdcə təsdiqi müzakirəsi əsasında böylə ətrafı bəhs olunar. Fəqət sorğular üçün məhdud bir dairə var: müayyən sorğu verilir, hökumət bəyanat verir. Parlaman qəne olar və qərar çıxarar. Madam ki, şimdiki parlaman qaidəsi pozulmuş, iş çığırdan çıxmışdır, onda ümum siyasət haqqında mütlətiəti boyan üçün bana da müsədidə verərsiniz zənnindəyam.

Əfəndilər! Burada hökumətdən bəhs edilərkən parlamandan əvvəlki halı da nəzərə almalıdır, sonrakını da. Məclisi-Məbusan dövətindən əvvəlki hökumət dövründə olan halların sorğu-sualını sonrakı hökumətə istinad vermək müvafiq olmaz və ədalətə uymaz. Əgər parlamandan əvvəlki hökumətin siyasətindən xəlqə zərər dəymişsə və şimdiki lazım görülüyorsə sabiq nazirləri təhti-məsuliyətə alalm, mühakiməyə cəlb edəlim. Fəqət onların günahı üçün yeni kabinetə etimad və ədəmi-etimad məsələsi qaldırmaq heç də münasib şeylərdən degildir. Keçən natiqlər hökumət siyasətindən çox bəhs etdilər. Ona görə bu xüsusda bir qədər bəyanat verilməzsə zənnimcə məsələ birtərəfli təsvir edilmiş olar ki, o da mətlub degildir. Ağamalı oğlu parlamandan əvvəlki halı və o halın qeyri-təbii olduğunu türklərin buraya gəlmələrilə əlaqədar tutuyor. Zopadan və qatı tədbirlərdən şikayətlə Ağamalı oğlu türklərin buraya gəlmələrinin səbəbini müsəvatın siyasətində görüyor və diyor ki, türklər gəldilər və bu fəna bünövrəyi qoydular və şimdiki haman hal davam ediyor və bir müddət edəcəkdir də. Digər tərəfdən Ağa Aşurov cənabları diyorlar ki, məmləkətimizdə düz adam yoxdur. Bu iki mətləb biri-birilə sıxı surətdə mərbut və hər ikisi yanışıdır. Zira bunların nitqlərinin ruhundan böylə anlaşıliyor ki, biz özümüzü idarə

etməyə, müstəqil olmağa layiq degilmmişik. Bən bütün vicdanımla buna protesto ediyorum. Bizim şimdiki giriftar olduğumuz hal yalnız Azərbaycan degil, yalnız Ermənistan və Gürcüstan degil, hətta sabiq Rusiya ərazisində təşəkkül etmiş bütün dövlətlərdə degil, əskidən bəri müstəqil yaşayıb özünü idarə etməyə adət eləmiş olan böyük cəhan dövlətləri belə ələmşümül müharibə noticəsi olaraq təbii halını qeyb etmişdir.

Sənələrdən bəri kəndisini idarə etmək nə olduğunu bilmədigimiz, əsarətdə yaşayıb milliyət hissindən məhrum olduğumuz halda hökuməti əlimizə aliyoruz. Ona görə biz özümüzü idarə etməyə layiq degiliz fikri yanlışdır.

Türklərin buraya gəlməsində bir günah təəvvür olunuyor. Guya türklər buraya gəlib zəpa işlətmışlər. Onları qeyri-yolsuzluqlar ilə də təhməlləndiriyorlar və bu işdə hər nədənsə natiq əfəndi "Müsəvat" firqəsini əlaqədar tutur və buyurur ki, türkləri Azərbaycana "Müsəvat" gətirmişdir. Qəribədir ki, digər tərəfdən də "Müsəvat" türkləri istəmiyor – deyə bizi ittiham ediyorlar. Əvət, həm türkləri gətirdik, həm də gətirmədik. Bunların ikisi də doğrudur.

"Müsəvat" türkləri çağırdı. Çünki burada Azərbaycan türklərinin həyatı təhlükədə idi. Bu məsələdə o zamankı Azərbaycan Şurayı-Millisi müttəfiq idi. Bu nöqtəyi-nəzərdə sosialistlər bu gün peşiman olсалar da, o gün bizimlə bərabər idilər. Ağamalıyov da türkləri çağırmışdı. Fəqət onlar bundan təkul etsələr də biz etməyiz. Biz kəməli-cəsərlə deyriz: türkləri çağırdıq və bunlarla ıftixar ediyoruz! (Alqışlar).

Çünki türklər gəlməsəydi Bakıda vüqu bulan mart hadisəsinin təsiri yalnız Bakıda qalmayıb bütün Azərbaycanı istilə edəcəkdə. (Mərkəzdən alqış). İştə bu ali məqsəd üçün türklər buraya dəvət olunmuşlardı. Və burada əgər bəziləri tərəfindən bir takım üsulsuz hərəkət vəqə olmuşsa, o kibi münfəridən icra olunan ədəbsizlikləri bizi xiləsə koşmaqdan başqa günahları olmayan fədakar türk ordusuna, Anadolu məhmədçiklərinə təhmil etmək olamaz. Böylə bir naməkbəhəramlığı millət irtikab eləməz. (Mərkəzdən alqış). Əcəba, türk əskərləri tərəfindən görülen bəzi şid-

dövləri görürkən rus inqilabçı ordusunun cəbhədən qayıdarkən bütün dəmir yol boyu ilə müsəlman füqərəyi-kasibəsi üzərinə yaddıqları hədsiz-hesabsız və haqsız samosudlarını unudubmu acəba (Mərkəzdən səslər: doğrudur! Soldan: öylə degildir!)...

Əfəndilər! Bununla bərabər "Müsəvat" türklərin əleyhinə idi də. Bu da bir nöqteyi-nəzərdən doğrudur. "Müsəvat" firqəsi birinci firqədir ki, Qafqasda türklük bayrağını yüksək qaldırıb türklük hissiyyatını oyatmışdır. (Mərkəzdən alqış). Fəqət bununla bərabər "Müsəvat" hər zaman türklər ittihadını bir konfederasyon şəklində təsəvvür etmişdir. Biz bilirdik ki, Şimal istidabadından yeni yaxasını qurtarmış Azərbaycan türkünün yüz sənədən bəri adət eləmiş xüsusi əhvalları vardır. Biz bilirdik ki, İstanbul doğrudan-dogruya Bakıyı idarə etmək istərsə xəlvə bu idarəyə təhəmmül eləməz. Bakı İstanbula qarşı üsyan edə. Bunu biz hər zaman bilirdik. Onun üçün də Azərbaycanın kəndi başına idarə olunmasını istiyorduk.

Biz istəmiyorduk ki, Azərbaycanın da ağırlığı zavallı Anadolu türkləri boynuna atılsın və Azərbaycanda bulunacaq türk ordusu əfradından bəzilərini yolsuzluqları Azərbaycan türkləri nəzərində Osmanlı türklərini ləkələndirsin. İştə bu nöqteyi-nəzərdən biz məsələyə idrakla baxaraq türklərin bizləri xilas üçün buraya gəlmələrinə tərəfdar olduğumuz kibi, bizim və onların nəfəsinə olaraq burayı qanunən idarə etmələrinə dəxi tərəfdar idik. Buna görə dəxi bu iki məsələ ancaq söylədiyim biz tərəfdar doğrudur.

Əfəndilər! Bilirsiniz ki, parlamentdən əvvəlki üsul və əhval nə qədər fəvqəladə idi. O zamanda siyasi firqə və müxtəlif cəmiyyətlərin nə dərəcə və nə qədər idarəyə nüfuz etdiklərini biliyorsunuz. O zaman hökumət ayrı cür idi. Fəqət hal-hazırda parlament təşkil olunandan sonrakı hökumət qarşısında məsul olduğu üçün əhval hər dürlü haqqi-təshihə daha müsaiddir. Bu səbəblə bizim düşünəcəyimiz bir məsələ var ki, qarşımızda məsul olacaq xan və hökumətə biz idarəyə nə vaxt və nə kibi halda tapşırırmış idik. Əvvəl bunu düşünməli, ondan sonra hökuməti təbdil üçün degil, ancaq hökumətə doğru bir yol göstərmək və bu yol-

da bir fayda bəsləmək qəsdilə bu kürsiyə çıxıb tənqidat yolunda bulunmaq lazımdır. Bir az müddət zərfində imkan daxilində nə ola bildi – olsun. Mümkün olan işlər acəba olmuşmudur və yad olacağına nə dərəcə, nə qədər olasıdır – bunları əvvəllə salım bir fikrə sahib olaraq tənqid etmək lazımdır. Türklər bir anda, bir daqiqədə buradan gətməli oldular. Siz bir kərə türklərin buradan çıxdıqları vəqfi təsəvvür ediniz, o zamandakı hissiyyatınıza əlinizi vicdanınıza qoyaraq mübaricə ediniz. Və sonra da xaricdən gələn bir qüvvəni və o qüvvə dələyisilə doğulan və qorxulu fikirləri düşünmünüz. Tarəziyə qoyaraq çəkiniz, çəkiniz həp böhranlı və nə kibi xof ilə rica arasında idiniz, sizi xarici qüvvələrə qarşı müdafiə edən bir qüvvə dələyisilə həminiz olan türk ordusu bil-məcburiyyə gədiyor; əvəzində digər bir qüvvət gəliyor ki, sizinlə olan əlaqəsini qətiyyənlə bilmirsiniz, sizə qarşı nə cür hərəkət edəcək və sizi müdafiə edəcək, yoxsa başqa bir cür hərəkət edəcək, onun vəziyyəti-siyasiyyəti nə olacaq, Azərbaycan təxti salamət olacağı, yoxsa yox? İştə öylə təhlükəli bir zamanda Azərbaycan Şurayi-Millisi parlamentə davət etdi.

Parlament üzvləri iclas günündə nə kibi xof ilə rica arasında toplandırlar, bunu da siz özünüz pək ala bilərsiniz. O zaman təsəvvüfi olaraq İngiltərədən mədə bir çox xarici qüvvətlər gəlmiş idilər. Paytaxtımızda nələr törətdiklərini də unutmamısınız. Bunların hərəkətləri nə tövr idi. Hər saat, hər daqiqə parlamentimiz hücumə məruz olacağı düşünməkdə idik. Paytaxtımız böylə, başqa şəhərlərimizdə, vilayətlərimizdə nələr vəqə olduğunu bilmiyor idiniz. Bir ümidimiz var idi ki, türk qardaşlarımız gədənə sonra onların yerində bir Azərbaycan qüvvəsi oturacaq və bizləri müdafiə edəcək. Fəqət o fikrin haqiqətə müvafiq olmadığını gördükdü. Təəssüf ki, Azərbaycanda bir qüvvə də qalmamış idi. Bunu siz də bilərsiniz ki, bu xüsuslarda daha fəzla danışımağa zaman və məkan müsaəd degildir. Biliyorsunuz ki, türklər burada ikən nümayəndəlik müəssisəsi olmadığından hökumət nə surətlə idarə ediliyor idi, və nə dərəcəyə qədər idarənin nəmüsaəd olduğunu da bilərsiniz. O zaman işlərin bəzi türk zabıtları ilə nə qədər əlaqəsi var idi.

Nəzarətlərin təşkilatları nə surətlə idi. Səbiq nazirlərdən Ağa Aşurov cənabları bu gün buyurmuş xitabında buyurdular ki, nazirlər xırda işlər ilə məşğul oluyorlar. Neft, bez və sairə şeylər ilə ərizələrə baxaraq imza ediyorlar. Sabahdan axşama qədər məşğuliyyətləri ərizəyə baxmaqdır və böyük işlər ilə uğraşma-ya vaxtları olmuyor. Fəqət Ağa Aşurov cənabları kəndliləri nazir ikən nəinki bez, neft və sair vəsiqələrə baxmaq, bəlkə də pomidor icazənaməsini də kəndi imza ediyor idi. İşlə ümumi nöqteyi-nəzərdən məsələyə ətrafıca baxılaraq vəziyyəti-siyasiyyətimiz göz önünə gətirilərək bitərəfənə mühakimə etməli və məsələyə yanaşmalıdır.

Şimdi meydanda əsl mətləbə gələlim. Meydanda olan yalnız sorğu məsələsidir. Bu sorğu əvvəlcə müəyyən maddələrdən ibarət idi. O maddənin ən əhəmiyyətli məsələsi məmləkətimizin yeganə sərvəti və bütün dünyada məmləkətimizi mümtaz edən neftin müvafiq üsul ilə satılmaması və bəzən xəlqə yaxşıca paylanmaması idi. Bu sorğu əsas etibarilə ticarət və sənaye nəzarətinə aid idi. Fəqət sorğuyu verən əfəndilər əvvəlcə söylədikləri bu oldu ki, onlar heç bir şəxsi müttəhim etmək degil, sistemi əsasən dəyişdirmək istiyorlar və bunun üçün də bir komisiyon təşkilini təklif ediyordular. Fəqət sorğu verildəndən sonra gördük nətiqlər nəzarətləri büsbütün ayrı tərəfə çəkildilər, ticarət nəzarətinin üsulsuzluğunu düzəltmək qəsdilə neftdən başladıqları halda əsl mətləbin özünü xəlifcə basdıraraq qaradavoylar üzərində dayandırdılar (alqış). Doğrudur, qaradavoylara əhəmiyyət vermək lazım-
dır. Çünki onlar cəməətə daha yaxındırlar. Fəqət bunu bilmək lazımdır ki, hamı məsələlər haqqında birdən danışmaq bir nəticə verməz. Bir məsələ meydana ikən və həll olunmamışkən digər bir məsələyə keçmək necə ki neft xüsusunda danışan natiq əsl məqsəddən ayrılıb şiddətlə qaradavoy üzərində duruyor doğru degildir. (Alqış). Tənqid parlamən əzasının və hər bir vətəndaşın haqqidir. Sorğuyu öylə verməli və o məqsədlə sərməlidir ki, hökumətin qüsurlunu düzəltmək və hökumətə kömək etmək olsun nainki hökuməti yıxmaq qəsdilə hücum edilsin. Bu surətlə hökumətə verilən sorğu bir nəticə verəmədiyi kimi yaxşı bir üsul-

tənqiddə degildir. Bu hallar ilə iləri gedib bir yana çıxma bilməz. Paytaxtımızda bir neçə qəzetə çıxıyor və hərəsi bir surətlə hökuməti tənqid ediyor. Fəqət bu tənqidlər arasında böyük fərq var. Məsələn, bizim sosialistlərimizin müvərricəi-afkarı ___ qəzetəsinin də bunların arasında olan təfavüti anlatmaq üçün "Yedinaya Rossiya"dan bir fəqərəyi ərz edəyim. Məsələn, Quba qəzasından hanki bir kənddə isə birisi dəmiş ki, biza rus məmurı göndərin. Bunu eşidən "Y.Rossiya" qəzetəsi haman "Azərbaycan cəməati rus hakimiyyəti istiyor" – deyə nəşriyyatda bulunur. Əgər bizim də tənqidətimiz böylə olarsa vəy bizim halımıza. Hanki qüvvətlə və kimlə olursa-olsun hökuməti düşürəcəgəm deyə düşünmək və bu nöqteyi-nəzərdən tənqidatda bulunmaq vətən və millət mənafeyi ilə uymaz (alqış).

Siz buna diqqət etməlisiniz ki, parlamən dəvətindən sonra bütün əhval müşkülət içində olmaqla bərabər məmləkət bu hökumətə tapşırılmasından ancaq beş həftəlik bir vaxt keçmişdir. Bu müddət öylə uzun bir vaxt degil ki, hökumət əski qüsurları islah edib öylə bir vəziyyət vücuda gətirsin ki, qurd qoyun ilə otlasın və Ağamalı oğlunun göstərdiyi şeylər olmasın. Bu dərcə nikbin olsa qüzümüzü aldatmış olarız. Zira insan imkan xaricində şeylər tələb edərsə, şübhəsiz təbiət onu verməz və nəticədə insan mayus olar. Bu gün bir hökumətdən 5 həftə müddətində bütün işləri dəyişməsinə və yenidən bir çox işlər görməsinə tələb etmək və bunu nikbinlik ilə gözləmək şübhəsizdir ki, gözlədiyimiz su səhrada görünən sərab olub bizi aldadar. Ağamalı oğlu bu hökuməti keçən hökumətin misali hesab edərək ya keçəl Həsən, ya Həsən keçəl, nə təfavüti var, o hökumətin vaxtında nə vardisa, heç dəyişməmişdir – diyor. Masala, diyor ki, Qazaxda şikayət edənləri döğürlər, filankəsi tutublar, siyuaların da tapmıyolar. Bunların düzəldilməsi həp bu hökumətdən gözləniyor. Köhnə təsəvvürlərdə tamamilə buna təvəccöh olunur. Hər bir şeyin islahı tələb ediliyor və az bir müddətdə işlər düzəlməyəndə deyiliy-
yor ki, hökumət iş görmüyör.

Ağa Aşurov dəxi hökuməti tənqid ediyor. Yalnız hökuməti degil, milləti də tənqid edərək diyor ki, məmurlarımızın əksəri

rüşvətxordur. Lakin yaxşı ki, fikrini islah edərkən deyir ki, məmurların məvacibi azdır; müəllimlər aldığıları məvacib kifayət etmədigindən başqa işlər aramağa məcbur oluyorlar. Hökumət onların məvacibini artırmaq. Həyatların təmini etməlidir. Ağa Aşurovun bu rəyinə bən də şərikəm. Bu sözlərə bən dörd əl ilə imza edərəm. Fəqət bu işlərin həpsini yalnız hökumətni görməlidir. Biz bu xüsusda təşəbbüs edə bilməzmiyiz?

Məvaciblərin artması haqqında parlamən bir qanun vəz edə bilməzmi? Ağa Aşurovu və sair məbusları qanun vəz etmək hüququndan kim məhrum qıldı? Parlamən edə bilirdi ki, ümum məmurların təmini üçün bir qanun versin. Odur ki, qüsür yalnız hökumətdə degil, bizim özümüzədə də böyük qüsurlar var. Siyasi firqələr hər yerdə gördüğü, eşitdiğı nizamsızlıq və həqsizliğı hökumətə həmə və onu tənqid ediyorlar. Fəqət bən sual edirəm ki, hökuməti fəaliyyətsiz ədlərindən siyasi firqələr əllərini döşlərinə qoyub vicdan rahatlığı ilə deyə bilirlərmi ki, onlar xəlq mənfəətinə lazım olan qədər işləmişlərdir? Həni bu firqələrin xəlqə doğru getdikləri. Həni xəlq içinə təşkil etdikləri şöbələr, bu firqələr hökumət üçün nə yapmışlardır? _____ Nə yolda işləmişlərdir? Tiflisdə oturmaq qəzətə çıxarmaq asandır. Kənardən tənqid etmək mümkündür. Odur ki, bunu ediyorsunuz, amma xəlq çinə getmək, xəlq arasında işləmək çətindir. Odur ki, heç kəs onun dalınca getmiyor. Diyorsunuz ki, uyezdnə nəçəlik quldurlara, adam öldürənlərə istinad ediyor. Əgər öylə isə yənə təqsir siyasi firqələrdədir. Çünki həmə uyezdnə nəçəliklərin, ya sair məmurların yanı başında firqə şöbəsi olsaydı şübhəsiz ki, o məmur çalışardı siyasi firqəyə istinad etsin. Əgər firqələrlə köylərə, xəlq içinə getmiş ordular çalışmış və xəlqi anlatmış olsa idilər həyatı, xəlq quldurları, qatilləri gəlib hökumət qulluqçusu olmağa qoymazdı. Şimdi bu şeylərin heç biri yoxkən, ümumi pərişanlıq vəqə ikən hökumətdən tələb etmək ki, bir ay zərfində hər işi düzəltsin, hər şeyi islah etsin, bu ona bənzər ki, hökumətdən tələb edəsən kimyə ilə, eloksir ilə hər işi düzəltsin kən diyun feykun olsun. Amma bunu gözləmək quru səhrada su axtarmaq kibi puç bir ümididir.

Sonra bir şeyə daha nəzərinizi cəlb edirəm. Əfkarımız da daha artıq icrayi-təsir etmək üçün burada bizə deyiorlar ki, Azərbaycanın həli həmə məmləkətlərdən fənadır. Qonşularımız bizdən rahat və ucuz yaşiyorlar. Fəqət bu iddialar əsaslıdır. Həməməzə məlumdur ki, Ermənistan acından və ənvai xəstəlikdən qırılır. Gürcüstan buradan daha bahalıdır. Orada ağ çörək 7 manata, qara çörək 4 manat yarıdır. Suyi-istəməl hər yerdə var. Hətta Gürcüstanda bir dərcəyə varmıdır ki, hökumət xüsusi bir məhkəmə qurmağa məcbur olmuşdur. Suyi-istəməllər itifaqında məmurlardan bu məhkəməyə şikayət verilir. Görürsünüz ki, qonşularımız da mələk degildirlər. Biz Azərbaycanı qonşularımız ilə müqayisə edərkən görürüz ki, Azərbaycanın həli onlardan yaxşıdır.

Əlbəttə, mən bu iddiada degiləm ki, bizim hər işimiz mükəmməldir. Amma bunu deyirəm ki, o dərcə kəmal da degilsə təqsir yalnız hökumətdə degil, bizdə də var. Gürcüstan ilə özümüzü müqayisə edərkən biz bunu nəzərdə tutmalıyıq ki, əvvəla Gürcüstan hökumət və parlamən 7 aydır işləməkdədir. Bizimki isə bir ay yarıdır. Bundan əlavə onların vəziyyəti-siyasiyyəti daha yaxşı, daha əlverişli idi. Onların vəziyyətini yaxşılaşdırən böyük bir əmil də var ki, o da siyasi firqələri və müntəzəm əskərləri mövcud olmasındadır. Onlar 60-70 il siyasi həyat keçirmiş firqələrə malikdirlər. Biz onlarla bərabər olmaq istəsək onlar kibi uzun müddət bir siyasi həyat keçirməliyiz. Həkumətə etimad, ya ədəmi-etimad məsələsini müzakirəyə qoymaqdan ötrü bezdən, qaradavoydan başlayıb bu ikisini bir-birinə mərbut qoymaq əslə dövlət nəzəri degildir. Həməçün hökuməti nə olur-olsun düşürmək və sonra nə olacaqsə təvəkkül Allaha demək doğru bir nəzər degildir. Bir məbus heç vaxt bunu öylə düşünməz ki, hökuməti hərçə badabad yıxsın. Bir məbus xarici və daxili düşmənləri görməli, hökuməti bir həlaldə düşürməği bütün vətəna və millətə nə kimi nəticələr və nə çıxaracağını düşünməlidir. Hökumətə etimad məsələsini araya çıxarmək bunu bir ətrafı ölçməli-biçməli, ətrafa nəzər yetirməli və fikir etməlidir ki, məmləkət böylə təbəddülətə təhəmmül edə bilirmi? Xaricdəki düşmənlər, daxiləki

təşkilatlar hökumət sürənlər nəzərə alınsın da sonra böylə məsələlər araya atılsın. Bu mülahizələrlə də ki bən diyorum etimad məsələsi bilmərrə qaldırılmasın, çün məmləkətin vəziyyətinə müvafiq degildir. Doğrudur, ticarət və sənaye nəzarətində, neft satışında, bez təqsimində, malların mübadiləsində üsulsuzluq vardır. Fəqət tədqiq etsəniz görərsiniz ki, bu əhvalsızlıqlar yalnız hökumətin təqsiiri degil, fabrikanın özündə də, fabrika məmurlarında da bir çox nöqsan vardır. Tağıyev fabrikasının özünəməxsus bir politikanı var ki, xəlqi müşkülata salan da odur. Fabrikeya yaxın olan adamları sorsa idiniz, onlar daha ətraflı məlumat – (исчерпывающие объяснение) – verərdilər. Hökumətin təqsiiri budur ki, fabrika politikasına göz qoymuyub laqeyd baxmış və bu işlərin qabağını almaq təşəbbüsündə bulunmamışdır. Əgər hökumət vaxtli-vaxtında fabrika politikasına diqqət verib onu kökündən kəmiş olsaydı, bu gün böylə şiddətli hücum və tənqidlərə məruz qalmazdı. Fəqət hökumət bunu etməmişdir. Əgər etmişsə də bəlkə lazım bilsələr məlumat da verərlər. Fəqət bu gün təklif edərdim ki, hökumət bu işə baxmaq üçün xüsusi bir komisiyon təşkil etməlidir ki, ümumiyyətlə mal mübadiləsinə və fabrikanın məəmlatına diqqət yetirsin ki, daha böylə üsulsuzluqlar olmasın. Məsələn, Bakıda olan neft Bakının içində satılıb qurtaran bir şey degildir. Allah bərəkət versin bir xəzinə ki, yalnız Bakıda degil, hətta bütün Azərbaycanda satılmaq ilə qurtarmaz. Nefti xaricə çıxarmalı, daxili məmləkətlərə satmalıdır. Nefti də dəmiryolu ilə çıxara bilərik. Yolumuz nə qədər neft çıxarmağa imkan verirsə hökumət çalışıb o qədər neft buraxmalıdır. Ancaq neft ixracına müsaidə verilirəkən nəzarətdə heç baxılmır ki, görək izn istəyən adam həmişə bunun alış-verişini neft xəstəliyi kimi bir xəstəlik olub Azərbaycanı tutmuşdur. Tacir, doktor, müəllim, xülasə hər kəs bu alış-verişlə məşğul olub və müsaidə istiyor. Ticarət nəzarəti də hər istəyənə bilətəhqiq və tədqiq izn veriyor. Böylə tədqiqsizlik nəticəsindədir ki, müşahidə etdigimiz üsulsuzluq çıxıyor. (Alqış).

**“Azərbaycan”,
12 şubat (fevral) 1919, №112**

Tənvir – işıqlandırma
Kən – qazıyan, sökən
Diyun – vəzifələr, borclar
Təkul – qaçma
Münfəridən – tək-tənha
Təhmil – yükləmə, şamil etmə
Nəməkbəhəran – duz-çörək itirən
Sərəb – susuz çöldə yer üstündə yığılan buxarın uzaqdan su kimi görünməsi
Həml – aid etmə, həvalə etmə
Ənva – müxtəlif
İrtikab – pis iş
Rəcə – ümid, arzu
Məəda – qeyri, başqa

Niyə gediyorlar?

Bu sayımızda oxucular Behbud xan Cavanşir ilə Əbdüləli bəy Əmircanov cənablarının firqədən istefa edib getdiklərini oxuyacaqlardır.

Firqədən gedənlər yalnız bunlar deyildir, başqa gedənlər də var, doktor Xosrov bəy Sultanov ilə Teymur bəy Makinski dəxi firqədən gedənlər cüzdəndirlər.

Bu zatlar firqəyə əvvəldən deyil, sonradan qoşulmuşlar idi.

Bu gedişlər yalnız bir neçə şəxsin gedişini göstərmiş olsaydı, biz ondan qətiyyətlə bəhs etməzdik. Fəqət bu, həyatı-şəxsiyyətimizdə az-çox mühüm bir mövqə işğal edən zətlərin firqədən getmələri ilə bərabər "Müsavat"dan bir çox adamlar getmişlər ki, yuxarıda ismləri zikr olunan zəvat onların birer nümunəsi (tipi) və aqilləridir.

Sultanovlar, Cavanşirlər və digərləri firqədən gedərkən kəndilərlə bir qism xalqı, müəyyən bir sinif və məslək əhlini təmsil edirlər, buna görə dəxi bu gediş adı mənasından ziyadə ictimai bir mənanaya malikdir. Bu mənanın nədən ibarət olduğunu anlamaq üçün əvvəlcə "Müsavat" firqəsinin nə təbiətdə bir firqə olduğunu anlamaq lazımdır.

"Müsavat" milli-demokrat firqəsidir. Bu firqə xaricə qarşı millətçilik, daxilə qarşı xalqçılıqdır. Nə qədər ki, firqə vahid Rusiya şəraitində daha sonra Zaqafqasiya siyasiyyət keşməkeşlərində milli bir idealın hüsnü üçün çalışırdı, bir takım şəxslərlə siniflər bu mübarizədə Müsavata tərəfdar idilər. Bu tərəfdarlardan bəziləri Müsavat ilə təşriki-məsai olmuş, onunla ittifaq yapmışlardı. Onuncu nömrə siyahı daxilindəki bitərəflər bu qəbilədən idilər. Bunların ən rəngli, eyni zamanda da pakizə nümayəndəsi İsmətli xan Xoyski idi. Əvvəldən də firqəyə girmədi, bu gün də firqədə deyildir.

Fəqət bəziləri "bitərəf"liyə kifayət etməmiş, firqəyə qeyd olunmuşlardı. Firqədən sayılıyolar idi. Bu kərə firqədən çıxan əfəndilər də onlardandı.

Bunlar Azərbaycan istiqlalı bir fəaliyyət almağa başlarkən artıq Müsavatdakı yerlərini ham soyuq, ham da lıkanlı görməyə başlamışlardı. Çünki firqənin xarici proqramını qurtarib yavaş-yavaş daxili proqramı tətbiq edilmək lazım gəlirdi. Xalqın haqqını tanımaq sırasıydı. Sözdə deyil, işdə tanımaq vaxtı gəlmişdi.

Təbii bir surətdə təyini-məslək etməmiş olanlar təbii ki, firqə ilə dözərtirliyə başladılar.

"Düzərtir"lərdən birisi qayət səmimənə olaraq etiraf ediyordu ki:

"O vaxt Müsavat milliyət əsasını müdafiə edən ən qüvvətli bir firqə idi. Biz o vaxt üçün bu firqənin məsləkini doğru görürək kəndisini qüvvətləndirmək üçün oraya yazıldığımız. Fəqət şimdiki doğrusu biz görürük ki, Müsavat sola doğru gediyor. Bu isə bizim nöqtəyi-nəzərdən məmləkətin həli üçün faydalı deyildir. Onun üçün də firqədən getməgimizlə müvazinəyi düzəltmək istiyoruz".

Bu, olduqca doğru və əgər istərsəniz səmimənə bir etirafdır. Bu etiraf "niyə gediyaorlar?" sualına nə qədər aydın bir cavab veriyor.

Bu cavabı əxlaqi-siyasiyyədə müşküləşənd olanlar bəlkə də kiçik bir təbəssümlə qarşılarlar. Fəqət bununla bərabər qəbul etməlidirlər ki, cavab ən doğru bir cavabdır.

Əvət, gediyaorlar – çünki onlara bir qalib yalnız bir zahir lazım idi. Halbuki Müsavatın ruhunu dərk etmiş olan firqəçilərə yalnız qalib deyil, ruh dəxi lazım idi.

Biz istiqlal, muxtariyyəti, millətini hürriyyətini yalnız bir əd üçün və yaxud qüvvət sahiblərini məsnud qılmaq üçün istəmiyorduk. Bizim məqsudimiz türk demokratiyasının xilasını, Azərbaycan xalqının hürriyyəti idi. Bizim üçün proqramımızın bütün maddələri bir dərəcədə əziz və müqəddəs idi.

Biz səflərimizdə bizimlə yolu başa qədər getmiyəcəklər olduğunu pək əla bilirdik. Bilirdik ki, bizimlə yarı yola qədər gələnər də axıra qədər varanlar da olacaq. Axıra qədər bizə yoldaşlıq edənləri biz heç bir zaman gözü sağda qalanlar arasında arama-

dıq. Biz xalq firqəsi olduğumuza, mənzili-məqsudə dəxi həqiqi xəlqçilərlə bərabər olaraq gedəcəgimizə hər zaman inanmışsız, bu imanımız hər zaman biza rəhbər olmuş, bu rəhbərlik sayəsindədir ki, türk demokratiyası Müsavatı bir dost kimi tələqqi etmişdir. Bizdən gediylər onlar ki, demokratiya ilə yaxın bir dostluqda bulunmaq təbiətlərinə uymaz. Bizdən gediylər onlar ki, səflərimizdə bulunmaları firqəyə "xan və bəy firqəsi" deyirtməyə bir səbəb təşkil ediyordu.

Mühafizəkar burjuva ilə mürtəcə feodallar "Müsavat" radikalizmi ilə demokratiizmini əlbəttə ki, çökəməzlərdi, onlar ya gərək firqəyi özlərinə çəkə idilər, yainki firqədən çəkildilər.

Təbii idi ki, ikinciyə nail olacaqlardı, oldular.

İmanı naqis olanlar firqələrdən gediylər.

Pək ola ediyolr, getsinlər firqə səflərində imanı naqis olanlar nə qədər az olursa firqənin imanı o dərəcədə kamil olur.

Zatən böylə bir təzkiyəyi-nəfis üçün dəgilmə idi ki, firqə Azərbaycan Məclisi-Məbusanında tamamilə müstəqil bir fraksiyon təşkil elədi?!

M.Ə.Rəsulzadə
"İstiqlal" qəzeti, 14 şubat (fevral) 1919, №2

Bu günün məsələsi

Bakı əfkəri-ümumiyyəsi, bilxəssə şəhərin türk qismi əndişələr içindədir.

Bığəraxovun otryadı buraxıldıqdan sonra hər kəs düşünüyordu ki, artıq bu məmləkət şübhəli qüvvələrdən xilas olacaq.

Fəqət öylə olmuyor. Bığəraxov əvəzinə Prejevalski oturuyor. Bir yandan "likvidatsiya" gediylərsə də, digər yandan "zəpis" gediylər. "Dobrovolçeski armiya"ya könüllü yazılıylər. Könüllü yazılanlar da əksərən ermənilərdi.

Bu könüllülər şəhərin mərkəzində, meydanlarında məşq ediyolr. Bu surətlə xəlq arasına həyəcan düşüylər. Hər kəsi əndişələr gətürüylər.

Həqli olaraq "yarın nə olacaq?" – deyə düşünüylər.

Bir tərəfdən də Denikin ordusunun nümayəndəsi şəhərimizə gəliylər. Nə yapıylər, nə yapıylər, bilmıylər. Bu qədər biliylər ki, Denikin ordusu bolşeviklər ilə mübarizəyi unudub da "asi" Qafqasiya millətləri üzərinə çökmək niyyətinədir. Gürcüstan təhdid olunuyor. Dağıstana qarşı hərəkət başlanıylər.

Böylə bir zamanda əcəbə, Azərbaycanın paytaxtında toplanan bu qüvvətlər nədir? – deyə hər kəs pək həqli olaraq düşünməzmi? Əlbəttə, düşünlər.

Hər kəs böylə təbii olmayan bir hərəkət qarşısında tələş edər.

Bir zamanda ki, ingilis komandanlığı Azərbaycanda yeganə bir hökumət olaraq ancaq Azərbaycan hökumətini tanımışdır, öylə bir zamanda burada başqa, bizi tanımayan və biza düşmənənə bir fikir baslayən qüvvələrin toplanması, əlbəttə ki, təbii görülməz!

Bir zamanda ki, bütün firqələrlə bərabər erməni milli komitəsi dəxi Azərbaycanın haqqını tanıyaraq Məclisi-Məbusanə nümayəndələrini və hökumətə vəzirlərini göndərmək üzrədir, bir zamanda ki, Ermənistan ilə Azərbaycan arasında münasibəti-siyasiyyə başlıylər, erməni əskərlərinin təkrar könüllü yazılmaları və bir təkim əskəri qitələr təşkil edib də şəhərimizdə mövcud kazarmaları tutmaları son dərəcədə qeyri-təbii bir haldır. Bu ha-

İn qeyri-təbii olduğunu daşnaksakanların qəzetəsi olan "Vper-yod" qəzetəsi dəxi etiraf ediyor. O, öz yanında zavallı işsiz qalan erməni əməllərinin gününə ağılyor, diyor ki, onları "başqa yola göndəriyorlar". Anlatıyor ki, işsiz erməni əməlləri iş bulamıyor. İvlərinə gedə bilmiyorlar, çarəsiz qalıb da bir parça çörək üçün könüllü yazılıyorlar. "Kim bilər harada, bəlkə bolşeviklərlə, bəlkə də dağıstanlılarla olacaq müharibədə öləcəklərdir".

Demək ki, erməni məhfilləri də bu halın qeyri-təbii olduğunu dərk və etiraf ediyorlar, fəqət dəlilləri başqadır. Köhnə dəlil və sübutlardır.

Fəqət bən zənn etmiyorum ki, Azərbaycan hökuməti erməni işsizlərini kəndi paytaxtından təmizləmək üçün lazım gələn tədbir görməkdən imtina ələsin. Və zənn etmiyorum ki, "Amazasp" kibi general "işsizlər" cərgəsində hesab olunsun.

Dəlil və sübutlar əskidir. Əcəbə, köhnə tarix təkrar edil-məsin!...

Hökumət bu xüsusda göz-qulaq olub bəsirətlə hərəkət etmə-lidir. Bir an əvvəl evlərinə gedəcək erməniləri yola salmalıdır. Və hər növ bəhanələrini kəsmək üçün nə etmək lazım isə etməlidir.

Eyni zamanda da ingilis komandanlığından tələb etməli-dir ki, biza qəti və ciddi təminat versinlər, görək bu toplanan könüllülər kimdir, nə üçündür. İstəməlidir ki, burada Azərbaycanın paytaxtında Azərbaycana sadiq olmayan heç bir qüvvət bulunmasın. Qərribədir Azərbaycan paytaxtında Azərbaycan əskərindən başqa hər növ əskər vardır. Buna bir intəha vermək lazım.

Böylə bir təbii tələb qarşısında bitərəf ingilis komandanlığı da bir söz deməz.

Bir an əvvəl Azərbaycan əskəri şəhərimizə daxil olmalıdır. Bu xüsusda hökumətin əsas etibarlı qərarı olduğunu biliyoruz.

Fəqət cəmaət dördgözlə gözlüyor.

Nərədə əskərlərimiz!

Qoy hökumət bir tərəfdən öz qüvvətimizi buraya gətirsin, bir tərəfdən işsiz adamları şəhərdən əzəlsin. Bir tərəfdən də işsiz-lərə bir növ "iş" tələsi olan könüllü əskər təşkilatının təhə-

mül olunmaz bir hal olduğunu isbat ilə lazım gələn tədbirlərdə bulunsun.

Əfkəri-ümumiyyə bunu istiyor. Əhalinin əməniyyət və qəlb ra-hatlığını istəyən qüvvətlər isə hər şeydən əvvəl bu tələbə etina etməlidirlər.

İştə bu günün həll olunacaq məsələsi!

M.Ə.

"Azərbaycan", 17 şubat (fevral) 1919, №115

Azərbaycan Məclisi-Məbusanında 10-cu iclas

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin – Bir məsələ üzərində çox mübahisələr edildi. Bən də istər-istəməz nitqimi o məsələyə qaytarmağa və cüzi də olsa ondan təkrar bəhs etməyə lüzum görürəm. Çünki arada bəzi suyi-təfəhhüm vardır: onları izah etmək məcburiyyətindəyəm. Ağamalı oğlu türklər haqqındakı danışıqda müsavətə də əlaqədar tutdu. Keçən nitqimdə bən sosialistlər türklərin düşmənidir deməmişdim. Bənim sözlərimdən böylə bir mənə də çıxarılamazdı. Fəqət möhtərəm Əhməd Pepinov cənabları kəndi nitqlərində uzun-uzadı bu xüsusda bəhs edərək hətta alicənab türk şairi Məhəmməd Əmin bəy cənablarının qəlbinin tərcümanı olaraq qəlbinin ən dərin guşələrindən qopub gələn hissiyyətlərini misal gətirib o möhtərəm şairin sərih vicdanına sığınaraq kəndilərini müdafiəyə qalxmışdı. Fəqət buna hacət belə yoxdu. Çünki sosialistlər xəlq tərəfdarı olduqları üçün heç bir millətə düşmən olmadıqları kibi türklərə də düşmən olmazlar. Zətən böylə olmasaydı sosialist də olmazdılar. Bütün dünyə beynəlmilliliyyətini müdafiə etməzlərdi. İştə bu nöqtəyə-nəzərdən əfkar və səmimiyyətlərinə bütün mövcudyyətimlə qətiyyənlə inandığım sosialistləri bu fikirdə təsvir etməzdim. Fəqət ortada bir yanlışlıq görülüyor ki, bu da türklərin dəvət edilməsi məsələsindədir. Əvət, bir millət müşkül vəziyyətdə qaldıqda bir qonşusuna müraciət edər, yardım, imdad istər. O qüvvə təbii o millətin fəhlə və əkinçiləri degil, mütaşəkkil və müntəzəm əskəri olacaqdır. Bu surətlə bir qüvvə tələb edilirsə, ərz etdigim vəch üzrə o qüvvə türk millətinin əkinçi, yaxud başqa bir sinfi degil, ancaq o millətin hökumət və müntəzəm qüvvəyi-əskəriyyəsinə çağırmaqdan bəhs ediliyor deməkdir. Əvvəla, türk qüvvəsini buraya cəlb üçün hökumətə təhrirən müraciət olunduqda "Müsavət" degil, sosialistlərdən Əhməd Cövdət də bənim ilə bərabər haman kağızı imza etmişdi. Ağamalı oğlunun dili topuq çalçala söylədigini yanlış nitqinə görə degil "Hümmət" firqəsinin

Tiflisdə nəşr olunan "Probujdniye" qəzetəsində türklərin Azərbaycana çağırılmasını "Müsavət" tərəfindən bir xəyanət kibi tələqqi edərək durmasından dolayı bu örtülü məsələnin bir dəfəlik üstünü açmağa məcbur olduq. Çünki vaxt gəlmişdir, biz bu vaxtı qaçırmayaraq üzərində xəyalilə cynanılan əfkarımızı və nöqtəyi-nəzarimizi xəlqə, Azərbaycan əhalisinə, hətta bütün dünyaya elan edəlim ki, əvət, türkləri Azərbaycana biz çağırdıq, bu fikrimizlə də millətimizə faidə təmin etdik və bu çağırmaqlığımızdan qətiyyənlə pəşiman degiliz. Hətta heç bəgənmədigimiz "İttihad və Tərəqqi" hökuməti idarəsindəki qüvvəyi çağırdıq. Lakin Türkiyəyə Sultan hökumətini, cümhuriyyətni, yaxud başqa bir təzvi-idarəmi lazımdır? Burası əsaslı bir məsələdir. Biz hələ iki yarım quberniyalıq Azərbaycana idarə etməkdən aciz ikən ələmsümul bir məsələdən bəhs etməyin bə məkanındır, nə zamanı. Əhməd bəy cənablarının buyurduğu və şəiriyyəti sübut gətirdigi Məhəmməd Əmin bəy cənabları döyüşkən türk millətinin kəndlərinin halına ağılamaqla bərabər kəndisi də eyni zamanda Məclisi-Məbusan əzasından biridir və lazım bilsəydim ərz edərdim ki, Əhməd bəyin oxuduğu şeirləri də şimdiki hökumətə degil, Əbdülhəmid istibdadı əleyhinə yazmışdır və Əhməd bəyin bəyənənədigini hökumətin icraatını təsvib ediyor.

"Azərbaycan",
18 şubat (fevral) 1919, №116

Hər sözə aldanmayalım

Parlaman iclaslarında danışılan sözlər hala küçələrdə davam etdiriliyor.

Əhali arasına min cürə həvadis yayıyor, min araqızıdırıcı sözlər söylüyorlar.

Keçirməkdə olduğumuz bu kibi zamanlarda, bir zamanda ki, parlaman və hökumət ənvai-müşkülət içindədirlər. Bir zamanda ki, hökumətimiz, istiqlalımız var deyə ciddiən xətirçəm olmaq halında olmadığımızı aqlı şey kəsən məktəb şagirdləri belə təsəvvür edə bilirlər. Bir zamanda ki, xəlx içərisindən çıxma həmiyyətənd bir piri-salxordənin dediyi kibi “südüün üzü hala qaymaq tutmaqdadır”, bir zamanda ki, bir dəstə müqabil bir düşmən qarşısında, bir zamanda ki, yeni qurulmaqda olan dövlətlər degil, əsrlərdən bəri böyük bir dövlət həyatı ilə yaşamış olan dövlətlər, millətlər belə zamanın təqətfərsə ağırılıqları altında inildiyorlar, böylə bir zamanda həmiyyəti, qeyrəti və bundan əvvəl hüsn və idrakı olan bir azərbaycanlı hər sözə aldanmamalı, hər eşitdiyinə inanmamalıdır.

Nəçə gündən bəridir şəhərə bir küy salmışlar, horkəsədə hökumətə, vəziyyəte qarşı bir şübhə və etimadsızlıq hissi oyatmışlardır. Xəlxə yerindən oynadaraq nümayişlər etməyə belə meyl etdirənlər, təhrik edənlər olmuşdur.

Burada başqa qoşunlar yığışır. Ermənilər könüllü yazılıyor. Kazarmaları, evləri tutuyorlar. Buna da hökumət etina etmiyor, gözə qoymuyormuş.

Bizi satıyorlar, evimizi yıkıyorlar, mart günləri gəliyor, həp yatıyorlarmış.

Yüngül əllərdən, kiçik ağızlara atılan bu sözlər gündə bir rəng və bir əlavə ilə ortaya çıkıyor, xəlxə həyəcana veriyor.

Fəqət xəlx düşünməlidir. Bilməlidir ki, şübhə hər həqiqətin anası olsa da daima kəndi etimadkərdələrini, müqəddəratını tapşırılmış olduğu həyətə, adamları suyi-zənn altına almaq, onlara inanmamaq da doğru bir hərəkət degildir.

Zənn ediliyormu ki, küçənin geyri məsul adamları və yaxud tənqidçilərinə gəyət fəna bir şəkildə küçələrdə çıxaran bəzi “millət dadxahları” tənqid edənləri, bəğənmodikləri dövlət adamlarından, millət vəkillərindən daha ürək yanan, daha bəsirətli və daha iş bilən olsunlar?!...

Küçə münəqqidləri ilə cəməət küyləyən əfəndilər, əksərən cəsur və dərbin olmaqdan ziyadə qorxaq və kütbəyn olanlardır.

Ruslarda bir təbii var ki, ona “obivatelşina” deyirlər.

Türkcə ədəbiyyatda bunu “amiyano” – deyə tərcümə etmək gərəkdir. Amiyano düşüncələrə bir çox şeylər var ki, insan onları görürkən yerindən olmaya bilməz. Fəqət bir az diqqət olununca baxarsınız ki, pək də xoflanacaq bir hal yoxdur.

Bizim keçirməkdə olduğumuz kibi müşkül zamanlarda nöqsən gördüyümüz cəməət işlərində hökumətə zor gəlmək kibi həm fəidəli, həm də zərərli bir hal təsəvvür etməyiniz.

Öylə zamanlar var ki, hökumətin əfkəri-ümumiyyə tərəfindən təzyiq edilməsi mətlubdur. Bu təzyiq hökumətin bəsirətini açar, gərəcəyi təşəbbüslərdə kəndisinə xidmət edə bilər. Bu şərtlə ki, bu təzyiq hüsn-niyyətlə hökuməti irşad qəsdilə olsun.

Yoxsa öylə bir təzyiq də var ki, hökuməti rüsvay etmək, düşürmək üçün olur. Yerinə görə, zəmana görə bunun da bəlkə fəidəsi ola bilər.

Fəqət keçirdiyimiz zaman kibi vaxtlarda bu ikinci tədbirin hər zaman fəlakətlərlə nəticələndiyi təcrübələrlə görülmüşdür.

Bir kərə mart hadisələrini xatırlayınız. Martdan əvvəl bəşevkilərlə – daşnakların hərəkəti o zamanki müsəlman idarələri, müsəlman firqələri, “Müsəvat” ilə sair müəssisələrə məlum degilmidi?...

Əlbəttə ki, məlum idi. Məməfə onlar sikkənin o biri üzünə də əşinə olduqlarından həqiqi qüvvətlərin tənasübünü ölçmək imkanında olduqlarından, təbiri-məxsusla, idarəyi-məsələt ediyor, müsəid bir günün gəlməsini gözləyərək bir növlə müdərə və rəftar ediyorlardı.

Halbuki əmmamələrini əllərinə götürüb küçəyə çıxanlar, məntiqə degil, boğazlarına güc verənlər, milli idarələrin təvsi-

yəsinə, “Müsavət”ın iltimas və ricasına, onların sükun və etidala dövətədicə bəyannamalarına baxmayaraq məhud “ultimatum”u yazdırdılar. Sonra da zəbt və rabitan çıxmış cəmaati saxlaya bildilər. Olan oldu. İstənilməyən nəticə alındı.

Bu təcürbəyi xətrdə saxlamalıyıq. Hər zaman hissiyatımız cuş edərəkən, cuşa gələn hissiyatımızı boşuna sərf etməyib, kəndimizi zəbt etməliyiz. Həyəcan, gələyən və üsyanımızı daima mütənzim bir surətdə işlətməliyiz.

Bu intizamı isə bizə yalnız bir şey verə bilər: hər eşitdigimizə inanmayıb, hər rəhbər ardından getməmək!

Qailə degil, qövlə bax, yəni danışana degil, danışığa bax – deyə siyasətdən başqa hər xüsusda gəyət doğru bir düstur vardır. Fəqət siyasətdə, yəni dövlət və cəmaət işində isə yalnız danışığın ürəyə sinən olduğu bəs degildir. Lazımdır ki, danışarın etibarını, həmiyyəti, qeyrəti və hər şeydən əvvəl keçmişini bəlli olsun.

Nəticəsi şəxsə degil, bütən millətə, xeyri və ya zərəri bir dəstəyə degil, böyük bir cəmaətə, bir millət və ya dövlətə toxunacaq işlər üçün “qailə degil, qövlə bax” düsturundan ziyadə “qövlə də, xeyrə də bax” düsturu daha doğru və daha salim bir düsturdur.

Əvət, vətəndaşlar, müşkul bir mövqedəyiz. Mövqemizin müşkilliği yalnız əngəllərimizin çoxluğunda degildir. Bizi hidayət edənlər, bizə yol göstərənlərin çoxluğu da müşkilatımızın bu yükünü təşkil etməkdədir.

Bilsəniz ki, bu zavallı məmləkət nə qədər intriqalara, nə qədər propağanlara məruzdur. Bu propağanlardan hankının məmləkət fəidəsi və millət dərdilə söyləndiği, hankısının qərəz və mərzələ ərz olunduğunu bilmək, seçmək gərək. Onun üçün də yalnız danışığa degil, danışana da diqqət etməli, həm qövlə, həm də qailə baxmalıdır!

Çunki “söyləyəni” degil, “söylədiyini” tövsiyə etmişlərsə də, həqq sözlə batil məqsəd örtənləri də göstərmişlərdir.

M.Ə.Rəsulzadə

“Azərbaycan”, 19 şubat (fevral) 1919, №117

Piri-salxordə – yaşlı, qoca
Müqabil – qarşı, qarşıqlıq
Taqqəfərsə – taqqətsiz, taqqətyorucu
Ənva – növlər
Dədxah – fəryada çağırən
Amiyana – avamcasına
Məhud – öhdəyə götürülmüş
Qail – deyən, söyləyən
Qövl – söz, danışiq

Getsinlər, gəlsinlər

Keçirdiyimiz haftanın zehinləri işğal edən ən böyük məsələsi heç şübhəsiz ki, bir takım bizi tanımaq, bilmək istəməyən yabancılardan əskəri qüvvələrin təşəkkülü məsələsi idi.

“Dobrovolçeski” ordunun burada adamlar yığılması, bunlar tərəfindən yığılan adamların əksəri ermənilərdən təşəkkül etməsi, bu əskəri qüvvələrin şəhərimizdə mövcud olan müxtəlif binaları tutmaları haqqı olaraq türk cəməti həyəcana gətiriyor, hər kəs yarınki günü düşünməklə vadar eliyordu.

Pək haqlı olaraq firqəmizin rusca nəşr elədiyi “Naş put” qəzetinin ilk nömrəsində hökumətdən tələb olunuyordu ki, bir an əvvəl bu qeyri-təbii halın ortadan qaldırılması üçün ciddi tədbirlər görsün. Qoymasın ki, burada Azərbaycanın paytaxtında bizi tanımayan əskəri qüvvələr otursun, bizə badalə qursun, mart hadisəsini təzələsinlər.

Əfkarı-ümumiyyəyi təhyic edən bu məsələ xüsusunda hökumət rəisi Fətəli xan Xoyski cənabları parlamanın səşənbə günkü iclasında növbədən xaric olaraq vəqə olan bəyanatında hökumətin bu məsələ hüzurunda nə kibi tədbirlər görmüş olduğunu bəyan elədi.

Hökumətin bu xüsusda general Tomsona yazdığı məktub ilə aldığı cavabı məktub hökumətin şanına layiq bir surətdə qələmə alınmış bu kibi hallarda göstərilməsi lazım gələn bir əzm və ciddiyyətlə yazmışdır.

Nəticə dəxi hasil olmuşdur. Burada Azərbaycan hökumətini tanımayan bir əskəri qüvvət qalmayacaq. Burada hökumətin razılığı olmadan heç bir könüllü əskər təşkilatına müsaidə ediləməyəcək, dobrovolnu əskəri qüvvə beş gün zərfində şəhərimizi tərk edəcəklər. Bu əskərlər tərəfindən tutulan binaların qısa bir zamanda 3-4 günün içərisində boşalacaq.

Bizə qarşı vəqə bulan düşmənlərin hərəkətlərilə məruf olan erməni general Amazasp 3 gün içərisində şəhərimizi tərk edəcək.

Hökumətin bu xüsusdakı izahatı o dərəcədə əfkarı-ümumiyyəyimizin gözələdiyi izahat idi ki, firqə fərqi olmadan məbusların

həttə hər nə surətlə olursa-olsun bu hökuməti düşürəcəyinə and içmiş olan Qarabəyli Qara bəyin alqışlarını belə qazandı.

Təskinamız məlumatını verdikdən sonra hökumət rəisi, fəqət bununla bən sizin başınız altını yastıqlamaq istəməm – dedi, öylə bir zamanda biz ki hər vəqət sərvoqət, sərhesab olmalıyıq – deyə ehtiyatımızı, şürutini əldən verməməyi tövsiyə etdi.

Fəqət bu tövsiyyəyi biz bir əks-ədə olmaq üzrə hökumətin özünə atf etmək istiyoruz. Qoy hökumət başının altı yastıqlanmasın.

Azərbaycan Məclisi-Məbusanında dobrovolçeski armiyanın burada durmasına qətiyyətin müsaidə ediləməyəcəyi bir armiya qüvvəsinin bir an əvvəl şəhərimizdən izalə olunacağı haqqında təminat alındığı haqqında izahat verilməkdə bu armiyanın rəsmi nümayəndələri olan general Prejevalski Kaspi dənizindəki əskəri matrosların iclasına qarşı verdiyi bəyanatında baxmalı ki, ku nə söylüyor, general diyor ki:

“Dobrovolçeski armiyasının Soçi-Petrovsk xəttində aşağı endirilməyəcəyi haqqındakı şaiənin əsaslı degildir. Buna görə də Bakı, Kaspi flotunun əsəl hərəkəti olmaq üzrə qala bilər.

Qafqasiyə ərazisi üzərində təşəkkül edən kibi hökumətlərə gəlincə, bunları bəzər əmri-vəqə olaraq qəbul etməlidir. Azərbaycan ilə Dağıstan hökumətləri burada Rusiya qüvvəyi-əskəriyyəsinin sadə pozlaması əleyhində olmaqla qalmayıb bilokə bu əskərlərin təşkilatına belə mane və əngəl olmalıdırlar”.

General Prejevalski bu sözü söyləmiş, əcəbə, yalanını söyləmişdir. Fətəli xanın parlamentdəki izahatına nəzərən söyləməliyiz ki, yalandır. Zira bunun doğru olması qətiyyətin təsəvvür olunamaz. Ehtimal ki, bu vəqətdə qədar sıxışdırılmadıqlarını görən generallar kəndilərindən ötrü böylə bir müsaidə mənası çıxarmışlardır.

Bu xüsusda hökumətin nəzər-diqqətini cəlb ediyoruz. Bəsirətli olmalıdır ki, aldığımız vədlər hamı yerinə gətirilsin, bizi tanımayan dostumuz o olmadıqları mühaqqəq olan qüvvətlər buradan getsinlər.

Fəqət iş yalnız onların getməsilə qurtarmır. Onlar getsinlər. Fəqət bizimkilər, bizim istəklilə əskərlərimiz də gəlsinlər!

Bu nasıl paytaxtdır ki, öz əskərindən başqa hər əskər vardır.

Vəqətdir ki, gənc Azərbaycanın gənc əskərləri kəndi paytaxtlarında olsunlar. Onların burada bulunması Azərbaycan istiqalının şərhadından olmaqdan ziyadə paytaxtımızın təbii həyatı nöqtəyi-nəzərindən dəxi lazımdır.

Şəhərimizdə bulunan ingilis komandanlığının ən böyük vəzifəsi Bakının əmniyyəti və əsasıyını ixlas etdirməkdir. Burada siyasətçiliklə məşğul olan hökuməti tanımayan müsəlləh qüvvələr əvəzinə bu məmləkətin kəndi bətnindən çıxan, xəlq oğullarından təşəkkül edən, şəhərlərlə, topraqla qan-can və milli bir iman ilə mərbut olan bir ordu qitəmətinin bulunması şübhəsiz bir işdir ki, əmniyyət və əsasıy işinin paydar olmasından ötrü böyük zamindir.

Azərbaycan paytaxtının səlaməti, əhalisinin əmniyyət və əsasıyını şübhəsiz ki, müntəzəm Azərbaycan alayı hər qüvvətdən daha səmimi və daha ciddi bir surətdə müdafiə edər.

Hökumət bizə bu xüsusda da ümidlər veriyor. Əskərlərimiz gələcək diyor. Əvət, gəlsinlər. Bütün paytaxt əhalisi ilə bərabər biz də onları, o istiqalımızın fəsih və bəliğ dəlillərini dörd gözle bəkliriyoruz.

Əvət, getsinlər bizi tanımayan şübhəli qüvvətlər, gəlsinlər millətin pərvərdə eladığı əmniyyətli əskərlər!

M.Ə.Rəsulzadə

"İstiqlal" qəzeti, 26 şubat (fevral) 1919, №3

Təhyic – həyəcana gətirilmə

Ətf – yönəltmə

Kuy – səmt, tərəf, istiqamət

Hökumət niyə istefa etdi?

Parlaman üsuli ilə idarə olunan məmləkətlərdə hökumətin istefası, kabinə böhranları müxtəlif şəkillərdə ola bilər. Parlamanın etimadını qazanmayan bir hökumət haman istefa edər, yerinə başqa bir kabinə təşkil olunur. Bəzən də olur ki, parlaman ilə itilafı çıxan hökumət cəməəlin kəndisinə vəsitəsilə olaraq mürciət eylər, bu halda məclis buraxılıb təzə intixablar təyin olunur. Yeni gələn məbuslar əski məbusların nöqtəyi-nəzərində durarlarsa, o zaman kabinə qalar, yoxsa artıq hökumətin dağılması icbari olur. Parlamentarizmin bu cəhəti yalnız şəkli hökumətləri və qanun əsasları təyin etmiş olan məmləkətlərdə tətbiq oluna bilər. O məmləkətlərdə ki, hökumət ilə məclis arasında cümhuriyyət rəisinin şəxsi müvazinəci bir amil olmaq üzrə bulunur.

Bizdə isə hal böylə degildir. Cümhuriyyətimiz dəxi rəis intixab ələməmişdir. Hər nə qədər parlaman rəisi cümhuriyyət rəisi yerini görür kibi isə də sözün məna-yi-tamili bu hüquqa malik degildir. Parlaman rəisi olmaq hesabla o qüvvəyi-təşriyyətin (yəni qanun qoyan məclisi-məbusanın) tabelidir. Hər nə qədər hökumət rəisini dəvət ələmək ona məhvəl olunmuş bir haqq isə də məclis fəsx edib də yeni seçkilərə dəvət ələmək haqqi kəndisinə verilməmişdir.

Bu halda Azərbaycan cümhuriyyətinin qanun əsası tədvin oluncaya qədər hökumətin qalması və ya düşməsi yalnız məclisin etimad və ya ədəmi-etimadına bağlı bir məsələdir. Hökumətin məclislə münəqişəyə girib də davanın həlli üçün üçüncü daha səlahiyyətdar bir qüvvətin hökmlüginə mürciət ələməyə imkanı yoxdur.

Bu nöqtəyi-nəzərdən baxılınca Fətəli Xan hökumətinin istefası ciddi bir səbəbdən, hüquqi bir ələt üzündən iləri gəlməmiş, deməkdir. O halda istefanamədə göstərilən zahiri səbəb, hökumət rəisinin xəstəliyidir.

Biz buna zahiri səbəb diyoruz. Çünki batini səbəb başqadır. Bu səbəb hər nə qədər şəklin mövcud degilsə də, parlaman firqələrinin son sorğu münasibətilə göstərdikləri zehniyyət onun ruhan mövcud olduğunu pak ələ hiss etdirməkdədir.

Məlum idi ki, hökumət müxtəlif fırqə və qruplardan təşəkkül edən parlamanımızın "İttihad" xaricində olaraq bütün fraksiyalara istinad ediyordu. Fətəli Xan bir çox ısrar və ilhahlardan sonra bir fırqə mənsubu deyil, bir şəxs olmaq etibarını ilə hökumət riyasətini qəbul edib kabinetini də kəndisi bildiyi kibi təşkil eləmiş, fırqələr isə bu xüsusda hökumətə adətən "kart-blans" vermişlərdi.

Fəqət getdikcə hökumətə verilmiş olan bu etimad parlaman fırqələrinin əksəriyyətindən ötrü kövsəməyə başladı. Fırqələr fırqə mənafeini kənara ataraq böylə bir zamanda parlamanda qüvvətli bir mərkəz vücuda gətirmək niyyətilə bir qədər olsun xüsusiyyətlərini fəda etmiş ikən getdikcə siyasilikdən ziyadə əhalinin fikrinə qapılaraq tənqiddə başladılar. Nəhayət, pusquda duran "İttihad" daşını çiyindən çıxardı. Hökuməti vurdu. Bu zərbənin təsiri ilə solda duran sosialistlərin də tənqid eləmək həvəsi gəldi. Dövlət nöqteyi-nəzərində duran yalnız bir "Müsavat" fırqəsi qaldı. Bitərəflər, Əhrar daxi şiddətli davrandılar. Nəticədə hər nə qədər hökumət etimad rəyi qazandısa da, mövqei heç şübhəsiz ki, iyi mövqelərdən degildi. Fırqələr tənqid etmişlər, fəqət nəticədə çarəsiz qalaraq ədəmi-etimad göstərmişlərdi. "Həsən keçəl və ya keçəl Həsən" demişlərdi.

Halbuki məmləkətin ehtiyacı böylə çarəsizlikdən təhəmmül olunur bir hökumətə deyil, biləşərt etimad olunur bir heyətdir.

Bu nöqteyi-nəzərdən baxılırsa bu vaxtə qədər hökuməti tutan fırqələr arasındakı ixtilafı-nəzər kabinetinin deyil, parlaman mərkəzinin böhranını isbat edər.

Böhran parlamanın üzərindədir. Əgər parlaman fırqələri keçirdiyimiz zamanın əhəmiyyətini dərk edər də həqiqətən də sabit bir mərkəz vücuda gətirə bilirlərsə, o zaman sabit və qüvvətli bir hökumət vücuda gələ bilər.

Böylə sabit bir mərkəzin sola doğru və bir "İttihad"la vücuda gələcəyi parlaman fırqələrinin əksəriyyətinə məqbul görünürsə də iş hələ nəzəriyyətdən-fəaliyyətə keçməmişdir.

Bu xüsusda anlaşıla bilmək üçün vəziyyəti-siyasiyyətin nə kibi əsaslar daxilində etilaf etmək iqtizə elədiyini bilməlidir.

Bu xüsusda yarın.

M.Ə.

"Azərbaycan", 4 mart 1919, №128

Həsəb – vəzn, əvəzsiz

Tədvin – tərtib etmə, qanunları sistemə salma

Ədəmi-etimad – etimadsızlıq

İlhah – təkid etmə

Kart-blans – fransızca məhdudiyətsiz səlahiyyət

Təhəmmül – dözmə, səbr etmə

Hökumət niyə istefa halındadır

Dünki məqaləmizdə mərkəzlə solları ittihadından hasil ola-
caq sabit bir mərkəzin nə kibi əsaslar daxilində təşəkkül edə
biləcəyinin təhlilini bu günə vəd etmişdik.

Təşəkkül edəcək hökumətin tutacağı məslək zamanın iqtı-
zasına uymalıdır. Bu məsləkin "Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim"i
heç şübhəsiz ki, bütün türk fraksiyonevlərinin bəyannaməsində
kamali-sorahəllə söylənmiş istiqlal və müdafiayi-istiqlaldan ibar-
ət olmalı, ondan sonra isə istiqlal və hürriyyətimizi təhdid edən
qara qüvvətlərə qarşı əzm və cəzmlə mübarizə edə biləcək bir
məhiyyətdə olan ünsürləri bərişdirə bilməlidir.

Bu məqsədlə təşəkkül edəcək və bir an əvvəl Məclisi-Məbusan
toplayacaq, dövlət idarələrini ciddiyyətlə şəddirəcək, xəlqlə daha
yaxından əlaqədə bulunacaq bir hökuməti və bu hökumətin ar-
xasında duracaq ciddi bir əksəriyyəti şübhəsiz ki, yalnız sola
doğru təmayül edən bir mərkəz, bir koalisiyon vücudə gətirə
bilir. Müxalifət isə yalnız sağa münhəsir olur.

Fəqət bu əsası qəbul etməklə bərabər digər bir əsas da vüqua
gələcək etilafın zəminəsini təşkil etməlidir. Firqələr parlamən-
dəki qüvvətləri nisbətində hökumətə iştirak etməklə bərabər
kabinə rəisi haqqında şəxs etibarilə ittihad eleməli və onun
məsuliyyətini müştərəkən qəbul etməlidirlər. Eyni zamanda heç
bir firqəyə mənsub olmayıb da işgüzarlığı bütün etilafa gələcək
firqələrə məqbul olan bir-iki bitərəfin dəxi kabinəyə girmələri
münasib görülməlidir.

Bu surətlə təşəkkül edəcək bir kabinəyə artıq ona bəyani-eti-
mad etmiş firqələrə ehtiramı lazım, etimadı zəruri bir heyət kibi
tələqqi olunub heç bir müxalifətə baxmadan məmləkət gəmisini
sürülməlidir. Yoxsa firqə mənfəətləri, propağan məqsədləri iləri
sürürlür, ölçüyəgəlməz bir takım iddialarla meydana çıxarsa, o
zaman böhran hamam davam edib gedər. Böhranın davamı isə
məmləkətin mənafeinə heç də müvafiq deyildir.

Nə qədər ki, parlamən böylə sabit əksəriyyət əsasını vəz edə
bilməmişdir, nə qədər ki, firqələr öz aralarında anlaşa bilmə-

mişlərdir, o zamana qədər də hökumətin istefa halında qalması
təbiiidir.

Ümid edəlim ki, mülahizəsiz hücumları ilə hökumətin möv-
qeyini göstərən firqələr füzul təfriqçilik üzündən yeni təşəkkül
edəcək hökumət işini dəxi işkal etməzlər.

M.Ə.

"Azərbaycan", 5 mart 1919, №129

Şədd – sıxıb bağlama

Hazırlanan tətillə dair

Azərbaycan istiqlalı yolunda ən böyük iqdamatdan olmaq üzrə könüllü ordunun paytaxtımızdan çıxarılması və dava gəmilərinin tərkisilahlə eldirilməsi, vatanimizin aşkar və gizli düşmənlərinin xoşuna getməmişdir. Ona görə də bunlar amələ-fəhlə sinfini hayocana gətirərək ümumi bir siyasi tətillə çıxarmaq istiyorlar. Burada türk-islam fəhlə və əməli böyük bir rol oynaya biləcəyindən Türk Üdəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" firqəsi müsəlman qardaşlara xitabən bir müraciətnamə nəşr etmişdir. Vələnin salamətli və millətin istiqlalı üçün cəməəti anlatmaq niyyətilə bu müraciətnaməyi cəniblə qəzetimizdə dərc ediyoruz. İşlə müraciətnamə:

Millətdeşlər və yoldaşlar!

Şəhərimizdə axırıncı günlərdə bir neçə mühüm məsələlər oldu. "Dobrovolçeski otryad" adı ilə toplanan soldatlar şəhərimizdən getdilər. Dənizdə olan voyennə flot ingilislərə təslim oldu. Oradakı matrosları da Batuma göndəriyorlar.

Bu məsələlər ətrafında xəlf arasında, ələlxüs məsələlər arasında mən cürə xəbərlər çıxarıyorlar. Dobrovolçeski otryad da, voyennə flot da hamınıza məlum olan Biçeraxovun komandasında idi. Sonra Biçeraxov komandanlığından çıxdı. Bunun yerini Prejevalski tutdu. Biçeraxov da, Prejevalski də Azərbaycan hökumətinə dost deyil, ikisi də düşmən idi. Biçeraxovun müsəlmanlar əleyhinə nə qədər müharibələr etdiyini kim bilmiyor. Prejevalski dəxi Rusiya tərəfdarı və monarxist bir adamdır, Denikin adamıdır.

Bakıda bulunan rus əmələləri və bu əmələnin yol göstərən olan Rusiya sosialistləri vaxtilə Biçeraxovun, bu "demokrat" generalın qulluqdan xaric olduğuna çox təəssüf elədilər. O zaman biz Biçeraxov otryadının paytaxtımızdan çıxmalarını tələb elədigimiz zaman onlar buna zidd gediş, Biçeraxov adilə toplanan şübhəli adamların, bir takım aməzasplar əlilə toplanan halları

məlum köntüllülərin buradan getmələrində "demokratiya"nın təkyə etdiyi sütunun laxlanmasını görüyorlardı.

Doğrudur, Prejevalskini bunlar Biçeraxov kimi qəbul etmədilər, faqət Azərbaycan hökuməti və xəlqinin dobrovolçeski otryaddan hər nə cürə olsa da buradan çıxarılmalarını dəxi o şiddətlə istəmədilər.

Otryad Prejevalskiyə təbə olmuş, faqət voyennə flot əməli idi. Flotda olan matroslar nə Prejevalskini, nə ingilisi, nə də Azərbaycanı tanımiyorlardı. Halbuki pul almaq lazım idi. Pulu kimdən əlsinlər?

Bu məsələ idi:

Təklif edən olmuşdu ki, pulu Azərbaycandan əlsinlər, əmə onun qulluğuna getməyib rahat və sakit qəlsinlər. Bu təklifi guya Azərbaycan tərəfdarı olan Rusiya sosial-demokratları ediyordular. Diyordular çünki Azərbaycan zəlifdir, ona görə də flot onun əlində olsa zərəri az olar. Çünki onların nəzarətində Denikin böyük "bələ", Azərbaycan işə kiçik "bələ"dir. Bunun azını yol etmək əql işidir.

İngilis komandanlığı Azərbaycan millətinin və dövlətinin işlərlə elədiyi tələbinə görə Prejevalski otryadını buradan çıxartdırdı. Halbuki dənizdə kimsəyə təbə əməli istəməyən, hətta sosial-demokratların "kiçik bələ" deyə təvsiyə elədikləri Azərbaycana su orta da olsa təhəmmül göstərməyən silahlə gəmiləri Bakı bəndərində durmalarına təbii yad qala bilməzdi. Çünki şəhərin general qubernatorluğunu əhdəsinə çəkmiş olan Tomson xəlqin əməniyyətindən məsuldu.

Həm xəlfə qarşı, həm də Azərbaycan hökuməti ilə Avropa əfkəri-ümumiyyəti və öz hökuməti qarşısında cavabdehdir. İdə bilməzdi ki, Bakı bəndərində heç kəsi tanımayan və heç bir iş görmək istəməyən dava gəmilərinin durmasına səyüq baxsın. Bunun üçün şəhəri təhdid edən gəmiləri zərərsiz bir hala qoymaq lazım idi. Bu iş dəxi görüldü.

Qurudan və sudan bizi qorxutmaqda olan iki qüvvət hamən rədd oldu.

Bunların rəddi üzərinə politika çevirən bəzi adamlar şəhərə bilxassə omələlərin arasına bir xəbər çıxardılar: "İngilislər Denikin adamlarını qovdular, flotu təslim etdirdilər, bir azdan sonra Azərbaycana deyəcəklər qalx Gəncəyə get, Bakıyı beynəlmiləl bir şəhər qayıracığız" – deyər aralığa fitnə salmaq istədilər.

Ortaya bir avtokolonna məsələsi çıxdı, məlum olduğu üzrə sentyabrda Biçeraxov ordusu Bakıdan çəkilibkən özü ilə bərabər Bakıda olan bütün avtomobilləri də aparmışdı. Təkrar ingilislər ilə bərabər buraya dönərkən bu avtomobillər də gəlmiş idi. Bu avtomobillərin hamısına onun təmirinə baxan masterskoyla bir yerdə avtokolonna diyorlar ki, burada bir qədər əmələ çalışıyor. Prejevalski gedərkən bu avtomobillərin Bakıda qalmalarını tələb eləmiş, tələbləri üstündə israr etmişlərsə bunun qabağını saxlaya bilməmişlər. Avtomobillərdən bir qismi damir yolu ilə deqil, dəniz ilə gəmilərə yüklənib aparılmışdır. Təbii idi ki, bu avtomobillərin Bakıda qalması şəhərin, Azərbaycanın mənfəətindən idi – bu avtomobillərin tamamilə burada qalması üçün hamımız çalışmalı idik. İştə bir tərəfdən bizi haqiqətən də əndişəyə salan bir xəbər çıxanıdı, digər bir tərəfdən bizim haqiqətən xoşumuzla gələn bir avtomobil tələbi ortaya qoyulur. Nəticədə Bakı demokratiyasının adı ilə hərəkat edən ağalar ingilis komandanlığına bir təkim tələblər qoyur, yoxsa zabastovka elan edəcəkləri ilə təhdid ediyorlar, tələb təqribən bundan ibarətdir:

1- Təslim olunan gəmi matroslarının (ki səkkiz yüzə yaxındırlar) "vıxodnoy"larını versinlər və özlərini başqa yana göndərməyib şəhərdə qoysunlar.

2- Bayıldakı elektrik stansiyasındakı ingilis əskərlərini çıxarsınlar.

3- Burada və Krasnovodskda tutulan məhbusları əzcmilə Bakı bolşeviklərinin arvad uşaqlarını buraxsınlar.

4- Avtokoloniyanın şeylərini Bakıdan aparmasınlar.

5- İngilis qoşununu Bakıda azaltsınlar.

Baxalım bu tələblərin bizə nə dərəcədə fəidəsi var və onlardan ötrü zabastovka eləmək lazımmı?

1- Bu heç kimə təbə olmaq istəməyib müftə pul yeməyə ögrənmiş matrosların Bakıda qalmalarından nə fəidə gözləne bilər. Şəhərimizdə onsuz da Azərbaycan hökuməti və istiqlal əleyhinə bollu olan qüvvətlərə 800-də canı acımış sərkeşliyə ögrənmiş matros əlavə olacaq.

2- Bayıldakı elektrik stansiyasının ingilislərdən boşaldılması tələbinin səbəbi əşkardır. Stansiya əldə olunca şəhəri qaralıqda saxlamaq asandır, bundan da Bakıyı Rusiyanın bir hissəsi hesab edən ağalar fəidə apara bilərler.

3- Tutulan məhbusların, bilxassə arvad və uşaqların buraxılması tələbi əlbəttə, nəzərə xoş və ürəyə sinən tələbdır. Fəqət o qədər böyük bir məsələmidir ki, ondan ötrü paytaxtın həyatı durdurulsun.

4- Avtokolonna şeylərinin məsələsi öz özlüğündə doğru və əqli bir tələb olsa da ondan ötrü böyük bir məsələ çıxarılmaz və bu da "vəznə-şeyr" üçün qoyulmuşdur.

5- İngilis qoşununun azalmasına gəlincə, bunu istəyən ağalar gərəklə bizi Denikin ordusu və yaxud başqa bir hücumla qarşı hankı qüvvətlə müdafiə edəcəklərdir?

Yuxarıda biz söyləmişdik ki, Prejevalskinin gətməsi ilə flotun təslimi rusiyaçı sosialistləri rahat buraxmıyor. Görünür ki, yarılmamışdıq. İştə Rusiya sosial-demokrat fırqasının naşiri-əfkarı "İskra" qəzetəsi na yazıyor. O diyor ki:

"İngilis komandanlığı tərəfindən Kəspə voyennı flotu əleyhinə, hətta Prejevalski otryadı əleyhinə görülmən tədbirlərin əsl işə baxanda Rusiya demokratiyası əleyhinə bir iş olduğu haqqında iki rəy olamaz".

Demək ki, Prejevalski Rusiya demokratiyasının sütünü imiş. Demək ki, hər nə Rusiya naminə hərəkat edən qüvvət varsa nəticədə haman demokratiya qüvvəsi imiş. Yalnız Azərbaycan tərəfindəki qüvvətlər, türklərin mənfəətini gözləyən təşəbbüslərdir ki, demokratiyanı əleyhinə imiş.

Böylə ikiüzlü olduqarı üçünindir ki, bu ağalar bu məsələlərdən ötrü fəvqəladə konfrans çağırıldıqda yalnız sosialist fırqalarını çağırmaq bəhanəsi ilə "Müsəvalı" ı işdən xəbərdar eləməmişlərdir.

Əlbəttə, təqdir edərsiniz ki, bununla onlar bilərək müsəlman əməlini kənarə qoymaq istəmişlərdir. Çünki bilirlər onların bu macərəpərəstliklərinə müsəlman əməli uymaz, öz əli ilə düşmənlərini qüvvətləndirməz, qalxıb istəməz ki, bizə top atmış olan və hər zaman da atmağa hazır olan matroslar burada saxlansın və yənikə dallarınca bir daş göndərdiyimiz "dobrovolçeski otryad" üçün heyflənsin.

Kimşənin yadından çıxmamışdır ki, imdi ingilisləri demokratiyanın düşməni deyər əleyhlərinə çıxan ağalar özləri onları buraya çağırıldı, o zaman ingilis ağalar üçün yaxşı idi, çünki Bakını sahiblərinə vermirdilər. İmdi isə yamandırlar, çünki rus qüvvətlərini zəiflətəyər, rus soldatlarını buradan çıxarıyər. Rus flotunun da silahını alıyər, matroslarını da şəhərdən qovuyorlar. Arada bir fitnəli xəbər də çıxarıyər, diyorlar ki, guya bunların bütün təşvişi onun üçün idi ki, ingilislər Bakıyı Azərbaycanın da əlindən almaq istiyorlarmış.

Fəqət əsi məqsəd bu degilmiş, mətləb budur ki, ingilis Bakıyı sahiblərinin əlindən alıb ruslara veriyor.

Bakı Azərbaycanın paytaxtıdır.

Burada Azərbaycanı tanımayan rus əskəri, rus flotu dura bilməz. Bu haqqımızı müdafiə edən ingilis komandanlığı bizim hər zaman dostumuzdur. İngilis komandanlığı bizim bu haqqımızı fəlan qəbul ələmişdir. Rəsmən qəbul etməyəcəgini göstərəcəək bir dəlil olsa da, əldə yoxdur. Halbuki utanmadan Bakı demokratiyası adı ilə hərəkət edən əfəndilər bizə "bəla" kibi baxıyorlar.

Halbuki bizim başımızın bəlası onların özləridir.

Bunun üçün ay vətəninə, hürriyyətini, istiqlalını sevən türk və müsəlman əməli sərvoqət ol, bəzi şirin sözlərə, əldə dıçı mətləblərə qulaq vermə, sədəqətinə inandığın bir firqədən məlumat almıyınca məbədə zabastovka ələmə!

Bu günlərdə olunacaq zabastovka bil ki, müşkülət içində olan vətənimizə böyük əngəl çıxara bilər.

Qara düşməni Denikin qüvvəti şimaldadır. Həkimət istefa hələndədir. Böylə bir zamanda zabastovka ələmək, dəmiryollarını

saxlatmaq, işıqları durdurmaq, işləri saxlatmaq məmləkətin diriliğini fəlc bir halə qoymaq deməkdir ki, vətənə xəyanətdir.

Azərbaycanı özləri üçün vətən hesab etməyən, Bakıyı əllərindən çıxan bir dövlət kimi görün adamlar ortayı şuluğa verib də zabastovkadan bəhs edə bilər, on avtomobil üçün minlər ilə əmələyi işdən-gücdən saxlaya bilirlər. Amma bizlər bu macərənin qətiyyəni əleyhində olmalıyıq.

Demokratlıq adı ilə fəqət rusluq məqsədi ilə əlan edilmək istənilən zabastovkada biz bufer deməli, zabastovkaya qoşulmalıdır.

Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsəvat" firqəsi
Mərkəzi Komitəsi
"Azərbaycan", 6 mart 1919, №130

Hürriyyət gününün göstərişi

Azərbaycanın paytaxtı Rusiya inqilabi-kəbirinin böyük bayramını Bakının inqilabı, yəni küləkli bir günündə icra elədi.

Fəqət təbiətin inqilabına baxmayaraq millətlərin həqqi-istiqlallarını elan etmiş olan böyük inqilab bayramını təbrik üçün Azərbaycan demokratiyası şənliyindən geri qalmadı.

Parlamanın müqabil al inqilab bayrağı və səma rəngli Göy-türk bayraqları ilə donadılmış küçə əksəriyyəti əməladən ibarət minlərə baliğ xəlqlə dolmuşdu.

Hürriyyət alqışlanır, məclis alqışlanır.

– Yaşasın Azərbaycan!
denilirdi.

Məbuslar, parlaman rəisi və natiqlər xəlqi təbrik ediyor, xəlq kəndi mütəmədlərini alqışlıyordu.

Parlaman binası bu gün başqa bir şükuh, başqa bir cildvədə idi.

Hürriyyət bayrağı ilə istiqlal bayrağı, bu, əslində nuri-ürfan saçan binanın üzərində Bakı yelinin təsiri ilə püriztirab çırpınıyor və sacaq busəlarla yekdigəri ilə öpüşüyordu.

Ötdə "İsmailiyyə"nin yanq binası kəndisini təskinə gələn xəlqə məlul bir nəzərlə bakiyor, fəqət kəndisini unutmayıb üzərinə iki hürriyyət və istiqlal bayrağını taxdıqları üçün millətə zəmani-hal ilə ərzi-şükran ediyordu.

Parlamandan sonra müsəlman əmələləri raboçi klub binasında toplaşdılar. Bura da eyni təzahürat ilə və hürriyyətpərvərənə ilə keçdi. Parlamanı təbrik qətnaməsi qəbul olundu. Rayonlarda dəxi əhval bu surət ilə keçmiş türk demokratiyası kəndisinin istiqlalpərvər olduğunu rəna surətdə göstərmişdir.

Bu xüsusu bir təfsili qismi-məxsusimizdə oxuyacaqsınız.

Biz yalnız bu göstərişlərin mənəyi-əslisini qeyd etmək istəriz.

Bu mənə isə bizcə əvvəlcə də bəlli idi. Fəqət qoy münkərlər də görsünlər, anlaşınlər ki, Azərbaycan istiqlal bəylər, xanlar və ağalar fikri degil, türk demokratiyasının tələbi və əməlidir.

Var olsun Türk demokratiyası!

M.Ə.

"Azərbaycan", 14 mart 1919, №136

Mütəməd – vəkil, nümayəndə

Şükuh – böyüklük, ululuq, cəlal

Münkər – inkar olunan, qəbul edilməyən

Təfəuli-Novruz – Qurtuluş bayramına ithaf –

Novruz ənənəsi ənənələrin mədəni təşkil edən əsətinə nəzərən yalnız İran bayramı deyil, İran ilə Turan bayramıdır.

İran ilə Turan hər nə qədər böyük Firdovsinin layəmət Şahnəməsində rəna boyalarla birər düşməni-əbədi kibi təsvir olunuyorsa da bu iki irqin əsrlərlə uzanan vuruşmalarına rəğmənlə, biri-birilə qədim ixtilatda bulunan əksər millətlərdə olduğu kibi pək çox şərqlik ənənələri vardır.

Səyavuş kəndi İrandan qaçar, Turana sığınır.

Rüstəm turanlı bir pəhləvanı öldürür, fəqət kəndi oğlunu öldürdüyünü görür.

İran Turanla hərəkət edər, fəqət əksərən şən və namla yad indiki sülalələri Turan cinsindən olur.

Zərdüştin belə türk olduğunu iddia edənlər oldu, Zərdüştin əski midiyalı imiş.

Əski midiyalıların (azərbaycanlılar) xalis İran deyil, başqa bir cinsdən olduğu, əxirən Turanülçins bir qövmə mənsub olduqları sezilməkdədir.

Novruz, ayin cəmədən, yadigar Cəməşiddən ədd olunursa da, bunu əhya etdirən yenə bir türk sultanı Cəlaləddin Xarəzmşah olur.

Buna görə də Novruzun adı – İranda – Cəməşidi deyil, Sultandır. Novruz Sultanı!

Türk sultanının təşəbbüsü yalnız Novruza aid deyil, İran təqviminə də şamilkdir. İran təqvimləri hələ tarixi-cəlaləli deyər bir üsulu başqa üsullarla bərabər qeyd edərlər.

Turanın böyük heyətşünası böyük Uluğun zici ilə türk üsuli-təqvimini – illərin birər heyvan ad ilə adlandırılması – İranda hələ baqıdır.

Türk münəccimləri, Turan kahinləri illərə verilən heyvan ismlərinə görə o ilin nəxvət və ya əsədətini təfəül edərlər. Bu təfəül üsulu imdi də İran münəccimlərinin rəhbərdir.

Keçən il, sənə at üzərinə təhvil olunmuşdu. Onun üçün də bir atın şənindən olan hərəkət və zərb, hücum və inhişam ilə keçirmişdik. Bu sənə isə il qoyun üzərinə təhvil olunuyor.

Təfəül edə bilərik ki:

– Sülh və müsəlimət dövrü gəlir.

Hərbi-ümuminin axıra yetişib sülhü-ümumi üçün hazırlıqlar yapılmışda olan böylə bir zamanda qoyun xasiyyətli bir ilin hütlü əlbəttə ki, mətlubdur.

“Ya mühəvvəl-ül-hövl və ilə hövl

Hövl halina ələhsən-ül-hal”

Duasını oxurkən qurtuluşunu bulmaqda olan heyvan Azərbaycanımızın həqiqətən qoyun kibi səlamət bir ilə daxil olmasını arzu edərik.

M.Ö.

“İstiqlal” qəzeti, 20 mart 1919, №6

Təfəül – xeyirli

Mart matəmi Müsəlman əmələ və kəsbkarlar konfransı

1919 sənəsi mart ayının 28-ci günündə Türk Ədəmi-Mərkəziyyəti "Müsəvat" firqəsinin mərkəzi bürosunun binasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə cənablarının təhiti-sədarətində 300 əmələ nümayəndələrinin iştirakilə bir konfrans məclisi iniqad etdi. Məclisdə əmələ nümayəndələrinin məəda bəzi əsnaf nümayəndələri dəxi mövcud idi. Sədr cənabları məclisə daxil olur-olmaz ümumi alqışlarla qarşılandı.

M.Ə.Rəsulzadənin giriş sözü

Həzrət, bu gün bizi buraya toplayan məsələ mart matəmidir. Əlbəttə, bundan bir il əvvəli xatırlarsınız. O zaman bizlər geniş bir salonda, "İsmailiyyə" binasının işıqlı və havadar binasında toplanardıq. İmndi bilməcburiyyə bu dərcəq otaqlarda yığışmaq məcburiyyətindəyiz.

Əvət yoldaşlar, mart hadisəyi-əliməsini xatırlamalıyız. O gün bizim həyatımızda əbədiyyən unudulmaz bir gündür. Bir millət sədliq günlərini yadında saxladığı kibi matəm günlərini də unutmamalıdır.

O gün, o qital, o öldürüş istəmiyərk bizə, biz türklərə bağlanmış idi. O gün keçən martın 18-dəki təzə qəida ilə martın 31-i deməkdir. Azərbaycan muxtariyyəti və azərbaycanlıların hürriyyətinin düşməni olanlar "sovet" namını takınaraq müsəlmanlara elani-hərb eləmişlərdi. Fəqət müsəlmana elani-hərb etmək "demokratik" olmadığından başqa bir ünvan lazımdı. Bu ünvan da "burju müsavət" ola bilərdi. Fəqət onların ikiüzüzlülgünü kim örtə bilərdi. Müsavətin o günlərdəki tərz-i-hərəkəti sülhpərvərliqi, ixtilaf çıxarmaq istəmədiqi hanki bitərəf bir şəxsə məlum degildir. Bunu qətnəmələr, bəyannəmələr və "Müsəvat"ın nətiqləri ilə isbat etmək mümkündür.

Fəqət məsələ burada idi ki, Bakı Rusiyanın kadeti – burjuyu-

na da, bolşeviki – əmələsinə də lazım idi. Onun üçün azərbaycanlılara ancaq "xərabəzar" verilə bilərdi. Bunu bizə "bolşevik mətbuatı" diyordu.

İştə mart faciəsi hürriyyət və muxtariyyət əvəzinə bizə xərabəlik vermək istəyənlərin cinayəti idi. Onun üçün martda kəsilən binlərlə qurbanlar, fəda edilən şəhidlər Azərbaycan fikri-hürriyyət və istiqlalının qurban və şəhidləridir.

Biz onları martın 31-də xatırlamalı, o günü həyatı durduraraq matəmə girməli, ruhlarına fatihə oxumaqla qanımızı bahasına alınan hürriyyətimizi qanımızı tökməklə olsa da mühafizə edəcəyiz, deməliyiz. (Alqışlar). Bu xüsusda danışmaq istəyənlər söz alsınlar.

o o o

Sədr: Bizim milli vəzifələrimizdən birisi də "İsmailiyyə" kibi milli bir müəssisəmizin dirilməsidir. Bu xüsusda hökumətimiz və milli müəssisələrimiz tərəfindən ciddi surətdə iqdamat lazımdır.

o o o

Sədr: Bu mövzudan xaric təkliflər dəxi bitdi. Bən yenə əsl mövzuya aid sizə və intixab etmiş olduğunuz tətill komitəsinə söylüyoram ki, bu matəm tətill son dərəcədə müntəzəm və pərvəkər olmalıdır. Nəsil ki, hər kəs kəndi əziz ölüsünə matəm saxlar, öylə də hər bir müəssisə bağlanıyor, hər kəs məscidlərdə matəm halında toplanaraq Qurani-Məcidi oxumaq və şəhidlərimizin ruhuna fatihə oxumaqla onları yad və təbcil cəylər və əsa-yişi ixtlal edəcərk heç bir hərəkdə bulunmazlar və hər bir kəsə göstərir ki, biz matəmimizi də haqiqi matəm olaraq tutuyoruz və bu xüsusda ən ziyadə tətill komitəsinin faaliyyət və davamına ümid edərək məclisi bağliyorum.

"Azərbaycan", 30 mart 1919, №146

Unudulmaz faciə!

Martın 31-i bizə Azərbaycan tarixi-siyasətində unudulmaz üç günü xatırlatıyor.

Günlər var ki, sevincinin böyüklüğü ilə, günlər də var ki, fəlakət və qüssəsinin əzəməti ilə unudulmaz.

31 mart ikinci günlərdən idi. Bu gün tarixin qeyd edə bildiyi "Aşura!", "Bartelsi" (Varfolomeyski noç) kibi xainanə bir surətdə hazırlanmış siyasi faciələrdən birisi idi.

Bizə deyə bilərlər ki, hərbi-ümumi səfəhati arasında mart hadisəyi-əliməsini döfələrlə ötən əsəfli hadisələr vəqə olmuşdur. Bunun üçün dəxi mart günlərində Bakı sokaklarında icra olunan məzalim və qitəli Ərəbistanın qızğın çöllərində və yaxud Firon-gistanın inqilabla qaynar şəhərlərində hadisə olan uzaq misalları ilə müqayisə etməyə nə hacət!

Əvət, doğrudur: doğrudur ki, Belcikada, Serbiyada, Türkiyədə, Acarıstanda, nəhayət Kars, Muş, Van və sair yerlərdə, hətta hərbi-ümumidən rəsmən xaricdə qalan İranda, Urmi, Səlməs və Xoyda şəkllən Bakı hadisəsinə bənzər və bəlkə də bundan daha fəci hadisələr vəqə olmuşdur.

Bunlar doğrudur.

Biz Bakıdakı mart hadisələrini yada salarkən şübhəsiz ki, o günlərdə icra olunan vəhşətə, zülmə, yaxılan xanımanlara, parçalanıb da divarlara mıxılan yavrulara, hətk olunan ırz və namuslara dəxi ətf-nəzər ediyər – insanın bir anda dönüb canavardan da bədtər halə düşmək ləyaqətində dəxi olduğunu böyük bir hissi infial və şərməndəlikdə görüyoruz.

Fəqət mart günlərinin əsl faciəsi bu cəhətdə deyildir.

Martda söylədiklərimizdən və söyləmədiklərimizdən daha böyük, daha şəni, daha mərdud, daha iyrənc bir hadisə vəqə olmuşdu.

İctimai bir inqilab namı və pərdəsizlə ortaya çıxıb milli bir ədəvət icra edilmişdi.

Burjuaziyaya elani-hərb edilib əmələ və kasibə qırılmışdı.

"Müsəvat"a xitabən elani-hərb edilib, nəticədə sosialist, bolşevik və müsəvat heç birisinə fərq qoyulmadan kəsilmək və atılmaq üçün müsəlman olmaq kəfi gəlmişdi.

Bu noçteyi-nəzərdən şaumyanların Bakıda çıxardıqları hadisə leninlərin Pətroqrəd və Moskvadakı hərəkətlərinə qətiyyəən bənzəməzdi. Orada sinfi bir hərb, burada isə sinfi hərbi namı altında milli bir qitə, bir qətləim icra olunuyordu.

Daşnaklar intiqam alıyordu.

Bu intiqam hər nəv qonşuluq, inqilabdaşlıq, vətəndaşlıq hissinə korlatıyor. Yan-yana sülh və müsəlimalə ilə yaşayan millətləri sənələrlə biri-birindən ayırıyordu.

Bolşeviklər "sizə muxtariyyət degil, xərəbələr verəcəyiz" diyorlardı. Müttəfiqləri daşnaklar da imdi izah ediyorlar ki, Bakı-yı sahiblərinin əlindən çıxarmaları ilə onlar erməniliği mühafizə ediyormuşlar.

Həqiqətdir ki, martın 18-dən 21-nə qədər Bakı türk demokratiyasının kafasında partladılan toplar, müsəlmanların haqqında rəvə görülmən məzalim Azərbaycan fikrini daşyan, muxtariyyət və istiqlal əqidəsi ilə pərvərdə olan vücudları məhv etmək üçün idi.

Fikir öldürülmək istənilirdi. Millət kəsilirdi. Fəqət kəndiləri inqilabçı ikən inqilabın böyük düsturunu unudurlardı:

– Məşəli-əfkəri-əhrarənə sənəmöz xun ilə!

Martda tökülən qanlar türklərdəki milliyyət və hürriyyət fikrini, Azərbaycan atəşi-müqəddəsini söndürməzdi!

Bakı küçələrində tökülən nahaq qanlar bir "pisuz" yaxılan "İsmailiyyə" isə bir "iplik" işini görərək ürəklərdə söndürülmək istənilən hürriyyət məşəlini daha ziyadə tutuşdurdu.

Qanlar içində boğdurulmaq istənilən Azərbaycan fikri bu kərə müstəqil bir hökumət şəkli ilə təcəlli etdi!

Bakı bir qan və fitnə ocağı degil, paytaxtımız oldu.

Bu gün mart hadisələri kibi böyük bir riyazət nəticəsində kəndi haqqını istərdə etmiş olan paytaxtımızda 31 mart şühadasının ruhi-məzlumına fatihələr oxurkən bir şeyi xatırlatmaq istərdəm.

Mart hadisəsindəki müvəffəqiyyətsizliyin ən böyük səbəbi, bunu artıq hər kəs təsdiq ediyor ki, cəmətimizin başsızlığı, o vaxtə qədər bildigi cəmət xadimlərinə və siyasi fırqə rəislərinə dəgil, qeyri-məsul adamlara əqlindən ziyadə hissiyatına təbə şəxslərə uyduğı olmuşdur.

Lillahülhəmd o vaxtiyyətdə dəğiliz. Millətin müqəddəratından məsul hökumətə və bu hökuməti doğmuş parlamana malikiz.

Hökumət və parlamamızın bütün nöqsanı ilə bərabər bir məziyyəti var ki, böhranlı və məsuliyyətli dəqiqələrdə millətə başçılıq edər, onu hər hissiyatə qapılmış yol ötən "mücahid"lərin şərindən saxlaya bilər.

Bunun üçün lazımdır ki, biz bütün hərəkətimizdə etidaldan uzaqlaşmayıb sükun və intizami pozmayalım.

Tətil həyatı bizi bu gün mətəmə dəvət ediyor. Bu dəvətə icabət edərək bütün həyatı durduraraq mart şühadasının ruhi-məzlumi qarşısında diz çökəlim: çökəlim də deyəlim ki:

Siz məzlum oldunuz, biz sizin bu məzlumiyyətinizi tələfi etdirmək üçün qanuniz bahasına aldığımız hürriyyət və istiqlah bərk saxlayacağız.

M.Ə.Rəsulzadə

"Azərbaycan", 31 mart 1919, №147,

"İstiqlal", 31 mart 1919, №8

Əsəfli – təəssüf ediləcək

Hətk – yırtma, yarma

İnfisal – ayrılma, uzaq olma

Şərmandə – utancaq, xəcalətli

Şəni – pis, biabırçı

Mərdud – rədd olunmuş

Riyazət – əzab, işgəncə

Hətk – yırtma, yarma, şəərəfsizlik

x) Varfolomey gecəsi – 1572-ci il avqustun 24-nə keçən gecə (müqəddəs Varfolomey bayramı günü) Fransa kralı və katolik ruhanilər tərəfindən hegenotların kütləvi qətləmi, qırğını başlanmışdır. 3 gün ərzində Parsidə bir neçə min nəfər öldürülmüş, sonra bütün Fransada hegenotları qırmağa başlamışdılar.

M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci ilin 3 günlük mart qətləmini məhz Varfolomey hadisələrinə bənzətdirdi – Ş.H.

Nüməneyi-İmtisal bir gün

"Müsavət" frinqasının təşəbbüsü ilə çağırılan müsəlman əmələ konfransı martın 31-ni vətəni bir matəm olmaq üzrə elan və o günü ümumi tətil ilə keçirməyə qərar vermişdi.

Müsəlman əmələsinin bu qərarına Bakının bütün məhəllələri kəza təbə olub, matəm tətil komitəsi cünbində məhəllə məscidlərinin nümayəndələrindən ibarət bir şəhər şöbəsi təşkil etdilər.

Bu günə məxsus qəzetlər nəşr olundu. Azərbaycan qəzetləri ilə Müsavat vasitəyi-nəşri-əfkarları olan qəzetlər matəm nömrələri çıxardılar.

Matəm səhər saat 8-dən axşam saat 6-ya qədər təyin olunmuşdu.

Tətillə müsəlman olmayan əmələ təşkilatı nəsil baxacaq? Tətil müntəzəm və mütaşəkkil bir surətdə gedəcəkmi?

İşlə Azərbaycan paxtaxtını düşündürən bir məsələ!

Kəndilərini bilmə hənki hüquq görə bütün Bakı fəqərayi-kəsibəsinin nümayəndəsi adlandırılan "rəboçə konfrans" heyət-i-İdarəsi ilə keçmişdəki tətiləri idarə edən "stəcəni komitet" ağızlarına su almışlardı.

26 bolşevik komissarlarından ötrü ümumi tətil etdirmək istəyən və illərində qara bayraqlar və Şaumyanın fotoqrafı olaraq nümayişlər yapan "fəhlə nümayəndələri" on binlərlə şəhid düşən biğınah mart qurbanlarını xatırlamaq üçün çox da tələsmək istəmiyorlardı.

Nəhayət, müsəlman əmələlərinin qəti qərarları təsirindən olmalıdır ki, "rəboçə konfrans" idarəsi ayın 31-nə deyil, 30-nu matəm günü və bu münasibətlə mitinqlər tərtibini elan elədi. Fəqət nə mitinqlərə gələn oldu, nə də mitinqlər çağırışları özləri gəldilər.

Onlar bildikləri kibi mart faciəsinə gözəyari baxa bilərlər. "Rəboçə konfrans" idarəsində bağdaş quran bolşevik biçər "rəislər" mart gününü "matəm" deyil, bacarsalardı "bayram" edərlər. Onun üçün də onlar matəmin rəvnaqla keçməsinə çox əhəmiyyət verməmişlər.

Fəqət türk demokratiyası kəndi qərarında sabitqədəm idi. Onun macərapərəst politikanlarla işi yox idi. O, martın 31-də kəndi qüvvətini göstərəcək, mart şühədinin matəmi ilə müvafəqiyətsiz mitinqlər yapmaq surətilə oynamaq mümkün olmadığını isbat edəcəkdi.

O, bu gün bütün həyatı durduracaq, bununla kəndisinin nə kibi xətrini sayılır bir qüvvət olduğunu bildirməklə bərabər, mart-də tökülən nəhaqq və məsum qanların dəxi ağız sürütdürmə bir "matəm"lə yad olunacaq "əhəmiyyətsiz" bir vaxt olmadığını bütün cəhana qarşı elan edəcəkdi.

Martın 31-i yaxınlaşıyordu. "Rəboçə konfrans" rəisləri içlərində mövcud olan az-çox mətləb anlıyanlarının "sözünə baxaraq" martın 30-da matəm mitinqləri elan etməyi ikən bir də 31-ni matəm günü və eyni zamanda da tətil elan etdilər. Fəqət tamamilə "Müsavət"ə təbə olmamaq üçün əlməhdir ki, tətilə saat 6-dan deyil, 12-dən etibarən qərar verdilər. Fəqət gecə saat birdə çap olunan bu elan bittəb rayonlarda saat 12-dən sonra çatacaq, əmələlərin əksəri tərəfindən bir dürlü anlaşılmalıydı: çünki bir gün əvvəl nəşr olunan müfəssəl vəraqələrində tətildən bir kəlmə olsa da bəhs olunmamış, biləks məsələdən tamamilə başqa bir rühlə danışılmışdı.

Matəm günü gəldi. Səhər saat 6-dan bütün əmələ rayonları "xəbərdar" borusunu çalaraq mədənlər dayandı.

Şəhərdə bir dənsə olsa da açıq dükən yox, fayton, araba, hamal tapılmaz. Gəmilər matəm əlaməti olaraq bayraqlarını yarıya endirmiş, şəhərdə və mədənlərdə böyük bir sükut...

Məscidlərdə pas məzar məclisləri. Saat iki radələrində Təzəpir məscidinin həyatı cəmi-qədir ilə dolmuş, yasin, fatiha, niqlər matəm tətil komitəsinin bəyani-təziyyəti...

Xəşiyətəvər bir hall...

Biləfərq millət və məzhəb şəhərlə mədənlərin bütün süknaat matəm halında...

Zabastovka tarixi ilə əşinə olanlar söyləyirlər ki, Bakı bu vaxtə qədər böylə bir tətil görməmiş!

Aşura günü belə bu dərəcədə keçməmişdir.

Hər zabastovkada az olsun, çox olsun işə şətəl qatanlar daima görülmüşdür.

Fəqət bu dəfə bilaixtilaf hər kəs vaqə olan dövətə ləbbeyk demiş, işindən əl çəkmişdi..

Aşura yalnız müsəlmanlara məxsus ikon, bu gün Azərbaycanı vətəni bir matəmi olduğundan bütün azərbaycanlılar matəm saxlamışlardı.

Bu günə bən matəm günü degil, birlik günü deyəcəgəm.

Türk demokratiyası bu gün kəndi idarəsinin nə dərəcədə nəfis və kəndi təşkilatının nə qədər müəssir olduğunu təcrübə ediyordu. Təcrübə əliyül-ələ dərəcədə müvəffəqiyyətli çıxdı.

Görüldü ki, türk demokratiyası istər ittihadla bir məqsədə əzm edərsə digər, kəndisi ilə həmkar olan demokratiya dəxi onunla bərabər olur. Ayağının altını boş görəən "raboci konfrans" son saatda əqlə gəldisə, rus əmələlərindən bir çoxu rayonlarında daha iki gün əvvəl müsəlman yoldaşlarının yanına gələrək onlarla bərabər tətıl edəcəklərini bildirmişlərdi.

Tətıl yalnız özəməti, istisnasızlığı ilə degil, intizam və əsayiş-pərvərliyi ilə də təmayüz ediyordu.

Zabastovka texnikasını bilənlər böylə bir tətıl keçirmək nüdrətən mümkün olur diyorlardı.

Bütün gün kimsəyə təərrüz edilməmiş, cüzi də olsa bir hadisə çıxmamışdır!..

Tətıl ideal bir şəkildə icra edilmişdi.

Tətilin idrak və disiplin üzərinə icra edildiyi köprü hammallarının əsəri-həmiyyətləri kimi parlaq vəqələrlə isbat edilmişdir.

Müstəcil bir yükün paraxoddan çıxarılması üçün köprülərdən birinin hammallarına 6.000 rublə təklif olunduğu halda, onlar təklifi rədd eləmiş, matəmi-tətıl heyətinə müraciət eləmələrini cavabən bildirmişlərdi.

Bugünkü tətıl türk demokratiyasının, müsəlman cəmətinin nə dərəcə təşkilat və intizam qabiliyyətinə malik olduğunu aşkar etmişdir. Bu qabiliyyəti tərbiyə edən, onu doğru və salim bir yola salan həqiqi millət mənfəəti ilə çalışan siyasi firqələrimiz fəaliyyət və təşəbbüsələrini artırır və hərəkətlərində ciddi olur-

larsa, o zaman Azərbaycan paytaxtında, fəqərayi-kasibə naminə işləyib də hərəkətlərində Azərbaycan ruh və məqsədilə uyuşub bilməyən təşkilat əhəmiyyət və mənasını qayıb edər.

1919 sənəsi mart matəmində xəlqimizdə görülmə təşkilat istedadını hüsnü-istifadə etmək, heç şübhəsiz ki, 1918 sənəsi mart şühədasının ruhi-məzlumini razi salacaq ən böyük mükafat, ən gözəl əhsandır!

Buna çalışalım!

1919-cu il martın 31-i bizə birlik və ittihad üçün bir nümünəyi-imsital təşkil eləsin!

M. Ə. Rəsulzadə

"Azərbaycan", 2 nisan (aprel) 1919, №148

Xəşyə – qorxu

Sükna – oturlan yer, məskən

Milli bir gün

Aprelin 5-i heç şübhəsiz ki, Azərbaycan tarixi-taşokkülünə milli günlərdən biri olmaq üzrə qeyd olunacaq.

Bu gün əvvəlcə çıxan qəzetlər:

– Ordumuz gəlir xəbərini vermişlərdi.

Sabah açılarkən xalqımızın ordusunu nə kibi bir sevinclə istiqbalə hazırladığı görülmüyürdü. Bazar, dükan, ev, küçə həpsi xalqlarla bəzənmiş, ayılı-yıldızlı bayraqlar şəhərə adətən bayram rəngi vermişdi.

Böyük-kiçik, oğul-uşaq, kişi-ərvad hər kəs küçələrdə idi. Damların üstü belə qadınlarla dolu idi.

Ordumuz müntəzəm səflər, qüvvətli süvarilərlə qismiməxsusimizdə bir təfəsil yazıldığı vəchlə şəhərin mərkəzi küçələrini dolaşaraq hökumətin, parlamanın və möhtərəm müsafirimiz ingilislərin nümayəndələri tərəfindən təbrik edildikdən sonra Salyan qışlalarına gəlmiş, qışlaya gedərkən Şamaxı yolunda əhali tərəfindən istiqbal olunaraq ayaqları altında qurbanlar kəsilmiş, keçdikləri küçələrdə, damlarda və balkonlarda oturub aylarla yollarını gözləyən qadınlar tərəfindən güllər saçılmışdır.

Ordumuzu ilk dəfə olaraq paytaxtımızda görmək, xalqımızın kəndi ordusunu böylə təsviri qeyri-qəbil böyük bir ruh və sevinclə istiqbal elədiyini seyr etmək, millətin hürriyətini, istiqlalını sənələrdən bəri gözləyən və bunu bir fikir və bir ideal olaraq pərvordə edənər üçün nə dərəcədə böyük bir bayram, nə şanlı və şərəfli bir gün idi?!.. Parlamanın sosialist əzasından birisi bugünkü hissiyyatını anlatırkən deyirdi ki:

– Bən bu gün doğrudan da milləti görüyörəm. Bu saatda hər kəs kəndiliginə unutulmuş, təbii olaraq hər kəs vahid bir vücudun cüzi olduğunu dərk eləmişdir.

Övət, doğrudur, öylə anlar, öylə daqiqələr, öylə hisslər, öylə zamanlar vardır ki, onda sinif mənfəəti, firqə hissi, şəxsi-qərəz unudulur, millət əfradı yalnız bir vücud olduqlarını düşünürlər.

Bu gün, ordumuzun paytaxtımıza gəldiyi gün, böylə günlərdən, böylə daqiqələrdən biri idi.

Ordumuzun gəldiyi münasibətlə köksü qabaran bir vətəndaş bugünkü sevinclə keçən ilki günləri müqayisə ediyordu.

– Olhəmədülləh bu günləri də görəcəkmiz! – deyirdi.

Aprelin Azərbaycan tarixi səhifələrinə yazılacaq 5-ci günü yalnız xalqımızda təvəllid elədiyə təsliyyat hisslərlə deyil, oyanırdığı vəhdətli-milləti idrakı ilə də böyükdü.

Bu gün bən görüyörüm ki, bir millətin məslət olduğunu kəndisinə bildirmək və onda etimadlı-nəfs xəssəsi oyaqlamaq üçün milli bir hökumət təşkilinin əlaməti-zahirisi olan ordunun nə qədər böyük bir əhəmiyyəti, nə dərəcə əsərli bir nüfuzu, mənəvi və tərbiyəvi bir nüfuzu vardır.

Kəndi doğma ordusunu böylə doğma hisslərlə qarşılayan paytaxtın əskərlərindən gözlədiyə məqsədləri xülasə etmək lazım gəlirsə, bunu iki-üç sözlə xülasə etmək olar.

– Hürriyətimizin müdafiəsi, namus və istiqlalımızın mühafizəsi!

Gözlədikləri bu məqsədlərin ifası üçün təşkil olunan yeni ordumuzun cənsiparəmə bir surətdə çalışacağına, bu gün məhdud bir qitəsini istiqbal elədiyə ordunun inşallah gəldikcə böyüyüb möhkəmlənəcəyinə inandığı bir səmimiyyətlə xəlq ordumuzun əzmkar generalı hərbiyyə naziri Səməd bəy Məhmandarov cəvəblərini pək haqlı olaraq alqışlara tutuyordu.

Ordumuzu istiqbal edərəkən mart faciəvi-əliməsini gözlləri ilə gərənlər bittəbii və martı o mart ilə müqayisə ediyörlərdi.

Fəqət bən martı martla deyil, apreli noyabr ilə müqayisə ediyörüm.

O gün ki, türklərlə bərabər yeni vücudə gələn Azərbaycan qitələri də çəkiliyör, buraya ingilis komandanlığı ilə bərabər Bığəraxovun əskərləri gəlilyörlərdi.

Şəhərin üstündə uçan qara qarğa, Biçeraxovun aeroplanı yuxarıdan başımıza vərəqələr nəşr ediyor, Rusiya şəhərinə gəldini, hər kəsin Rusiyaya tabe olması lüzumunu bildiriyordu. Ah, o nə əndişəli, nə qorxulu, nə ağır günlər idi.

İngilislər burada hüriyyət və istiqlal ilə yaşamağa əzm etmiş bir millət olduğunu bilmiyor, bizim haqqımızda başqa, düşmən mənbələrdən almış olduqları məlumat üzərinə hərəkət edə kibi idilər.

Günlər keçdi. Üfiqi-siyasət açıldı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin binası möhkəmləşdi.

Bizə qara xəbər gətirən düşmən qüvvət – Biçeraxov-Prejevalski əskərləri şəhərimizdən çıxarıldı. Flotun silahı alındı.

Nəhayət, ordumuz gəldi.

Şəhərimizin bəlakəş sınısı üzərində əzmkar qədəmləri ilə yürüyən əskərlərimiz müxtərib üroklərdə bu rəviş ahəngi ilə mütənəsb sevinc zərbələri hasil ediyor, hər kəs biləixtiyar:

Yaşasın ordumuz! – diyordu.

Ordumuzun gəlməsi ilə qabaran hissiyyətimizi ifadə üçün xəlqin bir ağızdan söylədiyi sözbə biz də iştirak edəlim:

Yaşasın ordumuz!

M.Ə.Rəsulzadə
"Azərbaycan", 7 nisan (aprel) 1919, №151

Təfəsil – ətraflı surətdə izah etmə

Cansiporano – sədaqətla, canla-başla

Müxtərib – nigaran

Rəviş – gediş, hərəkət

İran və biz

Hökumətimiz tərəfindən bu günlərdə İran paytaxtı Tehrana bir heyəti-mürəxxəsə göndərilmişdir.

Heyəti-mürəxxəsənin məqsədi yeni təşəkkül etmiş Azərbaycan cümhuriyyətini İran hökumətinə məriflik edib də bu iki müsəlman dövləti arasında hüsn-i-münasibət təsis və təmin etməkdir.

İran ilə dini, mədəni və tarixi münasibətimizdən əlavə sıxı bir müqəddəratı-siyasiyyətimiz vardır.

İranın səlaməti bizim üçün, bizim səlamətimiz İran üçün son dərəcə mühümdür.

Daima zərbələrini yediyi cahangir Rusiya yerində, iflində yenə inkişaf etmək həvəsinə düşəcəyi mühaqqəq olan Rusiya ilə öz arasında müstəqil bir Qafqasiya görmək İranın əxsi-amalını təşkil etməlidir. Müstəqil Qafqasiya içərisində müstəqil və nüfuzlu bir müsəlman hökumətinin vücudi isə bilxəssə İran vətənpərvərlərini sevindirməlidir.

Biz əminiz ki, dərin düşünür İran müttəfəklərləri bu sevincə yabancılıq degildirlər. Burada İrani təmsil edən siyasətçilər nüməyəndələrini hər münasibət kəsbinə ibraz etməkdə olduqları dostluq və qardaşlıq hissiyyətləri bizə bu əmniyyəti veriyor.

Araz nəhrinin yuxarısında təşəkkül edən məhəlli bir islam cümhuriyyətinin hər halda İran üçün faydəli olacağı İran siyasətinin ötrü şübhəli bir məsələ halında olmasa görək.

Dini və mədəni münasibətdən əlavə İran ilə Cümhuriyyətimiz miyanında hər bir münasibətdən daha qüvvətli bir rabitə vardır: iqtisadi rabitə, İran bizimlə külliyyətli surətdə ticarət etməkdədir. Bakı bəndəri tə əski zamandan bəri İran ticarətinin ən mühüm bir qapısını təşkil edər.

Bakı mədənləri Şimali İrandan gələn əmələlərə işlər, Bakı və Gəncə vilayətlərinin pambığı, buğdası və sair hübubatı İran Azərbaycanının əmələsi olmazsa toplanmamış qalıır.

Bundan əlavə, cümhuriyyətimiz ilə şəhlik arasında ədəbi və tərbiyəvi böyük bir qərabət və münasibət vardır.

Ədəbiyyatımız, adiblərimiz, şairlərimiz, mühərrirlərimiz – bilkəsə əski məktəbdən yetişənləri – İran feyzi ilə pərvəriş bulmuşlardır. Firdovsi, Sadi, Hafiz, Ömər Xəyyam, Molla Rumi və sair İran sərəmadani-süxəni bizimkilər tərəfindən adətən bənim-sənilmişlərdir. İçərimizdə İran üsuli tərbiyə almışlarımız, fars ədəbiyyatı ilə aşına mürəfiələrimiz az degildir.

Hələ Nizami, Xaqani, Məhsəli kibi İran ədəbiyyatı-qədimasının axırkı dövrəsinə adlı şairlər yetişdirməklə də iftixar edirik.

Azərbaycan ədəbiyyatının ustadi-əvvəli Şeyxüştüura Füzuli bu türk Hafizi bu gün Arızın şimalından ziyadə cənubunda mərifdur.

Nabati, Raci, Məhəmməd Baqir, Dilsuz, Ləli və sair kibi Azərbaycan gülşəni-ədəbiyyatına başqa bir rəng və rəvğən verən adiblər İranın yetişdirmiş olduğu güllər, çiçəklərdir.

Qafqasiya Azərbaycanı İrandan aldığı borcu mümkün olduğu qədər iadə etməyə dəxi çalışmışdır.

Yeni Azərbaycan ədəbiyyatının bərəkatli səhnəsini təşkil edən Bakı mətbuatı heç bir zaman İrana yabançı qalmamışdır. Burada nəşr olunan mətbuatı-mövqutə hər zaman İran qüssələri ilə qüssələnmış, onun sevincləri ilə sevinmişdir. Bunun üçün də o, İranda rəğbət qazanmış, bilkəsə Təbriz Bakı mətbuatının ikinci mərkəzi-tovzii olmuşdur. “Molla Nəsrəddin” məcmuasının müvəffəqiyyəti isə İranın yalnız türkcə danışan şəhərlərinə degil, bütün mühüm mərkəzlərinə qədər şamil olmuşdur.

Nabati bizdə olduğu qədər, Seyid Əzim də İranda mərifdur. Biz Ləliyi bildigimizdən ziyadə İran mərhum Sabiri tanıır, “Hop-hop” un “Mən deyən oldu, sən deyən”ini hamı çocuqlar əzbərdən oxur.

Musiqimiz kəndinə məxsus bir xüsusiyyəti mühafizə etməklə bərəbər əsas etibarilə İran musiqisidir. Böylə ikən opera və operettalarımız vasitəsilə biz bu xüsudə dəxi müqabil bir təsir yapmaqla borcumuzu verməkdəyiz.

Dramaturqlarımızın yazdığı faciə və komedilər isə yalnız Təbrizdə degil, Rəştə, Qəzvinə, hətta Tehranın özündə belə müvəffəqiyyətlə tamaşa ediliyor. Aktyorlarımız, kəməli-məm-

nuniyyətlə qeyd ediyoruz, Tehranın bütün ədəbi məhfillərində məzhər qəbul olaraq hətta şah həzrətlərinin sarayına belə hütl əməlşlərdir.

Möhtəşəm bir tarixə, parlaq bir mədəniyyətlə malik olan Şirü Xurşid məmləkəti kəndinə müsəvli olan istibdad sayəsində uzun bir inhitat dövrəsi keçirdi.

Bu dövrəyə bir intəha vermək qəsdilə İran milləti məşrutiiyyət bayrağını qaldırdı. Cihada başladı.

Bakı mətbuatının bu yoldakı xidməti inkar ediləməz. Qafqasiya türklərinin fikri-hürriyyətlə məşbu olanları bir an əvvəl İrana atıldılar, dindəşlərinə kömək etməyi bir vəzifəyivədaniiyyə bildilər.

Kəndi saadətini təmin üçün icra elədiyi böyük mübarizədə, bir az da olsa, İran millətinə – bildigim və bacardığım qədər – yardım edənlərdən əməllaq iftixar elərəm.

Bu sənələrin, iranlı vətənpərvərlərlə bərəbər çalışdığımız illərin, məhsulu olaraq iranlıların Qafqasiya müsəlmanları xüsudə pərvərdə etdikləri hissiyyət və təmniyyət haqqında iyi xatiratım vardır.

Bu xatirat bənə haqq veriyor düşünum ki, cümhuriyyətimiz tərəfindən İrana göndərilən heyəti-mürəxxəsə ümid etdigimiz hüsnü-qəbulə məzhər olacaq. İranlı mütəfəkkir arkadaşlarımız, Bakidan gələn bu heyətin dost və əqrəbə bir milləti təmsil elədiginə qəne olacaqlar və kəndisinə o surətlə müəamilə edəcəklərdir.

Mütəfəkkir arkadaşlarımız, diyorəm, çünki hər məmləkətdə olduğu kibi – bittəbii – İranda da səthi düşünür, fəqət mütəfəkkir keçinər adamlar yox degildir. Meydanda bir az da qəsdən suyi-təfəhhümlər və suyi-tavillər yayan və məxsusi məqsədlərlə düşmənanə fikirlər nəşr edən adamlar bulunursa – ki, böylələri məttəəssüf az degildir – o zaman bu qəbildən olan mütəfəkkirlər haman mütiəliərlər yürülməyə başlar, nəticədə səmimiyyət və istilik əvəzinə quru bir rəsmiyyət və soyuqluq çıxar.

İştə quru rəsmiyyətlə iktifə etmədigimiz üçün biz burada kəndilərdən şikayət etdigimiz “mütəfəkkir”lərin cümhuriyyətimizin ismi haqqindəki tənqidlərinə bir az noqli-kolam etmək istərəz.

Bəzi İran mühərrirləri Azərbaycan cümhuriyyətinin vücudunda İranın tənamiyyəti-mülkiyyəsinə ötrü "ələnî" bir təhdid görüyorlarmış. Və Azərbaycan İranın bir vilayəti ikən bunu cümhuriyyətimizə "ələm" etdigimizə etirazları varmış.

Biz bu xüsusda vəqtilə – bir münasibətlə – izahat vermişdik. Azərbaycan dərkan qəsdimiz Şimali Azərbaycan və yaxud Qafqasiya Azərbaycanıdır ki, əski Aran ilə Şirvan və Muğanı ehtiva edir. Azərbaycan ismi isə coğrafi bir istilah olmaqdan ziyadə qövmi bir mənə ilə işlənmişdir. Biz kədimizi Azərbaycan dili ilə (ki türkcənin bir növüdür) mütəköllim məxsus bir qövm ədd edəriz. Bu qövmün ismi nə Aran, nə Şirvan, nə də Muğandır. Yalnız Azərbaycandır.

Bu təbii, bu mənə ilə Rusiya inqilabının Rusiyadakı millətlərə istiqlalı-millî verdigidən sonra degil, daha əvvəlcə mövcud idi. Bundan otuz il əvvəl Petroqrad dərülfünunlarında təhsil edən Bakı, Gəncə və İrəvan vilayətlərindən gedən müsəlman tələbələr milliyət əsası üzrə təşkil eladıkları cəmiyyətlərinə "Azərbaycan cəmiyyəti" demişlərdir. Bu ənənə olaraq rus paytaxtında təhsil edən tələbələrımız "Azərbaycan gecəsi" namilə hər il bir müsəmirə tərtib edə gəlmişlərdir.

Qafqasiya türkcəsindən rusçaya bir lüğət tərtib edən əski müəllimlərimizdən Qonizadə cəvabları kəza lüğətlərinə "Azərbaycan istilahi" namını vermişlərdir.

Mətləbi kəlmə ilə münəqişə etdirmək doğru olmaz. Çünki məsələ yalnız bir isim üzərinə münəcər olursa, o zaman o qədər bir məsələliyi də qalmaz. Fəqət qorxulur ki, bu ismin müsəmmasına da hüsn-i-təvaccöh bəslənilməsin. Ola bilər düşünlüsün ki, başqa bir isimlə olsa da məxsus bir qövm olmaq əsası və xüsusiyyəti üzərinə təsis ediləcək cümhuriyyət İranın şimalında o əsas və xüsusiyyətə uya bilər bir kütlə olduğu üçün mətlub degildir. Böylə bir düşüncənin əlbəttə ki, ciddi mütəfəkkirlərə beş para qiyməti olamaz. Çünki o zaman cümhuriyyətimizi təşkil edən qövmin qövmiyyətini inkar etmək, ona kəndi müqəddəratını təyin haqqını verməmək icab edir. Böylə bir vəziyyətə ruslar, ingilislər, firəng və sair xristian millətlər durmadığı halda dindəş bir dövlətin duracağını qətiyyənlə təsəvvür etməyiz.

Böylə olunca Azərbaycanın nə ismi, nə də cismi iranlı qardaşlarımızda şək və şübhə hissi oyatmamalı, yəni başlarında bir Ermənistan, bir Gürcüstan hökuməti təşəkkül etdiyi bir zamanda, bir də həmkeş və aqrəba bir Azərbaycan cümhuriyyətinin təşəkkül edib kəsb-i-qüvvət etməsini səmimənə bir surətdə arzu etməlidirlər.

Heyəti-mürəxxəməmin ən böyük müvəffəqiyyəti işlə arzunun İran əfkəri-ümumiyyəsinə mövcud olduğunu bilmək və bunu bizə bir ən əvvəl təbşir etmək olacaqdır.

İntizardayız!

M.O.Rəsulzadə
"Azərbaycan", 8 nisan (aprel) 1919, №152

Mərif – tanışlıq

Tar – güc, zor, təb

Qərabət – yaxınlıq, qohumluq

Tovzi – paylama, paylaşdırma

Həmkeş – dindəş, məzhəbdəş

Təfəhhüm – dərindən anlama, dərk etmə

Ələni – açıq, aşkar

Məşbu – doymuş, tox

Təbşir – şad xəbər gətirmə

Köhnə üsul

Özləri bir ovuc ikan bütün Qafqasiyada rus idarəsinə söykənərək hakimiyyət və nüfuz qurmaq istəyən erməni burjuvalarının Qafqasiya türklərinə qarşı bir mübarizə alətləri vardı.

– “İttihadi-islam” təhməti!

O zamanlar müsəlmanlar arasında zühura gələn hər bir hərəketi haman ittihadi-islam rənginə boyadılar, hər növ milli bir tələbə panislamizmi susı veriliyordu.

Bu adla o zaman rus dövləti, çar imperializmi təhrək ediliyordu. Əvvəlcə “Novoye vremya”lar məqalələr yazır, sonra da vorontsov-daşkovlar mərəza hazırlar, Qafqasiya türklərinin döşətləti ittihadi-islamçı olduqlarından bəhs olunurdu. O zaman böylə idi.

Rusiya inqilabından sonra bu təhmət başqa bir şəkli aldı. “İttihadi-islam” təhməti mənşikovların, çar tərəfdarlarının övürüb-çevirdikləri bir kəlmə olduğundan artıq inqilabçı demokratiyanı bu sözlə çox da qorxutmaq mümkün degil idi. Onun üçün daşnaksütyun ədəbiyyatı “panislamizim” sözünü “kontrevolusion” kəlməsinə əvəz etdi.

Panislamizm təhməti ilə Kars, Ərdahan və Batum müsəlmanlarının ümumi qitələ müvəffəq olan “ustalar” bu dəfə də “konserdovolyusizm” kəlməsinə təkrar cəda-ədə mart faciəyi-əliməsini yaratdılar.

Zaman döndü. Başqa vaxtlar gəldi. İmdi kəndisinə ilqayi-fikir olunacaq naqış və hakim qüvvət nə çarizmdir, nə də bolşevizim.

– İngiltərə və müttəfiqlər komandanlığı!

Onun üçün hanki surətlə Qafqasiya türkləri haqqında suyzann hasil etmək mümkün isə bittəbii o vasitəyə müraciət ediləcək idi. “İttihadi-islam” təhməti hər ehtimala görə yenə mövsümini bulacaq idi. Məlum a, müttəfiqlərə qarşı bu fikirdən istifadə olunmuş idi. Onun üçün də təəvvür etmölidir ki, “panislamizmin” təhməti hər halda “kontrevolusioner” təhmətindən daha kəskin və daha “faydalı” olacaqdı.

Bir münasibət lazımdı, tapıldı. “Azərbaycan”ın məqaləsi.

“Azərbaycan” qəzetəsi Türkiyənin şimdiki halından bəhs edərkən “bütün müsəlman aləmi kəməli-diqqətlə Osmanlı hökumətinin başına gələnləri təqib etməkdədir” – deyə müsəlmanların hissiyyətinə tərcüman olmuş və bu fikrini izah edərkən yazmışdı ki:

“Müsəlman millətlərinin müqəddəratı hər zaman Türkiyə iqtidar və istedadilə əlaqədar olmuşdur”.

“Daşnaksütyun” fırqasının naşiri-əskarı bulunan “Vperiyod” qəzetəsi “Azərbaycan”ın bu məqaləsinə ilişərək “Panislamistlər” ünvanilə bir məqalə yazmış “xəstə adam” (yəni Osmanlı dövləti) dərindən mütləəssir olan “Azərbaycan”a mürtlə islamçı namını taxmışdır.

“Vperiyod” əlbəttə, arzu edir ki, Osmanlı hökmdarının iqtidarını “bir az” azalsın. Türkiyənin mərkəz hökuməti İstanbuldan Konyaya köçürülsün. Şərqi Anadolu İskəndərundan tutub bir tərəfdən Trabzona, bir tərəfdən də Gəncəyə qədər Ermənistana verilsin və böylə əməliyyatı-cərrahiyyə heç bir türkün və heç bir müsəlmanın ürəğində zərrə qədər olsa da “ah” çəkməyə belə səbəb təşkil etməsin.

Daşnaksütyunun türk düşmənliyi ilə qaralan qəlbi burada təbiidir ki, burada bir ədalətsizlik görməz. İfəqət bu onunla qalmaz. O hər bir türkün bu xüsusdakı müqəddəs hissiyyətini qaşımaya və qaşdıqdan sonra üstünə duz tökməkdən dəxi saxlanılmıyır.

Sanki İstanbul türklərdən alınır. Xəlifə Konyaya köçürülürsə, Başqırdıstan ilə Qırğızıstan tərəqqi etməz – deyə fəlsəfə satmaq istiyor.

Fəqət İstanbul bu gün türk ələminin yalnız xəlifəsi oturan bir yer degildir. Orası türk ədəbiyyatının, türk fəlsəfəsinin, türk elm və ürfanının ən zəngin və ən mütlərəqqi bir mərkəzidir. Mərkəzi-ürfaniyyədir.

Türkləri hər bir haqlı malik olduqları və bu mülkiyyətlərinə hər bir nöqtəyi-nəzərdən haqlı olduqları İstanbuldan çıxarılsa, xəlifə ilə mərbutiyyəti-diniyyətləri nöqtəyi-nəzərdən degil, türk və islam olan kütlələri ona görə rəncidə, ona görə münləil

edərək aləmi-mədəniyyət böyük müharibə və böyük inqilabın elan etmiş olduğu təyini-müddərat prinsipini iş Türkiyə ilə aləmi-islama gəlincə – ayaqlar altına salınmış olur.

Türk düşmənligi ilə ruhlanmış, ədəvətini bir ideal dərəcəsinə çıxarmış daşnaksütyun ruhlu mütəəssib və intiqamçı bir erməni üçün olbətə ki, türklərin İstanbul kibi aləmşümül bir mərkəzdən ayrılıb da Anadolunun hücrə bir guşasına qovulması arzu olunur bir vəqədir.

Fəqət bu “arzu olunur” vəqəyi heç bir türk və müsəlman ruhu üsyan etmədən təsəvvür edəməz.

O abidəti-milliyəsi, cövmeyi-şərifəsi, ənənəti-islamiiyəsi ilə hər bir türkün və hər bir müsəlmanın mədəniyyət kəbəsinə təşkil edən İstanbulu bir azərbaycanlı türkü bir Kars, İstanbul aşiqi bir firəng mühərriri Pyer Lotidən daha az bir eşqilə sevbə bilməz. Böylə türk və müsəlman bir gəhər nüfusunun əksəriyyət qatəəsi dəxi türk olduğu halda, bilməm hanki mövhum bir haqq üçün başqa birinə veriləcək də buna qarşı üsyan etmək “ittihadi-islam” fikrinin “təcəvüzkar” bir təzahürü kibi görülecəkdir.

“Azərbaycan”la bərabər biz də Türkiyədəki xırda millətlərin təyini-nüqəddərat haqqına malik olduqlarını qəbul edəriz. Bu cümlədən ermənilərin dəxi böylə bir haqqə malik olduqlarını hər bir zaman qəbul etmişiz. Fəqət bu tələb iki milyonluq bir millətin qalxıb da altı milyon nüfusa haiz olan bir ərazi üzərində təsis-hakimiyət etmək fikrinə münqəlib olursa, təbiidir ki, böylə cahangirənə bir iştəhaya qarşı hər bir demokrat kibi hər bir türk də üsyan edər.

Fəqət daşnaqsakan zehniyyəti bu üsyanı anlamaz, onun ruhiyyəti kəndisindən başqasının dərdini, hələ türkün faciəsini heç anlamaz.

Yeddi vilayət, Kilikya və Qarabağ Ermənistan olaraq tələb olunur. İki milyon bu qədər erməni 4 milyon bu qədər türk və müsəlmana hakim olmaq istər. Bu hakimiyyəti o dünyanın ətrafına dağılmış erməniləri toplayıb da böyük bir Ermənistan təşkil etmək surət ilə istərkən, türk kütləsini ikiye ayırır da bir xəncər kibi qılıbğahına sapılar. Xəncərlənmək istənən vücut isə əsəri-

hayat göstərib kəndisini müdafiə etmək istədikdə onu “panisləmizm” təhmati ilə qorxutuyor.

Fəqət bihudə!

Dünya nə qədər ədalətsiz olsa da daşnaqsütyun istədiği qədər ədalətsiz olamaz.

Kaç milyonluq erməninin xatirinə böyük türk millətinin həyatı mənfəətləri ayaq altına alınmaz.

Avropayı qorxutan panisləmizmin bütün aləmi təsəvir etmək və yaxud aləmşümül bir islam hökuməti vücuda gətirmək kibi xülyalarla yaşayan “panisləmizm”dir. Bu fikir xülya olduğu kibi Avropa üçün böylə bir təhlükə mövcud olduğu təhdidi dəxi xülyadır.

Fəqət islam millətlərini taptatmaq, türk millətlərinin hüququnu çəkintməmək mənasına olan ittihad fikri var. Bu fikirdən kimsə qorxmaz, bununla biləcə dəşnaqsütyunların qorxutmaq istədikləri qüvvətlər qorxmazlar.

Türklərin kəndilərini anlamasından və türk səltənəti olan Türkiyənin müqəddəratına laqeyd qalmamasından yalnız öz səadətlərini başqalarının fəlakətindən gözəylənlər və kəndi talabələrini başqasının hesabına quran daşnaqsütyun misallı dar fikirli millətlətilər, intiqamçı mütəəssiblər qorxarlar.

Erməni millətinin müqəddəratını əllərində bulunduran əfəndilər bilməlidirlər ki, bugünkü “müsaid” vəziyyətdən biləistifadə quracaqları hökuməti içində bulundurları türk mühtinin qəlbini yaralamaq surətilə təqviyə etmək istərlərsə, o zaman bundan böyük fayda görəməzlər.

M.Ə.

“İstiqlal” qəzeti, 12 nisan (aprel) 1919, №10

Sus – güvə

Münfəil – təsirlənmiş, xəcələti

Təqviyə – qüvvətləndirmə

Abidat – abidə

Cöv – qiymətsiz

Siyasətə qarışmaz

Oxuyucular bilirler ki, Məclisi-Məbusan qanunnaməsinin bir fəslinə görə Bakıdakı həmkarlar şurasının dəxi məclisə üç əza göndərmək həqqi vardır.

Bu qanuna binaən vaxtilə hökumət reisi Fətəli xan Xoyskinin həmkarlar şurası idarəsinə (soyuz) vakillərini göndərmək üçün yazdığı kağızına məzkur idarənin nə kibi şiddətli bir rədd məktubu yazdığı məlumdur. Bu kağız ilə soyuz bütün Bakı proletariyasına nümayəndəlik edərək Məclisi-Məbusanı və Azərbaycan hökumətini inkar ediyor, əmələlərin rəyi demokratik və vahid Rusiya ilə olduğunu söylüyordu.

Bu, o zamanlarda idi ki, bu gün bolşeviklərlə qucuşmada və uyuşmadqə olan roxlinlər və bilxəssə sako-saakyanlar bizi dənizlər adlayıb, dərələr keçib də Ufa hökuməti ilə yapışdırmaq istiyorlardı.

Zaman dəğişdi, ufaçılar məbusanə gəlmək istədilər. Ətrizə yazdılar. Müsəlman sosialistləri də öz tərəflərindən soyuz məclisə gətirmək istədilər. Bu dəfə soyuz şiddətlə degil, hikmətlə rədd ediyordu. Əsas etibarilə biz məclisin əleyhinə degiliz. Yalnız bu qədər var ki, dedilər:

– Həmkarlar ittifaqı siyasətə qarışmaz!

Ablan qədəmin bu, zahiri dəlili idi. Batini dəlili dəxi o qədər üstüörtülü bir şey degildi. Müsəlman əmələlər Məclisi-Məbusan tərəfində idi. İlk günlərdə olduğu kibi türk demokratiyası təşkilatsız və səssiz dəxi degildi. Əmələ konfransında raislərin ikiüzlü siyasətləri puç olunuyordu. Rus əmələləri isə biləks məbusanan əleyhinə idilər. Soyuz iki tərəfi də incitmək istəmiyordu. Onun üçün də həmkarlar ittifaqının siyasi degil, sinfi və silki bir müəssisə olduğunu xatırlıyor, bu surətlə həm xoş bəvər müsəlman sosialistlərini, həm də inadçı rus demokratiyasını rəzi salıyordu.

Günlər keçdi, həftələr ötdü. Çurayev-Roxlin və kompaniyasının ruhunda başqa bir dönüklük hasil oldu. Artıq böyük Rusiya fəraqilə titrəyən millətlər, əldən çıxmış hakimiyyət üçün sız-

layan cigərlər Ufadan degil, Moskvadan ümid bəkləməkdə, rus idarəsinin gəlişini gözləyən həsrətkeş gözələr “qızıl ordunun” hərəkətinə baxmaqda idilər.

Meydanda yeni simalar, yeni isimlər zühur ediyor: Bakı əmələləsinin mürsidi sayılan Roxlin haranın çağırılması ballı olmayan mirzoyanlara tərkimövqə olmək məcburiyyətində qalıyor. “İskra” və “Znamiya truda” qəzetləri “bolşevizm”ə doğru yol tutmaq, “Sovet” hökumətini tanımaqdan bəhs ediyorlar.

Bu məqsədlə yeni manevrələr başlıyor. Zaqafqasiya, Dağıstan və Zakaspi həmkarlar ittifaqının iclimai.

Professionalni soyuzlar syezdi.

Bu syezdə iqtisadi məsələlərdən əlavə və ümdə olaraq siyasi məsələlər, bilxəssə Zaqafqasiya dövlətlərinin ittihadı kibi məsələlər qoyulur.

Tiflis mərkəzi soyuz başda olan bütün Gürcüstan soyuzları bu proqramı qəbul etmiyorlar. Sırf iqtisadiyyata aid olmaq və həm də Zaqafqasiya dairəsinə şamil olmaq üzrə Tiflisdə bir syezd çağırıyorlar. Bakıda bir, Tiflisdə iki syezd açılıyor.

Məqsəd hasil olmayır. Bakılıların syezddəki “demokratiya ittifaqı” təbiri-məxsusla “cəbhə bütünlüğü” hasil olmuyor.

İstiqlalçı gürcülər ayrılıyorlar.

Nə isə syezd toplanıyor. Tamam da olmasa açılıyor. Diyorlar ki, bu Azərbaycan ilə Dağıstan və Zakaspi syezdidir. Fəqət həyat-ümumiyyəti etibarı ilə bu, rus əmələlərinin syezdidir.

Həmkarlar ittifaqı siyasətə qarışmaz!

Fəqət həmkarlar ittifaqının syezdi siyasətdən başqa bir şeylə məşğul olmadı. Soyuzlar naminə toplanan hakimiyyətə həsrətkeş böyük rusiyaçı siyasilər haman vahid Rusiyadan, bolşevizmdən hökuməti ələ almaq lüzumundan bəhs edib durdular.

Bizim sosialistlər dəxi bu vahid Rusiya eşqilə qızıqşan qafalar içində, alışıqlara məzhar olaraq söz söylədilər; söylədikləri sözlərinin “demokratik Rusiya ilə onlar da əsəsn zidd degildirlər” məfhumundakı qismi o qədər gurultulu alışıqlara nail oldu ki, “millətlərin təyini-müqəddərətə həqqidirlər” misalındakı cümlələrini tamamilə gurultuya vermiş oldu.

Bilməm böylə həmkarlar ittifaqının syezdi degil, qaynar bir siyasət qazanı içində qızısan himmətçilər, həmkarlar ittifaqı şurasının vəqtilə kəndilərinə yazmış olduğu:

– Soyuz siyasətə qarışmaz! məzmunlu kağızı xatırladılar mı? Yoxsa “İnternasional” məhəsinin avazi-dilarası təsiri iləmi hər şey unuduldu?!

Hər şey unudulsa da, bir şey qətiyyəən unudulmaz. Bunu əlbəttə ki, bizim sosialistlər dəxi bilxəssə nəzərdə tutar; süni bir surətdə çağırılan “soyuzlar syezdi”ni bərfərz Azərbaycan əmələsinin misli kibi qələmə vermək istəyənlərə yalan söylüyorsunuz – deyirlər.

Azərbaycan demokratiyasının özəğini təşkil edən türk demokratiyası bu syezddə yoxdur, syezdi yalnız hakimiyyətə həsrətkeş ruslardan və rusiyaçı politikanlardan ibarətdir.

Bu syezdiin böylə olduğunu bilərək gürcü demokratiyası, Ermənistan demokratiyası kibi türk demokratiyası kəndi münasibətini ona nisbət mənfə bir surətdə təyin etmiş oldu.

Hümmətçilərin və yaxud Azərbaycan sosialist-revolusionerlərinin firqə nümayəndəsi olaraq orada iştirakları qətiyyəən bu syezdiin türk demokratiyası iştirakilə toplandığına dəlil olamaz.

Bu həmkarlar ittifaqının degil, Rusiya hakimiyyətinə həsrətkeş bulunan politikaçıların syezdidir.

Yoxsa:

– Həmkarlar ittifaqı siyasətə qarışmaz!

M.Ə.

“Azərbaycan”, 13 nisan (aprel) 1919, №156

Azərbaycan və İran

Tehran qəzetələri cümhuriyyətimiz naminə Tehrana gedən heyətə-mürəxxəsənin vürudini təbrik etməklə bərabər, “İran və biz” məqaləsində bəhs etdiyimiz mövzui təcədid edərək “Azərbaycan”ın özündən degil, ismindən uzun-uzadıya bəhs etməyə başlamışlardır.

Başda möhtərəm “İran” qəzetəsi olduğu halda Tehran qəzetələri “Yeni doğmuş islam hökumətinin” adından “dilgir olduqlarını” qeyd ediyər, iki qardaş millətin arasına soyuqluq düşməməsi üçün “Azərbaycan” isminin dəğişməsinə təklif ediyörlər.

İran qəzetələrincə bizim, Qafqasiyanın bir qismindən ibarət olan məmləkətimizə Azərbaycan ismi verməyə haqqımız yoxdur. Bu, İranın minləqədim vilayəti kibi təminən Azərbaycan əyalətinin haqqidir.

Biz burada tarix, irq və coğrafiyaca Azərbaycan ismini daşımağa haqlı olub-olmadığımızı isbat və bu münasibətlə “İran” rəfiqi-möhtərəmimizin adla və istidlalatı haqqindəki mülahizələrimizi bəyan etmədən əvvəl bir mütləli dərmiyən etmək istəriz:

Biz istərdik İran mətbuatı burasına diqqət etsin ki, Qafqasiyadakı azərbaycanlılar Azərbaycan kəlməsini coğrafi mənəsinə ziyadə qövmi bir mənada istemal ediyörlər. Dünyada yalnız bir Azərbaycan qitəsi degil, bir də Azərbaycan cəmaəti vardır. Bu cəmaət kəndisinə məxsus bir həlçə ilə qonuşur türk əqvamından bir millətdir ki, “İran” rəfiqimiz bunlara “ətraki-müsəlmani-Qafqaz” diyər.

“Ətraki-müsəlmani-Qafqaz”ın bir ədəbiyyat var ki, adına Azərbaycan ədəbiyyatı denilir. Şairləri o dildə, Azərbaycan dilində və yaxud təbiri-mərifilə, şivəsində yazırlar. Məktəblərində o dili tədris edərlər. Mətbuatları o dildə yazılır. Teatrları, operaları o şivədə tərtib edilir.

“Ətraki-müsəlmani-Qafqaz” ilə azərbaycanlı təbirinin eyni mənəni ifadə elədiklərini coğrafiya nöqtəyi-nəzərindən cərh etmək mümkün olsa da, qövmiyyət nöqtəyi-nəzərindən bunu inkar etmək mümkün degildir. Zira İrəvan, Gəncə və Bakı quberni-

yalarındakı "ətrək" ilə Ərdəbil, Marağa, Xalxal, Təbriz və Qaraca Dağ məhəllərindəki "ətrak"ın biri-birindən nə ilə ayrıldıqlarını bən iyi fərq edəmiyoram. Eyni lisan, eyni adət, eyni məzhəb, eyni ənənət burada da, orada da hökmfərma, ortada yalnız yüz sənəlik digər bir həyatı-siyasiyyə ilə yaşamanın təsirət mövcud.

"Ətraki-müsləmani-Qafqaz"ın "ətraki-müsləmani-İran" kibi daha məruf bir ismi vardır – Azərbaycan türkü.

Əski Şirvan, Muğan, Aran, Bərdə, Albaniya, Bəqrcan, nəhayət Gəncə, Bakı, İrəvan vilayətləri ilə adlanan bugünkü Azərbaycan Cümhuriyyətinin coğrafiya nöqtəyi-nəzəridən bu ismə haql olduğu inkar olunsa da, burada böyük bir əksəriyyətlə yaşayan türklərin Azərbaycan türkcəsi ilə mütəkəllim bir millət olduqları corh olunamaz.

Böyük müharibənin və misilsiz inqilabın nəticəsində zühura gələn növdə hökumətlərin istinad elədikləri ən qüvvətli və ən sağlam bir məbnələri vardır: qövmiyyət binası. Tarix, coğrafiya, strateji mülahizəti ikinci, üçüncü dərəcədə gəlir mülahizələrdir. Yeni bir hökumətin təsis üçün ən əvvəlcə yekvücut bir milliyət təşkil edən qövmin kəndisini tanımasıdır.

İştə Azərbaycan Cümhuriyyəti Tehran qəzetələrinin düşündüğü kibi bir takım "xəyalporvar" cavanların uydurub "mülahizəsiz" qocalara qəbul etdirdikləri bir ism degildir. Azərbaycan Cümhuriyyəti müstəqil bir həyatı-milliyə ilə yaşamaq istəyən və milliyətlərini dərk etmiş bulunan Azərbaycan türk millətinin təsis elədiyi bir hökumətdir.

Diyorlar ki, "isminizi dəyişin də biz sizi böyük bir qardaş kibi dərəğuş" edək. Yoxsa biz sizdən "mükəddər və zəminiz" ("Gülşən", nömrə 85).

Bizdən nəçin zəmindirlər? Təsəvvür etmək lazım gəlir ki, İranın bir vilayəti olan Azərbaycanın ismini aldığımız kibi müsəmmasına da gözümüz vardır.

Cümhuriyyətimizin, cümhuriyyətdən əvvəl Azərbaycan muxtariyyəti haqqındakı davamızın qətiyyən Araz nəhrinin cənubuna aid olmadığını dəfələrlə söyləmiş, bilfel dəxi isbat eləmişiz. Buna qarşı: "vəqt ilə ermənilər dəxi məqsədimiz Türkiyə Ermə-

nistanıdır diyordılar" – deyər şübhələr bəyan ediyorlar ("İran", nömrə 414). Bu misal, yəni Azərbaycan Cümhuriyyətinin İran Azərbaycanı ilə işi olmadığını haqqındakı bəyanatı ermənilərin Ermənistan haqqındakı bəyanları ilə müqayisə etmək bizi ismindən ziyadə müsəmma üstündə dayanmaya vadar ediyor.

Əcəba, nə düşünüyörlər? İrənlı qardaşlarımız necə təsəvvür ediyorlar? Arazın şimalında, ismindən sərfi-nəzər, bir müsəlman cümhuriyyəti təşəkkül ediyor. Bu cümhuriyyətin lisanı Arazın iki tərəfində də konuşulan bir türkcə olacaq. Hakimiyyəti "İran"-ın təbirinə deyölmə, "ətraki-müsləmani-Qafqaz"ın mənası olduğu ruh və ənənədən, iltifat etdiyi adət və məişətdən doğma bir ruh və xüsusiyyətlə qüvvətlənəcək, ismini bir fərz, qərər olsa da Qafqaz türk hökuməti qoyacaq. Əcəba, bunda İran üçün bir xətr, bir zərər təsəvvür olunuyormu?

Əgər İran hökuməti Avropa mətbuatından anlaşıldığı vəchlə Zaqafqasiya hesabına tovsı-ərəzi etmək fikrində degilsə, bittəbii burada kəndisindən ötrü xətrənk bir şey təsəvvür olunamaz. Çünkü yeni təşəkkül edən hökumətin kəndisinə qarşı mütəcaviz olmadığını bildikək, buna yalnız müsədidət təməsi lazım gəlir. Yox, bu xüsusda etimadı yoxsa, o zaman ismin bu və yaxud başqa olduğunun əhəmiyyəti qalmaz. Zira göstərdiyi misaldə olduğu kibi bugünkü Ermənistan Cümhuriyyəti adına bərfəz "Ararat" deməklə Türkiyə ərazisi üzərindəki müddəiatından sərfi-nəzər etmədi, yaxud Türkiyə ərazisi üzərində Ermənistan ismi ilə degil, bir fərzi "Van" ismi ilə təsis etsəydi, madam ki, Qarabağa qədər tovsı etmək fikrindədir. Kəndisinə Ermənistan deməməklə bundan fərəğət etməyəcəkdir.

Bilməyiz təkəddür yalnız İranın bir vilayəti ilə iltibas edən ismimizdənmi, yoxsa İran Azərbaycanındakı xəlqin mənəviyyətinə təmas edən bir müsəmmamızdanmi iləri gəlir.

Məsələ yalnız ismə aid olsaydı o qədər əhəmiyyəti olmazdı. İsm üstündə beynəldüval bir ixtilaf zühuri tarixi-ələmdə görülməmiş, islam tarixində dəxi inşallah görülməz.

Bizə öylə gəlir ki, Araz nəhri şimalında olan azərbaycanlıların təşkil elədikləri müstəqil bir hökuməti-islamiyyənin paydar olması İranın mənfəfidəndir.

Əgər Parisdəki İran heyəti-müroxxəsasının Zaqafqasiyadan yer almaq istədiyi haqqındakı nəşriyyat doğru isə, o zaman haqqımız var düşünelim ki, İran hökuməti bizim kibi degil, başqa dürlü düşünüyür. Çünki "İran" qəzetəsinin də işarə elədiyi kibi vəqtilə İrandan kəsilən Azərbaycanı təkrar İrana "yəni Azərbaycana" bitişdirərlərsə, o zaman yerdə – sərih söyləmək lazım gəlirsə – bir Şamaxı ilə Şirvan qalır ki, Dağıstanla bərabər qalmaqdan başqa çarəsi qalmaz.

Heyəti-müroxxəsasimizin vürudini təbrik edən Tehran matbuatı o zamandan bəri bir-iki-üç sətirlə iktifa etmiş ikən adı-mızdan hasil elədikləri təkəddürlərinin izahı üçün sünnular degil, səhifələr dolusu yazılar yazmaya lüzum gördüklərindən bizdə böylə şübhənak bir hissə oyatmışlardır.

Möhtərəm "İran" qəzetəsi "Azərbaycan" isminin və bu mü səmmadan qəsd olunan Azərbaycan məqsəd və fikrinin müvərrici olaraq acizlərindən bəhs edərkən əvvəldə Qafqasiya Azərbaycanından bəhs etmişkən sonra bütün Azərbaycan üçün istiqlal istədiyini qeyd ediyörlər. Fəqət bilməm ki, bunu hanki bəyanım və hanki bəyannaməmlə izhar eləmiş, nə vaxt və nə yerdə söyləmişəmdir?! Hələ Azərbaycana müqabil əvəz olaraq İrana Mərv və Türkistandan təzminatı-əraziyyə təklifində bulunanlarımızdan dəxi bəhs olunuyür ki, əcəyib bir şeydir.

İftə iranlı qardaşlarımızın bu kibi yanlış və bir takım iğraq-lara batmış məlumatdan istifadə etdikləri üçündür ki, onlar Azərbaycan isminə bu qədər əhəmiyyət verib nəhaq şübhələrə və münasibətsiz gümənlərə düşüyörlər.

Buradan keçdikdən sonra Azərbaycan kəlməsi üstündəki tədqiqatə gələlim: müqəddəmatən söylədik, bizdən ötrü kəlmənin coğrafi mənasından ziyadə qövmi bir mənası vardır.

Məəmfəfiə bir az tədqiq olunursa coğrafiyəcə dəxi Azərbaycanın mütləqə Təbriz və həvalisindən ibarət olduğunu iddia etmək pək doğru olamaz.

Azərbaycanın İrana daxil olduğunu istidlal üçün Şəmsəddin Sami bəyin Qamusu ilərlarüs kibi lüğət kitablarına müraciət olunmuş, Yaqut Həməvi və sairə kibi coğrafiyun və müvərrixlərin

asarından alınan iqtibaslarla Azərbaycanın ayrı, Qafqasın da ayrı olduğu isbat edilmişdir. Şirvan ilə Bərdənin dəxi Azərbaycandan qeyri olması ayrıca istidlal olunmuşdur.

Bundan 24 sənə əvvəl yazdığı Qamusu-ilaələmində Şəmsəddin Sami bəy mərhum Azərbaycanın İran daxilində olduğunu qeyd etməklə bərabər Azərbaycan isminin vəchi-təsmiyasını dəxi anlatmışdır. Bu anlamışca görə Azərbaycan ismi Təbriz ətrafındakı neft quyuları, hava qazları və təbii atəş ilə yanan atəşgədlərdən dolayı bu məmləkətə əlam olmuşdur. Fəqət bir Osmanlı mühərriri bakılsa da iranlılar bilərlər ki, Azərbaycan təsmiyasının vəchi olaraq göstərilən əlamətlərin həpsi Təbrizdə degil, Bakıdadır.

Bir takım türk sülalələrinin paytaxtı Təbriz olmaq üzrə Azərbaycanda hökmran olduqları iddia edilyür. Fəqət bununla Azərbaycan isminin yalnız Təbriz ilə həvalisinə münhəsir olduğu istidlal edilməz ki.

Qafqas ismi ilə Azərbaycan ismlərinin ayrı olduğu və bu ayrı ismlərin ayrı-ayrı məmləkətlər adı olduğunda heç şübhə yoxdur. Fəqət dün rus dövlətinin təqsimatı-idarisi ilə Qafqas və yaxud Zaqafqasiya adlanan ərazinin Bakı, Gəncə və İrəvan kibi adlarla təqsim olunuşu İrəvan, Gəncə, Bakı vilayətlərindən bir qisminin Azərbaycan olmadığını icab etdirməz. Məsələ, eyni Şəmsəddin Sami bəy Gəncənin yaxınında olan "Şəmkir"i tərif edərkən diyyür ki, "240 tarixində Azərbaycan valisi və Məsmək Azadlısı (Bağə) tərəfindən emar olunub mütvəvəkilliyə təsmiyə olunmuşdur".

Demək ki, Azərbaycandan qeyri-fərz olunan Gəncə quberniyəsi və daha qədim təbirlə Aran ilə Bərdə həvalisi dəxi Azərbaycan vilayəti daxilində imiş.

Qafqaz ismi əmm olub da müxtəlif nəvahi və vilayətlərə şamil olduğu kibi, Azərbaycan ismi də Qaradağ, Xalxal, Marağə, Muğan, Aran, Bərdə, İrəvan, Nəxçıvan, Bakı və sairə kibi idari, tarixi və coğrafi ismləri ehtiva edə bilər.

Burada cüzün küll namını ala bilmədiyi haqqındakı mülahizə və bu mülahizəyə qiyas olaraq Bismark ilə Avstriya arasındakı münəqişədən istidlal dəxi doğru degildir.

Çünkü biz azərbaycanlı türklərin hökumətini təşkil etmək mövqeyində ikən İrana Azərbaycan ismindən fərağət et, desə idik, o zaman həqsiz olurduq. Müxtəlif millətlərdən təşəkkül edlədiyi halda İran Azərbaycanı malik olduğı kibi, Avstriya da alman millətinə malik idi. Halbuki Avstriyanın almanlara malikiyyəti Almaniyaya hökumətinin təşkilinə mane olamaz və hələ bütün Almaniyaya hakimiyyət sövdəsinə düşmək üçün kəndisinə heç bir həqq verəməz idi. Bismark bu nöqteyi-nəzərdən pak həqlə idi.

Bitərəfənə icra olunan müxtəsər bir tədqiqlə görülür ki, Azərbaycan ismi cümhuriyyətimizə İran qəzetələrinin düşündüğü kibi pak münasibətsiz bir "xam xəyal" nəticəsi olaraq verilməmişdir. Burada İran ərazisi həqqində heç bir suyi-niyyət mövcud olmayıb, yalnız bu gün kəndisini bir millət olaraq bilən sabiq rus təbəələri - Azərbaycan türklərinin müqəddəratı düşünlümsüdü. Böylə ikən yeni təşəkkül edən bəzi - Polşa, Ukrayna kibi dövlətlərə qiyasən bizi də macaracıyana bir siyasət təqibi ilə məlul təəvvür etmək doğru olamaz.

Madam ki, yeni bir hökuməti-islamiyyənin vücudi İranda da mətlubdur, o halda tehranlı rəfiqlərimiz ism üzərindəki mübahisəyi coğrafiya və qövmiyyət mütəəssislərinə buraxıb da müəssəmədən bəhs etsəydilər, aramızda mətlub olan hüsnimünasibətə daha ziyadə xidmət edərdilər, zənn edəriz.

"İran" qəzetəsi Gürcüstan, Ermənistan hökumətləri ilə hüdüdü münazirələrimiz mövcud olduğunu və sair bir çox əsaslı müşkilətə moruz qala bilməimizi ixtar edərək cümhuriyyətimizin böyük qardaşı olan İranda hüsnimünasibətin son dərəcədə səmimi tələşdirilməsini arzu ediyor. Öylə olursa, o zaman iranilər bizə hər növ maddi və mənəvi müsaidələrinə vəd ediyorlar.

"İran" bir az da tarixə müraciət ediyor. Böyük Nədirin İran padşahu olaraq Türkiyə sultanına ittihad həqqindəki təklifini xətriliryor. O təklifin qəbul edilmədiyini üçün bugünkü İslam ələminin xəsarətinə, bilxəssə Türkiyə fəlakəti-hazirəsinə təəssüf-xəvan oluyor. Sonra da "nəşəyi-hürriyyət"lə sərşar olan "ətraki-müsəlmani-Qafqaz" cavanlarından bir-ikisinin "xam xəyallarına" uymamayı heyəti-mürəxxəsə əzəminiz əql və dəryayətlərinə etimadən "xatiri-nişan" ediyor.

Görünüyor "təkəddür" yalnız "Azərbaycan" ismindən degildir. "Nəşəyi-hürriyyətə sərşar olan cavanlar"ın "xam xəyallarından" da əndişələr edilməkdə və həm bu xəyallar mövcud kibi görülməkdədir.

Biz buna ciddən müteəssüfüz. Nədir şahın fikir ittihadını zənn edirsəm "Nədir şah" əsərini təmsil edən azərbaycanlılar yalnız tərvic degil, tətbiiq də etmişlərdir. Yalnız oğlunun gözü müqəbilində çıxaracağı batmanlarla göz təhdidi ilə degil, eyni zamanda da məəttəəssüb və dar mollarla qarşı işlətdiyi siyasətə qurban olan Nədirin fikrini - məzhəb qovğalarının ortadan qaldırılması - qövldən-fələ gətirənlər yenə "ətraki-müsəlmani-Qafqaz"dır.

Fəqət unutmamalıyıq ki, Nədir şah kibi Sultan Süleyman da ittihad güdüyordü. Birisi bunun üçün məzhəbləri ortadan qaldırınb da siyasi bir hakimiyyət təsisini lazım görür ikən, digəri "rafiziləri" tonkil ilə "həqqə" təslim edirmək və bu vasitə ilə "tovhidi" əldə etmək istiyordü. Fələn ikisi də cahangir ikən şübhəsi ki, əvvəlincini nəzəriyyə daha doğru olub, ittihadə yetişmək üçün daha salim vasitədir.

Fəqət bu dəsturi məzhəb dövründən çıxıb da milliyyətə əsrinə girmiş olduğumuz bu zəmana tətbiiq edərsək, rabitəyi-islamiyyəyi ibqə etməklə bərabər hüquqi-milliyyyətə ehtiramkar olmalı, bu xüsusdəki təəliati-təbiyyəyə fəna bir nəzərlə baxmamalıyıq.

Zəmanımızda demokratik əsaslarla istinad etməyən bir hökumət yaşayamaz. Xəlj lisani, adət, əmənatı ilə mənəus və məluf olmayan bir hökumət işə demokrat olamaz.

Buna görə dəxi tamamilə milli və demokrat bir əsasət üzərinə təşəkkül edən cümhuriyyətimizə iranlı qardaşlarımız kəndi münasibətlərini təyin edərkən ismimiz səmialərinə xoş gəlməyorsa da, müsəmmamızı bəxsinlər. Müsəmmamızı məqbul və kəndi nöqteyi-nəzərlərindən mətlub gördükdən sonra ismin o qədər əhəmiyyətə malik olmadığını kəndiləri də təqdır edərlər.

Biz böyük qardaş iddiai mühitində bulunan Tehran mətbuatından şəkildən ziyadə mənaya əid nəşriyyəyə intizar edəriz. Çünki zəvahirlə fəzlə məşğul olmaq hər halda böyüklərin şüundan olmaz, deyə düşünüyörüz.

M.Ə. Rəsulzadə

"Azərbaycan", 28 nisan (aprel) 1919, №168

Təcəddüd – təzələmə, yenilətmə
Məruf – məlum, tanınan
Ətrak – türklər
Mütəkəllim – danışan
Cərh – sancma, yaralama
Zənin – şübhəli, etibarsız
Müsəmma – adlandırılan ərazi
Sərfi-nəzor – vəz keçmə
Ülfət – yekdillik, həsn-rəğbət
Tovsi – genişləndirmə
İltibas – dolaşıqlıq, aydın olmama
İğraq – mübaliğə
Məməfiə – bununla belə
Həvali – ətraf, civar
Müddəiyat – haqsız iddialar
Ələm – nişan, işarə, əlamət
Mütəvəkkil – belbağlayan, ümid verən
Nəvahi – nəhiyə, vilayət
Məlul – kədərli
Rafizi – rafizə təriqətinə mənsub, inkar edən, kafir
Tənkil – başqalarına ibrət olacaq cəza vermək
Mənsus – alışıq, öyrənmiş
Təkəddür – burada rahatsızlıq
Münazio – mübahisə
Fərağət – vəz keçmə, əl çəkəmə
Məluf – yemlənmiş
Səmiə – eşitmə duyğusu
Şüun – şən-şöhrətlər
İstidlal – bir dəlilə əsaslanaraq nəticə çıxarmaq

Tətil bitdi!

Azərbaycanın istiqlalına, türk demokratiyasının hakimiyyətinə qarşı adda iqtisadi, işdə siyasi olaraq elan edilmiş olan zabastovka gözlənilən nəticə ilə bitdi.

Mərkəzi tətil komitəsi dün nəşr etdiyi bəyannaməsində əməllərə xitab edərək: "Yoldaşlar, biz məğlub olduq!" deyir.

Fəqət məğlub olan əməllər deyil, yalnız mərkəzi tətil komitəsidir. Yoxsa tətilin nəticəsi əsl Azərbaycan əmələsinin böyük sahibi olan türk demokratiyasının eyni arzusu, demək ki, eyni qələbəsidir. Vətənin böylə müşkül bir zamanında ortalığı şuluga vermək istəməsi ilə birtərəfli qurulan raboçi konfransiya ilə mərkəzi tətil komitəsi Bakı fəqərayi-kasibəsinin arzusuna deyil, Rusiya sovet hökumətinin intriqasına xidmət ediyordular.

Azərbaycan zəhmətkeşi, istiqlalçı türk demokratiyası isə bu intriqadan bezar və bu hərəkətdən kənar idi.

Onun iradəsi daxi hakim olmalıydı.

Fəqət özlərindən şübhələnən bolşeviklər hər dəfə olduğu kimi bu dəfə də türk xalqının bu istəyinə əhəmiyyət vermədilər. Bittəbii bunun cəzasını da çəkətilər.

Əvət, məğlub olan qüvvət, mərkəzi tətil komitəsinin bəyannaməsində denildigi kimi, Bakı fəqərayi-kasibəsi deyil, Rusiya intriqasıdır.

Hər məğlubun müqabilində bir də qalib vardır. Bu dəfə qalib gələn qüvvət dəxi məğlubların izah edəcəgi vəchlə burjuazi qüvvəti deyil, türk demokratiyasının əzmi və istiqlali-milli fikrinin qüvvətidir.

Zabastovka intriqası ilə müvəffəqiyyətli bir surətdə mübarizə elədiggi üçün Azərbaycan tarixi-istiqlalında şayani-qeyd bir mövqə tutacaq olan Nəsim bəy kabinəsi hər nə qədər əzminin mənbəini Məclisi-Məbusanın ittifaqla verdigi qərarından aldısı da, bu əzmini icradakı müvəffəqiyyətini tamamilə istiqlal-pərvər Azərbaycan demokratiyasına və milliyotini anlamış türk zəhmətkeş xalqına borcludur.

Bakı füyqarayı-kasibəsi bu məsələdə qətiyyətlə məğlub deyil, qalibdir. Çünki zabastovkayı istəyən Bakı füyqarayı-kasibəsi deyil, bolşevik intriqasına uyan rus əməlləri idi.

Türk demokratiyası bu birinci dəfə deyildi ki, kəndisini göstərmiş, onun əzmi xaricində heç bir şey görülməyəcəyini aydın bir surətdə isbat etmişdir.

Bu üçüncü dəfədir ki, türk və müsəlman zəhmətkeşinin iradəsi xaricində közlümlək istənilən təşəbbüslər aşım qalıyor, nəticə yalançı demokratların zərər və xüsranı ilə tamam oluyor.

Fəidsiz zərər olmaz zərərilməsəli bilxəssə bu tətillə yaraşar.

Azərbaycan paytaxtı altı günlük fəvqəladə bir həyat keçirməklə şübhəsiz ki, zərər gördü. Fəqət gördüğü faydalar müqabilində bu zərərlərin nə qədər cüzi bir şey olduğu təsəvvür olunsun.

Ön böyük fayda bu ki, hökumət bir kərə daimi bir fəsad halında olan Rusiya agentlərini məmləkətimizdən sürüb də gədikləri yerə atmaq imkanını hasil elədi. Bolşevik fəsadçılarını tutdu: sonra başımızda pəlləməyə üçün zəxirə olunan tütəng, fişəng və top ambarlarını kəşf elədi.

Denikin adamlarını buradan çıxarmağa təşəbbüs edərkən hökumət bolşeviklərdən daxi bu bələkəş məmləkətin yaxasını qurtarmalıdır. Bolşeviklər kəndiləri kəndindən yaxayı ələ verdilər. Öz alları ilə özlərini kəsdilər.

Xəliqin arzusu, türk zəhmətkeşinin iradəsi və parlamanın etimadına dayanan Nəsib bəy hökuməti siyasi bir intriqadan ibarət olan zabastovkayı şanlı bir surətdə basdırdıqdan sonra təbiidir ki, əməllərin iqtisadi ehtiyaclarını və həqiqi mənfəətlərini heç bir zaman ehməl etməz. Zətən böylə yapacağını əvvəlcədən bildirmişdi.

Hökumət əlbəttə ki, kollektivin əməlləri çıxartıb və qəbul etmək həqqi əməllərə aiddir kibi maddələrini qəbul etməz. Çünki bu maddə doğrudan-doğruya türk zəhmətkeş demokratiyası əleyhinədir.

Çünki bu maddə ilə "bolşevik icadı" rus intriqanları istiyorlar ki, başımız üstündə daima siyasi bir tətill şəmşiri saxlasınlar.

Çünki onlar gördülər ki, əleyhimizə tərtib olunan zabastovkaya birinci zərbəyi endirən milliləşmiş dəmiryol idarəsi oldu.

"Azərbaycan" qəzetəsi keçən məqalələrindən birində bu zabastovkaya "siyasi bir imtahan" adını vermişdir. Bu imtahandan ələlələ bir surətdə çıxanlar şübhəsiz ki, milli hökumətləri arxasında səddi-iskəndər kibi duran zəhmətkeş türk xəliqi oldu.

Bu əli qəbarlı vətəndaşlar hər sınıfımızdan ziyadə həmiyyət və siyasi idrak sahibi olduqlarını göstərdilər və bununla millətimizi təmsil edən hökumətimizin qələbəsinə təmin elədilər.

Əvəl, onlar məğlub oldular. Fəqət məğlub olan Bakı füyqarayı-kasibəsi deyil, Rusiya namına hərəkət edən siyasi intriqanlarıdır.

M.Ə.

"Azərbaycan", 14 mayıs 1919, №180

Zəxirə – döyüş sursatı; azuqə

Nə böyük bayram!

Azərbaycan türkləri bu gün ilk dəfə olaraq böyük bir bayram saxlıyolar.

İstiqlal bayramı!

Bundan bir sənə əvvəl Zaqafqasiyanın müqəddəratını həll üçün Tiflisə toplanmış olan müsəlman vəkilləri tarixin öylə bir anına təsadüf etməmişlərdi ki, yüz sənəlik dövrü-əsərə tə yalnız yüksək bir amal nəticəsi deyil, eyni zamanda zoruri bir ehtiyac kibi xatimə vermək məcburiyyətində qalırlardı.

Övət, Zaqafqasiya millətləri bilməcburiyyə əlani-istiqlal etməmişlərdi.

Bilməcburiyyə əlani-istiqlal!

İstiqlalımıza düşmən olanlar bu iki "məcburiyyət" və "istiqlal" sözlərinin bir araya toplanmasını "ictimai ziddin" qəbilindən add etməklə, Zaqafqasiya cümhuriyyətlərinin qeyri-təbii olduğunu isbat etməyə çalışırlar.

Fəqət bu mülahizə zahirdə doğru görünə də, batində öylə degildir.

Bir növdənin məsiməyi-mədərdən xilas olub da dünyaya gəlməsi heç şübhəsiz bir vəqə-i-istiqlaldır. Qadının vəzi-həmlinə digər təbirlə bizdə "azad olmaq" deyirlər. Halbuki bu "azadlıq" eyni zamanda bir zərurəti-təbiyyə, bir məcburiyyətdir.

Öylə bir məcburiyyət ki, həyatı-ələm ona bağlıdır!

Zaqafqasiya "Seym"-inin əlani-istiqlalə məxsus olan günündə "kadel" firqəsi nümayəndəsi "Seym" əzəllərinin o gün vəzi-fələrinin ağırlığından duyduqları hissiyyətə tərcüman olaraq, hər kəsi özü kibi təşəvvür edərek: "Bakınız sanki "Seym" bir möhtəzirin başı üstündə durmuşdur" – dediyinə müqabilən bən: "Əfv edərsiniz, bu iztirab və əndişə bir möhtəzirin deyil, bir ləhvəsənin¹ başı üstündə görülmə iztirabıdır".

Zaqafqasiya ləhvəsənin "azad"lığı çox müşkilətlə olmuşdu. Çünki birdən üç növdə doğmuşdu:

Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan!

Hər növdə kibi istiqlal dəxi can kibi sevidiyi halda canan kibi cəfakardır. Bir növdə paydar olub kəndi başına dolanır bir adam oluncaya qədər ata və anasına nə əndişələr, nə qəmlər, nə qüssələr verməz!

İştə eyni iztirabları, eyni qüssa və dərdləri, fəqət bununla təvəm olan səvinc imtihanları biz keçən sənəyi istiqlaldə keçirmədikmi?..

Mart hadisəti-əlimesinin bir nəticəsi olaraq davam edən Bakı əsarəti, Şamaxının bu dəfə yer altındakı məvadi – bir kaniyyədən degil, insanların fitrətindəki şəərətdən mütəzərrər olub da, xak ilə yeksan olmas; Osmanlı türk qardaşlarımızın son ümidisizlik məmində yetişib də bizi düşmənlərdən xilas; Bakının istirdadı, sonra ingilislərlə bərabər Biçeraxov və sairələrinin gəlişi ilə həsil olan iztirab və əndişə, Parlamənin mütəntən surətdə açılması, Azərbaycan ordusunun vürudi, Qarabağ, Naxçıvan, Lankoran məsələləri, Dağistan faciəsi, nəhayət bugünkü şənliklər – iştə bir sənəlik həyatı-istiqlalın xof ilə ümid arasındakı iztirab və imtihan dəqiqələri!

Hər nasilsə növdənimiz bir yaşına çatdı.

Bu bir ilin ərzində azərbaycanlıların maddələrin verdikləri qurbanlara müqabil qazandıqları yalnız xaricin bizi müstəqil bir millət kibi tanımayə doğru və göstərdiyi bözi təmayülət degil, ən böyük şeyi fikri-hürriyyət və istiqlalın artıq milli bir fikir olduğu kəfiyyətidir.

Bundan iki sənə əvvəl biz türkçülər Azərbaycan şüarını böyükdə güldəstənin zəngin bir gülü kibi təşəvvür etdikdə, yalnız rus kadetləri ilə sosialistlərindən degil, öz kadetlərimizlə sosialistlərimizdən dəxi müqabilə görüyorduk.

Bir sənə sonra bütün firqələr bunu bir zərurət kibi qəbul edərek Azərbaycan istiqlalının əlanına iştirak etdilər. Bu gün isə hər kəs onu bir mövhəbə kibi qarşılayıb bir amal və bir ideal kibi alqışlayır!

Bu alqışlar yalnız siyasi firqələrin nümayəndələrindən degil, ağac tüləngləri ilə "iləri, iləri!" – deyərək sokakları dolayan gənclərlə "Azərbaycan əsgərini" yaşar gözlləri və "Allah bəd nəzərdən saxlasın" duası ilə ötürən camaətdən, nəşeyi-istiqlalı dərk etməsi xəlqdən gəliyor.

¹ Vəzi-həml edən qadın

Bundan altı ay əvvəl Azərbaycan Məclisi-Məbusanın açıldığı gün "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!" – demişdim.

O zaman, içində bulunduğumuz zaman o qədər müşkül və o qədər pərxəf idi ki, yüksəldiyimiz bayrağı pak da yüksək qaldırarmıyır, onu yalnız Parlaman binasına münhəsir etdirib də "mü-dara" göstərmək məcburiyyətində qalıyorduk.

Bu məcburiyyətdən müəssir olan bəzi bədbinlər "hanı –ya bir kərə yüksələn bayraq, bir daha endirilməz!" – diyordunuz, diyordular!

İşlə qoy bugünkü gün milli bayraqlara boyanmış Azərbaycan paytaxtı o kibi bədbinlərin qəlbini təsfiyə etsin!

Bir sənəlik həyat həqiqətən də göstərdi ki: bir kərə açılmış livai-hürriyyət bir daha bükülməz!

Doğrudur ki, bu gün yüksəldiyimiz istiqlal bayrağını endirməyə, açdığımız livai-hürriyyəti bükməyə çalışan düşmənlər var. Bu düşmənlər bu gün hər tərəfdən bizə pusu qurmaqda, bizi təhdid etməkdədirlər.

Fəqət bir tərəfdən millatımızın gündən-günə artan əzmi-millisinə, istiqlal və hürriyyəti yolunda sabit qalacağına, digər tərəfdən də nə desələr-desinlər, dünya üzərində təsirsiz qalmayacaq milliyət fikri-müəzzəminin bilaxır elani-zəfər edəcəyinə inanmaqla, bu tarixi-millimizdə misli namüsayyır böyük bayramla yekdiğərimizi təbrik edəlim də, inanalım ki, bir yaşına çatmış növzadi-istiqlal təhlükəli qranlarını keçirir.

Bir kərə yüksələn livai-istiqlal, bir daha enməz!

M.Ə.Rəsulzadə

"Azərbaycan", 28 Mayıs 1919, №190

Növzad – yeni doğulmuş

Möhtəzər – can verən

Mövhibə – hədiyyə, bəxş

Müdəra – zahirə dostluq göstərmə

Təsfiyə – saflaşdırma

Livə – bayraq

Müsayyır – hərəkətə gətirilən

Coğrafiya etibarilə Azərbaycan isminin yalnız İran vilayətlərindən Təbriz ilə həvalisinə ələm olduğu məruf olsa da bu ismin tarixcə dəxi yalnız bu vilayətə münhəsir olduğu sabit olmuş həqiqətlərdən degildir; biləks bu ismin Azəri türklərlə məskun bütün yerlərə şamil bir ism olduğuna dəlil və sübutlar vardır.

Bu xüsusda isbatı-müddəə etmək üçün səhifələr yazmaq mümkün ikən biz cümhuriyyətimizə verdığımız adı coğrafi bir məfhumdən ziyadə qəvmi bir mənədən aldığımız üçün bu məsələ ilə pak o qədər də məşğul olmaya lüzum görmüyoruz.

Müştərek bir dil, yazı, ədəbiyyat, adət, ənənət və tarixə malik olmaq bir millət amallarını təşkil edərsə heç şübhəsiz ki, Araz nəhrinin iki tərəfində sakin; cənubda Təbriz, şimalda Bakı məntəqəsində toplanan xəlqin əksərini bir milləti-vahidənin namizədidir. Yuxarıda məzkur amillərin vücudu ilə bərabər bir cəmiyyət əfradının kəndi birliklərini hiss və idrak ələmələri, sö-zün tam mənasilə milli bir vücudə dələlət edərsə, heç şübhəsiz ki, bu milləti-vahidə namizədinin Arazın şimalındakı qismi kəndisini bilmiş bir millətdir.

Bu, əsrimizdəki tərifi-elmiyyəsi ilə qismən millət olmağa namizəd və qismən də bir millət olmuş xəlqin məruf bir ismi vardır:

– Azərbaycan türki və yaxud Azəri türklər.

Kəndi şiveyi-məxsusəsi ilə qonuşan Azərbaycan türkü müxtəlif şivələrə malik və olduğu yerlərə nisbətə müxtəlif ismlər daşıyan böyük türk millətinin bir qismidir.

Azəri türklərin hal-hazırda oturduları yerlər min əl-qədim türk xəlqi ilə məskun olmuşdur. Görək Bakı, Gəncə, İrəvan ilə Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Xalxal və sair kibi vilayətlər və görək Muğan, Aran, Qarabağ, Qaradağ kibi məmləkətlər daima türk xəlqinin oturağı və türk xanlarının ovlağı olub; bu yerlər kəndlərində bir çox türk sülalələrinin irili-xırdalı hökumətlər qurduqlarını, illərə səltnət sürdüklərini görmüşlərdir.

"İdil" nəhrinin "Quzğun dəniz"ə töküldüyü yerdə böyük bir səltənət quran Xəzər türkləri daha miladi 700 sənələrində Kalmık səhrası ilə aşağıya doğru olmuş, Muğan düzənliklərinə yayılmış, daha sonra onları digər türk seylabələri təqib eləmişlərdir. Böyük Çingiz ilə Axsaq Teymurun cəngəvarı igidləri Kür boyu ilə Araz hövzəsinə Ceyhun ilə Seyhuna bənzədigidən Turan köçbələrinə oturaq olmuş, Səlcuq hökmdarları isə artıq burasını qəti surətdə bir türk məmləkəti halına qoymuşlardır. Səlcuqlardan sonra bu ərazi əldən-ələ keçmiş, müxtəlif hökmdar və sülalə idarəsinə qalmışlarsa da bunlar əksərən türk olub böyükləri müzməhil olduqda yerlərini, kiçik də olsalar yenə birər türk xanlıqları tutmuşdur. Məsələn olaraq burada hökm sürən Azərbaycan Atabəyləri, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu türkmən bəylərindən Uzun Həsən və Qara Yusifləri göstərmək olar ki, kamilən türk ulus və oymaqlarından gəlmişlərdir.

Son dəfə olaraq rus istilasına məruz qalan Dərbənd, Quba, Bakı, Şəki, Şirvan, Qarabağ, Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanları-rın dəxi azərbaycanlı türk xanları olduğu məlumumuzdur.

Xülasə, tarixin hüsnündə qaldığı bir zamanda bəri buralardakı qarlı dağlarla susuz aralarda, yaşıl oviaqlarla sıldırım qayalıqlarda, quzğun dənizlərlə yanar dağlarda, qəlbində hərarət, süffrəsində nemət başlayan bu mümtaz yerlərdə, insanın təbiətə tapındığı uzaq zamandan bəri ilahi bir nura məzhər olan bu ərzi-müqəddəsdə bir çox əsrlərdir ağaqlıq edən onlar; Muğan səhrasından Mil düzünə, Kalmık çölündən Aran vadisinə yayılan onlar; Şirvan silsiləsindən Qaradağa çapan, Şahdağın təpəsindən Savalan zirvəsinə qonan onlar; Kür ovalından Qızıl Üzən çölgələrinə süzən yenə onlar, yəni türklər olmuşlardır.

Türklərin buralardakı hökmdarlıqları Hindistan, Xorasən, Bağdad, İran və Misirdə olduğu kimi başqa bir cinsdən olan xalqə əskəri bir sinif olaraq hökumət sürməkdən ibarət olmamışdır. Osmanlılardan başqa əksər türk hakimləri hökumət elədikləri xalqə təmsil etmişən, Azərbaycan türklərinin kütlə etibarilə milliyyətin rükni-mühümi olan dillərini halilə saxlamaları göstərir ki, Azərbaycandakı türk hökumətləri başqa cinsdən bir xalqə

müsəllət əcnəbi bir hökuməti-askəriyyə degil, türk xalqının əksəriyyətinə istinad edir bir hökumət imiş. Rus istilasına qədər ərəb və İran istilasına rəğmən, Azərbaycan xanlıqlarının yarım müstəqil türk xanlıqları halında qalmaları, hətta İran Azərbaycanını belə türk sülalədən olan bir vəliəhd vasitəsilə idarə olunuşu bunu bir dərcəyə qədər təyid etməzmi?!

Hər nə qədər bundan yüz sənə müqəddəm Azərbaycan xanlıqları kəndi məmləkətlərini dərk etmədən, kəndisini tanımış milli bir sima göstərmədən mövqelərini İranın nüfuzi-mənaviyyəsinə, sonra da rusun qüvvəti-bazusuna tərək və qəzaya təslim oluyordusalar da, xəlq kəndisinə məxsus ədəbiyyatı, şairləri, aşıq və dərvişləri ilə hüzn və məsərəttini kəndi lisanı ilə tərənnüm ediyor, kəndi idrakı ilə bir vücud olduğunu bəlkə sezmədən sezdirdiyordu.

Əvət, rəhləsi üstündən enməyən Füzulisi, Korogluslu ilə bağıri yanığı Kərəmə ağlayan aşıqları, bu aşıqların ürək dağlayan sazları ilə çobanların ruha sinən bayatları, çocuqların sevə-sevə əzbərlədikləri "üşüdü"ləri kəndisini iranlı bilən bu xəlqin müddəhi bir zəlalətdə olduğunu göstərir: - Yox degil, siz türksünüz! - deyirdü.

II

Bu türklər Azərbaycanı ikiyə bölən Araz nəhrinin iki tərəfində sakin olub qismən də İrana şu və ya bu surətlə bağlı nim müstəqil bir həlda yaşadıqları zaman zahirən məhkum bir millət degil, hakim olaraq yaşayırlardı, İran təxtində oturan sülalə kəndi cinslərindən bir türk sülaləsi idi. İran və İran dairəyi-nüfuzunda olan xanlıqları xarici düşmənlərə qarşı ciddiyyətlə müdafiə edən şahzadə, yenə bir türk şahzadəsi idi. Abbas Mirzənin istinad elədiği nöqtə Təbriz olduğu kimi, ümid bağladığı qüvvə dəxi Azərbaycan türkləri idi.

Azərbaycan xəlqi idarəcə gördüğü ağırlığı başqalarından degil, öz cinsindən gördüğü üçün haqiqi məhkumiyətini mənə-

vıyyatca tamamilə başqa bir ruh və yabançı bir mədəniyyət məhkumu olduğunu dərk etmiyordu. Get-gədən farslaşılıyordu. Xəvas təhsilini tamamilə farsca görüyor, fars tərbiyəsi alıyor, bir fars kibi düşünüyor və kəndisinin doğrudan-doğruya iranlı olduğunu təsəvvür ediyordu. Xəlqin hal və oqđını əlində bulunduran bu xəvas kibi mədəniyyətinə hakim bulunan ılıməə sinfi dəxi eyni ruhda, eyni tərbiyədə, eyni zehniyyətdə idi.

Fars ədəbiyyatına Məhsətilər, Nizəmilər, Qaani və Xaqənilər kibi əustadlar bəxş edən bu Azərbaycan xəvası pək təbii idi ki, bir zaman Osmanlı sultanı-müqəddiri Süleyman Qənuninin belə əz qala qəbul ələdigi Sədi lisanı qarşısında ətirib kəndiliklərindən keçmiş, türk ilə türkçəyə yuxarıdan aşağı bir bəxışlə bəxmışlərədi.

İranın o dəhşətli və cəhənbəhə ədəbiyyatı və o ədəbiyyat sayəsindəki qüvvəli mədəniyyəti qarşısında təslim olub da təməssül edən türk xəvasının bittəbii əvəm üzərinə dəxi böyük təsiri ələcaqdı. Həəm olmuşdu. Türk kəlməsi türk xəlqinin kəndi dilində – şayəni-həyrətədir ki, – təhqiri-mütəzəmmin bir mənə yerində istemal olunuyordu. Bunun tətmələrinə imdikə haldə belə gərmək mümkündür. “Türksəyə” sözüünə əvəmimiz ərasində “sədələvh” mənəsində işləndiği, “türkən sözü” təbirinin səthi mənədə söylənən sözlərə ələm ələduğı, “türk demişkən” ələvasinin səmeyə təhqir edən mənələə iltibəs edən kəlmələrdən ayrılmayan bir rədif haldə gəlməsi işte o zehniyyətin təsiriədir. Fəna təsir kəndiligini qeyb edən xəvasın xəlqə təlqin ələdigə “qədəhi-nəfs” dən həsil olmuşdur.

Xəvasın bu dərəcədə təməssül etməsi əzərbaycanlıları tühəf bir millət həlınə qoymuşdu:

Dili başqa, yazısı başqa bir millət!

Məvəəyəi-Araz Azərbaycanı hələ bu haldədir. Orada hər kəs türkçə söylər. Fəqət eyni zamanda yazılar tamamilə farsca yazılar.

Fəqət kəndiligindən keçmiş xəvas girdiği bu yalnız yolun çixılmaz birəhə ələduğunu sezmədiği haldə, əvəm pək də ləqeyd degildi. Xəlq qeyri-təbii ələn bu hələ ünsürü bir surətdə müqəbilə ediyordu. Türk demokratiyası kəndisinin kimsənin sezmədiği və əhəmiyyət vermədiği lamilləşdirilməsinə qarşı qiyam ələmişdi.

Bu qiyamın qəhrəmanları isə xəlq şairləri ilə dəstənci əşiqlər idi. Ləudəri məsənniflərin yaratdığı “Kəroğlı”, “Əsli və Kərəm”, “Aşiq Qərib” və sair bu kibi ədəbiyyat, ürək yəxən əşiq səzlərinin ruh nəvəz əhəngləri əlində Azərbaycan türk xəlqinin qəlbinə əylə siniyor, əylə yerləşiyordu ki, onunla degil farsın “Nüşəforin”, “Rüstəm və Səhrab”, hətta Firdəvsi ilə Həfizi belə rəqəbət ələməzdi. O, əz Firdəvsisini, əz Həfizini, əz Sədisini – dəğmə türk şairini və ruhundan xəbər verən Azərbaycan şairini arıyordu.

Bərəkət versin ki, xəvasın həpsi ondan rugərdən ələmişdi. İşte bu, dəğduqları mühiədən tamamilə rugərdən ələmayan Azərbaycan şairləri xəlqin əhtiyacını tətmün ələrək türkçə şairlə yazmaya başlamışlar, xəlq ədəbiyyatında ələvə yazı ədəbiyyatının əsasını dəxi vəz ələmişlərədi.

Bu ələduqca ağır və müşkül vəzifəyi Füzuli məşrəbli türk şairləri müvəffəqiyyətlə gərdülər. Bu müvəffəqiyyət üzəmənin bir təfsili-təhlili kəndi başına mühüm bir mövzu ələsa də sədədimizin xəricində ələduğı ələbətte təqdir ələnür. Biz ələnə yalnız maddədən hakim ikən mənən məhkum ələn xəlqimizdə mənən dəxi məhkum ələməyə üçün bir təşəbbüs və həyat əsəri mövcud ələduğunu gəstərmək üçün ələri ələləq bəhəş lüzum gərdük.

Şimali Azərbaycan rus təhti-idarəsinə keçdikdən sonra məhdud ələsa də, məlik ələduğı siyasi hüququnu tamamilə itirmiş, maddi məhkumiyyətin bütün əcasını dədmışdi.

Əvvəlki idarə zəməninə gərdüğü mənəvi əsarətini müştərek bir din və yaxın bir ruh təsiri ilə pək də sezməyib gətdikən farslaşan Azərbaycan türkü bu dəfə də ruslaşdırılmaq siyasetinə məruz qalmışdi. Fəqət bu siyasetin bir əyağı cəbrə bəğli ələduğundan və tamamilə yəbançı bir ruha məlik bulundundan təbii idi ki, xəlqin müdafiyyəi-nəfs hissini daha ziyadə qıcıqlıyor, onu daha sürətli bir surətdə kəndisini düşünməyə vadə ediyordu.

Bir vəqt hökumət tərəfindən təyin ələnən mollalar “dəftər mollası”, rus şkolunda oxuyan bəy balalarını dəxi “rus balası” dəyən xəlq kəndi hədəsilə duydugu ruslaşdırmaq siyasetinə bildiği kibi müqəbilə etmişdi. O dəftər mollasına qarşı əz axundu-

nu, ministerstvo şkoluna da məktəbxanasını qarşı qoymuşdu.

Xəlqin hədəsi doğru idi. O, axundunun hürriyyəti və mədrəsə ilə məktəbinin istiqlalı üçün pək həlqi və pək məqul bir mübarizədə idi. O, maddədən məhkum olduğuna razı olmuş, fəqət mənən daxi məhkum olmaq istəmiyirdi.

Fəqət xəvas yenə yarılmışdı. Vəqtilə Firdovsinin təmtəraq üslubu, Sədinin hikməti, Xaqaninin təğzili qarşısında bayılan "mirzə" bu dəfə də Lermontovun ruhu, Puşkinin üslubu, Tolstoyun fəlsəfəsinə vurulmuş bir "uçitel" idi.

Sənələr keçdi. Şkol uçiteli ilə məktəb müəllimi anlaşımadılar.

Fərqlənmiş mirzə kibi ruslaşmış uçitel daxi xəlqin hədəsədən duyduğu mətləbi bir çox zaman dərk edəməmişdi. Nəhayət, bir çox birahələrdən keçdikdən, məktəb və mədrəsələrə qarşı bilüzum, daha doğrusu, bitüsul mübarizələrdən sonra "uçitel" artıq əsl mətləbi anladı. Bildi ki, Sadiyi də, Tolstoyu da türk xəlqinə ögrətmək, türkü onlarla aşına etmək həm lüzumlu, həm fəidəlidir. Fəqət bununla bərabər türkü kəndi sədisindən, kəndi tolstoyundan məhrum etmək olamaz.

Sadiyi, Tolstoyu və sair dünya müşahiri adını anlamaq üçün kəndi füzulilərini, nəbatilərini – gözə nə qədər küçük də görünsə – seyyidlərini, sabirlərini ögrətəlidirlər.

Bu zəmin üzərində rus məktəbi vasitəsilə mədəniyyəti həzrəni az-çox dərk etmiş ürofa ilə xəlq arasında yekdigörini anlamaq dövrü başladı.

Artıq Azərbaycan türkünün oyanmaq zamanı gəlmişdi. Və zamanın bizə nələr verdığını mən deyil, məcmuəmizin digər qismində mütəxəssis arkadaşlarımız sizə ərz edəcəklərdir. Bən isə yalnız:

Malik olduğumuz müasir ədəbiyyat, mütəəddid mətbuat, zəngin teatro, parlaq musiqi, mütəşəbbüs tüccar, gözü açıq əmələ, siyasi firqə, mühərrir, aktyor, mühəndis, memar, hüquqşünas kibi siniflər, zükur ilə ünəsə məxsus məktəblər və sair bu kibi müəssisətimizlə biz, məhkum ikən artıq hakim olmaya namizəd bir millət olmuşduq – deyirəm.

Əvət, daha Azərbaycan Molyeri Mirzə Fətəli Axundov mərhulmə başlayan müasir ədəbiyyat həvəsi, Həsən bəy Məlikov mərhumun "Əkinçi" qəzetəsi ilə mətbuati-milliyə təsis və davamına həsr olunan əmək, cəmiyyəti-xeyriyyə binası üçün bundan 40 il əvvəlinə aid olan təşəbbüs, nəhayət milli ədəbiyyat, milli məktəb tələbləri, şeyxülislamla müfti və sair axundlarımızın təyinlə deyil, intixabla oluşunu istəmək, daha çarlıq zamanında məktəb və mədrəsə islahı yolunda təvəlli edən o bitməz-tükənəz davalar başqa bir şey deyil, yalnız bir dava idi:

– Hakimyyəti-milliyə davası!

III

Hakimyyəti-milliyə davasının 1905-ci Rusiya inqilabı-səği-ri nəticəsində həsil elədigə qazanclar var idi: milli məktəb, milli mətbuat, milli cəmiyyətlər təsisinə haqqında cüzi müsaidət.

Bu müsaidələrdən istifadə ilə böyük müharibə ərəfəsində və inqilabı-kəbirin patlidığı zamanda Azərbaycan türkü Rusiyadakı sair türklərlə birlikdə artıq siyasi idrakdan məhrum, arzui-milliyəsi inkişaf etməmiş lal bir kütlə halında deyil, həyatını ibraz edəcək vasitələrə malik diri və yaşamaq istədiyini hiss etdirən bir vəcud halında idi.

On sənəlik kiçik bir nəfəs Azərbaycan türkünün mütəəddid mətbuata, müxtəlif cəmiyyətlərə, siyasi firqələrə və təşkilatə, zamandan, məkəndan anlar xadimlərə malik idrak sahibi bir cəmiyyət halına qoymuşdu.

Bu cəmiyyət 1914 sənəsində patlayan aləmşümül müharibənin alt-üst elədigə mənə və qiymətləri böyük bir həssaslıqla təqib ediyor, topların gurultusu ilə bərabər çopən "Millətin hüququ müqəddəsdir!" nidasını dörd qulaqla dinliyor, müharibə bulanan bütün dövlətlərə mənsub rical ağzından sız-sız eşidilən bu şüarın səmimiyyətinə deyilsə də, bu böyük həqiqətin istər-istəməz elanı-zəfər edəcəyinə iman ediyordu; bu imanın tərcümanı olmaq üzrə daha Rusiya inqilabı zühur etmədən, müharibənin qatı sənəsurə hər yazılanı biləmədən pozmaqda, biləcəyə türk kəlməsi ilə türkcənin məsləkinə qarşı düşmənənə bir vəziyyət aldığı bir

zamanda "Açıq söz" qəzetəsi yuxarıda məzkur imana törcüman olaraq yazıyırdı ki:

"Dahşətlərinə şahid olduğumuz böyük müharibə böyük bir haqiqəti – əsrimizin milliyət əsri olduğunu isbat etdi.

"Dünyanın xəritəsi qərribə dəyişəcək" – deyə heyətlə qarışıq bir cümlə imdi bir çox ağızlardan eşidilməkdədir. Dünya xəritəsinin alacağı yeni şəkə vətəndaşların fədakarlığı, dövlətlərin təşkilatı və orduların əzəməti ilə bərabər heç şübhə yoxdur ki, vüzuh və rüsux peyda olmuş milliyət məfkurələrinin də böyük təsiri var və olacaqdır.

"Özünü lüzumunca bilib də istiqbal üçün müəyyən bir ideal (məfkurə) baslayan millət şübhəsiz ki, böyük bir qüvvət təşkil edərd. Şübhəsiz ki, sözün tam mənasıyla deniləcək qədər gövəfkən topların hakim olduğu hər b meydanlarında təsirsiz qalmayan bu qüvvət yaşıl mahutlu barışıq masası üzərində də əsaslıca bir təsir yapacaq.

"Hər hanki qalib tərəf az-çox sevrincəli bir dinclik vücuda gətirmək isrərsə, əsrin vicdanları üzərində ən çox təsir icra edən qüvvəti – milliyət məfkurəsini ehmal etməz! Bunun böylə olacağı arabit gələcək sülhi haqqında söz söyləyən Avropa müttəfəklirləncə də təsdiq olunmaqdadır. Sülhiyuna mənsub siyasətlərə milliyət əsasına riayət etməyəcək, millətlərin hüququnu gözəlməyəcək bir sülh əqdnaməsi çox çəkməz yırtılar və survenclil bir dinclik təmin etməz.

"Hüquqi-təbiyyəsi paymal olmuş bir millət baqi qalıncaya qədər Avropa müvazinciyi-düvəliyyəsi haqiqi və survenclil bir sülh üzü görməkdən məhrum qalacağı kibi, kəndi vətəndaşları arasında ögcy-döğməliq gözədən bir dövlət də haqiqi bir qüvvətə söykənməyəcək, mütərəqqi və qüvvətli bir təşkilata malik olma-yacaqdır".

"Demək ki, müəyyən bir məfkurəyə və əksər əfradınca müşəxxəs bir qayeyi-amala malik olan millətlər, dövlətlər arasındakı münasibətdə əhəmiyyət qazandıqları kibi, dövlətlərin daxili siyasətləri üzərində də böyük təsirlər icra edəcəklərdir. Bu surətdə ayrı-ayrı millətlər bir millət olaraq yaşaya bilmək üçün

hər şeydən əvvəl özlərini bilməli, müəyyən fikir və əmaller ətrafında birləşərək böyük bir məfkurəyə, qayeyi-xəyalə hədəf olacaq o işıqlı yıldızə sahib olmalıdırlar. Çünki müttəhid bir ruh və müştərək bir qayəyə malik olmayan millətlərlə yeni əsaslar üzərində qurulacaq həyat hesablaşmayacaq və böylə bir salahdan məhrum qalan cəməətlər kimsəyə söz eşitdirəməyəcəklərdir!".

Böyük müharibənin Azərbaycan lürklərində doğurduğu ümid böylə idi.

Milliyət prinsipinin qalib gələcəyinə bağlanmış bir ümid!

***

Rusiya imperatorluğunun 1917-ci ildə Karpət, Polşa və Baltik sahillərindəki o görünməz məğlubiyyəti, dünyanı sarmış atəşin hər zəncirinin mühüm həlqələrindən birisini qırılmış oldu.

Rusiyayı təzyiq edən çarizm dəxi bu həlqə ilə bərabər süqut olmışdı. Böyük müharibə böyük bir inqilab doğurmuşdu.

Dünyanın altından birisinə sahib olub da 72 millətə qəhər bir idarə altına toplamış olan böyük Rusiya imperatorluğunda zühurə gələn bu inqilabi-kəbir iki dürlü nəticə verəcək, iki mühüm məsələyi həll edəcəkdi; yoxsa inqilab kəndi ruhu və kəndi təbiətinə zidd olub özü ilə bərabər Rusiyayı da qəhr edəcəkdi:

Rusiya inqilabi məhkum siniflərə hürriyyət verəcəgi kibi, məhkum millətləri də qurtaracaqdı.

Bunun üçün idi ki, mart inqilabını hər kəsdən ziyadə köylü və əmələlərlə məhkum millətlər böyük bir həyəcan və sərvərlə qarşılamış, haman kəndi hüquqlarının istehsalı üçün yubanmadan təşkilata başlamışlardı.

Məclisi-Müəssisən bir ən əvvəl toplanacaq, köylülərə topraq, əmələlərə iş, millətlərə də muxtariyyət verəcək işlə ümumi bir arzu!

Məclisi-Müəssisəndən kim nə gözlüyor?

İctimallar, qurultaylar, qərarlar, qətnamələr hətə bunu təyin etməkdə...

112 oktyabr 1915, "Açıq söz", №1

Qafqasıya daxil olduğu halda Rusiya türkləri dəxi bu xüsusi ehmal etmiyorlardı.

Bakıda aprelin 15-də ilk dəfə olaraq Qafqasıya müsəlman qurultayı toplanıyor. Qurultay hər şeydən daha əvvəl və hər məsələdən daha qızgın bir surətdə azad Rusiyanın alacağı mətlub olan şəkli-idarəyi müzakirə ilə aşağıdakı qərarı çıxarıyor:

"A – Qafqasıya müsəlman qurultayı, milli siyasi məqsədlər haqqındakı məsələyi müzakirə edərkən müsəlman qövmlərinin mənafəini ən ziyadə təmin edən Rusiya şəkli-idarəsinin məhəlli federasyon əsası üzərinə qurulu cümhuriyyəti-müctəməyyəyi-ənam olduğunu qəbula qərar verir".

"B – İslam dinində olan bütün qövmlərin ruhani və mədəni irtibatını nəzərə alaraq Qafqasıya müsəlman qurultayı bütün Rusiya müsəlmanlarından ötrü vəzi-qəvanin səlahiyyətinə məlik ümumi bir idarə təşkilini lazım görür".

Bu qətnamə günlərlə davam edən münaqişə nəticəsində bir növ etilaf nəticəsi olaraq müttəhidən qəbul edilmiş idi. Münaqişə bir tərəfdən türkcülər, digər tərəfdən də islamçılarla sosialistlər arasında idi. Federasyon əsasını müdafiə edənlər türkcülər idi ki, xüsusi olaraq Azərbaycana məhəlli muxtariyyət tələb ediyordılar. Müarizlər isə yalnız xəلق cümhuriyyəti ilə iktifa edib milliyət məsələsinə isə məhəlli degil, mədəni muxtariyyət surətində həll ediyordılar.

Apreli mütaəqib may ayında Moskvada bütün Rusiya müsəlmanlarının ümumi qurultayı iniqad olmış, Rusiya türklüğünün bütün ənvaini təmsil edən bu min mürəxxəslə böyük qurultay eyni mövzuda bu sətərləri qaralayan mühərririn islamçı-sosialistlərə qarşı müdafiə elədiyi məruzə üzərinə vəqə olan şiddətli münaqişələr nəticəsində Rusiyanın milli-məhəlli muxtariyyətlər üzərinə qurulu qoşma xəلق cümhuriyyətidən ibarət olması tələb olunuyordu. Bu tələb Rusiya müsəlmanlarının böyük inqiləbdən gözlədikləri siyasi məqsədi tamamilə əyan eləmişdi.

Nəhayət, Məclisi-Müəssisən seçkiləri əsnasında Qafqasıya türkləri arasında qəte bir əksəriyyət qazanan onuncu nömrəli si-

yahı Rusiya federasyonu ilə bərabər Azərbaycan muxtariyyətini dəxi bir şüar olaraq ortaya atmışdı.

Paytaxtımızın böyük bir təvəccöhi altında iniqad edən Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsəvat" firqəsinin qurultayı isə Rusiya türklüğünün Rusiyanın şəkli-idarəsi haqqında bəslədiyi əməllə tələblər etdirərək proqramını aşağıdakı vəchlə təhrir ediyordu:

"1- Rusiya dövlətinin şəkli-idarəsi milli-məhəlli muxtariyyətlər əsası üzərinə qurulu qoşma xəلق cümhuriyyətidən ibarət olmalıdır.

2- Hürriyyət-i-kəlam, mətlubat, vəcdan, ictimaaət, təşkilat və tətill kibi siyasəti hürriyyətlərlə bərabər, muxtariyyətlərdəki hökumət təşkilinin qoşma xəلق cümhuriyyətidən ibarət olması, işçi qanunlarının bütün muxtariyyətlərdə bir növlə tətbiqi və topraq məsələsinin əsasən keyfiyyət həll və islahi kibi demokratik əsaslar, Rusiya qoşma xəلق cümhuriyyətinin qanun əsnasına daxil olub dövlətə təhti-təminə alınmalıdır.

3- Müəyyən məhəllə məlik olan (yəni Rusiya məmliəkətinin müəyyən bir qitəsində əksəriyyətlə yaşamaqda bulunan) hər bir millətə muxtariyyət həqqi verilməlidir.

Firqə Azərbaycan, Türkünstan, Qırğızıstan və Başqırdıstan kibi türk ölkələri məhəlli muxtariyyət almaldırlar. İdiüboyu ilə Krım tatarları və digər Rusiyada yaşayan türk qövmlərinə məhəlli mümkün olmazsa, milli muxtariyyət verilməlidir.

Qeyd: Başqa türk olmayan dindaşlara da firqə muxtariyyət tələb edib onlara hər vəchlə yardım etmək bərcundadır.

4- Müəyyən məhəllə məlik olmayan millətlərə milli-mədəni muxtariyyət həqqi verilməlidir.

5- Muxtariyyətlərin hüdudunu təyin etmək daxili qəvanini-əsasiyələrini tərtib eləmək görək məhəlli və görək milli muxtariyyətlərin kəndi məclisi-müəssisələrində həll olunmalıdır.

6- Cümhuriyyət heyətinə daxil olan muxtariyyətlər öz aralarında müştərək gördükləri məqsəd və mətləbləri üzərinə oqdi-ittifaq edə bilməlidirlər.

7- Cümle muxtariyyətli əyalətlər, mərkəzi hökumət ilə ancaq vətən müdafiəsi, məskukat, gömrük, xarici siyasət, dəmiryol, poçta, teleqraf və sair bu kibi ümumi işlərlə mərubət olmalıdırlar.

8- Muxtariyyətli əyalətlər, idari, mali, təşri, mədəni və ədli kibi daxili məsələlərdə müstəqil olmalıdırlar.

9- Rusiya cümhuriyyətinin ümumi işlərini idarə etmək üçün bütün muxtariyyətlərin nümayəndələrindən ibarət bir konqre təşkil olunmalıdır.

10- Hər bir muxtariyyətli əyalətin mərkəzində qanun qoymaq vəzifəsilə müvəzzəf bir məclisi-məbusan və qeyulən qanunları icra etmək vəzifəsilə müvəzzəf bir şurayi-vükəla (heyəti-nüzzar) təşkil etməlidir.

11- Hər bir muxtariyyətli əyalət məhəlli işlərində geniş imtiyazlara malik vilayət, qəza və nahiyələrə bölünməlidir.

12- Hər bir muxtariyyətli əyalətin rəsmi dili haman əhalinin əksəri söylədiyi dil və şivə olmaqla bərabər vilayət və qəzalarda yerli əhalinin söylədiyi dil və şivə işlənməlidir.

İştə "Açıq söz"ün 1915-ci ildə hərbi-ümumidən gözlədiyi hakimiyyəti-milliyə düsturu qələbəsidən bəslədiyi ümidi 1917-ci ildə Rusiya inqilabından bəlaistifadə meydanı-ələniyyətə çıxan "Müsavat" firqəsi yuxarıdakı vəchlə təlxis ediyordu.

Bu surətlə Azərbaycan türkü dünya müharibəsi ilə Rusiya inqilabından kəndi hürriyyəti-milliyəsinin təminini gözlüyordu.

IV

Rusiya inqilabı imperatorluğu içindən təzyiq edən iki qüvvətin taşımasından hasil olmuşdu: bir tərəfdən məhrum siniflər, digər tərəfdən də məhkum millətlər baş qaldırıb həqlərini tələb ediyordular. Köylü topraq, əmələ iş, velikorus olmayan millətlər də həqq və muxtariyyət istiyorlardı.

Böyük inqilab bu tələblərin həpsinə hesab vermək məcburiyyətində idi. Məəmfəə bunları fəvqündə digər mühüm bir tələb dəxi duruyordu ki, bu da bir an əvvəl hərbi bitirmək idi.

Hökuməti-müvəqqəə, bilxəssə Kerenski hökuməti inqilabı hərbi müvəffəqiyyətlə bitirmək üçün bir vəsilə olaraq kullanmaq istədi. Xətərnək bir təcrübə yaparaq inqilab ordusu ilə düşməne ciddi bir hücum hazırladı.

Bu surətlə bütün ciddiyyət və fəaliyyəti "zəfəri-nəhayi"-yə sarf edən inqilab hökuməti bittəb inqilabın tələb etdiyi əsaslı məsələlərin həllini təxir etdirmək məcburiyyətində idi. Bu məcburiyyət isə həm cəbhədə, həm də əqəbədə böyük bir hərəkatə mövcub oluyordu.

Əfkəri-ümumiyyə inqilabın ortaya atdığı "ilxəqsız və təzminatlı sülh", "millətlərə toyini-müqəddərat həqqi!" şüarları ilə topraq və əmələ məsələlərinin bir an əvvəl qövldən-fələ gətirilməsini tələb ediyor, hökumət isə hər şeyi məclisi-müəssisənə təviq ediyordu.

Bu təviq siyasəti bir tərəfdən bolşevizmi, digər tərəfdən milli cərəyanları qüvvətləndiriyordu. Bilxəssə Kerenskinin Finlandiya Seymi ilə Ukrayna Radasına qarşı aldığı təvri-təhdid ilə Almaniyə üzərinə müvəffəqiyyətsiz bir surətdə icra elədiyi hücum artıq bolşevizm zühuruna meydan verməşdi.

Bolşeviklər Kerenski hökumətindən qaçaq bir halda müxəlifət vəziyyətində ikən "hər nə qiymətə olsa da sülh!" şüarını atmaqla əskərləri, "hər millət Rusiyadan ayrılmağa qədər əzadlır" ünvanı ilə də bütün millətləri qazanıyor, hökuməti-müvəqqəətin xətəllərindən kəndi hissələrinə fəidələr çıxarıyorlardı.

Nə qədər ki, Lenin gizlənmək məcburiyyətində, yəni mərkəzdəki bolşeviklər zəif bir halda idilər, o qədər ətrafındakı bolşeviklər muxtariyyət şüarlı firqələrə müzahir görünüyordular. Əzəmlə Bakıda olan bolşeviklər rəqibləri və can düşmənləri menşeviklərlə ciddi mubərizə etdikləri halda, menşeviklərin bir durlu yaxın burakmayıb da "gözüm çıxdı"ya saldıqları türk milliyətçilərinə yaxınlaşıyorlardı. "Müsavat" firqəsi, məsələni əmələ şurası menşeviklərdə ikən burjuva bir firqədir – deyə yaxın buraxılmadığı halda bolşeviklərə menşeviklərlə esərlərə tərcih ediliyordu.

Petroqradda hökuməti əlinə alır-almaz Lenin bütün müsəlmən millətlərinə bir xitabnamə nəşr eləmişdi. Bu xitabnaməsində o, əsarət altında bulunan şərqə peyğəmbərəni bir ədə ilə hürriyyət və istiqlalıyyət vəd və təmin ediyordu.

Fəqət bolşeviklər müxalifətdən hakimiyyətə keçincə "söz"lə "iş"in nə dərəcədə biri-birindən uzaq olduğu bir dəfə daha təhqiq etdi.

"Təyini-müqəddərat haqqı" hər kəsin deyil, zəhmətkeşlə-rindir – deyə orlaya yeni təfsirlər çıxdı. Azərbaycan muxtariyyəti demokratiyanın deyil, "xanların, bəylərin, ağalarınındır" – deyə oda doğuşdı. Lenin mərkəzdə yerini bərkişdirdikcə vilayətlərdəki havarıları haman birər mərkəziyyətçi və bir dərəcəyə qədər də böyük rusiyaçı bir şəkil və sima almaya başladılar. Məhkum mil-lətlər qara Rusiyadan eşitdikləri təhdidləri bu kərə də qızıl Rusi-yadan eşidiyorlardı.

Azərbaycan məsələsində isə bu təhdid müayyən bir şəkil alı-yordu. Bolşevik qəzetəsi "Bakinski raboçi" bənimlə yaptığı bir münəqişədə deyirdi ki: "Azərbaycanın muxtariyyəti türk bur-juaziyasının muxtariyyətidir". Və "Qafqasiya muxtariyyətinə nə Rusiya burjuaziyası nə də Rusiya demokratiyası razı ola bilər". "Azərbaycan muxtariyyətini istəyən müsavətlilər nəticədə xərə-bəzar bulurlar". Bolşeviklərin Bakıda "Müsavat"a nisbət aldığ-ları tövri-təhdid Türkünstan, Krım, Ukrayna, Finlandiya kimi vilay-ətlərdə artıq ələni müharibə və qıtal şəklini almışdı.

Azərbaycanlılar kadetlərin dilindən "nə istərsəniz verəlim, yalnız Abşeron yarımadasına toxunmayınız" dediklərini eşit-mişlər idi. Bolşeviklərdən dəxi eyni təklifi eşitdilər. Fəqət bir kərə muxtariyyət fikrinə sülük edən millət artıq əzmindən dön-məyəcəkdir. Bolşeviklərin muxtariyyətə qarşı xəbərlərlə təhdid edən məqaləsinə qarşı "Açıq söz": "Bəlkə də müqəddərdir ki, muxtariyyətimizi xəbəzərlər qiymətinə alalım. Müqəddəratit-arixiyyədən əlbəttə ki, boyun qaçırmaq olmaz" – deyə müta-vəkkilənə bir surətdə müqabilə ediyər; "Əlbəttə, bir Lenin dəxi çıxar bizim muxtariyyətimiz haqqında "dekret" verər, kinayəsi ilə əzmi-milliyənin böyük müşkülətlə olsa da axırı istədiyinə nail olacağını ümid ediyordu.

Artıq müsəlmanlara bir dost kimi görünən solların da sağlar kibi hakimiyyət-pərvəranə bir məqsəd təqib eladikləri meydana da idi.

Tiflisdə qüvvətli bir təşkilatə malik olan mənşevik firqəsinə qarşı dikiş tutduramayan bolşeviklər Bakının daima bir inqilab həlində bulunan əmələ məhəlli olduğunu istifadə üçün buraya köçmüşlərdi.

Bakıda birləşmək və burasını kəndilərinə ümidli bir istinad-gah yapmaq istəyən bolşeviklər bittəbi yerlilərin milli bir hökü-mətə doğru gedən məqsədlərlə mübarizə edəcəklərdi. Bunun üçün də onlar türklərə qarşı mübariz bir vəziyyətdə olan ermə-nilər ilə təşriki-məsəi edəcəklərdi.

Nəhayət öylə çıxdı. Bolşeviklər qüvvətləndikcə daşnaksaqan-lara nisbət xətti-hərəkətlərini dəyişdirdilər. Biləks milli müsəl-man komitəsi ilə "Müsavat" firqəsinə qarşı bir tövri-müxalifət aldılar.

Bu aralıq Tiflis-Bakı yolundakı anarşidən naşi Bakıda toplañb qalan namənnun əskərlərin vücdi dəxi bolşeviklər tərəfindən məhirənə bir surətdə istifadə olunuyordu. Mühüm hadisələr hazırlanıyordu.

Şaumyan idarəsindəki "sovet" in müsəlmanlara qarşı tutduğu sərd məslək gündən-günə şiddət ediyordu. Gözləri qabağında erməni milli əskərlərinin azadlıqla gözdiklərini görün xəlq müsəlman firqəsi zabitlərinin tovfıq olduğunu və firqə nəfəratı-nın təərrüzə düşər olduğunu görüncə bittəbi gələyənə gəliyor-du.

Bu surətlə gündən-günə çuğlayan yandırım axırı bir fitnə odu ilə tutuşdu. Bu yanğın 1918-ci il mart ayının 17-dən 21-nə qədər davam edən qanlı mart hadisələrinə səbəb oldu.

Mart hadisələri bolşevizm məsləkinin hər yanda yandırdığı daxili vətənyun müharibəsi şəklinə çıxarılıb adətə milli bir qı-tal şəklini aldı. Başda daşnaksütyun olaraq ermənilər türklərdən intiqam almağa başladılar. Bütün mənası ilə bir erməni-müsəl-man qıtalı üz verdi.

"Hökm etmək istərsən ayır!" şüarını yalnız Nikolayların canişinləri deyil, Leninin komissarları dəxi kəndilərinə düstur ittixaz əlamışlərdi.

Qoribadır: qanlı çarizmin hakimiyyəti-milliyə davasına verdiyi cavab – qanlı qitallar idi.

Qızıl bolşevizmin cavabı da cyni mahiyyətdə olmaqla bərabər daha faciə və daha qəddar bir şəkil aldı.

Şaumyan sözünü tutmuşdu. "İsmailiyyə" binası, Azərbaycan fikrinin o qaynar ocağı ilə "Açıq söz" idarəsi birər xərəbəzərə döndərilmişdi.

V

"Xuni-ərbabi-həmiyyət qorq edər zalimləri

Məşəli-əfkar ohrarano sönməz xun ilə!"

Azərbaycan türkünün böyük inqilab tərəfindən elan olunan təyini-müqəddərat haqqından istifadəyə qalxdığını bolşeviklər Bakı küçələrini qanlara qorq etməklə boğmaq və İsmailiyyə binasında yakılan hürryyət məşəlini o möhtəşəm binanın külləri altında söndürmək istədilər.

Bakı böylə müdhis bir cinayətə məruz qaldığı zaman Azərbaycan fikir və idealını təmsil edən müsəlman məbusları Tiflisdə idilər. O zaman Tiflisdə bir tərəfdən türklərlə müsəlhiyə, digər tərəfdən də Rusiyadan əbədiyyən ayrılaraq elani-istiqlal eləmək məsələsi tədqiq və müzakirə etməklə olan Zaqafqasiya "Seym"i iniqad ediyordu. Zaqafqasiya məbusları dəxi "Seym"də iştirak ediyordardı. Zəton Bakı faciəsi bolşeviklərin müsəlmanların Seymdəki istiqlalçı politikalarına qarşı bir intiqam və cəza siyasəti idi.

Zaqafqasiyanın bolşevizm anarşiyasından müdafiəsinə qurban gedən Azərbaycan mərkəzi-siyasəti Bakı bittəbi Tiflisin müavinətini bəsləmək haqqinə malik idi. Bütün Azərbaycan azərbaycanlıların da iştirakı ilə təşəkkül edən "Seym" məclisi ilə Zaqafqasiya hökumətinin məlumatına intizar edib duruyordu.

Bəqət heyhat! Azərbaycanlı "Seymi" əzasının yüksək sədə ilə bağrıb-çağırması Tiflis hökumətinin həqiqi sahibləri olan gürcü məşeviklərini yerindən qımıldatmadı. Gürcüstan daxilindəki

bolşevizmi min şiddət və qəhrlərlə basdıran bu ağalar Bakıya qarşı quru elani-hərb belə etmək istəmədilər. Gəncə milli müsəlman komitəsinin təşkil elədığı istixlas ordusuna isə milyonlarla patron, onlarla pulemyot və bir kaç top vəd etdilərse də, vədlərini tutmadılar. Tiflis mətbuatı isə İbakının Azərbaycan "başpozuz" qüvvəti ilə istirdadına açıqdan-açığa etiraz etdi. Nəhayət, hər qism bəhanələri yeritdikdən sonra gürcü Ser Amdan siyasəti "qarşımızda türk təhlükəsi varkən kəndilərlə ehtimal ki, əqdittifaq etmək zərurətində bulunacağımız bolşeviklərlə münasibətimizi pozamayız" izah və etirazında bulundular.

Əvvəlcə müsəlmanların intiqamından, Tiflisin müavinətindən qorxan üsyankar Bakı tədafei bir vəziyyət almış ikən, sonra cəsarət peyda etmiş, bolşevik Bakı Gəncəyə doğru hərəkət eləmək qəsdinə düşmüş idi. Bu hərəkətə ilk əvvəl Şamaxı, daha sonra Lənkəran, Salyan, Quba, Kürdəmir, Nəvahi və sair qitələr məruz qalmış, şəhərlər xak ilə yeksən, ırz və namuslar hotk, mal və məvaşi qənimət edilmişdi. Gəncə bizzat təhdid olunmaqda, digər tərəfdən dəxi Qarabağ erməniləri Bakı bolşeviklərlə birləşmək üzrə bir plan hazırlamaqda, Azərbaycanın atəş və qılıncla təslimə məcbur edilmək planı cəzılmaqda idi.

Məlum ə, Şaumyan "muxtariyyət degil, xərəbəzər alacaqşırız!" demişdilər.

Böylə bir təhlükə qarşısında milləti müdafiə edəcək yalnız bir Gəncə qalmışdı. Gəncə öhdəsindən ağır bir vəzifəyi kəndi başına ifa etmədigindən bittəbi getdikcə rıştayı-ümür əlindən çıxıyor, bolşevik vəd extisabına keçməyin yerlərdə dəxi şiddətli bir itəatsızlik və anarşi zühur ediyordu.

Bu surətlə həyatitəbiyasını təhdid edən bir təhlükəyə qarşı səltə və hakimiyyətini qəbul eləmiş Tiflis hökumətindən laqeydlik və ədəmi-müavinət görün Azərbaycan əskəri-ümumiyyəsinə də pak təbii olaraq bir cəroyan, bir meylli-siyasi doğuyordu: bu müşkül vəziyyətdən milləti qurtaracaq bir qüvvət vardı:

Türkiyə!

Ümidlər həp oraya idi. O qardaş millət gələcək, bizi düşmən əlindən qurtaracaqdı. Xəlqin bundan başqa bir ümidi qalmamışdı.

“Halbuki məsələ o qədər də kolay həll olunur bir halda degildi. Kondisini Rusiyadan ayrı fəlan müstəqil bir halda idarə etmək də olan Zaqafqasiya Türkiyə ilə sülh əqd etmək istədiyi halda məqsədinə müvafiq olamıyordu. Türklər 1914 sənəsi hərbindən əvvəlki Qafqasiya hüddudunun içasını istəyən Zaqafqasiya hökumətinin Trabzona gəlmiş heyəti-mürəxxasəsi “Brest-Litovsk” müahidənaməsinin tamamilə qəbulunu təklif ediyordular. Bu təklif üzrə Zaqafqasiya vəqtilə türklərdən bir təzminat müqabilə olaraq alınan Kars, Ərdahan və Batum vilayətlərindən sərf-nəzər etməliyd.

Məsələ ciddiləşirdi. Ermənilərlə gürcülər hər b etmədən Türkiyəyə təslim olmayız diyordular. Bir tərəfdən bolşevizm, digər tərəfdən də erməni və gürcü cənguluğu arasında qalan müsəlmanlar isə müşkül bir mövqedə qalırdular. Məəmafə əhvalın ciddiyyətini dərk edən Trabzon heyəti-mürəxxasəsi erməni, gürcü və türk əzasının ittihadilə Türkiyə ultimatumunu qəbulə qərar vermişkən, Seymdə oturan qızğın qəfah menşeviklərlə müvəzinalərini itirən daşnaksaqanlar hər bə qərar vermiş, müsəlmanlar isə bitərəf qalmışdılar.

Hərb başlamış, Trabzon heyəti daxi Tiflisə ovdət eləmişdi. Fəqət heyət Tiflisə gəlincəyə qədər hər b də adətən bitmiş, Batum süqut eləmiş, Kars daxi əhatə olunmuşdu.

Artıq təhəmmül etmək mümkün degil idi. Hərb durmalı, sülh əqd olunmalı, Zaqafqasiyanın istiqlalı rəsmən elən edilməli, yoxsa biz ayrılıb kəndi başımızın çarəsini baxıyorus – deyə Seymdəki müsəlman əzəsi son çarəyə təvəssül eləmişlər.

Bihudə yerə macərəyə soxulmuş olduqlarını və Zaqafqasiya xəlqinin qətiyyəni hər bə mühəyyəni olmadığını gözəlilə aydın görən gürcülər daxi bundan başqa bir çarə qalmadığına qəne olaraq cəngcu Qegeççori hökumətini düşürüb yerinə sülhpərvər Çenkeli kabinəsini qoydular.

Batum müzakirəti başlandı.

Çenkeli türk tələbatının artmayacağına qəne ikən həqiqət əksinə çıxdı. Batum və Karsda tükülən türk qanuna İstanbul hökuməti xunbəha olaraq yeni bir takim ərazi tələb ediyordu.

Axisxa, Axalkələk, Aleksandropol, Sürməli və Naxçıvan qitələri bu tələbləri təşkil ediyordu.

Eyni zamanda təhlükəyə məruz qalan azərbaycanlı qar-daşlarına müavinət üçün Nuru Paşa ilə məiyyətini İran tərəqi ilə Azərbaycanca keçmiş, Gəncəyə varid olmuşdu.

O zaman müdhiş bir anarşi içində olan Gəncə Nuru Paşayı göydən enmiş bir xilaskar kimi tələqqi etmiş, xəlq kəndisinə tarixin müdrəllərlə qeyd edə biləcəyi parlaq bir istiqlal yapmışdı.

Batum müzakirəti uzun sürmüş, gürcülər artıq Zaqafqasiya hökumətində qalmayı kəndi hesablarına zərərli görərək əl altından Almaniyə ilə anlaşmışlar, mayısın 26-da Gürcüstanın Zaqafqasiyadan ayrı, kəndi başına müstəqil bir cümhuriyyət təşkil eldigini elan eləmişlərdir.

Bunun üzərinə Seymdəki müsəlman əzələr kəndilərini Azərbaycan Şurayı-Millisi elan edərək iki gün sonra mayısın 28-də daxi Azərbaycan istiqlalını elan, Fətəli xan Xoyski kabinəsini təşkil və müstəqillən türklərlə müxadinət müahidənaməsi əqd eləmişlər və məzkur müahidənamənin 4-cü maddəsinə binaən məmləkətin əmniyyət və əsəyisini iadə etmək üzrə Türkiyəyə müraciət edərək Azərbaycan ordu sövqünü istəmişlərdir¹.

İyunun 15-də Azərbaycan Şurayı-Millisi ilə hökuməti Tiflisdən Gəncəyə vürud etmiş; 16-da əqd elədiyi iki tarixi iclasında Fətəli xan Xoyskinin istefasını qəbul ilə təkrar kəndisinin rəyasəti altında 12 kişidən ibarət yeni bir hökumət təşkil və bütün ixtiyarəti məzkur hölümətə həvalə edərək kəndisini isə əhvali-fövqəladəyi nəzərə alaraq tətıl eləmişdir.

Şurayı-Millisi tərəfindən məmləkətin idarəsini əlinə alan hökumət bir an əvvəl Bakıyı istirdad edəcək, Məclisi-Müəssisəni toplayacaq, hürriyyətlərlə Azərbaycan istiqlalını mühafizə və ixtiyaratını yalnız 6 aydan gec olmamaq üzrə toplanacaq Məclisi-Müəssisəna təslim edəcəkdir.

Nuru Paşa məiyyətindəki ordunun müavinəti ilə az bir müddətdə Bakı vilayəti xaricində olan bütün yerlər Azərbaycan

¹ Batumda əqd olunan məzkur müahidə ilə türkləri dəvət edən məktubların surəti vüəsiq qismində.

hökumətinin əmrinə müti olaraq hər yerdə əmniyyət və asayiş bərpa ediliyor, anarşi dəf olunuyor, yalnız Bakı bolşevikləri 5-6 ay ərzində bulduqları fürsətdən istifadə ilə olduqca mühüm bir qüvvət təşkil edərək bəzən müqabil təcavüzlər etmək surətilə şiddətli bir müdafiə hazırlıyorlar. Daha sonra bolşevik hökuməti menşeviklərlə daşnaqlar tərəfindən yapılan bir itxtilat nəticəsində süqut eliyor. Əvəzində direktoriya hökuməti təşəkkül eliyor. Bu hökumət ingilisləri Bakıya dəvət ediyor. Bunun üzərinə Türkiyədən yeni qüvvət cəlbinə lüzum görülüyor. Almanlar isə Qafqasiya məsələlərində müttəfiqləri Türkiyə ilə rəqabət edərək Gürcüstan yolu ilə türk əskərinə buraxmıyorlar. Bundan dolayı dəxi Bakının istirdadı sentyabrın 17-nə qədər gecikiyor. Nəhayət, həqiq yerini tutur. Altı ay bir əsarət dövrü keçirdikdən sonra qurban bayramının günündə Bakı təkrar kəndi sahiblərinin əlinə keçiyor. Bakının istirdadı dəxi süqutu qədər qanlı, dəhşətli bir surət əlmışdir.

Azərbaycan hökuməti artıq kəndi paytaxtında idi. Fəqət Bakı məsələsi hələ bitməmişdi. Bakının süqutundan bir az əvvəl almanlar Brest-Litovsk müahidəsinə zəyl olmaq üzrə bolşeviklərlə əqd elədikləri bir müahidə ilə Bakıyı Rusiyaya tərk eləmiş, müqabilində kəndiləri üçün neft imtiyazı əlmışlardı. Azərbaycanlıları son dərəcədə iğzab edən bu həli o zaman İstanbulda bulunan həyatı-mürəxxəsə rəisi surətilə Azərbaycan hökuməti cümhuriyyəti namına Almaniya səfərət nəzdində protesto eləmiş "Bakısız Azərbaycan başsız bədəndir!" deyə azərbaycanlıların Bakıdan sərf-nəzar edəmiyəcəklərini bildirmişdim¹.

• • •

Bakının istirdadından sonra Azərbaycan hökuməti fəlon vü-cud peyda eləmiş, yalnız vəziyyəti-beynəlmiləliyyəsinə mətin bir əsasə rəbt etmək məsələsi qalmışdı. İstanbulda toplanacaq mərkəzi dövlətlər konfransını dörd aydan ziyadə bəkləyərək otu-

ran Qafqasiya cümhuriyyətlərinin həyatı-mürəxxəsələri nəhayət görmədən İstanbulu tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Fransa cəbhəsində alman ordusunun düşər olduğu xəbər, onu mü-təqib Bolqariyanın təslim olması, siyaset əlməni tamamilə dəğər-gün etdi. Almaniya kəməsi yerinə İngiltərə nüfuzu qaim oldu. Türkiyə müttəfiqlərlə əqd elədiyi mütarikə şəraitinə nəzərən Bakıyı ingilislərə təslim edəcəklə bütün Qafqasiyadan çəkilibcəkdi.

Noyabrın 17-si bəkilərin xətirindən çıxacaq günlərdən değıldir. O gün türklər kəməli-surət ilə Bakıyı tərk eləmiş, İngiltərə qüvvəti şəhərə daxil olmuşdu. İngiltərənin Azərbaycan istiqlalına qarşı əlacığı vəziyyəti şübhələr içində qaranlıq bir vəziyyətdə idi. General Tomsonun ordusu ilə bərabər Biçeraxovun dəstəsi dəxi şəhərə daxil oluyor, şəhər üzərində uçşan qara qarğalar (ayroplanlar) Rusiya ordusunun təkrar kəndi toprağına gəldiyini "Rusiya vətəndaşlarına təbşir" ediyordu.

İkinci gün İngiltərə komandanı Tomsonun bəyannaməsi nəşr olunmuş, o dəxi Bakıyı Rusiyanın bir hissəsi kibi tələqqi edərək yeni Rusiya hökumətinin razılığı ilə buraya gəldiyini qeyd eləmişdi.

Böylə qaranlıq, şübhəli və qorxulu bir vaxtda, bir zamanda ki, Azərbaycanı himayə edən türk ordusu, yalnız türk ordusu değıl, Azərbaycan əskərləri dəxi şəhəri tərk eləmişlərdi, polis idarəsi ingilislərin əlinə keçmiş, Biçeraxovun dəstələri mütəhəkimənə bir vəziyyətlə şəhərə doluşmuş hər kəsdə bir qorxu və ümidsizlik həsil olmuşdu. İştə böylə bir zamanda Azərbaycan Şurayı-Millisi təkrar həyat əvdət eləmiş. Azərbaycan Məclisi-Məbusanı məvətlə məşğul olmuşdu.

Dekabrın yeddisində "İsmailiyyə" binasının yanmış binası yanında sabiq ünəs məktəbinin qarşıbəri binasında Azərbaycan Məclisi-Məbusanı mütəntən bir surətdə açılıyor. Üçrəngli bayrağı-mız başımızın üstündə həftəzə edərək istiqlalımızın şübhə və əndişələr içərisindən qurtarmaq üzrə olduğuna təbşir ediyordu.

¹ Bu vəsiqə qismi məxsusimlərdə mündəricdir.

Bari-giran hökumət təkrar möhtərəm Fətəli xan Xoyski hazrətlərinin öhdəyi-dəyətlərinə həvalə edilmişdi. Fətəli xan Azərbaycanın vəziyyəti-siyasiyyəsini təvzih etməyə kimi müşkül bir vəzifə qarşısında idi. Bu vəzifəsini o kəməli-məharətlə ifa ediyordu. İngiltərə komandanlığı əvvəlki bəyanatnaməsinə rəğmən Qafqasiya məsələsinin sülh konfransında həll olunacağı ilə Azərbaycanda yeganə bir hökumət olaraq Fətəli xan Xoyski kabinetini təndiqinə elan ediyordu. Daha sonra Azərbaycan hökuməti naminə Paris sülh konfransına ezam olunan heyəti-mürəxxəsə ingilislərin məğrifət və müvafiqətlə yola çıxıyor və hər növ müzahirət və müavinətə məzhər olacaqları vəd olunuyordu.

Nəhayət, şəhərimizdə bulunan Biçeraxov-Prejavolski ordusu Azərbaycan hökumətinin tələbi üzərinə paytaxtımızı tərk ediyor; kəndi doğma ordumuz isə şəhərimizə gəlir; əhali əskərlərimizi sevinclərlə istiqbal ediyor.

Fətəli xan Xoyskini istixlaf edən Nəsb bəy hökuməti daha ziyadə bir ciddiyyətlə gənimizin içində oturub da bizimlə döyüşməkdə olan fitnəkər qüvvətlərlə mübarizəyə başlayır. Bolşeviklər tərəfindən elan olunan iqtisadi qılıq siyasi zabastovka kəməli-müvafəqqiyyətlə basdırılır. Rusiya sovet hökumətinin nümayəndələri ilə Denikin ordusunun casuslarını təvqif etməklə Azərbaycan hökumətində tələb olunan siyasi təvqiflər həqqini iadə və bilfel tətibq etmiş olur.

Son günlərdə İtaliya heyəti paytaxtımıza varid olaraq məbusan və hökumət rəisləri ilə görüşərək istiqlalyyətimizə müsbət bir nəzərlə baxdıqlarını bəyan ediyorlar.

VI

Yuxarıdakı fəsildə biz böyük bir cild təşkil edəcək tarixi məqələmin həvəsələsinə sığacaq bir tərzdə ixtisar əladik. Bu tari-

xin güzəran etdiyi anlarda daha əvvəlki fəsillərdə zikr etdigimiz milliyyət fikri ilə hakimiyyəti-milliyə davası müxtəlif xünni-səfəhat keçirərək nəhayət xarici bir şəkil peyda əladı:

Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti!

"Seym" məclisi təşəkkül etdiyi zaman "Azərbaycan"dan yalnız Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" firqəsi bəhs ələmiş, İttihad, Sosialist bloku ilə Hümmət firqələri isə cəsəret edərək yalnız Zaqafqasiya ölçüsündə fikir ələmişlərdi.

Məclisi-Məbusan açılmaya qədər kəza istiqlal fikri əleyhində olan cərəyanə hər firqədən ziyadə azərbaycançı "Müsavat" firqəsi məruz qalmış, "ilhaq" mərazinin mikroblarını nəşr edən "dəhilər" tir tərizlərini Azərbaycan istiqlalının məskurəçilərinə təvçih ələmişlərdi.

Məclisi-Məbusan açıldıqdan sonra məmləkəti təmsil edən müxtəlif siyasi firqə və məslək əhilləri sağdan tutub solə qədər Azərbaycan istiqlalının müchəhidi olduqlarını bəyan etdilər.

Azərbaycan istiqlal fikrən qazanıldı!

Siyasi bir fikir olaraq qəbul edilən istiqlal xəlqin imanına sinmiş, qəlb və vicdanına yerləşmiş bir zehniyyət halına dəxi gəlməliidi.

Məclisi-Məbusan iftitahında: "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!" nidasını tədqirən dəhşətli bir tufan kibi qopən alqışları mərtin 12-də hürriyyət gunti yad olunduğu zaman cəşub-dəşən türk xəlqinin parlaman qarşısındakı nümayişini, milli ordumuzun Bakıya vürudi günündəki böyük milli bir nümayiş şəklini əlan o səmimi mənzərəyi, sonki tətil zamanında türk və məsuləman əməllərinin cənsipərəno bir surətdə göstərdiyi o əsəri-həmiyyəti, ordunun keçdiyi, bayrağımızın yelləndiyi hər bir yerdə ixtiyar qartların, qocaların ağzından eşidilən o qiymətdar dua və sənalən gərən və nəhayət, 28 mayıs günündəki o bənbəzər bayramı təməşə edən müdəqqiq üçün istiqlal fikrinin artıq xəlqimizcə bir zehniyyət halına gəldiyini gərməmək qətiyyəni mümkün degildir.

Millətimizin bilxəssə kütləyi-ümumiyyəsinə, səhibi-idrak demokratiyasını səmimi bir surətdə mütəhəss edən bu zehniyyət

bərəkətindəndir ki, istiqlalımızın ən müdhiş düşmənlərindən tutub ən şübhəli dostlarına qədər bütün müxalif və müariz firqələrin daxi istər-istəməz Azərbaycan zəminəsində duraraq müxaliflətlərini o nöqtəyi-nəzərdən yürütmək istədiklərinə şahid oluruş.

Əvəl, Azərbaycan əvvəlcə bir mədəniyyəti-milliyə davası, daha sonra bir firqəyə məxsus müccrəd bir fikri-siyasi ikon, bu gün bütün millətin məqsədidir. Bu məqsəd xaricində millət artıq kondisina məsud bir həyat təsəvvür edəmiyor. Bu qədər bələlərə təhəmmül etmiş xəlx üçün Azərbaycan Cümhuriyyəti təşəkkül etmiş bir əmri-vaqedir!

Bu əmri-vaqeyə qarşı hər kəs təslim olmalı, ona hər kəs ehtiram etməlidir!

VII

Bir əmri-vaqe halını almış Azərbaycan Cümhuriyyəti cahanşümül əhəmiyyətə malik olan paytaxtı, günə-gün sərvət mənbələri, mütəşəbbüs tərəqqipərvər xəlqi sayəsində Qafqasiya cümhuriyyətlərinin həpsindən müstədid həyat bir məmləkətdir. Yalnız vaqitlə "atəşi-müqəddəs" sayəsində cahan ziyarətəgahı olan bu yurd imdi də "cazibədar" sərvət səyyaləsi ilə cahan təcirlərinin meydanı-rəqəbətidir. Burası ticari rəqəbət meydanı olmaqdan əlavə bir də siyasi rəqəbətlərin cövləngahıdır. Qafqasiya silsiləyi-cəbalının təhti-təhəffüzündə bulunan Zaqafqasiya ərazisindən olduğu üçün məmləkətimiz şərqlə qərbi yekdigərinə qovuşduran ən qısa yolun güzərgahında vəqe olmuşdur. Bu nöqtəyi-nəzərdən o gün cahanca da vəse bir miqyasda vəqe olan çəkişmədə burası dəxi düvəli-müəzzəmənin hesablarını təsviyə edən müvazinə cədvəllərində mühüm bir ədəd təşkil edəcəkdir.

Cahəngir dövlətlərin dünyayı təqsim etdiklərində Zaqafqasiya millətlərindən ötrü ayracaqaları hissə və hüququn nə kibi bir şəkil alacağı haqqında nikbinanə və bədbinanə olmaq üzrə müxtəlif təsəvvürlərdə bulunmaq mümkündür. Bu təsəvvürlərin heç birisindən Rusiyanı xaricdə buraxmaq olmaz. Rusiya hər nə şəkil ilə olursa-olsun təkrar buraya enmək istəyəcək; daha bundan

min sənə əvvəl Bakı neftinə düşkün olan Rusiya bu gün ona göz yuma bilməyəcəkdir. İngiltərə dəxi əsrlərdən bəri arzu elədiyi Zaqafqasiya yolu üzərində təsisi-hakimiyyət olmasa da iqayyə-nüfuz etmək əzmindən bir an fərağət etməyəcək; noticədə bir müsarədir davam edib gedəcək. Fəqət nə Rusiyanın, nə İngiltərənin, nə də sair bir dövlətin bu ərzi-müqəddəs üzərindəki mənafeyi azərbaycanlının mənafeyi ilə müqayisə ediləməz.

Müasir bir azərbaycanlı üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalı, onun hürriyyəti bir takım maddiyyətlə ölçülür şeylərdən degildir. Bayrağındakı rənglərin mədlulu vəchlə bu yeni təşəkkül edən türk cümhuriyyəti ələmi-islamda təşəkkül edən ilk cümhuriyyətdir ki, milliyyəti, beynəlmilliyət və müasirlik əsası üzərində müstənad yeni bir tərz-i-idarə qurmaq cəhdi-alisindədir. Bu cəhdindən bir tizə olsun nişan vermək üzrə Azərbaycan millətinin məknunati-milliyəsindən birər nümunə olaraq bu məcmuə vasitəsilə təşhir ediyoruz. Burada millətimizin istedadifitrisini göstərəcək nümunələr adətən bundan bir əsr əvvəl Bakı ərazisindəki axar altunun miqdar və əhəmiyyətini qətiyyətin bu-günkü ələmsümül bir dərcədə göstərəməyən əlamətlərə bənzər. O zaman qara çirəğdə yakılmaqdan başqa bir şeyə yaramayan Bakı nefti bədə nasil sənaye və ticarəti ilə pək ziyadə tərəqqi etmiş olan məmləkətlərin müasir bir mayeyi-həyatı ola bildisə, əminəm ki, eyni topraq üzərində yaşayan xəlqin fitratında təbiətin bir möhübbəsi olaraq gizli qalan istedad dünyaya "odunsuz yanar və sudan qorxmaz atəşi-müqəddəs"^{*)} qədər əsli bir mədəniyyət əhd etsin:

– A zad Türk mədəniyyəti!

Vətəndaşlar, bu mədəniyyət naminə çalışalım, bir dəfə yük-səlmış o üç boyalı ləvayi-istiqlal və cümhuriyyəti başlanımız üstündə tik tutalım!

M.O.Rəsulzadə
"İstiqlal" məcmuəsi, 28 may 1919, №1

*) Qədim iranilərdə bu təriq ilə bir atəşi-müqəddəs münqəbəsi mövcuddur. O münqəbonin Bakıda Bayıl burnu qarşısında su içində yanan qaz haqqında varid olduğu xətiərə gələr.

Ənva – növlər
Müvəzzəf – vəzifəli
Düvəl – dövlətlər
MüsaİRə – güləşmə
Mədlul – anlaşılan
Tovqif – tutulma
Tədafə – dəf etmə
Hotk – şərtsizlik
Məvaşi – südlük heyvanat
Riştə – əlaqə
Məşrəb – xasiyyət
Sədədə – niyyət, məqsəd
Hədəs – yeni üzə çıxan
Səlah – sülh, asayiş
Qatə – qat edən
Maskukat – sikkəli pullar
Müxadinət – dostluq
Visaq – müqavilə, bağlaşma
Həvari – köməkçi
Təhəffüz – qorunma
Süluk – hərəkət tərz
Həzimat – məğlubiyyət
Təviq – təxirə salma
Müzahir – nümayişçi
Təbşir – muştuluq
Mütəhəkkim – hakim olma
Qəribkər – kimsəsiz
Bari-giran – ağır yük
Tovzih – izah etmək
İstixlaf – öz xələfi hesab etmə
Təriz – etiraz etmə
Tovcih – üzünü bir tərəfə çevirmə
İftitah – açılış
Sayyala – maye, axan şey

“Seym”dən Parlamana

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin surəti-təşəkkülündən bəhs edərkən əqəllən Rusiya inqilabının 1917-ci sənəsi patlayışından sonra açıq və qəti surətdə meydana qoyulan Azərbaycan muxtariyyəti şüarının keçirdiyi təkamül mərhələlərini təqib etmək lazımdır.

Bu şüarın Zaqafqasiya Seyminin təşəkkülü zamanına qədər keçirdiyi mərhələləri məcmuəməzədə mündəric digər xüsusata aid məqalələrdə dəxi qarelər bulacaqlardır. Buna görə də məzkur mövzui burada təkrar etməyərək yalnız Zaqafqasiya Seymindən Azərbaycan Parlamanı açılıncaya qədər cərəyan edən vəqaiyi təlxis edəcəgiz. Zətan Azərbaycan Cümhuriyyətinin surəti-təşəkkülünü daha aydın və yaqın olaraq bu dövr də təlxis və təyin etmək olur. Bu dövr heç şübhəsizdir ki, Azərbaycan tarixi-təşəkkülünün ən mühüm səhifələrini tutacaqdır.

Bolşeviklərin xüruçi, Rusiya Məclisi-Müəssisəsinin qovuluşu artıq həddi-təbiidən çıxmış Rusiya imperatorluğunun parçalanmaq məcburiyyətində olduğunu aşkarən meydana qoymuşdu. Kəndilərini daxildəki Rusiya hərə və mərcindən, daxili müharibə keşməkeşlərindən qurtarmaq üçün digər Rusiya vilayətləri kibi Zaqafqasiya millətləri də Məclisi-Müəssisəna seçdikləri əzanın səvəbdidi ilə Zaqafqasiyanın kəndi kondini idarə etməsinə lüzum görmüşlər və bu məqsədlə 1918 sənəsi fevral ayının 25-ci günü Tiflisdə Zaqafqasiya Seymi ünvanilə bir məclisi-təşriyyə dəvət ələmişlərdi.

Müsəlman siyasi firqələri dəxi bu məclisə iştirak ələmişlərdi. Müsəlman firqələri burada müttəhid, ədətən bir firqə kibi hərəkət ediyor, milli bir siyasət təqib ediyorlardı.

Seymdəki müsəlman fraksiyonlarının müttəhid fəaliyyətlərini təhlil edə bilmək üçün əvvəlcə Mavarayi-Qafqas Seyminin bu bir-birlərinə gərəək proqram, gərəksə ehtiva etdigi siyasi firqə

etibarlı heç bir münasibəti olmayan fraksiyonlarını müttəhid olmaya vadar edən bözi xüsusi halları qeyd etmək lazımdır. Mavərayi-Qafqas Seymi bəklənildiyi kibi demək olur ki, yalnız Mavərayi-Qafqasda əksəriyyətlə yaşayan üç millət: gürcü, erməni və türklərin nümayəndələrindən ibarət idi...

Bu millətlərin iki əvvəlciləri firqə etibarlı pək müttəhid bir halda təmsil edilirdi. Əgər yeganə milli-demokrat Qvazavanın bəzən idxal etdiyi təzad nəzərə alınmazsa, demək olur ki, gürcü millətini sosial-demokrat fraksiyonu, erməni millətini də "Daş-naksütyun" təmsil ediyordu. Türk millətini isə Mavərayi-Qafqas Seymində zeylədəki dörd firqə təmsil ediyordu:

1) Türk Xəlx Ədəmi-Mərkəziyyət firqəsi "Müsavat" və ona ilhaq edən demokrat firqəsi qrup, 2) Müsəlman sosialistlər bloku, 3) "Rusiya da müsəlmanlıq (İttihad)", 4) Sosial-demokrat (məşəvik) firqəsi "Hümmət".

Deməli, türk milləti dörd firqə tərəfindən təmsil edildiyi üçün Seymdə məcburən yürüdülecək Mavərayi-Qafqas millətləri mübarizəsində qayət əlverişsiz bir vəziyyətdə qalıyordu. Firqələrə bölündüyü üçün türk milləti qonşularının bir firqədə toplanmış qüvvəti qarşısında zəif bir müqavimətə malikdi. Bu xüsusa Seymdə türk millətini təmsil edən müəəddid firqələr nəzərlərini cəlb etməyə bilməzlərdi. Dostana əlaqədə bulunmaq bütün millətlərin şüarı olmuşdusa da, Seymin açıldığı gündən bəri milli mənafe gözətmə hirsı Tiflis sarayını dolduruyordu.

Filhaqqıq Mavərayi-Qafqas Seymi milli degil, firqə əsası üzrə dəvət olunmuşdusa da, məəfəfi birinci iclaslarından başlıya-rağ (qeyri-rəsmi də olsa) üç milli dairəyə təqsima başladı: erməni, gürcü və türk millətləri. Bu dairə kəndi nümayəndələrinin çıxışlarına yalnız firqə adı verməyə səy etmələrinə rəğmən, Seymdə olan bütün milli rəqabətləri örtməyə səy etmələrilə ən sonunda Mavərayi-Qafqas Seyminin inhihal və inqisamına səbəb yənə orada təmsil edilən millətlərin mənafeyinin münəqışəsi oldu. Mavərayi-Qafqasiya millətlərinin mənafeyinin etilafı mümkün olmayacağı, aralarında milli mübarizə olacağı ən əvvəlcədən gö-zükürdü.

Bu, gələcək mübarizənin birinci nişanələri müsəlman siyasi firqələrini proqram və əsasi-siyasiyyətlərinin ayrı olmasına rəğmən aralarında bir səziş (modus vivendi) hüsulə gətirib təmsil etdikləri türk millətini kəndilərindən daha müntəzəm qonşuları qarşısında müdafiəyə vadar etdi. Binaənileyh Mavərayi-Qafqas Seymində olan bütün müsəlman firqələri – hətta sosialistlər belə kəmalınca anlaşılışmış milli əsasın tərəqqiyi-bəşəriyyətdə zidd degil, biləks sosializm, tərəqqi və milli əsasın yekdigorini icab etdiyini etiraf etmiş olmahdırlar ki, – bütün milli siyasətə aid məsələləri bəhəm müzakirəyi müvafiq gördülər. Yalnız ufacıq müsəlman məşəvikləri təşkilat "Hümmət" gürcü sosialistlərinin təsiri altında qalaraq onların milli rənglərini görməyə səy ediyordular. Ona görə də Seymdə kəndi siyasi əsaslarını gürcü sosial-demokrat firqəsi ilə birlikdə olan etdilər. Fəqət bəyannamələrdən işə keçilərkən gürcü sosialistləri kəndi ailə işlərinə başqaları şohadət etməsindən sınıldıqları kibi, hümmətçilər də kəndilərini sosial-demokrat arabasının beçini çərxi hökmündə zaid gördük-ləri üçün fəaliyyətlərini başqa müsəlman müttəhid fraksiyonları ilə yaxlaşdırmaya başladılar. Sonralar bözi hümmətçilər bu səy nəticəsində ikən mərkəz arasında fırlamaq məcburiyyətində qaldılar. Müttəhid müsəlman fraksiyonu daxil olmuş hər bir firqəyə böyük əsasi məsələlərdə müstəqil xətti-hərəkət həqqi verdigi bunu daha da kolaylaşdırdı.

İnqilab qəhrəmanı Seretelinin "sosial-demokrat fraksiyonu Mavərayi-Qafqas millətlərinin mənafeyini bir çox milli firqələrdən daha mükəmməl gözlədiyini"ni mübəyyin atəşin nit-qindən sonra Borçalı qəzasında məzkur firqənin qırmızı ordusu Almaniya imperator qoşunu ilə bərabər müsəlman əhalisini qətl və qərat edəcəklərini həqiqət beynə firqələr iləricədən də görə bildilər.

Bəlkə Mavərayi-Qafqas Seymi sonradan ixtiyar başına keçdikdən sonra birlikdə yaşamaq şəraiti tərtib edəcək, Mavərayi-Qafqas bütün vətəndaşların hüququ bilafəz milliyət müsavı gözələnəcək bir vətən yarmaya müvəffəq olardı, fəqət böyle az bir müddətdə buna nail olamadı. Mavərayi-Qafqas

həyatına tətbiqdə Seym ümumi təşri bir müəssisə olacağı yerdə Mavərayi-Qafqas millətləri konfransına dönərək hər millət kəndi mənafeyini haqqilə müdafiəyə məcbur oldu. Bu şərait daxilində təbii, Mavərayi-Qafqas islamlarının hüququnu müdafiə etmək, hər növ tacavüzdən məsün saxlamaq burada bütün iştirak edən müsəlman siyasi firqələrinin vəzifəsiydi. Ələlxüsus ki, bütün ictimai qüvvələr buraya toplandıqları üçün tamam müsəlman ahəliyi gözəlirni buraya dikmiş və bir çox mühüm məsələlərin həllini bəklilyorlardı.

Bunların fəaliyyətini ifadədən iləri məzkur firqələr əzasının siyahısını təqdim ediyorum. Türk Demokrat Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsəvat" firqəsi və ona iltihəq edən demokrat firqəsiz qrup, demokrat firqəsiz qrup "Müsəvat"la birlikdə siyahıya düşən müsəlman cəməət xadimləridir ki, onlar milli komitələr tərəfindən bəzi mərkəzlərdən seçilmişdir. Bu kibi firqəsizlərin ədədi "Müsəvat"la ümumi siyahıda 1/3 təşkil ediyər. Məbuslarının siyahısı budur:

1) Məhəmməd Yusif Cəfərov, 2) Əlimərdan bəy Topçubaşov, 3) Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, 4) Nəsim bəy Yusifbəyov, 5) Həsən bəy Ağayev, 6) doktor Xosrovpaşa bəy Sultanov, 7) Məhəmməd Həsən Hacınski, 8) Mirhidayət Seyidov, 9) Fətəli xan Xoyski, 10) Xəlil bəy Xasməmmədov, 11) Qazi Əhməd Məhəmmədbəyov, 12) Aslan bəy Qardaşov, 13) Şəfi bəy Rüstəmbəyov, 14) Cavad Məlik-Yeqanov, 15) Mustafa Mahmudov, 16) Mehdi bəy Hacıbababəyov, 17) Hacı Molla Səlim Axundzadə, 18) Mehdi bəy Hacınski, 19) Xudadət bəy Məlik-Aslanov, 20) Müseyib Axıcanov, 21) Lütfəli bəy Behbudov, 22) Firudin bəy Kəçərli, 23) İbrahim ağa Vəkilov, 24) Həmid bəy Şaxtaxtinski, 25) Rəhim Vəkilov, 26) Əliasgər bəy Mahmudbəyov, 27) Yusif Əfəndi Əfəndizadə, 28) Mirzə Cəlal Yusifzadə, 29) doktor Məhəmmədrza Vəkilov, 30) İslam bəy Qabulov.

Müsəlman sosialistlər bloku heyəti: 1) İbrahim bəy Heydərov, 2) Əli xan Qantəmir, 3) Aslan bəy Səfikürdinski, 4) Əhməd Cövdət Pəpinov, 5) Bağır Rzayev, 6) Camo Hacınski, 7) Məhəmməd Məhərrəmov.

Rusiyada müsəlmanlıq "İttihad" firqəsi heyəti: 1) Sultan Məcid Qəniyev, 2) Mir Yaqub Mehdiyev, 3) Heybatqulu Məhəmmədbəyov.

Müsəlman mənşevik "İttihad" firqəsi heyəti: 1) Cəfər Axundov, 2) İbrahim Əbilov, 3) Əkbər ağa Şeyxülislamov, 4) Soməd ağa Ağamalov.

Firqələrin bu heyətləri Seymin 28 şubat 1918 iclasında təsdiq olunmuşdusa da, sonradan bəzi təbəddülata uğradı. Bütün-bütünə çıxanlar və bir firqədən başqasına keçənlər də vardı.

Məsələn, Qazi Əhməd Məhəmmədbəyov əvvəlcə "Müsəvat" və firqəsiz demokrat siyahısında idisə də, sonradan "Rusiyada müsəlmanlıq" firqəsinə keçdi. Ailə işləri cəhətinə İslam bəy Qabulov bütübütün Seymdən və "Müsəvat" və firqəsiz demokratlar qrupu heyətindən çıxdı. Müsavatçı hesab olunan Xosrovpaşa bəy Sultanov Seym fəaliyyətinin sonunda "Müsəvat"dan çıxaraq firqəsiz olmaq etibarilə iştirak ediyordu. Firqəsiz iltihəq edənlərdən Mustafa Mahmudov "Müsəvat" firqəsinə daxil oldu. C. Axundov sosial-demokrat firqəsindən xaric edildi, əzadan bəziləri mahallarda çalışdıqları üçün fraksiyon işlərinə iştirak etmədilər. Bəziləri zəruri şərait daxilində iştirak etmədilər. Məsələn, Əlimərdan bəy Topçubaşov və Məhəmmədrza Ağavəkilov Bakı qanlı hadisələri və dəmiryolun qapanması nəticəsində Seym işlərinə iştirak etmədilər. Məlum olduğu üzrə Əlimərdan bəy Topçubaşov Bakıda bolşeviklər tərəfindən həbs edilərək, doktor Məhəmmədrza Ağavəkilov isə ancaq Seym fəaliyyətinin sonunda məşəqqətli Bakıdan Tiflisə gələ bildi.

Bundan maada fraksiyonların bəzi heyət hissəsi bəzi mürəxxəsələrdə və səfərdə bulunduqları üçün müsəlman fraksiyonlarının müttəhid iclaslarının nisabında az adam iştirak ediyordu. Müttəhid iclasların divani-rəyaseti bütün firqələrin razılığı ilə "Müsəvat" və firqəsiz demokratlar qrupu divani-rəyaseti, yəni zeylədəki heyət hesab olunurdu: rəis Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, rəis müavini Məhəmməd Yusif Cəfərov və Nəsim bəy Yusifbəyov. Katiblər M. Mahmudov və Rəhim Vəkilov.

Müttəhid müsəlman fraksiyonunun fəaliyyəti mahiyyət etibarilə qəyət olvan idi. Təqri işlər və məmləkətin ümumi siyasət gedişinə məşğul olacaqları yerdə zamanın iqtisadi üzərinə öhdələrinə bəzi əməli işlər götürmək məcburiyyətində idilər. Bu xüsusda müttəhid fraksiyonların halı Bakının daşnak-bolşevik hadisəsinə uğramasından sonra daha da ağırlaşdı. Belə ki, Mavərayi-Qafqas müsəlmanlarını təmsil edən Mərkəzi Müsəlman Komitəsi dağıldıqdan sonra tamam müsəlmanların nəzəri Seym fraksiyonlarına dikildi. Mərkəzi Komitə Bakıda ilgə edildikdən sonra Tiflisdə bir Mavərayi-Qafqas Mərkəzi Müsəlman Şurası ehdas edildi də bir o qədər fəaliyyət göstərəmədi. Məzkur Şura əksəriyyətlə fraksiyon əzasından olduğu üçün fraksiyonların vəücudilə yalnız rəsmi bir mənyə haiz olub yekunu bir yə iki iclas yapıdı. Təbiidir ki, bu şərait daxilində müttəhid fraksiyonlar hər növ əməli işlərdən azad olamazlardı. Müsəlman fraksiyonları ümməmməlkət üçün möhkəm bir hökumət, bir ictiyar törətmək yolunda icrayi-fəaliyyətə başlamadan diqqətlərini başqa mədxəlsiz məsələlərə cəlb etməli oldular. Əvvəlcə onlar cəbhədən qayıdaraq Tiflisdən Bakıya gedən eşalon (müfrəzə) lərin salamət gətməsinə diqqət etməyə məcbur oldular. Şəmxor hadisəsindən sonra cəbhədən bolşevik ruhilə qayıdaraq bəzi qara ünsirlər tərəfindən təşviq edilən eşalonları Gəncə vilayətinin intizamsız əhalisi arasında salamət keçirmək yüngül bir məsələ degildisə də müvəffəqiyyətlə bitdi. Müsəlman fraksiyonu delegələri tərəfindən müşayiət edilən sonuncu eşalonlar Tiflis-Bakı yolunu əhəmiyyətli münəqişələrlə təsadüf etmədən keçdilər.

Müsəlman fraksiyonlarının diqqətini Mavərayi-Qafqasın cənub-qərbində vəüq bulan qanlı hadisələr də cəlb ediyordu. Əvvəlcə Türkiyə tərəfindən müharibə həqqilə işğal edilmiş yerlərdə və sonra Kars və İrəvan vilayətlərində müsəlmanların ermənilər tərəfindən qətlə edilədikləri həqqində biri-birindən dəhşətli xəbərlər alınıyordu. Zaqatalada gələyan qaxaraq Axısxa, Axalkalakı və Borçalı tərəfində bəzi millətlər arasında müsədimələr başlandı. Salqı və Vaqavistan tərəfin müsəlman

kəndçiləri Tiflisə qaçaraq birincilər rum və erməni bəndələrindən, ikincilər isə gürcü dəstələrindən şikayətlə imdad istiyorlardı. Bakıda müharibə başlanıyır.

Şərqi Mavərayi-Qafqasın yarasını düşmənlər işğal ediyor, müdhiş qaçqın təifələri gəlməyə başlıyor, məmləkət daxilində anarşi artıyor, müsəlman ordusu firqəsinin təşkili iləriləmiyor... Bütün bu yaralara Mavərayi-Qafqas Seyminin müsəlman fraksiyonları əlac etməli olduqları üçün hər bir sədayə inəkə etməyə səy ediyorlar. Bütün bu işlərdə məsul olaraq əllərində möhkəm bir hökumət qüvvəsi və daxilədə qaidə və qanunu müdafiə edərək xaricdən gələn qüvvələrə qarşı müntəzəm bir ordusu olmağından müsəlman fraksiyonları daima kəndilərini qüvvəz hiss ediyor və bir xoş sözdən, nəsihətdən başqa çərə bulmuyorlardı. Həqiqətdən də bütün vəquata yalnız sözlər və delege göndərməklə cavab veriyordular. İntizamı saxlamaq və təbliğət yapmaq üçün Seym əzasından Zaqatala, Axisxa, Axalkalakı və Borçalı qəzasına, İrəvan, Gəncə və sairəyə delegələr göndərildi.

Erməni-bolşevik bəndələri Bakıyı bitirdikdən sonra Kürdəmirə qədər iləriləyərək keçdikləri yerləri atəş və qılıncdan keçiriyorlar. Böyük fəlakətin qarşısında yenə o imdadsızlıq hiss olunuyor. Bir nəhv ilə balaca bir əskəri qüvvə toplanaraq düşmənin bir kaç dəfə artıq olan qüvvəsi türklərin vəürudinə qədər tam iki ay saxlanıyor. Bu tərəfdən olan daimi bir təhdid, əvvəlcə Ərzurum və Kars vilayətində, sonra İrəvan vilayətində müsəlmanların qitəli müsəlman fraksiyonlarını əsəbi bir həiləyə sövq ediyordu. Bu hadisələri az-çox təsvir etmək üçün müsəlman fraksiyonlarının müttəhid iclaslarının 15 nisan 1918 tarixli məzbətəsindən bir nəbzə təqdim ediyoram. Kars vilayətində müsəlmanların halını Rum mühacirləri böylə təsvir ediyorlar: "Türk ordusu qarşısında rictət edən erməni əskəri qitələri və müsəlləh erməni qaçqınları rəhgüzərlərindəki müsəlman köylərinin yer yüzündən silərək hər bir şeyi atəş və qılıncdan keçiriyor və təsviri nəqəbil dəhşət və fəlakətə düçar ediyorlar. Erməni "qalib" ordusu hərbi qənimətlər, yəni süngü ucuna taxılmış südəmər çocuqlarla keçəcəkləri yollar üzərində müsəlman qadınlarını çıplaq soyunduruyor və cərgəyə

qoyurlar. Rumlarnın rəvayətinə görə bu cəhənnəm əzabını görüb, çıldırmış qadın və çocuqların ürək parçalayan əninlərini, ixtiyarların ümitsiz nalələrini görmək üçün qeyri-bəşər bir əsaba malik olmalıdır. Təxminən 86 köy təsviri naqəbil fəlakətə düşər olmuşdur (Haqiqi sayısı isə daha çoxdur). Zəngin Kars vilayəti kapitan Musasyanın və general Areqevin vəhşət və dəhşətlərilə 1915 sənəsi ibtidasının fəlakətlərini unutmşğudur.

İrəvan vilayətindən gələn xəbərlər dəhşətə bundan əksik degildir. Ricət edən erməni əskərləri bütün açıqlarının intiqamını sülhpərvər müsəlman köylərləndən alıyurlar. Top və pulemyot atəşlərilə bir çox müsəlman köyləri məhv edilərək yalnız ermənilərlə məskun erməni ərazisi duruyor. Bu hadisələr Mavərayi-Qafqasın sair nəcətlərinin müsəlmanların əsəbiləşdiriyor, bu hadisələrdən acıyan Şəki, Gəncə, Qazax və sair yerlər müsəlmanlarından xəbərdarlıq teleqramları alınır. Müsəlman fraksiyonları hökumətə bir sorğı vermək məcburiyyətində oluyorlar. Seymin 5, 7, 19 və 20 şubət tarixli iclaslarında İrəvanda ki erməni-müsəlman hadisəti haqqında gurultulu mübahisələr oluyor. Nəticədə yenə haqiqi bir əhəmiyyəti haiz olmayan beynəlfərq heyəti-mürəxxəsə göndəriliyor ki, özvai məhəllində tədqiq etsin. Bu komisiyonlar gediyor, tədqiqat yapıyor, iləricə söylənən əmillərin haqiqət olduğunu şəhadət ediyorlar, faqət qitəl yenə bitmiyor. Yalnız müsəlman fraksiyonları tərəfindən İbrahim Ağavəkilov rəhbərliyi ilə göndərilən qaçqınlara müavinət komisiyonunun az-çox əməli bir əhəmiyyəti oldu. Ehtiyacın mühib şəklinə nisbətli bu komisiyonun etdiyi müavinət də bir o qədər böyük degildi. Məzkur komisiyon mayısın axırında qayıdaraq İrəvan vilayətində 211 müsəlman köyü dağıdıaraq, qaçqınlarnın sayı yüz minə vardiğini xəbər verdi. Bakı cəbhəsi qaçqınlarnına müavinət üçün ikinci komisiyon Seym əzəsi Şəfi bəy Rüstəmbəyov, M. Mahərramov və X. Məlik-Yeqanovdan mütəşəkkil oldu. Bu komisiyon işə ciddi şüru etdisə də böyük məhsulu olmadı. Seym tərəfindən buraxılmış 15 milyon rublə ümuri-xeyriyyə nəziri vasitəsilə daşnaqların əlinə keçdi. Nazir isə bu məbləğin şirənə bir hissəsini erməni qaçqınlarnına sərf ilə müsəlmanlara

yalnız üç milyon saxladı. Bu məbləğ ilə yalnız sürətli və təcili bir müavinət etmək mümkün idi, onun üçün müsəlman qaçqınları yenə yardımsız qaldı. Daxili həyatın bu qədər ağır və hərc-mərc şəraitinə baxmayaraq müsəlman fraksiyonları kəndi vəzifələrini ifa yolunda bədbəxtanə öhdələrinə düşmüş bu ağır qürəyi çəkməyə var qüvvələrilə səy ediyorlardı, Avropa dövlətlərinin bəzi rəsmi və qeyri-rəsmi ajanları bunları Mavərayi-Qafqas is-lamlarının yegənə mənbəyi-təmsili hesabla ayrıca müzakirətə girişmək təklifində bulundularsa da heç nəyə nail olamədılar. Bu barədə müsəlman fraksiyonların ehtiyatkarənə davranmasını tədqiq etməlidir. Avropa dövlətləri ilə oyuna girmənin qorxulu bir xəyal olduğunu gözəlcə düşündükləri üçün ondan qaçıyordardı. Yalnız Heydər Bəmmatov, Tapa Çerməyev və Liyanovdan ibarət delegələr gəldikdən sonra Şimali Qafqas dağlı qardaşlarımız ilə rəsmi müzakirətə girişdilər. Məzkur delegələr Seymin müsəlman olmayan fraksiyonları ilə də müzakirətə girişdilər. Bu müzakirətə Qafqas millətlərinin beynəlmiləl əlaqəsi və xarici təhlükələrə qarşı ümumi tədbirlər ittixətinə aid idi. Müsəlman fraksiyonları federasyon bir dövlətin üzvü olduqlarını gözəlcə etiraf etdikləri üçün hər növ ayrı çıxışlardan imtina ediyorlardı. Bu vəziyyəti onlar həttə Türkiyə ilə müzakirətdə belə saxladılar, halbuki onda onların həli mütərəddid idi. Onlar müstəqil və muxtar Mavərayi-Qafqas tərəfdarı olduqları üçün hər kəsdən artıq buna lazım olan şəraitini mühafizəyə qalxıyordardı. Bu məsələnin və sair mühüm məsəlin ən mühüm şərti beynəlmiləl hüsnü-müamilə olduğunu müsəlman fraksiyonları hər daim etiraf və müdafiə ilə vaxtli-vaxtında kəndilərinin Seym bəyannamələrində də göstərmişdilər. Bu hüsnü-müamilə olmazsa Mavərayi-Qafqas Seyminin işləri iləriyə getməzdi. Bu hüsnü-müamiləyi müsəlman fraksiyonları Mavərayi-Qafqas istiqlalı şüarında gördükləri üçün siyasətlərini də bu yolda yürüdürdülər.

Nəhayət, Seymin 9 nisan tarixli iclasında elani-istiqləl məsələsi müzakirəyi-yövmiyədə növbətə qoyularaq "Müsavat" fırqəsi başçısı Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sol sosial revolyusionerlər və kadetlərlə mübarizəsi, "daşnaqsütyun"un sükut rızası və sair fırqələrin qızğın yardımilə Mavərayi-Qafqasın istiqlalı elan olundu.

Mavərayi-Qafqas millətləri kəndilərini ixtilalçı Rusiya ilə qayət sıx rabitədə hiss etdiklərindən məsələyə qayət diqqətli yanaşıyorlardı və əgər Türkiyə ilə sülh müzakirəti başlanmasa idi, bəlkə də bu məsələ uzun müddət münhəl qalardı. Beynəlmiləl əlaqənin müzakirəsindən əvvəl kəndi beynəlmiləl vəziyyətlərini təyin etməli idilər. Müəyyən bir qanuni haqqə malik olmaq üçün Mavərayi-Qafqas istiqlalını elan etməli idi. Bu xüsusə Türkiyə nümayəndələri də işarə ediyorlardı və buna görə Trabzon sülh müzakirəti uzun sürdü. Mavərayi-Qafqas istiqlal oqduin elanı tezliklə sülh etməgə müsaid olduğu kibi bütün Mavərayi-Qafqas və ələlxüsus müsəlman məntəqəsini Türkiyə ilə qeyri-məmul narazılıqdan saxlıyordu. Rusiya imperializmindən irs qalan Türkiyə cəbhəsi müharibəsinin bərtərəf edilməsi məsələsi kəndisinin tez həll edilməsini tələb ediyordu. Hərçənd kəndi lələlərini Voronov-Daşkov siyasətilə müttəhid edənlər müharibənin əvvəlindən Türkiyəyə qarşı ədəvətkarənə bir vəziyyətdə bulunurdusa da, müharibə Mavərayi-Qafqas millətlərinin xəbəri olmadan Rusiya imperialistləri tərəfindən açıldığı üçün Mavərayi-Qafqas millətləri bu müharibəyi davam etdirmək fikrində degildilər. Məlumdur ki, müsəlman fraksiyonları bu taktikəyi apara bilməzlərdi. Onlar müharibəyi hər nə dövr olursa-olsun bitirmək istiyorlardı. Bu zaman türklərlə münasibət haqqında müsəlman əhəli ilə Seym nümayəndələrinin fikri arasında böyük fərq vardı. Mavərayi-Qafqasın türk əhəlisi Türkiyə ilə olan qəvmiyyət hissi və yuxarıda göstərilən səbəblərə məbni keçirməkdə olduqları vəziyyət sayəsində kəndi nümayəndələrinin dövlət və hökumət fikirlərinə iştirak edəmiyorlardı. Halbuki nümayəndələr qonşu millətlərlə birlikdə iqtizai-hal və siyasət olaraq Mavərayi-Qafqas cümhuriyyəti mənafeyinə diqqət ediyorlardı. Bu siyasət müdhiş bir anarşi içində yuvarlanan xəlqə pək xoş görünmüyordu. Buna binaən müsəlman əhəlisi böyük tələş ilə yeganə hamisi olan Türkiyəyə doğru şitab ediyordu. Türkiyə sülh müzakirəti açılar-açılmaz müsəlman əhəlisinin başqa-başqa nümayəndələri əvvəlcə Trabzonu və sonra Batum və İstanbulu dolduruyur və kəndi "ilhaq" şüarları

rını meydana atıyorlardı. Seymin müsəlman fraksiyonları bu xüsusə diqqət ediyorlardı və ona görə də Mavərayi-Qafqas Seymi Trabzon konfransından sonra nisanın əvvəllərində Türkiyə ilə müharibəni yeniləmək qərarını çıxarırkən sosialistlər daxil olmamaq üzrə müsəlman fraksiyonlarının əksəri çıxardıqları qərarında bu xüsus inikas etdi. Məzkur qərarada budur: "Türkiyə ilə başlanılan müharibə bütün Mavərayi-Qafqas demokratiyası üçün daxili həyatın şərəit-hazirəsinə məbni çox fəna naticələr verəcəyindən müharibənin davamı məsuliyyətini öhdəsinə götürməyərək, "Müsavat" frinqəsinin fraksiyonu, bitərəflər qrupu və Rusiyada müsəlmanlıq "İttihad" frinqəsi müharibə davamının başda olan firqələr tərəfindən müsbət bir şəkildə qət edildiyini nəzərə alaraq bu məsuliyyətli imtihadna Mavərayi-Qafqasın sair millətlərinə müharibənin əlverişli surətdə bərtərəf edilməsinə səy etməklə yardım edəcəklərdir". Seymin 31 mart qəraradına görə Mavərayi-Qafqas Seyminin böyük bir hissəsini təşkil edən müsəlman məntəqəsinin bitərəf qəlməsinə rəğmən Trabzon müzakirəti qət edilərək Türkiyəyə məbni elanı-hərb edildi. Məmləkət müdafiəsi üçün üç kişidən ibarət fəvqolada bir komisiyon təşkil edildi: 1) Rəisi-vükəla (və hərbiyyə naziri) Qe-keçqori, 2) daxiliyyə naziri N.Ramişvili, 3) maliyyə naziri – Qarçikyan. Elanı-hərbə əlaqədar olaraq Seym iki həftəlik buraxılmalı idi. Bu, müsəlmanlara əhəmiyyət verməmək və onları işdən uzaqlaşdırmaq niyyətilə olduğundan müsəlmanlar qəmşularla bərabər və birlikdə yaşamaq fikrinə ayıq nəzərlə baxmaya başladılar. Məlum olduğu üzrə, müharibə Brest-Litovsk müahidəsinin Batum, Ördahan və Kars sancaqlarının Türkiyəyə verilmək maddəsinə gürcü və erməni fraksiyonları razı olmadıqlarından iləri gəldi. Yalnız sülh həyət-i-mürəxxəsəsi rəisi, Seym əzası Çxenki Türkiyəyə müqavimətin bica və əbəş olduğunu bildiyini sülhçuyənə siyasət tərəfdarı idi. "Türklərin tələbatı qayət ciddi və qəti olduğundan Mavərayi-Qafqas həyət-i-mürəxxəsəsi əsaslı güzəştlərdə bulunmaq məcburiyyətində idi. Həyatın müsəlman hissəsi isə bir tərəfdən gürcülərlə əlaqəyi pozmamaya və digər tərəfdən onları güzəştdə bulunmaya vadar etməyə

səy ediyordu. Çxenkeli Tiflisə çəkdiyi teleqramında Batum sancağının Batum iskləsinəndə mədə türklərə tərkl edilmasını diyordu. Bu teleqramın məzmunu heyətin erməni azalarını çox təəccübləndirdiyindən onlar tamamilə Brest-Litovsk müahidəsinin qəbulunu təklif etdilər. Bu kibi təklif heyətin müsəlman əzəsi və Çxenkeli tərəfindən hüsn-i-tələqqi edildi. Bu bərədə türk nümayəndələrinə xəbər verilərək işlər tamam oldu-ğu nəzərə gəliyordu.

Fəqət ertəsi gün səbahilən Jordaniya, Sereteli və N.Ramişvili tərəfindən Çxenkeli naminə çəkilən şifrəli teleqramda Batumun güzəştini kəndiləri üçün milli və firqa intiharı ədd etdiklərini söylüyörlərdi. Başqa bir teleqram yenə Tiflisdən çəkilərək tezliklə Trabzondan çıxılmalarını tələb ediyordu. Türkiyə ilə əlaqəyi qətiyyəyən kəsməmək üçün Çxenkeli Trabzondan övdətini türk nümayəndələrinə başqa bir rəngdə tələqqi etdi. "Mavərayi-Qafqas hökumətindən alınan dəstürüləmələ görə heyət geri dönməlidir" dedi.

(Trabzon sülh konfransı əzəsindən Xəlil bəy Xasməmmədovun Seymin bütün müsəlman fraksiyonları hüzurunda verdiyi məruzədən).

Tiflisə qayıtdığı zaman sülhün səmimi tərəfdarı Çxenkeli Seymin müsəlman məntəqəsinin ehtimamilə hərbi müvəffəqiyyət-sizliklər və gürcülərlə ermənilər arasında intişar tapan sülh tərəfdarlığına binaən türklər tərəfindən işğal edilmiş Batumda yenidən Türkiyə ilə müzakirəyə başlamaya müvəffəqiyyət hasil oluyordu.

Çxenkeli Tiflisdə sülh lehinə mübarizə edərək ən sonunda Qeçəqçorinin istefası üzərinə kondisi kabinə təşkil etdiyi zaman müsəlman heyətinin Trabzonda qalmış bir hissəsi başda Məhəmməd Həsən Hacinski olmaq üzrə Ənvər Paşanın gəlməsindən biləistifadə əvvəlcə Trabzonda, sonra da Batumda Türkiyə ilə Mavərayi-Qafqasıyanın hüsn-i-münasibəti naminə səy ediyordu.

Bunların bu yolda fəaliyyətini daha iyi təsvir etmək üçün Trabzon konfransının məzkur əzəsi Məhəmməd Həsən Hacinski

Seymin bütün müsəlman fraksiyonlarının 1 mayıs 1918 tarixli iclasındakı məruzəsini təqdim ediyorum; Məhəmməd Həsən müqəddimətən: "Bu məruzə Trabzondakı sülh konfransının rəsmi tərəfinə əid degildir. Zira burasını heyəti-mürəxxəsə rəisi, Seym əzəsi Çxenkelinin məruzəsindən və bundan iləri Tiflisə varid olan arkadaşların məlumatından eşitmişsiniz – diyordu. Yalnız Batuma əid bir maddəyə nəzərinizi cəlb etmək istiyorum. Bu məsələ müsəlman əzələrə, ələlxüsus şəxsən mənə çox əziyyətlər verdi. Biz çox səy etdik ki, Batum Mavərayi-Qafqas əlində qalsın. Bir çox dəlillərlə Türkiyəyi buna razı etmək istədik. Və bunu da söylədik ki, Batumun güzəştini bir çox qeyri-məmul müşkülətə səbəb ola bilər. Türkiyə ilə Mavərayi-Qafqas və Mavərayi-Qafqasın daxilində millətlər arasında münəqişə başlanə bilər. Bunu da bildirdik ki, ikinci halda (yəni Mavərayi-Qafqas daxilindəki millətlər mübarizəsində) bütün əğırlıq Türkiyənin öhdəsinə düşər. Bəylə olursa Azərbaycan türklərini himayət edən Türkiyə onların qomşularla əlaqəsi pozulduğı təqdirdə Şərqi Mavərayi-Qafqasa böyük əskəri qüvvə sövq və bizi qətliamdən xilas etməli olacaqdır. Bütün bu dəlillər və sair siyasi və iqtisadi sübutlar türk mürəxxəsələrinin nəzər diqqətinə konuldusa da onları fikrindən daşındırmadı. Osmanlı mürəxxəsələrinin təsəvvür və dəlilləri kəndilərinə daha qüvvətli olduğundan Batumu tutmayı qət etdilər. Bunun nəticəsində biz təsəvvür etdigimiz kibi Trabzon sülh müzakirəti bitərək hərbi elan edildi və türk ordusu tez bir zamanda Batumu tutdu. Təbiidir ki, hadisətin bu sürətlə cərəyanı Mavərayi-Qafqasın heyəti-mürəxxəsəsinə, ələlxüsus onun səmimi sülhpərvər rəisi Çxenkeliyə xoş gətmədi. Həttə Trabzondan çıxarkən o, türklərlə qəti-əlaqə etmək istəmiyordu və bənim xahişimlə heyəti-mürəxxəsə əzəsi Əhməd bəy Pepinovu və gürcü milli şurasının divan-riyasət əzəsi Q.Vuşəpelinin Trabzonda qalmasına razı oldu. Bizdən savayı Şimali Qafqasıya mürəxxəsələri Heydər Bəmmatov, Tapa Çərmoyev və Dibirov da Trabzonda qaldılar.

Trabzon konfransı bitdikdən sonra böyük hadisə Ənvər Paşanın Trabzona və oradan da Batuma gəlməsi və bizim onunla

görülməmiş idi. Bu görüş əsnasında biz türk milləti ilə gürcülər arasındakı qədim dostluğu saxlamaq və ermənilərin türklər əleyhinə olan ədavətin gürcülərə də sırayat etməməsinə say ilə son dəfə Batum məsələsində tələş göstərdik, fəqət bu dəfəki sayımız da müvəffəqiyyətsizliklə bitdi.

Ənvər Paşa Türkiyənin Batum üzərində məşru bir haqqı olduğunu, hətta bu haqqı Rusiya demokrat hökuməti də təsdiq etdiyini, türk milləti ilə gürcülər arasında isə əbədi bir dostluq olduğunu söyləyərək, erməni əqlisiz siyasətinin faciəli nəticəsi gürcü millətini də Türkiyəyə qarşı eyni münasibətdən çəkinməli olduğunu bildirərək, Türkiyə Cürcüstanın hüriyyət və müvəddiyyətini tamamilə təmin edərək onu kəndisinə ümidli bir qomşu etmək istədiyini söylədi".

Batum sülh müzakirələri başlanırdan güc ilə başa gəlmiş də dağılan müvazinə yenidən bərpa olunduğu zənn olunurdu. Fəqət əvvəlki hal daha qayıtmadı. Yekdiqərlərini imtahan etmiş qüvvələr arasında fikir birliyi baş tutmadı. Müsəlman məbusları Türkiyə ilə münasibət məsələsində qəyət ağır vəziyyətdə idi. Onlar iki möhkəm qaya arasında idilər: bir tərəfdən qəmşə bir dövlət əzəsi olduqlarını düşünüyörlərdi, digər tərəfdən kəndilərini it-tixət etmiş millət əksi tələbatında idi. Qorxunc nəticələrə bax-mayaraq müsəlman məbusları ümumi vətənin qəti bir saatında Türkiyəyə müharibə elan olunduğu zaman belə ümumdövləti nöqtəyi-nəzərdən müharibəyə olan münasibətlərini təyin edərkən sair millətlərə qarşı ədavət göstərmədilər. Buna cavabon məlum olduğu üzrə 3 nəfərdən ibarət fəvqəladə bir komisiyon seçilərək müsəlmanlar yan tərəfdə qaldılar. Bu kibi imtahanlar kaç kərə vəqə oldu. Müsəlmanlar qonşularını Bakı məsələsində də imtahan etmişdilər. Gürcülərin Ümum Məvərayi-Qafqas türklərinin mənbəyi-həyatı olan Bakının alınmasına laqeyd qal-maları, erməni firqəsi "Daşnaksütyun"un Bakı hadisələrindəki fəitnəli fəaliyyəti müsəlmanların onlara qarşı olan etimadını zəiflətiyordu. Hər iki qonşunun xətti-hərəkəti Seym müsəlman fraksiyonlarının müttəhid iclaslarında müzakirə olunurdu. Bu müzakirədən birincisi 6 və 7 nisan məzbətasına düşmüşdü.

Nisanın 6-da müsəlman sosial-demokrat mənşevik firqəsi "Hümmət" in dövrü siyasəti məsələsi gürcü mənşeviklərinin son təklifləri ilə əlaqədar olaraq müzakirəyə qoyuldu. Bu xüsusda birinci dəfə müsəlman sosialistlər blokunun nümayəndəsi söz alaraq deyir: bən bu məsələyi "Hümmət" firqəsinin ittiham etməkdən ötrü qoymadım. Zira onlar da bizi təhqid etməyə haqlıdirlər. Bən bunu fəqət son zamanın siyasəti-iqtizasından olaraq müzakirəyə vəz ediyorum.

Şimdi bir halda ki, məsələnin əqiddə məsələsi değıl, millətin müvəddiyyəti məsələsidir, bir halda ki, "Hümmət" firqəsi piri olduğu mənşevik firqəsi Rusiya demokratiyasına müraciətlə on-dan yardım diliyor və bununla yenidən Məvərayi-Qafqası bəlgəvik kəbusuna soxmaq istiyor, bir halda ki, Bakıda müsəlman demokratiyası bəlgəvik və erməni bəndələri əlində münərlə tələf oluyor və bir halda ki, Aleksandr bağında bəlgəviklərlə müəmilədə bulunmuş mənşevik firqəsi indiyə başqa millətin demokratiyası onların qurbanı olduqda, onların məzəliminə düşər olduqda ikiüzlü siyasət yürüdərkən müsəlmanlar üzərinə gələn fəlakəti görmüyor, böylə bir halda müsəlman sosial-demokrat "Hümmət" firqəsinin xətti-hərəkəti müəyyən edilməlidir. Müsəlman firqələri böylə məsuliyyətli bir zamanda "Hümmət"-in hal-həzırəyə olan münasibətini biza və bizim mənşevik və bəlgəviklərə olan əlaqələrində olan münasibətini bilməlidirlər.

"Müsəvat" firqəsinə mənsüb başqa bir nətiq deyir ki: "mənşeviklər gürcüləri, daha doğrusu kəndi firqələrini müdafiə etmək üçün bizim üzərimizə bəlgəvik, kəzak və erməni fəlakətləri gəlməyə həzər olduqlarını məzkur firqənin rəisleri əqəqdan-açı-ğa söyləməkdən çəkinmiyorlar".

Gürcü sosial-demokrat firqəsinin xətti-hərəkəti ertəsi gün yəni müsəlman fraksiyonlarının müttəhid iclasında polkovnik Maqalovun müfrəzasının Hacıqabul stasyonu yanında məğlub ol-ması haqqında qorxtulu teleqram alındıqda müzakirə olunur.

Bütün nətiqlər bir səsə Hacıqabul məğlubiyyətinin mənşevik firqəsinin bəlgəviklərə qarşı ikiüzlü bir siyasət tətlüğündən iləri gəldiyini qeyd ediyorlar. Hökumətdəki nümayəndələri bü-

ttin ixtiyarətı əllarına əlaraq bir tərəfdən bolşeviklərlə mübarizə üçün hökumət müfrəzəsi göndərir, digər tərəfdən də hərbi ləvazimat göndərilməsinə təxir edərək bəzi rəsmi mümaniətlər çıxartırlar deya onları ittiham ediyordardı. Polkovnik knyaz Maqalov hər gün ən qorxulu teleqramlar çəkiyor, zirehli qatlar, top, marmir, pulenyot və fişəng (patron) göndərməyi israr ediyor, hökumət isə heç bir əhəmiyyət verməyərək heç bir şey göndərmiyordu.

Bu iclasın nəticəsində böylə qərar verildi: Trabzon heyət-i mürəxxəsəsi rəisi Çxenkeli ilə müzakirədə bulunub vücudə gəlmiş vəziyyəti ona bildirməli və ona Mavərayi-Qafqas istiqlaliyyətinin elan edilməsi lazım olduğunu söyləməlidir. Hökumətin fraksiyon nümayəndələrinin iclasına dəvət edərək müsəlman nazirlərinin polkovnik Maqalov müfrəzəsinə yardım göndərilmək məsələsindəki tələbatları qəbul edilməyindən hökumətdən çıxdıqları elan edilsin. Bütün məsul firqələrə bildirilsin ki, Seymin müsəlman fraksiyonları qətiyyəni Mavərayi-Qafqas istiqlali təərəfdarıdır və əgər bu məsələdə sair firqələr həsni-təvəccöh göstərməzlərsə biz Azərbaycan istiqlalının elanını imkanı müzakirətə girişməyə məcbur olacağız. Müsəlman məntəqəsi ümumi səbəblərə görə ermənilərə etimadsız bir münasibətdə idi. Böylə münasibətin xüsusi bir tarixi vardı.

Seym fraksiyonlarının 6 mayıs tarixli iclasında Fətəli xan Xoyski növbədən kənar böylə məlumat verdi: Seymin "Daşnak-sütyun" firqəsi fraksiyonunun məsuliyyətli nümayəndələri Bakı (bolşevik) hadisətinin bərtərəf edilməsini, Bakının gələcək hakimiyyəti yalnız müsəlmanların olmayıb, beynəlmiləl olması və erməni qitələrinin Bakıda qalməsi kibi müəyyən şərtlər ilə əhdələrinə götürürlər. Seym əzəsi Xan Xoyski bunu da əlavə ediyordu ki, böylə bir şərsiz təklifi o, bəzi taktika səbəblərinə binaən filfövr rədd etmədi. Seym əzəsi Nəsim bəy Yusifbəyli qətiyyəni böylə bir təklifin müzakirəsindən imtina ediyor, zira bu təklif həqiqətən səmimi bir məşirət xəyalından olmayıb türk ordusunun yaxlaşmasından nəşət etmişdir. Onlar biliyorlar ki, türk ordusu Bakı məsələsinə qəti və biza əlverişli bir şəkildə həll edə biləcəkləridir. Türklərin gəlməsindən qorxaraq onlar böylə

gətrənc nümayişinə girişiyorlar. Bu şərtlər bizcə məqbul olamaz və daşnakların təklifi rədd edilməlidir – diyorudu.

Seym əzəsi Xəlil bəy Xəsimmmədov Bakıda hakimiyyətin təqsim edilməsini əsla təsəvvür belə edəmiyordu. Bakıda və bütün Şərqi Mavərayi-Qafqasda hakimiyyət yalnız müsəlmanlarda olmalıdır və əgər biz bu hakimiyyəti müvəqqəttən itirdiksə, yalnız onun üçündür ki, kimsə ilə təqsim etmək istəmədik. İndi də onu qətiyyəni və əbadən qaytarmalıyız. Daşnakların təklifi kəndilərinə qarşı bir kapitulasyon olduğu üçün bizcə məqbul olamaz. Bakı məsələsi təvəllüdünün birinci günlərindən qəti bir məsələ olmuşdur: ya həp, ya heç. Seym əzəsi Fətəli xan Xoyski daşnaklara zeylədəki şərtlər verilməsini təklif ediyor: 1) Bakıda hakimiyyət müsəlmanların əlinə verilsin, 2) bu hakimiyyəti saxlamaq üçün oraya müsəlman qitələri səvq edilsin, 3) oradakı erməni əskəri qitəti tərk-silah edilərək ixrac edilsin. Bu şərtləri həzirun bir səsə təqdir ediyor.

Bütün fəvqədə zikr olunanlar Mavərayi-Qafqas dövlətini təşkil edən ünsürlərin münasibət notica vəə biləcəgini qayət bəliğ bir surətdə söylüyor. Bunun üçün də Batuma sülh nümayəndələri göndərildigi vaxt Seymin müsəlman məntəqəsi Azərbaycanın vəziyyətini ciddi surətdə müzakirə etməli idi. Bu məsələnin məruzəçisinin müqəddəmədən söylədiği sözlər bu barədə böyük bir marağı cəlb ediyor.

Bu məsələ məruzəçisi şimdiki Heyati-Vükəla rəisi Yusifbəyli Nəsim bəy əfəndi idi.

Nəsim bəy diyorudu ki:

"Batuma sülh heyəti-mürəxxəsəsi göndərməkdən əvvəl məmləkətin daxili və xarici vəziyyətini müvəzina etməli və bu vəziyyətə nisbətə də mürəxxislərimizə dəsturləməllər verməliyiz. Bən nəzar-diqətinizi xüsusən vəziyyəti-daxiliyyəyə cəlb etmək istərəm. Mahallardan gəlməkdə olan mütəəddid məlumat bütün Mavərayi-Qafqasiyada, ələlxüsus onun Şərqi cəhətlərində dəhşətli anarşi olduğunu şohadət ediyor. Vətəndaş müharibəsinin müdhis dövrəsi həlül edərək bir köy o biri köyün üzərinə gediyor; günün günortə çaği qəti və qərat vəqu buluyor. Gəncənin

sokaklarında həyasız qarətçilər müsəlmlərin başından ipək çarşaflarını alırlar. Bunların həpsi sizə də məlum olduğu üçün təfsilatə həcət görmüyörəm. Yalnız Azərbaycanı deyil, ümum Mavərayi-Qafqas ərazisini istila etmiş böyük, dəhşətli anarşiyyə biz kəndi qüvvəmizlə yatramayız. Şərq tərəfindən bolşeviklərin bizim əsri düşmənlərimizlə müttəfiqən hücum etməsi vəziyyəti daha da kəskinləşdirərək türk millətinə ənvai-müsəib və fəlakət gətiriyor. Mövqe böylə ikən bizə xarici qüvvə müdaxiləsinə ricu etməkdən məada çərə qalmıyır. İstiqlalımızın qızğın tərəfdarı olmaqla bərabər bən bu məsələ haqqında birinci olaraq danışmaq məcburiyyətindəyəm. Folakətin üzünə cürətli baxaraq vüqu bulacaq hadisələri göz önünə almaq və ona nisbətə də iqdəm etmək gərəkdir. Biz sevinməliyiz ki, xoşbəxtlikdən müdaxilə edəcək xarici qüvvə bizimlə dost və qardaş Türkiyədir. Bəlkə bu bizim qonşularımızın bir o qədər də xoşlarına getməyəcək, lakin başqa çarəmiz də yoxdur. Müdhiş anarşi qarşısında onlar da bizim kimi gücsüzdürlər. Onların ölündə olan ordu qüvvəsinin əhvali-ruhiyyəsi intizamsızlıq lehinə olduğu üçün onlara istinadən intizam bərpa ediləməz. Əgər onların böyük intizamlı qüvvəsi olsa belə bizə yardım etmək üçün onlara ümid ediləməz. Kürdəmir hadisəti və Tiflis cəxhanəsində bizim əskəri qüvvəmizə mühüm məat vermək məsələsi dostumuz gürcülərin bizimlə münasibətünü aydın bildirdi, başqaları haqqında danışmaq belə artıqdır. Xatir üçün xəstə düşə bilməyiz. Bizim heyətimiz Batuma gedərək Şərqi Mavərayi-Qafqas türkləri namindən Osmanlı dövlətindən yardım istəməsinin zamanı gəlmişdir. Təbiiidir ki, biz türklərdən ən yaxın zamanda buraya əskər göndərməyi tələb edəməyiz, zira biz fəqət rica edəcəgiz. Unutmamalıdır ki, Türkiyə böyük müharibədə iştirak edənlərdən olduğu üçün böyük məsələlərin həllinə müvəzzəfdir. Bəlkə Türkiyə Mavərayi-Qafqasda işğal (okkupasiya) məqsədini güdmüyorsa da Mavərayi-Qafqasıyadakı qardaşlarına yardım üçün bunu yapaçaqdır. Fəqət bizim heyətimürəxxəsə bu nöqtəyə diqqətini cəlb etməli və yalnız Azərbaycan mənafeyi deyil, Türkiyənin və ümumtürkliyyənin mənafeyini güdməlidir. Əgər buraya gəlmək Türkiyənin kəndi fikrinə varsa, biz bu fikrin tezliklə həsulə gəlməsini rica etməliyiz. Fəqət

bununla bərabər Azərbaycanın istiqlal idarəsini də heç bir vəqt unutmamalıyız”.

Bəlləliklə, Mavərayi-Qafqas ittihadının təqsimi səti yaxlaşıyordu. Biləxirə 25 mayıda bu məsələ müsəlman fraksiyonları qarşısında zamanı yetişmiş bir şəkildə təcəssüm etdiyi iki zeylədəki məzbətlərdən görünmədədir:

25 may 1918-də Mavərayi-Qafqas Seymi müsəlman fraksiyonları müttəhid iclasını məzbətinin müxtəsər, fəqət məndar yazıları böylədir:

Tiflis – Dərbar. Müsəlman Seym əzası Xudadat bəy Məlikaslanov sədarəti ilə iclas ediyor. İclas fəvqələdə olaraq Mavərayi-Qafqasıyada çərayən edən siyasətin şiddətli təbdili münasibətilə dəvət edilmişdir. Mövsuq mənbədən alınan xəbərlərə görə Mavərayi-Qafqas Seyminin gürcü məntəqəsi Batum sülh heyətinin gürcü əzaları ilə məxfi surətdə xətti-müstəqim ilə müzakirədə bulunaraq Gürcüstanın ayrılması və əlani-istiqlal etməsini hazırlıyolar.

Məsələ bir az müzakirə ediləkdən sonra Gürcüstanın ayrılması qət edilmiş məsələ olduğu və müsəlman məntəqəsi böylə bir əqdə hazır bulunmalıdır, fəqət bu hənuz məsələnin ilərəcə müzakirəsi olduğundan müəyyən bir qərar çıxarılmıyor. Məsələ haqqında müəyyən qərar aşxam iclasında qəbul ediləcək.

Aşxam iclası. 25 may 1918 – Tiflis – Dərbar.

Sədarətdə Seym əzası Fətəli xan Xoyski bulunuyor.

İclasın əvvəlində Mavərayi-Qafqas Seymi rəisi Q.Çexidze, Seym əzası A.Sereteli və Qeçəqçəri (sosial-demokrat fraksiyonu başqaları və Seymin gürcü məntəqəsi) daxil oluyorlar. Birinci sözü A.Sereteli alaraq zeylədəki bəyanatı veriyor:

Sosial-demokrat fraksiyonu və ümumən gürcü məntəqəsi Mavərayi-Qafqas millətlərini istiqlal şüarı təhtində birikdirmənin mümkün olmayacağına Mavərayi-Qafqas təqsiminin bir əmrivəqə olduğuna qəne olmuşdur. İttihad yoxluğu Türkiyə ilə müzakirə əsnasında məlum oldu. Bizim tərəfimiz əqəliyyəat olduğu üçün nəzəri-ətinayə alınmıyordu və biz də bu gün Gürcüstan istiqlalı elanına məcburuz. Biz ittihadə çox əhəmiyyəat veriyoruz və

bunun gələcəkdə ümumi mənafe zəminində hüsul gələcəyinə ümidimizi qət etmioruz. İstiqbalda bunun hüsulinə imanla şimdilik başqa çarəməz olmadıgından Gürcüstan istiqlalını elan etməliyiz. Yarınki iclasda biz Mavərayı-Qafqas Cümhuriyyətinin inhidanını təyin edəcəgiz. Bundan sonra Mavərayı-Qafqas Seymi rəisi Çxeidze danuşaraq Mavərayı-Qafqas millətləri itihadınun təqsimi münasibət ilə izhari-təəssuf eliyor. Bunlara cavabən Fətəli xan Xoyski danuşaraq – Mavərayı-Qafqas millətləri yekdigərlərlə ənvai-mənafe ilə o qədər sıx birləşmişlər ki, ayrılmaq onlara yüngüllüklə mümkün olamaz. Fəqət əgər gürcü millətinin iradəsi böylə isə, biz mümaniet etməyə heç də haqlı degiliz və Azərbaycan türklərinə də bu yeni hadisəyə nisbətə lazım gələn qərarı çıxarmaqdan başqa bir şey qalmiyor – diyor.

Bundan sonra Sereteli, Çxeidze və Qekeçqori gediyorlar. Fətəli xan Xoyski Seym və hökumət azası Qarçıkyan ilə olan müsahibəsində Gürcüstan ayırılsa Seymin erməni məntəqəsi də Ermənistan istiqlalını elan edəcəgini bildirdigini xəbər veriyor.

Ertəsi günü 26 mayısa Mavərayı-Qafqas millətlərini birləşdirən Mavərayı-Qafqas Seyminin sonuncu iclası iniqad etdi. Bu iclasda gürcü sosial-demokrat fraksiyonu kəndinə məxsus hərəkətinin sarsılmazlığına böyük bir inamla Mavərayı-Qafqas ittihadı təqsiminin bütün təqsirini müsəlmanların öhdəsinə atmaya çalışdısa da, sonkılar tərəfindən icab edən etirazı da eşitdi. Nəhayət, bir-birlərini çoxca ittihad etdikdən sonra Mavərayı-Qafqas Seymi kəndisini fəsx üçün zeyldəki qərarı qəbul etdi:

“Mavərayı-Qafqas müstəqil cümhuriyyətinin vücudə gətirən millətlər arasında müharibə və sülh məsələsində əsaslı ziddiyyət olduğu və nüfuzlu bir hökumət təşəkkül edərək Ümum Mavərayı-Qafqas namindən danuşmasına imkan qalmadıgı üçün Seym Mavərayı-Qafqas təqsimi əmrinə təyin ilə kəndi səlahiyyətini tərk ediyor”. 26 mayıs, sənə 1918.

Bunun üzərinə “Seym”in müsəlman əzası kəndilərini Azərbaycan Şurayı-Millisi elan edərək o zaman Batumda bulunan Rəsulzadə Məhəmməd Əmin əfəndiyi Şurayı-Millii rəyasətəninə intixab elədi. Mayısın 28-də Şurayı-Millii Azərbaycanın is-

tiqlərinə elan və ilk Azərbaycan hökumətini təşkil elədi (Elani-istiqlal vəsiqəsini təşkil edən əqdnamə məcmuəmizin başında dərc edilmişdir). Şurayı-Millinin təşkil elədigəi hökumət Fətəli xan Xoyski cənablarının rəyasətində bulunub bütün firqələrin nümayəndələrindən təşəkkül eləmişdi.

Kabinə heyəti bir vəchi-ati idi: Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasmmədov, Məhəmməd Həsən Hacınski, Nəsim bəy Yusifbəyov, Xosrov bəy Sultanov, Cəmo bəy Hacınski, Xudadad bəy Malikaslanov, Məhəmməd Yusif Cəfərov və Əkbər ağa Şeyxülislamov.

Elani-istiqlalı mütəəqib Qafqasiya hökumətləri Batumdakı müəxxəsləri vəsiətə ilə Türkiyə ilə ayrı-ayrı əqdnamələr bağladılar. Azərbaycan naminə dəxi Şurayı-Millii rəisi Rəsulzadə Məhəmməd Əmin ilə xariciyyə naziri Hacınski Məhəmməd Həsən və Türkiyə naminə Şurayı-Dövlət rəisi və ədliyyə naziri Xəlil bəy ilə Üçüncü Ordu komandanı Vəhib Paşaların imzası ilə iyunun 4-də müxadinət müahidənəməsi ilə əlavələri əqd edildi. Bunların eyni vəsəiq qismində mündəricdir.

Hökumət təqsimi əsnasında təsviyəsi lazım bir takım xüsusatı bitirmək üçün yeni təşəkkül edən Azərbaycan hökuməti bir kaç gün Tiflisdə qalaraq nəhayət, iyunun 17-də Şurayı-Millii ilə bərabər Gəncəyə gəldilər.

Şurayı-Millii ilə hökumət daha Gəncədə ikən Nuri Paşa həzrətləri ərkani-hərbi ilə bərabər İran və Qarabağ tərqiqlə Gəncəyə vürüd eləmiş və Batumdakı Azərbaycan müəxxəslərinin Şurayı-Millii ilə hökumət naminə vəqə olan tələbləri üzərinə Azərbaycan imdadına koşan türk əskərlərinin ilk qafilələri dəxi Gəncəyə yetişmişlərdir.

Şurayı-Millinin Gəncəyə vürüdindən sonra nə kibi bir vəziyyət içərisində qaldığı bəlkə də məcmuəmizin xatirə-tərixiiyyə qismində bir təfsili-təsvir olunur.

Fəqət mətləbin rəştəsi əldə olmaq üçün burada dəxi müxtəsər bir vəchlə zikr edilmək məcburiyyəti vardır.

Tiflisin etinasızlığı, “Seym” əzası bulunan müsəlmanların çarəsizliyi üzündən müavinətsiz qalan Bakı və hökumətsizlik

bəlasına düşər olan sair yerlərin qaçqınları Gəncəyə dolmuş və qəlbləri "başçılara" qarşı bir hissi-ədavətlə dolmuşdu. Əksərən canı acımış olan mümtaz siniflərə mənsub olan bu cəməat yerli mütonəffizlərlə bərabər əhvali-ruhiyyə üzərində ümumi bir irtica təsiri hasil etdirmiş; "Seym" əzasına qarşı ümumi bir cərəyan təvəllüdünə çalışmışlardı. O zaman Şurayi-Millinin davəti və Azərbaycan hökumətinə məin və məzahir olaraq Gəncədə bulunan Türk komandanlığı dəxi ümumu istila edən böylə bir təsirdən azadə qalamamışdı.

Şurayi-Milli əzası kəndiləri dəxi heyəti-hazirə və əhvali-mövcudələri ilə bütün təbəqəti-millətin hüsn-i-təvəccöhünə qəzanamayacağılarını idrakla kəndilərinəcə təbiiqinə lüzum gördükələri bir proqram cəzmişlərdi. Bu proqramca Şurayi-Milli hər bir məhəllə və təşkilatdan əlavə etmək surətilə heyəti-hazirəsini təkmil edəcəkdir, bu surətlə həm əsasını ibqə, həm də qeyri-məmnun təbəqələri təskin edə biləcəkdir.

Şurayi-Milli nümayəndələri rəisi Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, Heyəti-Vükəla rəisi Fətəli xan Xoyski və xariciyyə naziri Məhəmməd Həsən Hacınski cənəblərindən ibarət olduqları halda bu xüsusda Nuri Paşa həzrətlərilə anlaşmaq istəmişlərsə də, Paşa kəndilərinin bir əskər olub siyasətdən anladığını, bu xüsusda "Müşaviri-siyasi"si bulunan Ağaoğlu Əhməd böylə anlaşmaq lazım gələcəğini təbliğ elədigindən nümayəndələr onunla görüşmüşlərdi. Əhməd böyin mütləsi isə bu yolda aşkar olmuşdur ki:

Xəlx sizi istəmiyor. Komandanlıq da sizin işinizə qarışmaq istəmiyor. Kəndi qüvvətinizə güvəniyorsanız məclisinizi açınız, hökumətinizi qurunuz. Fəqət xəlx sizə qarşı üsyan edərsə, türk əskəri qarışmaz. Çünki əskər buraya qardaşlarını düşməndən xilas etmək üçün gəlmiş, əhaliyə qurşun atmaq üçün degil.

Nümayəndələr Əhməd böyə soruşurlar ki, hanki surətdə komandanlıq Azərbaycan hökumətinə müavinət edə bilər?

Cavab almışlar: Şurayi-Milli kəndisini ləğv eləsin. O zaman Paşa kəndisi bir hökumət qurar. Buna nümayəndələr etiraz eləmişlər. Böylə olursa, Azərbaycanın vəziyyəti-beynəlmilliliyi-

yəsi tamamilə işğal olunur, istidlalına qarşı Əhməd bəy razı olur ki, Şurayi-Milli hökuməti kəndisi təşkil və bütün hüququnu ona tərkilə kəndisi məsləhət üçün fəsx olunsun. Bir çox tərəddüdlərdən sonra nümayəndələr bu xüsusu Şurayi-Milli əzasının xüsusi iclasına xəbər vermişlərdi.

Bunun üzərinə hasil olan vəziyyət və çıxarılan qərarları tamamilə aşağıya nəql olan tarixi məzəbətəldən anlamaq mümkündür. O günün müfəkkir azərbaycanlılar üzərindəki təsirətəmiyyə isə Şurayi-Milli rəisinin son nitqi gözəl bir inikas təşkil ediyor.

Azərbaycan Şurayi-Millisinin 7-ci iclası. Gəncə. Bələdiyyə dairəsi. Sənə 1918, 17 iyun (həziran), saat 2.

Məclis, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəyəsəti və Mustafə Mahmudov və Rəhim Vəkilovların katiblikləri ilə açılır.

Rəis məclisi açaraq söylədi ki: Əfəndilər! Ağır və məsuliyyətli bir zamanda fəvqəladə hallar içində Azərbaycan Şurayi-Millisinin bugünkü iclasını açıyorum. Bu gün həll edəcəgimiz məsələlərdə, hər şeydən əvvəl hissiyyətdən ayrılıb soyuq qanlı və zamanın bütün dəhşət və məsuliyyətini anlayaraq tədbirlə hərəkət etməliyiz. Bu gün biz alacağımız qərarlarda əsas ədəqət ilə, əhvalə riyət qəziyyətlərindən birisini qəbul etməliyiz. Ehtimal ki, bu gün alacağımız qərar bizdən ötrü bir bədbəxtliğin vücudini təşkil edəcəkdir. Fəqət əgər bulunduğumuz girəvədən çıxılacaq yol yalnız bu qərara münhəsir isə, bittəb onu da qəbul etməliyiz. Vətənpərvərlik hissiyyətdən ayrılmayaraq hərəkətimizdə siyasət üçün siyasət düsturundan uzaq olmalıyız. Çünki sənət üçün sənət düsturu şəirələrlə rəssamlara lazım isə də, siyasətlərdən ötrü haiz degildir. Bunun üçün sizdən ümid edirəm ki, zamanın əhmiyyətini idrakla alacağınız qərarlarda siyasət sənətini degil, mənəfeyi-mülk və millətilə mülahizə edər, o surətlə vətənpərvərlik isbat edərsiniz.

Rəisi-hökumət Xan Xoyski – Məbəs əfəndilər! Siz bilir-siniz ki, biz nə kibi ağır və məsuliyyətli bir zamanda hökuməti ələ aldıq. Gürcüstan Zaqafqasiyadan ayrıldıqdan sonra bizim məmləkət başsız və hökumətsiz qaldı. Onun üçün biz məmləkət-

dən xaric bir ərazidə olsa da, buraya gəlməyə qədər müvəqqəti bir hökumət təşkil etmək məcburiyyətində qaldıq. Bu hökumətin görmüş olduğu işlər tamamilə sizə məlum olduğundan artıq təfəsilə ehtiyac görmüyoruz. İmdiki halda məmləkətimizdə bulunuyoruz. Bənim və kabinetdəki yoldaşlarımızın ricası istefamızı verməkdən ibarətdir. Bu ricasımızı qəbul ilə qüsurlarımızın əfvini ümid edirik.

Aslan bəy Səfikürdski – Biz sosialistlər köhnədən də türk tərəfdarlığı edirdik və bu yolda çalışdıq. Bənim bu yolda istədiyim hamınıza məlumdur. Lakin türklər buraya gəldikdə ilk qədəmlərini millətimizin mənfəətinə olmayan bir yolda götürüyorlar. Paşa bizim məclisi və hökuməti dağıdıb öz rəylə hökumət təşkil etməsi şayanı-təəssüfdür.

Rois – zəng çalır, natiqi saxlayır. Paşanın bu mətləbə müdaxiləsi yoxdur, diyor.

Aslan bəy – (davamla) qorxuyoram ki, bu yol millətimizi nəcətə çatdırmayıb, bizi yeni fəlakətlərə düşür edə və cəməətdə türklərə qarşı bir məyusluq hissi törədə və nəuzübillah dünya keçməkeşinin axırında Gürcüstan və bəlkə Ermənistan təhtidarəsinə keçək.

Xariciyyə naziri-sabiqi **Məhəmməd Həsən Hacımski** – Aslan bəyin nitqinə qarşı protesto edərək diyor ki: Paşanın rəyi müəyyəndir. Onun baxacağı işlər ancaq ümuri-əskəriyyədir. Azərbaycanın kəndisinə nüfuzlu bir hökumət təsisini səmimi qəlblə arzu ediyor. Fəqət təşkili-hökumət xüsusunda müşaviri-mülkisi bulunan Əhməd bəy Ağaoğlu ilə görüşməmizi məsləhət elədi. Əhməd bəy isə Seymin cəməat arasında nə dərəcə sahibi-eti-bar olmasını sordu və qəti surətdə türk əskərləri Azərbaycan hökuməti ilə əhali-islamiyyə arasındakı hər növ mümkünlüyü-qəti münaqişələrə müdaxilə etməyəcəgini ixtar elədi, hökumətin istefası məhəzan öz rəyi, öz xahişi və kəza məclisin əvvəlcədən mövcud bulunan qərarına görədir. Və qətiyyəən başqa təsir altında degildir.

Məhəmməd Yusif Cəfərov – Əhməd bəy ilə nümayəndələrimiz arasında keçən danışıqdan bən öylə anlıyoram ki, imdiki

hökumət ilə cəməat arasında bir münaqişə çıxarsa, türk əskərləri tamamilə bitərəf qalacaqlardır. Fəqət anlıyamıyoram ki, bu bitərəf qüvvə yeni şəkildə təşəkkül edəcək olan hökumətə acəba, hanki məntiqlə kəndi himayəsini təmin edəcək ümidini veriyor.

Nəsim bəy Yusifbəyli – İşin bir üzü var, bir də astarı, deyə başladı: Aşkardır ki, Paşa hazrətləri və Dövləti-Aliyyəyi-Osmaniyyə Azərbaycanın müstəqil qalib də kəndisinə bir hökumət təşkil etməsinə tərəfdardır. Məlum işdir ki, onlar bizim işlərimizə müdaxilə etmək istəməzlər. Fəqət Paşanın ətrafını məxsus adamlar, şübhəli şəxslər tutmuşlar ki, Aslan bəy də onlardan bəhs elədi. Bu adamlara bizim əlimizdə bulunan hüquqdan istifadə etmək lazım. Bu hüquqdan biz bərk yapışar və heç bir güzəşt etmək istiyəmizsək, məmləkətin beynəldüval hüququnu əngəl edə bilərik. Bu isə bəlkə böylə müşkil bir zamanda bulduğumuz üçün vətənpərvərənə bu hərəkət olamaz. Bunun üçün də bən təklif edərik ki, kabinetin istefasını qəbul edəlik, sonra rəisimizə tapşuralım ki, kəndisi etimad etdiyi bir adama yeni bir hökumət təşkilini tapşırınsın. Yeni təşkil olunacaq hökumətə hürriyyətdən hasıl olan bütün əsasları mühafizə etməsi və onlara sadiq qalması şərtilə səlahiyyəti-təmmə verəlik ki, məmləkəti idarə edib yaxın zamanda Məclisi-Müəssisən dəvət eləsin və bu ixtiyarını kimsəyə xoşluqla təslim etməyib qiymətdar bir əmanət kibi saxlasın və yalnız qüvvət və süngüyə təslim olsun. Bunu da ərz etməliyəm ki, istiqlalımıza qarşı vəqə olacaq təcavüzə qarşı ilk əvvəl üsyan çıxaran bən olacağam.

Sultan Məcid Qənzadə – Anlaşıldı ki, bizim istiqlalımıza və hökumət təşkil etməmizə Paşa tərəfindən maneəlik yoxdur. Biz isə türkü öz xoşumuz və öz rəyimiz ilə buraya gətirmişik.

Cəməatimiz bizdən döndüb, kəm etinalıq var. Bəndə belə bizim hürriyyət və istiqlalımızda qorxu görünür. Ona binaən lazım gəlir ki, ancaq cəbr və zülmə tabe olaq.

Məhərrəmov – əhvalı təhlil edərək böylə bir təklifdə bulunuyor ki, Milli Şura kəndisini fəsx ilə cəməatdən almış olduğu hüquq kimsəyə tərk etmədən haman cəməatın kəndisinə qaytarmalıdır.

Mohammad Yusif Cəfərov – (titrək bir səslə) Əvət, məlum olur ki, əski bürokrat üsulu ilə bizi Tiflisdən buraya dəvət etdilər. Hürriyyətimizi ahlrlar. Yüngüllük ilə aldığımız hürriyyəti yüngüllük ilə də veriyoruz. Ey vah, kömək gözlədiyimiz Osmanlı qardaşlarımız ürayimizi oxluyor, həyatımızı zəhərliyorlar, deyə ağlayaraq oturuyor.

Mohammad Həsən Hacımski – Mohəmməd Yusifin Türkiyə və qardaşlarımız həqqində kullandığı lisan və kəlmələri qətiyyəən rədd edirəm. Bizi kimsə tozyiq etmiyor. Kimsə bizim istiqlaliyyət və hürriyyətimizə təcavüz etmiyor, bizi ilhaqa icbar edən yoxdur. Bu fikirlərdən vaz keçməli, əgər kəndimiz bir hökumət təşkil edib xəlqin etibarına məzhər etdirərsək, türklər buna qarşı degildirlər. Buna zidd gedənlər varsa özümlükdür. Nəsib bəyin nətiçə gəlinə, deməliyəm ki, bən də hürriyyət və muxtariyyət üçün ölməyə hazırəm, bu yolda bən Osmanlı türkləri içində bulunan əməlporvər federalistlərlə bərabər olmaq istərəm.

Qasım bəy Camalbəyov – Bunların hamısı oyuncaqdır. Bizi buraya dağıtmaya gətirmişləridir. Bu işi sazlıyan əskidən anarxiyə tərəfdarı olan adamlardır, biz burada hökumət təşkil edə bilmərik.

Əhməd bəy Pəpinqov – əsasən Nəsib bəyin rəyinə iştirak edərk əlavə ediyor ki, məclis inhilal əvəzinə qeyri-müəyyən bir vəqət qədər tətilləsin.

Şeyxülislamov – diyor ki, cəmətin bizə təslim etmiş oldu-ğu hüququ kimsəyə tərək edə bilməz. Qoy bizi çəksinlər, buradan qovsunlar. Bu qədər məlumdur ki, bizi qovacaq olanlar Azərbaycanın da, Türkiyənin də düşmənləridir. (Burada nətiqlər siyahısı qapanıyor və hər nətiçə 5 dəqiqə dəmişiq vəqti verilir).

Rəhim Vəkilov – Nəsib bəyin "Müsəvat" naminə elodığı təklif ehtimal ki, Müsəvat firqəsinin çəkildığı son səngəridir və zəruridir. Bu iki nətiçə ilə qurtlara bilor: ya yeni fütuhət, yaxud qara zircəmilər. Bən isəm başəxsə bədbinə bir hissiyyətdə bulunaraq hər həltdə ikinci nətiçəyə intizər ediyorum. Biz heç bir zaman böyük saraylarda oturmaq və Şamaxı ilə Kürdəmir xəliləri üzərində mürəbbənişin olmaq niyyətinə degildik. (Gurul-

tulu əlqış). Bu vəqət qədər türklük və türk məhəbbəti ilə yaşayan ziyalı gənclərlə imanlı türk qardaşlarımız arasında daima rus çinovnikləri qapısında baş əyon qara qəbli, çinovnik tənəfli adamlar həyil olmuşlardır. Bu həyillər dūn bizə karvansarada yer göstərirdilər. Fəqət iş onların mərhəmətinə qəlirsə onlardan karvansara əzdir, qaranlıq zindənlər gözlüyörüz. Həm də qorxusuz, çəşqinləşsəz bir surətdə gözlüyörüz. Çünki məmləkətin ağ və pak qüvvələri hər zaman rəsmi məhfillərdən uzaq siyah çəllərdən parlanmışdır. Çünki qaranlıq zindəndə millətin iradəsi, əzmi və cihadı tərbiyə olunuyor.

Rzəyev – Küçəyə tabe olmaq olmaz. Həququmuzu küçəyə vərə bilmərik. Çıxalım küçəyə, açalım cəmətin gözünü.

Aslan bəy Səfikürədski – bu günə qədər bizi inandırılardı ki, türklər bizim istiqlahımızı istiyorlar. Bu günlərdə isə götiyörüm ki, əhvalət dəğişmişdir. Ona görə də bən təklif ediyörəm ki, təcili Batuma bir nümayəndə göndərib oradan məlumat əlməli və əncəq ondan sonra bir qərar çıxarmalıdır.

Nəsib bəy – Mohəmməd Həsən bəy bəni iyi anlamadı. Bən demiyörəm ki, osmanlılar bizə qarşı ediyörlər. Bizim hürriyyət və istiqlahımızı təhdid edənlər qara qüvvələridir. Bu qüvvələrə qarşı şübhəsiz ki, üsyan etməliyiz.

Məlikaslanov – zaman fəndər. Cəmət hökumətsiz qalamaz. Başqa qərə yoxdur. Tazədən hökumət təşkil etməliyiz.

Xan Xoyski – şəkk və şübhə yoxdur ki, müşkül bir zəmandayız. Şuraya kömək verməyib də onun təşkil edəcəgi hökumətə kömək verməyə bir növ məntiqsizlik yox degildir. Var, bunu qəbul edərik. Fəqət bu, bir həqiqətdir. Bununla hesablaşmalıdır. Məmləkət hökumətsiz buraxılmaz.

Rəis – burada iki qorxu vardır. Birisi xarici, digəri daxili. Qorxuyörlər ki, istiqlahımızı udar, bizi ilhaq edərələr. Bu təhlükə bəni o qədər düşündürməyör. İlhaq olsa belə kəndi millətdeşlərimizlə həmdərd oluyörüz. Qorxuludur ki, Azərbaycanca qara qüvvələr üstün gəlsin. İştdə bəni artıq dərəcə əndişənək edən cəhət bu fəqərədir. Bu fəqərəyi bilkəsə düşünməliyiz. Burada əgər əlimizdəki hüquqi səlahiyyətdən istifadə etməyib bü-

tün hökumət təşkilatını başqa qüvvələrə tərk edərsək, o zaman qara bir hökumət təşkili qorxusu var. Halbuki burada icrayi-nüfuz edərsək, daha münasib bir hökumət təşkilinə müvafəq ola bilərik. Bunun üçün də bən Nəsim bəyin təklifinə iştirak edirəm.

Nəsim bəy – təklif ediyoram ki, kabinənin istefası qəbul olunsun. Şurayi-Millî rəisinə rücu edilsin ki, ricaldan birisinə müraciət edərək hökumət təşkilini kəndisinə həvalə etsin.

Bu təklif ittihadı-ara ilə qəbul olunuyor.

Aslan bəy Səfikürdski. Məsələnin sosialistləri bloku naminə bəyan ediyoram ki, bizim firqə yeni təşkil olunacaq hökumətdə iştirak etmiyəcəkdir.

Şeyxülislamov də: “Hümmət” firqəsi naminə böylə bir bəyanatda bulunuyor.

Yuxarıdakı bəyanatlar nəzəri-ətibarə alınıyor. Məclis saat 4-də qapanıyor.

Hamən gün Şurayi-Millî rəisi **Fətəli xan Xoyski** cənablarına müraciətlə yenidən kabinə təşkil etməsini istiyor. Kabinənin təşkili əsnasında yənə **Ağaoğlu Əhməd bəy Heyəti-Vükəla** rəisilə **Nuru Paşanın** mümassili sifətilə kabinə təşkilində iştirak ediyor. Nəhayət, kabinə təşəkkül ediyor ki, gərək kabinənin təşkili və gərək buna təqəddüm edən qərarlar aşağıdakı məzbatədə görülyür:

Azərbaycan Şurayi-Millisinin iyun 17, 1918 sənəsi **Gəncədə münəqqid iclası-ümumi-fövqəladəsinin məzbatəsi (8-ci iclas).**

İclas gecə saat 12-nin yarısında sabahkı iclasda hazır bulunan əzamn hüzuru və **Rəsulzadə Məhəmməd Əmin** əfəndinin rəyasəti ilə iniqad ediyor.

Şeyxülislamov məclis iftitah olunca “Hümmət” firqəsi naminə bəyan ediyor ki:

“Hüsuslə gələn əhvaldan dolayı Milli Şuranın hürriyətlə çalışacağı mümkün olmadığından “Hümmət” firqəsinə mənsub olan əza Şuradan istefa elədiklərini elan edirlər”.

Rəis təklif ediyor ki, Dövləti-Əliyeyi-Osmaniyyə ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti miyanında əqd olunan müahidəyi-əsasıyyə ilə sair müqavilələr Məclis tərəfindən baxılıb da təsdiq

olunsun. Məzkur müahidə və müqavilələrin bəzilər tərəfindən qiraəti və **Soltan Məcid Qənimzadə** cənabları tərəfindən isə maddəbəməddə müzakirə olunub da hər maddə üçün ayrıca rəy alınması təklif olunursa da, əksəriyyət Şuranın bu müahidə və müqavilələr məzmunu ilə Tiflisdə ictimə edən bir iclas vasitəsilə əsinə olduğunu və mətlərinin bu surətlə rəsmən əzayə elan edildiyini nəzərə alaraq bununla iktifa edərək təsdiq müzakirəsinə keçməyi müvafiq bulur. **Nəsim bəy** ilə **Əhməd bəy Pepinov** bilxəssə maddəbəməddə oxumaq təklifini tənqid edirlər. Xariciyyə naziri **Məhəmməd Həsən Hacınski** – müahidə və müqavilələri oxumaya və uzun-uzadıya münaqişə etməyə məhəl yoxdur, çünki bu maddələrin həpsi sizin rızanızla əqd olunmuşdur – diyor. Nəhayət, Rəis tərəfindən təklif olunan aşağıdakı qərarın qəbulu ilə Batum müahidələri təsdiq olunuyor. Keyfiyyəti-təsdiq alqışlarla qarşılanıyor.

Qətnamə:

Batumda 1334 sənəsi həziranın 4-də Azərbaycan Cümhuriyyəti naminə mürəxxəs **Məhəmməd Həsən Hacınski** ilə **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə** cənabları ilə Dövləti-Əliyeyi-Osmaniyyə naminə mürəxxəs ədliyyə naziri və Şurayi-Dövlət rəisi-düvəlitlisi **Xəlil bəy** ilə Üçüncü Ordu komandanı **Vəhib Paşa** həzrətləri tərəfindən əqd və imza olunan müahidəyi-əsasıyyə ilə iki məlfuf və bir müqaviləyi-əskəriyyəyi və həmçinin neft bürosu haqqında Azərbaycan, Gürcüstan və Dövləti-Əliyeyi-Osmaniyyə miyanında bağlanan müqavilə ilə demiryol və sənəət nəqliyyəsinə aid Dövləti-Osmaniyyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dövlətləri arasında bağlanan müqavilələri Azərbaycan Şurayi-Millisi həziranın 17-dəki iclasında təsdiq eləmişdir”.

Məhəmməd Həsən Hacınskinin təklifi üzərinə Şurayi-Millî Rəisi bu münasibətlə teleqram çəkərək böyük qardaş Türkiyə Məclisi-Məbusanını təbriklə məmur ediliyor.

Sosialist blokundan **Məhərrəmov** blok naminə bloka mənsub bulunan Şura əzasından istefa etdiklərini bəyan ediyor.

Rəis Rəsulzadə Məhəmməd Əmin – Həzarət, sizin arzuyi-ümumiyyətinizə nəzərən bən Azərbaycan hökumətinin təşəkkülü üçün təşəbbüs edərək kabinə təşkilini möhtərəm **Fətəli xan**

Xoyski cənablarına həvalə etdim. O da qəbul elədi. Müsəidənizlə kabinə heyotini siza məriflik buyursunlar.

Fətəli xan Xoyski – Həzrət, zamanın əhəmiyyəti və öhdəmə vəgüzar olunan məsuliyyətin ağırlığını dərk edərək və bu idrək qarşısında titrəyərək möhtərəm Rəisimizin təklifi üzərinə kabinə təşkilinə girişdim. Kabinonin müfəssəl proqramını siza şimdiki anda təqdim edəcək bir hal və zamanda degiləm. Müxtəsərən proqramımız məmləkətin səadətini, hürriyyəti və istiqlalını müdafiə etməkdir. Yoldaşlar tamamilə məsləklərində qaimi-vidaniyyətlə çalışacaqlarını vəd və təmin etmişlərdir. Siza rizaməndlik edər, müavinəti-mənaəviyyəniyə ərz-i-ehtiyac elərəm. İnşallah daha müsəid bir zaman içində buluşuruz. Kabinəyə daxil əza bunlardır:

- 1) Fətəli xan Xoyski
- 2) Məhəmməd Həsən Hacınski
- 3) Yusifbəyli Nəsim bəy
- 4) Topçubaşov Əlimərdən bəy
- 5) Behbud ağa Cavanşir
- 6) Xəlil bəy Xəsməmmədov
- 7) Xosrov bəy Sultanov
- 8) Rəfiqbəyov Xudadad bəy
- 9) Məlikaslanov Xudadad bəy
- 10) Aşurov Ağa
- 11) Əmircanov Əbdüüləli bəy
- 12) Rəfiyev Musa bəy

Cəfərov Məhəmməd Yusif – hökumətin nə surətdə, nə kibi şərait və təzyiqlər altında təşəkkül etdiyi məlulumuzdur. Artıq uzun-uzadıya müzakirə və tənqid zamanı degildir. Lazımdır ki, hökumətə daxil olan yoldaşlarımızı müvəffəqiyyət diləyalim. Həm də lazım olursa, bütün qüvvətlərimizlə onlara kömək etməmizi vəd edalım. Əlbəttə ki, onları yalnız buraxmayız. Fəqət bununla bərabər lazımdır bir düstur olsun hökumətin proqramı bəlli degildir. Bunun üçün də zənn edərik ki, bu hökumətə yalnız haqqı-idarə verilə bilər. Vəzi-qəvanin haqqı verilməz. Bu hökumətin vəzifəsi bir an əvvəl Məclisi-Müəssisən dövətidir.

Məhəmməd Həsən Hacınski – Yalnız haqqı-idarə nə deməkdir?

Rəis – bu xüsusda Şüaranın sabiqən qərarları olsa gərəkdir.

Nəsim bəy – hökumətə etibarınız varsa, gərəkdir ki, kəndisinə ixtiyari-tam verəsiniz. Bu hökumət gərəkdir əsasati-məlumə daxilində ifayə-vəzifə etsin. Sonra da Məclisi-Müəssisənə cavab versin.

Həsən bəy Ağayev – yeni hökumət təcəllən təşkil olunuyor. Məqsəd yalnız idarə işlərini yoluna qoymaqdır. Məhəmməd Yusiflə iştirak elərəm.

Məhəmməd Həsən Hacınski – Məhəmməd Yusif rəftəsilə icrayə-hökumət etmək qəbil degildir.

Şəfi bəy Rüstəmbəyov – Məhəmməd Yusifin təklifi qeyri-məqbuldur. Çünki idarə etmək üçün daxi qəvanin vəz etmək lazımdır. İdarə qəvanları hökumətdən bu haqqı tənzih etmək olmaz.

Fətəli xan Xoyski – qəvan vəz etmək haqqı hökumətə verilməli, bu şərtlə ki, o qəvanlar Məclisi-Müəssisən təsdiqinə ərz olunsun.

Məkinski – hökumət ixtiyarati-təmməyə malik bulunmalıdır.

Xəlil bəy Xəsməmmədov – qəvan qoymağa hökumət səlahiyyətdar olmalıdır. Başqa dürlü olamaz. Yalnız əsas qəvanları hökumət vəz etməz. Bu Məclisi-Müəssisən vəzifəsidir.

Bu mövzuda bir kaç nətiq daxi bəyani-rəy ediyorlar. Nəhayət, əksəriyyəti-ara ilə hökumətə bəyani-etimad edilir. **Soltan Məcid Qənizadə** cənabları hökumətdən bəzilərinə etimad etmiyoram – diyor. Nəhayət, hökumətin vəzəifini və hüququnu təyin etmək üzrə aşağıdakı qərar verilir:

“Şəkli-hökumət: əsas istiqlal və siyasi hürriyyətlər xüsusunda mövcud olan əsaslarda Azərbaycan hökumət mövqətsi dəxil və təsrif etməz. Topraq və sair bu kibi böyük məsələlər haqqında hökumət olan inqilab qəvanlarını vəz etməz. Altı aydan gec olmamaq üzrə Məclisi-Müəssisən dövət edər. Başqa idari xüsuslarda isə səlahiyyəti-təmməyə malik bulunur”.

Bundan sonra məmləkətin böyük bir anarşi içində olduğunu, xaricən daxi təhdid edildiğini nəzərə alaraq Nəsim bəy tərəfindən

təklif olunur ki, məclis kondisini buraxaraq bütün səlahiyyət və məsuliyyəti hökuməti-müvəqqətiyə tərk etsin.

Bu xüsusda müzakirə olunaraq Məhəmməd Yusif Cəfərov məclisin fəxri deyil, müvəqqətin təltini təmsil ediyor. Əhməd bəy Pəpinov da bu fikri iltizam ediyor. Yalnız əhval və şərait və mətalibi-fövqələdə mülahizəsilə əksəriyyət aşağıdakı qərarı alır:

“Azərbaycan keçirməkdə olduğu müsküləti-daxiliyyə və xariciyyəyi nəzəri-ətinaəy əlaraq Azərbaycan Şurayı-Millisi bütün hüququ və səlahiyyətini Fətəli xan Xoyski təhti-sadəratində təşəkkül edən kabinetə həvalə və məzkur kabinetəy arayı-ümumiyyə üzərinə müstənd bilatəxir Məclisi-Müəssisan dəvət oluncaya qədər Azərbaycan həqqi-hakimiyətini kəndi əlində bulunduraraq kimsəyə tərk etməməyə müvəzzəf edər”.

Bundan sonra Şura əzalarının məəşəi həqqində bir təklif girdiliyor. Təklif mövqeyi-müzakirədən qaldırılaraq bu xüsus hökumətin qərarına həvalə olunuyor.

Rəis Məhəmməd Əmin Rəsulzadə – Həzərət, daha sabahkı iclasımızı açdıəim zaman nə kibi məsuliyyətli və ağır bir zaman içərisində bulunduəumuzu izhar eləmişdim. Tarixi məsuliyyətin bütün o çəkilməz yükünü şimdiki qərarınızda Fətəli xan Xoyski cənarlarının təşkil elodikləri hökumətin omuzlarına yüklədiniz. Bu qərar bir tərəfdən əhvalın icabı, digər tərəfdən “blok” ilə “Hümmət”in istefətləri üzərinə mənən və şəklən alınmaq məcburiyyətini hasil etmişdi. Dünya müharibəsi və Rusiya inqilabının təsirləri ilə yeni doğmuş və həyatı-siyasiyyəyə ilk qədəm basmış olan Azərbaycan qəyəsli əhəta olunmaz mühüm dəqiqələr keçiriyor. Bu yeni türk nəvzad siyasətini rəşid və bəliğ bulub da millətlər zümərəsinə bir əməli-həyat olaraq girəcəək, yoxsa sısqə çocuqlar kibi südəmər halında ikən tərk-həyat edəcəkmidir? İştə bütün zehinləri işğal edən bir məsələ. İştə bir zaman kəsə müqəddəratı-milliyəyi əllərinə əlanlar üçün Azərbaycan nəvzadını tələf etdirməmək kibi müşkül, fəqət müşküllüğü ilə bərabər şəərəfi bir vəzifə və məsuliyyət tərtib ediyor. İştə böylə bir zamanda və böylə bir məsuliyyəti-əziminin bargirani altına girmiş olduəu halda Fətəli xan cənarları hüzurunu-

za çıxıb da etimadınızı istəməklə kəndisinə iqtidar arayıy. Fəqət bunu yaparkən o, diqqət etdiniz yəqin ki, nə qədər sararmış, tərləmişdi, zira, onu ehtimal ki, heç bir zaman və heç bir məkənda bu dərəcə lərzən və harasən görməmişdiniz. Bu nəyə bənzər bilirsiniz?... Dəşəddi həngəmələrdə, səfəhati-hərbin məsuliyyətli dəmlərində ricasət yapmaq məcburiyyətində qalan bir ordunun mövqeyi-məxsusi sən dərəcəyi-İmkənə qədər mühafizə etmək üzrə buraxdıəı müfrəzəyi istilə ədə bilən hərəsə və xəşyətə...

Əvət, əfəndilər, Azərbaycanın paytaxtı mövqeyini bulunan Gəncədə naqis də olsa, hakimiyyəti-milliyəyi təmsil edən bir müəssisənin şu surətlə meydəndan çəkilmək məcburiyyətində qalması heç şübhəsiz demokrasinin bir ricasət və qüvəyi-mürtəcənin bir müvəffəqiyyətidir. Bu ricasət ağ və pak qüvvəllərə müqabil, qara və napak qüvvətləri təqviyyə edəcəkdir. Bu nəqteyi-nəzərdən baxınca ilk nəzərdə bizim halımız o qara binanın halına pək bənziror kibidir. Bu hallar bizdə Rusiya məqsədi-inqilabiyyəsinin iflasına dair bir əqidə hasil ediyor. Fəqət əfəndilər, zəvahirlə qalmıyalım, səthi düşünməyəlīm, pək də məyus olmu-yalım, Rusiya inqilabi-əzimi hər nə dərəcə desinlər, qətiyyətin iflas etmədi. Rusiyada inqilab nə yapacaqdı? Bu suala “Böyük Rusiya” fikri ilə məsnum olan rus inqilabçılar nəqteyi-nəzərdən deyil, inqilabın kəndi təbiətini təhlil edərək cavab verməlidir. Böylə baxılırsa, Rusiya inqilabi məzlum və məğdur siniflərlə məhkum millətləri azad etməlidir. Məğdur siniflər təqdİR edəlīm ki, istədiklərindən fəzləsinə əldilər. Millətlər isə birər-birər kəsbi-istiqlal ediyorlar. Əvət, dünyanın əltdən birini tutan böyük Rusiya yaratmaqları müvəzzəf idi. Qətiyyətin dəgildi. Ətrafa gedən sinif hürriyətləri əlbəttə ki, təqdİR olunacaq və mütədil bir şəklə girəcəkdir. Çünki bu hürriyətin şəkli-haziri heç şübhəsiz ki, hürriyət deyil, bir əfadır. Fəqət bu yolda yapılacak ricasət əminəm ki, hər halda inqilabdan əvvəl mövcud olan hüddudun ötəsində deyil, büryəsində təvqif edəcəkdir. Demək əhval əvvəl-kisinə nisbətə hər halda iyi olacaqdır.

Əfəndilər, bən sabiq Rusiya ərazisində güzəran etməkdə bulunan vəqayə böylə baxıyoram. Buna görə də hala ümidlərimlə

bərabər yaşayoram. Bilirəm əfəndilər ki, Azərbaycan Rusiya inqilabının vəz etmiş olduğu müsəbat nəticələrə, elan etdiyi əqanımı-hürriyyətdən sən dəracədə istifadə edəcəkdir. İşlə müsəbatlı bir Azərbaycan siyasətin kəsb-i-hürriyyət və istiqlal edəcək, Azərbaycanda ictimai hürriyyətlər və hüquqi-bəşərə aid düsturlar hər halda müsəbatlı Rusiya zamanından daha geniş, daha əlverişli olacağına şübhə etməm. Hətta əfəndilər, söyləmək istəyirəm ki, Azərbaycan Qafqasiyada ən hürriyyətəparvar və inqilabçı təsəvvür olunan Gürcüstandan daha məsuddur. Çünki burada bizim daxili hürriyyətlərimizə icrayi-nüfuz edən və edəcəyi mütesəvvir bulunan qüvvət yabancılardan bir qüvvət deyil, öz qüvvətimizdir. (Alqışlar). Burada istiqlal böyük və şanlı bir millətin müxtəlif şöbə və budaqlarını tövhidə doğru gedəcək ki, cəmi məqsədimizdir. (Alqışlar). İctimai və hüquqi hürriyyətlərdə bərfəz qayıb etsək belə, siyasətin qazanacaq, tələfi-mafüqət edəcəyiz. Halbuki Ukrayna, Gürcüstan və sairə öylə degildir.

Əvət, əfəndilər, pək də nəümid olmalıyıq. Tərixin amali-milliyəmiz nəqteyi-nəzarindən müsəbat bir zamanında olduğumuzu, türk ittihadı üçün fürsət ələ keçdini unutmayalıq. Bütün məsəimizi bu hürriyyəti-siyasiyyətin təsbitinə sərf edəlim. Bunun üçün də hər dürlü fədakarlığa amadə bulunalıq.

Sizi, ey heyət-i-hökumət, böylə bir əmri-əzimin ifası üçün təvəkkül ediyor, bütün məsuliyyəti öhdəyi-himmatınıza təhvil etməklə zənn etməyiniz ki, yalnız qalırınsız. Yetişər ki, siz keçməkdə olduğumuz zamanın əhəmiyyəti ilə münasib, amali-milliyə ilə müvafiq türklüğün əlasına, Azərbaycanın hürriyyətinə, türk kütlosinin mənafeyinə münəfiq olan icraəngiz də kəsəbat və müsəbatlı gəstərməyib də, yorulmaz bir əzmlə çalışsınız, biz hər zaman sizə mübin olmaya hazırız. İstədiyiniz zaman bizi kəndinizlə bərabər yola çıxınız. Biz hüzurumuzla sizə mübin olmaya hazır olacağımız kibi icabı təqdirində başqa yollarla da sizi təqviyyəyə hazırız. Nəzakim bugünkü tətilimiz dəxi bu hissə və bu məqsədlə icra olunuyor.

Şurayi-Millinin heyət-i-hazirəsi həqqında vəqə olan tənqidi qərsi buradan bəhs etməyə lüzüm görmüyoram. Siz bili-

yorsunuz ki, bu tənqidat həpsindən ziyadə əsasə mətufdur. Bu münəqqidlər həqqindəki mühakiməni tərixə həvalə edəlim. Bir kaç ay sonra əgər bu vəhi tənqidlərdə arzui-millət arayan ərkani-əsasın degil, heyətin əleyhində isələr hürriyyət intixabatı təminatla millətin həqiqi tələqqiyatını görələr. Millət kəndisi bizimlə onları arasında hakim: o zaman həqq ilə batil də ayan olur.

Şimdi artıq bu ağır günlərdə öhdəsinə ağır bir vəzifə təvəddilə tərk etdiyimiz hökumətə əzi-vida edəlim də ayrılalım.

Əfəndilər, sizdən, kəndi həqqimdə əzvi-ehtramdan başqa bir şey görmədiyim əziz arkadaşlarımdan ayrıldığım əsnada öhdəmə vəgüzar etməz olduğunuz vəzifəyi-saiqi ilə yapmış olduğum qüsurlarımın əfvini diləməyi ayrıca istərhəm edəyəm. Şimdi vəqət gəliyor, səti-vida vuruluyor, yekdigərinə qardaşca sına əlvida edəlim və ayrılarkən əfəndilər, bu ümidlə gedəlim ki, inşaallah yaxında Azərbaycanın paytaxtı bulunan Bakıda Azərbaycan Məclisi-Müəssisən dairəsində buluşuruz.

Yaşasın Azərbaycan!

Yaşasın Türklük!

(Şiddətli və sürəklil alqışlar).

Məclis saat ikidə qapanır.

Bu gündən dörd ay sonra sentyabrın 15-də türk komandanlığının müzahirət ilə Azərbaycan hökuməti paytaxtını istidrad ediyor. Noyabrın 15-də təkrar Şurayi-Millilə həyatə çağırılıyor. Şurayi-Millilə kəndi əsasını dəğişərək mövcud əzasına yeni əza əlavə edərək dekabrın 7-də parlaman açılıyor.

‘R.Kusali

“İstiqlal” məcmuəsi, 28 may 1919, №1

Əqəllən – ən azı

Vəqəyiq – hadisələri

Təlxis – qısaca

Səvəbdidi – doğru hesab edilmiş

Zeyl – əşağıda göstərilən

Beynə – beynəl

Şitab – tələsə, tez ol!

Müfraz – dəstə, hissə
 Dərbar – çarışın sarayı
 İnhilal – açılma
 Tinat – xasiyyət
 Məzbəta – protokol, qaramama
 Hayil – dəyişmiş, qorxunc
 Taqəddüm – irəli keçən
 Məlfuf – zərfa qoyulmuş
 Məlfufat – fərman
 Məmur – əmr almış
 Vəzi-qavanın – qanunların təsiri, vəziyyəti
 Tənzih – təmizləndirmə
 Tənsib – münasib görmə
 Müvəzzaf – öhdəsinə almaq
 Lərzan – titrək, titrəyən
 Hərasan – ürkək
 Ricət – geriya dönmə
 Hərras – qoruyucu, keşikçi
 Xəşyət – qorxu
 Zəvahir – zahirdə olanlar
 Məsmum – zəhərlənmiş
 Tövhid – birləşdirmə
 Təlafi – əvəzini çıxma
 Təvəkkül – ixtiyar sahibi, vəkalət alma
 Mүнətif – qulaq asan, üz çevirən
 Mübin – göstərici
 Təvədd – sevmə, eşqi
 Kusalı – təbilçi, ilhamçı

* R.Kusalı - M.Ə.Rəsulzadənin növbəti imzalarından biridir.
 Kusalı - təbilçi, ilhamçı deməkdir. "Kus" - böyük təbil, mağara,
 sultanlar ilk taxta oturanda çalınırdı ki, xalq bilsin.

Həşəmətli bir gün (Müsavət məsləkinin elanı-zəfəri)

28 Mayıs.

Üç boyalı bayraqlara örtülmüş dər və divar, rəngin və zəngin xalılarla bəzənmiş pəncərə və balkonlar, sokakları doldurmuş təmənnək gözlər, mütəbəssüm çöhrələr, göylərə inikas edən elektrik ziyalı lampalar, Parlaman qarşısında məhşərlikübrayı andıran o on minlərcə qəfali izdiham, hürriyyət meydanında Şollar suyunun bir sərincik nəşr edərək yüksəklərə fısqıran fəvvarəsi yanında sərbəstliyi bəsaıt olaraq duran əskərlər, əskərlərin hökumət rəisi təbrikinə müqabil "Yaşa! Yaşa! Yaşa!" deyər böyük meydanı dolduran möhtəşəm sədaları və bu sədaya bir inikas olaraq yerdən, göydən, hər yandan qopan alqışlar, küçələrdə gəzişən izdihama ağı çarşafırla lətif hüsn və şairanə bir mənə verən xanımlar, musiqi tərənnumatına qovuşan "Yaşasın!" sədaları, nətiqlərin same ilə bərabər qəlblərə verdiyi həyəcan və təhsislər, türk mətbəə işçilərinin tarix təbəəti, aktyorlarımızın da ələlümüm məzimizi canlı bir surətdə təşhirlə paytaxt küçələrini gəzişmələri, "kiçik" əskərlərin "böyük" toplar və "son sistemli" tufənglə rəfilə etmələri, daha nələr, nələr – işlə İstiqlal Günü paytaxtımızın aldığı mənzərənin səthi bir surətdə çizilən xütutü-əsliyəsi...

Bakı tarixinin bəlkə də bu ana qədər qeyd etmədiyi bu böyük gündə bir çoxları kəndi-kəndilərinə:

Əcəba, bu uykumdur!? – diydurdular.

Əvət, bu Azərbaycan tarixinin ən böyük həqiqətini təşkil edən gün o qədər xariqülədə idi ki, uykuya bənziyordu.

Fəqət bu həqiqəti bundan iki sənə əqəll Mayısın 28-də şəngəllər yapan xalq bugünkü kimi təsəvvür və xəyal etməmişdisə də, Azərbaycan şüarını ortaya atan firqəmiz istiqbalda böylə bir günə malik olacağımızı heç şübhəsiz ki, təsəvvür etməmişdi.

Müsavətçilər üçün bu gün ikili bayramdır. Milli bayram – fiki bayram!

Bundan bir sənə əvvəl ümum fəlakət və anarşi içində olaraq millət vəkilləri tərəfindən elan olunan istiqlal, etiraf etməlidir ki, xalqımızda böyük bir hissiyyət və ümid oyatılmıyır, hər kəs onu bir növ məcburiyyətlə qəbul ediyordu. Fəqət bir sənə sonra fikri-istiqlalın nə dərəcədə ümumi və milli olduğunu görüyoruz.

Görüyoruz ki, bundan bir sənə əvvəl Tiflisin bir güşəsində qalan Azərbaycan mütəəssilləri nə böyük bir vəzifəyə nə qədər hüsnü-ifa etmişlər və millətin istədiginə nə dərəcədə doğru olaraq dərk etmişləridir.

Mayısın 28-də istiqlal bayramını qeyri-qəbil təsvir bir səmiyyətlə qarşılamaları ilə azərbaycanlılar bütün ələmə göstərdilər ki, istiqlaldan əl çəkmiyəcəklər və bütün cahangirlərə dedilər ki:

– İstiqlal xanların, bəylərin, ağaların degil Azərbaycan xalqının, bütün millətin əməli, ən müqəddəs idealıdır.

Böylə bir hissiyyətə malik olan millətin haqqını hər kəs tanımalı, bu milləti bu qədər sevdiyi hürriyyət və istiqlalını müdafiə üçün mübarizə edə bilər bir halə qoymalıdır.

Növbədi-istiqlal bir yaşına çatdı. Möhtəşəm İstiqlal bayramı ilə bu növbədi artıq süddən ayrıldı. Parlaman məbuslarından birisinin dediyi kimi “dili xörəyə dəyən uşaq artıq süd yeməz!”.

Azərbaycan milləti artıq əsarətə getməz!

Yaşasın Azərbaycan!

M.Ə.Rəsulzadə

“İstiqlal” qəzeti, 31 mayıs 1919, №17

Dər – qapı

Rəngin – gözəl, latif

Mütəbəssim – gülümsəyən

Məşnər – qələbəlik

Kübrayı – ən böyük

Səfbəstə – sıraya düzülmiş

Səmə – çşidon

Təşhər – şöhrətləndirmə

Rəbi – uca, yüksək

Qəll – daha az

İstiqlal bayramı

Mayısın 27-də daha şəhər bayraqlar ilə müzəyyən edilmişdi. Hər kəsə bir tələş görünməkdə idi. Paytaxtımızın yuxarı hissələrində belə əlaqə qayırmıqda idi. Küçələr boyu məftillər çəkilərək əlvan fanuslar, rəğbərəng bayraqlar asılırdı. Türk əfəli də işbu bayramın əzəmətinə, hörmətinə düşündüklərindəndir ki, bir gün əvvəl rəsmi keçidə hazırlanırdılar. Kağız papaqlar, taxta silahlar hazırlanırdı, dalanlarda təlimat yapılırdı.

Gözlənilən 28 Mayıs günəşi tülu etdi. Artıq paytaxtın bəzəyi on qat artmışdı. Sokak boyu aşağı-yuxarı baxacaq evlərdən üç rəngli, hilalı, ulduz nişanlı bayraqların yellənməsi insanın qəlbində fərəh oyadırdı.

Yaşılıqlar ilə bəzənmiş balkonlardan asılmış qiymətli xalılar, ipək örtüklər, “Yaşasın istiqlal!”, “Yaşasın Azərbaycan!” yazılı bayraqlar millətdə ruhi-vətən və millət məhəbbətini layiqincə göstərirdi.

Məşhurat qəran üzrə məktəblərin uşaqları buradan Məclisi-Məbusan (parlaman) qarşısına getməli idi. Bazar küçəsi ipək parçalar, xalılar və rəğbərəng bayraq ilə bəzədilmişdi.

Məclisi-Məbusan bir gün əvvəldən istiqlal bayramı libası geyinmişdi. Damında elektrikdən “Yaşasın istiqlal!” şüarı yazılmış, böyük qapısı üstündə məşhur türk nəqqəşi Əzim Əzimzadə tərəfindən yazılmış istiqlal embleması elektrik lampaları ilə bəzənmişdi. İşbu rəsm olduqca monalı və calibi-diqqət idi. Bir gün əvvəl buradan keçənər biixtiyar durub rəsma baxır, gözəlliyini və manidar olduğunu tanımadığı başqa bir təməşəçiyə söyləyirdi.

Bu rəsmdə Azərbaycanın tarixi nümunələri məhirənə bir surətdə təcəmmö etmişdi: Qız qalası üzərində üç rəngli Azərbaycan bayrağı, Suraxandakı tarixi Atəşgədə, sentyabr müharibəsində xəsarət almış Yanar Dağ...

Digər tərəfə minarələrində ay-ulduz rəzk edilmiş, Xan məscidlərini tülu etmiş, istiqlal günəşi işıqladır. Zənbaq kimi istiqlal səmasında Vətən, İstiqlaliyyət və Məhəbbət nişanı, mülk bütün Azərbaycan üzərində üç rəngli hilal-uldüzlu “Yaşasın istiqlal!” şüarlı bayrağı tutmuşdu.

Həqiqət işbu rəsmi-şayan təhsin idi.

Bələdiyyə idarəsi də bayraqlar içində idi. Bir sözlə, bayraqlar, bayraqlar! Yaşıl ot, əlvan parçalardan əlaqapılar bəzədilmiş idi. Kükəyə çıxan balkon elektrik ilə çıraxban edilmişdi. Şəhər bağı və bulvarda da bələdiyyə idarəsi tərəfindən əlaqapılar bəzənib hesabsız milli bayraqlar asılmışdı. İçəri şəhərdəki bütün məscidlərin minarələri başında milli bayraqlar rəzk edilərək elektrik ilə çıraxban edilmişdi. Xan sarayları üzərində də milli bayraqlar asılmış, məşhur Qız qalası çıraxban edilmişsə də üzərində iki böyük bayraq rəzk edilmişdi.

Təzəpir camei çıraxban edilmiş, bayraqlar asılmışdı. Bütün paytaxtdakı minarələr elektrik ilə təvni, milli bayraqlar ilə təzəyin edilmişdi.

Dövlət binaları, nazirliklər, xüsusilə Daxiliyyə nazirliyi olduqca qəşəng bəzənmişdi. Bulvardan Daxiliyyə nazirliyinə baxdıqda ay-ulduza bürünmüş işıqlı, bəzakli bir qala kimi gözə çarpırdı. Bulvar qarşısındakı hesabsız bayraqlar ilə müzəyyən qayıqlar paytaxtı salamlayaraq böyük bayram ilə təbrik edirdilər.

Saat 9 radələrində Məclisi-Məbusan qarşısında izdiham qələbəlik bir dərəcədə idi ki, artıq keçməyə yol tapmaq namümkün idi. Bütün o dairədəki evlərin damları, pəncərə və balkonları tamaşaçılar ilə dolmuş idi. Damda qoşa zurna çalınır. Qarşıdakı balkonda məşhur tərzən Şirin, məşhur xanəndə Cabbar Qaryağdı oğlu çalib oxuyurdu.

Saat 10 radələrində mədən dairələrindən "Müsavat" və "Hümmət" firqələri tərəfindən təşkil edilmiş fəhlələr bayraq və musiqi ilə gəldilər. "Hümmət" firqəsinin bir çox al və milli bayraqları ilə bərabər embleması, "Müsavat"ın bir çox bayraq və embleması aralıq təzyin edirdi. Bir az keçmədən minlərlə məktəb şagirdləri havada kiçik milli bayraqları yelləyərək "Yaşasın!" sədələri ilə dairəyə gəldilər. Ətəfahın səsləri asimənə bülənd olurdu. İzdiham da çocuqların sədələrindən cünbişə gələrək "Yaşal!" – deyə onlara qoşuldular. Tam 15 dəqiqə işbu kütləyi-əzim "Yaşasın!" sədələri, əl şıqqılıtları bütün ətrafı gumbuldatdı. Bələdiyyə idarəsi qarşı-

sından tutmuş Məclisi-Məbusan dairəsi, Parapet bulvarı, dövlət dairəsi tamaşaçılar ilə xıncaxınc idi.

Dəstə-dəstə mini-mini çocuqlar antik xalılarda taxta silahlar ilə ağır topxanaları ilə əlam bir əsgər kimi marş oxuyaraq gəzirdilər...

Bir az keçmədən "Müsavat"ın bəzakli avtomobili, türk mürəttiblərinin avtomobili dairəyə gəldi, türk mürəttibləri doğrudan da "əntiqə" bəzənmişdilər. İçərisində iki hürufat kassası qoyulmuş, iki nəfər mürəttib iş əlbisəsində cümlə yığır...

Bir az keçəndən sonra Məclisi-Məbusan qarşısında M.Ə.Rəsulzadə cənabları kirsiyi-xitabətə çıxaraq xalqın alqışları altında bir nitq irad edərək camaatı milli böyük bayram və bəxtiyarlıq ilə təbrik etdi: "Bizim düşmənlərimiz, azadlıq və istiqlalıyyətimizi gözləri götürməyən rəqiblərimiz deyirlər ki, Azərbaycan istiqlalını xanlar, bəylər elan etmişlər. Xalq onu istəmir. İştə camaat, bugünkü izdiham, bugünkü başaşət istiqlalıyyətin xanlar deyil, bəylər deyil, xalq tərəfindən elan edildiyini düşmənlərimiz artıq görsünlər". (Xalqın alqışları altında nitqinə xitam verir). Ondən sonra başqa nətiqlər də nitq etdilər...

"Azərbaycan",

1 həziran (iyun) 1919, №192

İran – Azərbaycan

Bu mövzuda qəzetəmiş ilə Tehran mətbuatından möhtərəm “İran” qəzetəsi arasında bir münafişə vəqə olduğunu qare-lərimiz biliyorlar. İran qəzetəsi cümhuriyyətimizə Azərbaycan ismi vermək haqqında olmadığımızı, biz isək bunun əksini is-bat ediyorduk. “İran” qəzetəsinin tərəfindən yazılan son məqaləsinə cavab yazmaq üzrə ikən posta məzkur qəzetənin 454-cü nömrəsini götirdi. Bu nömrədə “Qozavat tarixi” ünvanı ilə İsmayıl Əfşar Tərəmi-Azərbaycanı imzası ilə mufəssəl bir məqalə nəşr ediyor. “Elmi intiqad və azadı mətbuat” namına dərci təqaza olunan bu məqalə Bakı ilə Tehran arasında olan mübahisəyə işti-rak edərək kəndisi iranlı ikən haqqın biz tərəfdə olduğunu tarixi və elmi bir surətdə isbat ediyor. Bu mufəssəl məqaləyi tərcümə ilə aşağıya dərc ediyoruz:

İştə İran qəzetəsində mündəric məqalənin eynən tərcüməsi: 439 və 440 nömrələrinizdə ədibi-maarifpərvər M.Ə.Rəsul-zadə əfəndinin qələmi ilə yazılmış Azərbaycan haqqında bir məqalə dərc edilmişdir. İran qəzetəsi dəxi haman məqalənin zeylində bəzi mətləbləri tənqid eləmişdi. Bu münafişəyə bən də iştirak etmək istədim. Fəqət bu iştirakımla bən Azərbaycan hökumətinin İran üzərində siyasi təsiratından sərfi-nəzər yalnız bir həqiqəti-tarixiyyənin kəşfi üçün səy edəcəyəm. Çünki məşhur müvərrixlərdən Qustel Dokulanur der ki, tarixi əhsasati-vətəniyyə ilə qarışdırmaq hər zaman möhlükdir. Onlardan birisi elm, digəri isə fəzilətdir.

Şərq və Qərb müvərrixləri ilə coğrafiyunlarının rəylərinə görə Azərbaycan Zaqafqasiyanın qismi-şərqisindən, İrəvan, Naxçıvan və bütün İran Azərbaycanı, bütün Xəmsə vilayətləri, Tərəm, Talış, Gilan həvalisindən bir qismi ilə Həmədan və Qəzvinin ibarət olmuşdur. Rzaqulu xan Lələbəşi ki, rus-İran müharibəsinin müasirlərindəndir, Rəzveyi-Lisfanın 10-cu cildində diyor ki:

Azərbaycan keçmiş zamanlarda Bakı bəndərindən Xalxalə qədər tula 95 fərsinin və Macirvan qəsəbəsindən Cəbəli-Sinayə qədər ərza 55 fərsinin bir məsahədə vəqə olmuşdur. Eyni məz-

munda təfsilat Bütənülisiyaha ilə digər əsərlərdə dəxi məzkur ki, mətləb uzanmasın deyo zikrindən sərfi-nəzər ediyoruz¹. Bu həqiqəti-tarixiyyə kəşf olunursa, İran qəzetəsinin vətənlərinin əski nami-müqəddəsini ehya etmələri üçün azərbaycanlıları həqli görəcəgini ümid edərim.

Əxlaq, adət və dil barəsində də dəxi bir takım şeylər zikr edil-mişdi. Bunun doğru olduğunu dəxi isbatə lüzum yoxdur. Zira Qəzvinəndən birisi qalxıb da Qubaya müsafirət eləsə yalnız əxlaq, adət və dil birligində degil, şivə və ləhcənin dəxi eynilə bir oldu-ğunu görür. Bu gün bir tehranlı ilə bir şümranlı ləhcələri arasın-da fərq vardır, mazandaranlı ilə dəvmandlımın şivələrindəki fərq isə daha bəllidir. Bu böylə ikən aya, azərbaycanlıların bir cinsdən və bir irqdən olmadıqlarını iddia etmək qabilmidir?

Şimdi görəlir, Amerika və İngiltərənin bitərəf üləməsi bu xüsusda nə diyorlar.

Professor Nikela Qrabilis diyor ki: 1907-ci ildə Amerika asari-ətiqə mütəxəssislərindən bir heyət Azərbaycanı tədqiq üçün get-miş idi. Bu heyət kəndi məruzəsində diyor ki:

“Türküstan ilə Kürdüstan arasında Azərbaycan mahalların-da çini və zürüfat kibi qədim türk asari-ətiqəsinə təsadüf edil-di. Hətta bəzi sikkə və kətəbələr üzərində uyğurca yazılar vardı”. (Uyğur əski Azərbaycan hökumətinin rəsmi lisanı olmuşdur).

Eyni professor ingilis üləməsinin əsərlərindən birisindən nəql ediyor ki:

Turan haqqında tədqiqat getdikcə genişləniyor, Asiyasi-vüstanın hər tərəfində bu millətin əsərlərinə təsadüf olunuy-or. Burası bizcə mühəqqəqdır ki, İranın ətrafı türklərlə mühat olub qədim iranilərin (arini-qədim) ilk müharibəsi Azərbaycan türkləri ilə vəqə olmuşdur.

Məzkur professor diyor ki, türklərin iranilərdən daha əvvəl Azərbaycanla sakin olduqları adla və bir ahın ilə səbitdir. Pro-fessor Nikela Qrabilis təlif elədiyi “Məsələ-i-şərqiyə” nam kita-bında (61-64-cü səhifələr) arinlərin Azərbaycandakı ərzi və ati olduğu haqqında bir çox sübut və dəlillər vardır və Azərbaycan həmişə türklərin olmuşdur. Bunu tarix asanlıqla isbat edər.

Tarixi-qədimdən əldə mövcud olan nə varsa yunanlılardan nəql olunmadır. Tövrət ilə bəzi ortadan itmiş İran və hind asarından sərfi-nəzər yunanlılar müfrit bir təəssübi-milliyə basladıklarından və şərq-qədim lisanı-tarixiyyəsinin ədəmi-müsaidəsindən dolayı tarixi bir çox əfsanələr və yalanlarla dolurdular.

19-cu əsrə qədər tarixi-qədim haqqında yunan asarından başqa əldə bir vəsiqə yoxdur. 19-cu əsrin tülündə bir çox ingilis, frəng və alman ülomasının himməti ilə keçmiş ölü dilləri həll olunaraq bu vəsiqə ilə asari-qədimdən mövcud olmayan bir çox tarixi həqiqətlər açılmış oldu. Kətiblər kəndisinə heç bir əl sürülmədən samit və sabit bir halda qədim dövrlərin sərgüzəştini bizə nəql ediyorlar.

Avropa üloması kəşf olunan bu kətiblər sayəsində bilmişlər ki, Kildə və Assur dövlətlərinin təşkilindən əvvəl və aryanlıların qərbbə doğru olan hərəkətlərindən daha müqəddəm Orta Asiyada digər millətlər sakin olmuşlardır. O millətlərin dilləri tədqiq olunduqdan türk cinsinə mənsub olduqları və bu günlər türklərlə həcins olduqları aşkar oluyor.

Bu millətlərdən akkad-sumer denilən bir qismi Beynülneh-rində, hitlər Anadoluda, uradhular Azərbaycanda mütəvvətin olmuşlar. Kilikiya, Beynəlnəhrin və Azərbaycanda bir çox kətiblər bulunmuşdur ki, üləma onlardan bəzisini oxuya bilmişlərdir.

Bu kətiblərdən sabit olmuşdur ki, məzkur millətlər böyük bir mədəniyyətə malik olmuşlar. Vəqta tarixi müəyyən olmayan bir zamanda övladi-sam cəzirətülərəb akkadsumerə həmlə edib onlarla itxilat edərək Hammurabi-Akkad mədəniyyətinin əsasını vəz etdilər. O zamanlarda ariya millətləri şərqdən hücum edərək nəgəhani bir istila nəticəsində urarduhu və heyət millətlərini məhv edərək ermənilər Azərbaycanda, frakiyalılar da Anadoluda sakin oldular. Oksford darülfünununun aliqədr professorlarından Says diyor ki:

“Turanilər bu böyük mədəniyyətin əsasını vəz etdilər, məqsəd növi-başərin mədəniyyət övliyəsində ki, əgər iranilər onu məhv

etməsəydilər bizə ondan böyük yadigarlar qalacaqdı. Ləqət İran istilasına bu təməddünü məhv elədi. İranilər ancaq kəndi məmləkətlərində bir əsəri-təməddün göstərə bildilər. Yoxsa mətləvaliyan icra olunan hərblər nəticəsində müştərək bir urarduhu-İran mədəniyyətini vücudə gətirəmədiklərə.

Üləmanın bəzisinin əqidəsi bu mərkəzdədir ki, kürd, gürcü, taht urarduhu nəslindənirlər. Urarduhu ləfzi ilə kürd ləfzi arasında şəbəhəti-təmmə vardır. Bu millətlər kəndi istiqlalıyyətlərini qeyb etdikdən sonra İran mədəniyyətinin qarşısında duramayb məhv olmuşlar. Sitlər daima Azərbaycandan fəth eləmək qəsəndə olmuş, yəni təərrüzlərdə bulunmuşlar. Onlardan bir qismi Azərbaycana daxil olub İran din və əxlaqını qəbul eləmişlərdir.

Bu mütəliadən məlum oluyor Turan millətləri mütəməddin idilər və Avropanın məruf ülomasının dediginə görə Babil mədəniyyəti Turan mədəniyyətinin bir surəti-mütəkamili idi. Böylə ikən “İran” qəzetəsinin bu üstə-vürudi moğol – deyə yazması mucibi-heyrotdir. Görünüyor ki, qəzetə bu xüsusda Mətinülsəltənəyə nəzirə yapmışdır. Mərhum Mətinülsəltənə qeyrotinin şiddətindən xuddarlıq etməyibi vəhşi türklər islamı məhv və nabad etdilər – deyə yazmışdır.

Halbuki münisflər təsdiq etdilər ki, türk millətinin islamə olan xidməti heç bir zaman unudulmaz. Türklərin salibiyyəyə qarşı müdafiəsi, Təbristanı islavlardan təmizləmələri (6-cı əsr Kəmil cild, 11 və 12) (Batu) bu xüsusdakı qəhrəmanlıqları ki, onun sayəsində islavlar bir boyuna 5 yüz sənə artıq hərəkət etməz oldular. İslam hüduyunun Kiyev, Varşu, Krakov, hətta Vyana hasarlarına qədər dayanması və səkkiz milyon hindlilərin müsəlman edilməsi ki, bu gün dəxi onlar müsəlman ələmi haqqında dad və fəryadlarının nə dərəcədə müəssir olduğunu görüyoruz, əcəba, bunlar türklərin xidməti degilmidir? Oğuz, Tüman, Atilla, Çingiz, Teymur, Fatih-Solim, Süleyman, Nadir, Ağa Məhəmməd xan kibi sərdarlar, Çingizin yası, Teymurlar tüzükü kibi qanunlar, səlimlər qanununun əsəri əcəba unudulurmu?

Ərəb istilasından sonra Azərbaycan; ərəblərin istilası zamanında Azərbaycandakı türklər sülublarla uraduhu bağasından ibarət idilər. İrən məzhəbi ilə adət və əxlaqı onlara nüfuz etməmiş idi. Rəşid və Mamun zamanlarında iranlı xülfə dərlərində böyük nüfuz qazandılar. Bu nüfuz bir dərəcəyə qədər ilərilmişdi ki, aqar Mötəsim tədbir görməssə bütün ərəb hökumətinin iranilərə intiqal etmək qorxusu vardı. Türklərdən ibarət məxsusi bir qoşun təşkil edərək bu vasitə ilə Mötəsim fərların nüfuzunu kəsir etməmişdi. Fəqət ərəblər bundan müstəfəd olamıyaraq aralarına əvvəlkindən daha ziyadə bir ixtilal düşdü. Bir dərəcədə ki, türklər istəmədikləri xəlifəni əzli ediyor, yerinə istədiklərini nəsb eliyorlardı. Buna görə də xülfə məcbur oldular ki, türk qoşununu paytaxtdan uzaqlaşdırıb sərhədlərə göndərsinlər. Bunlardan bir qismini islav-qıpçaq qəbağıni saxlamağa göndərdilər. Bunlardan bir qismi Azərbaycanda qalaraq Xistənyan və sairə kibi Azərbaycan hökumətini təşkil etdilər, o zamanlarda solcuqilər Xorasandan gəlib Azərbaycanı tutdular. Azərbaycan bu sülaləyə intiqal elədi. Solcuqilərin intiqrazında solcuq şialərindən olan Atabaylər Azərbaycanda səltənət etdilər. Ülfə və kamil tarixlərindən məlum oluyor ki, Atabaylər zamanında türk xanəvadələrindən bir çoxu Türkistandan Azərbaycana gəlib burada sakin olmuşlardı. Qıpçaq safərində bu müsəlman olmuş türklərdən bir çoxu ərəb ordusunda idi. Fəqət məlum idi ki, Azərbaycan düşmənləri bulunan ərəmlərlə debilməliyə qarşı müqavimət etməyicəkdi. Bu sıralarda idi ki, Azərbaycan yarlığı Qani-əzəm tərəfindən Hülaküyə vəgüzər olundu. Hülakü müxtəlif türk qəbiləsindən 32-ni ayıraraq Bağdad ilə Azərbaycanda səltənətə rəvəna qıldı. Bütün Turanda zəfər tərənələri çalındı. Cəz çəkildi ki, Purçəkin xanəvadəsinin ən şücaətli bir cavanı Qərbi Turanı mühafizə etməyə gediyor. Elxani-əzəm Bağdadından Azərbaycana gəldi. Türk qəbilələrindən ötrü qışlaq və yaylaqlar təyin elədi. Bu günlər Azərbaycan milləti təşkilatının ovci-əlaya yetişdiyi günlərdi. Elxan Marağada iken dari-əqbəyə rəhlət etdi.

Nəvələri Qazan xan ilə İlcaylu Azərbaycan millətinin rüknünü möhkəmləndərək onu dini-islama qüvvətəndirdilər. Xacə Rəşid-dəddinin yazdığına görə bir dəfə 200.000, digər dəfə 400.000 türk islama müşərəf oldu. İslavların (rusların), ərəmlərin, gürcülərin, sonra da Cəbə və Savidli nəm cəngəvərlərin istilası ilə hasil olan qətləmlər vasitəsilə Azərbaycanın fərları məhv olmuşlardı. O gündən bu günə qədər bir ovuc ərəmidən savayı bütün Azərbaycan əhalisi türk və müsəlmandır. Sultan İlcaylu Azərbaycanda bir təkim təcəddüdlər vəcudə gətirdi. O cüm-lədən olaraq Azərbaycan paytaxtını Marağadan Səltəniyyəyə köçürtdü. Məttəəssüf ki, sindibad həvədisə qarşı bu bina dəvam etməyib məhv oldu.

Bu gün Azərbaycanın o böyük o paytaxtından bir məzari-qübbə qalmışdır. Bu qübbə illərin təsirinə müqavimət edərək qalmışsa, ixlafın nəxələfligi üzündən o əsər dəxi xərəbəyə üz tutmaqdadır. Hər səh günəş o qübbə üzərinə tülü edərək inikəsətə ilə biza türk millətinin fütuhət və iftixarətini yad eldiriyor. Azərbaycan Elxani sülaləsinin inqrazından sonra Çobani sülaləsinə intiqal ediyor. Bunlar Azərbaycanı idarədən aciz qaldıqlarından qəbilələrdən bir çoxu babalarının qədim yolunu tutaraq Anadoluya köçüyorlar. Teymurun zühurü və Anqara vəqəsinədən sonra bu qəbilələrdən bir çoxu təkrar Azərbaycana ovdət ediyorlar. Bədə Şeyx Səfinin irşadətə ilə şia məzhəbi qəbul edib, Anadoludakı qardaşlarını da bu məzhəbə daxil eldiriyorlar.

Şah İsmayılın zühurundan sonra Anadoludakı azərbaycanlılar Şah Abbasa köməgə gəliyorlar. Fəqət Osmanlı hökumətə bunlara mane olduğundan bir qismi Anadoluda qəliyorlar (bu gün Osmanlı azərbaycanlıları Amasiya və Anqara vilayətlərində 500.000 miqdərində olub kondilərinə qızılbaş demilməkdədir). Elxan sülaləsinin inqrazından sonra sonra Şah İsmayıl əfşər qəbiləsinə Xəmsə, Marağa, Qarabağ və Şirvan vilayətlərinə, qacar qəbiləsinə də Solmas, Gəncə və İrəvana məmur elədi.

Şah İsmayıl zamanında Azərbaycan ədəbiyyatı rəvac elmişdir. Təqribən demək olar ki, Şah İsmayıl Azərbaycan ədəbiyyatının binasını vəz elmiş və kondi Divani-türkisini yadigar

olaraq buraxmışdır. O zamanın böyük şüərası Azərbaycan türkcəsinin ehyasına çalışmışlardır. Füzuli, Məsib xan, Təkəllü Şani, Təkəllü Sadiq Əfşar, Həsən Türkman və Yusif Qarabaği o zamanın türkçə yazar şairləridir. (Təzkiyə Sadiq ilə Təxfeyi-Samiyə rücu oluna). Azərbaycanlılar səfəviyyə və əfşəriyyə və onlardan sonra zamanında kondi ədəbi-siyasi təşkilatlarını quruyordular. Bu zamanda rus militarizmi həmlə edərək Azərbaycanın bir qitəsini digərindən ayırdı, möhtərəm şəhid Cavad xan ilə İbrahimxəlil xan, Mırhəsən xan və sair bu kibi qəhrəmanların roşadət və müqaviməti istilanı qurtara bilmədi. Azərbaycanın qismi-şimalı yüz sənədən ziyadə rus əsarətində qaldı, tainki hürriyyətin sədəyi-fərhəfzəsi üfiqi-ələmdə tərənnümsəz olub Rusiya militarizmi elanı-İflas elədi, bunun üzərinə Azərbaycan məmləkəti təkrar qəddini düzəldərək təməmi-ələmə elanı-İstiqlal etdi. Bu üçüncü dövredir ki, azəri türkləri kəndi azadlıqlarının binasını qurmaq üçün və azadlıq düşməni olan Azərbaycan düşmənlərinin dəfi üçün mübarizə ediyörlər. Əlbəttə ki, edəcəklər və kondi cavənlərinin fədakarlığı sayəsində Azərbaycan istiqalını paydar etməklə müzəffər olacaqlardır.

Azərbaycanlı qardaşımızın tərəcməsi, yuxarıda məzkur bu məqaləsinə "İran" qəzetəsi uzun-uzadıya cavab veriyö. Bittəbii onun dalil və sübutları ilə müvafiqət edəmiyö. Bu xüsusda ayrı bir vəqt.

M.Ə.Rəsulzadə
 "Azərbaycan", 26 həziran (iyun) 1919, №212

Qəzavət – dini məhkəmə, qazılıq

Tərəm – ən yüksək

Təqaza – lazım gəlmə, tələb, lüzum

Məhləkə – qorxulu, təhlükəli

Fəzilət – bilik

Züruf – qablar

Çini – Çində düzəlmiş, ələ növ saxsı qab-qacaq

Kətəbə – kitab, lövhə

Mühət – əhatə olunmuş

Təlif – yazılmış kitab, əsər

Ərəzi – əslı olmayıb sonradan əmələ gələn

Atı – ön, qabaq

Mütəvvətin – bir yeri özünə vətən edən, bir yerdə yaşayan

Aliqədr – yüksək dərəcəli, hörmətli

Mütəvalı – mütəmədi

Şəbahət – oxşarlıq, bənzərlik

Müəssir – təsirli

Kəsir – sındırma, qırma

Müstəfid – faydalanan, istifadə edən

İntiqal – keçmə, nəql etmə

Xanəvadə – nəsil, say

Rəhlət – köç, hərəkət, məcazi: ölüm

İnqiraz – sonu kəsilmə, məhv olma

1) Bu xüsusda şübhələri olanlar İstaxiri, Müqəddəs, Yaqut, Əbuülqədə, Sədulla, Hafız, Kitabı-Colaliyə rücu buyursunlar.

2) Turanın qədim təməddüni həqqində aşağıdakı kitablara mürciat oluna

Mənzil və həcz məsələsi ətrafında

“Müsavat” fraksiyası rəisi Rəsulzadə Məhəmməd Əminin həcz məsələsi ətrafındakı qeyri-ədiliklər münasibətilə Daxiliyyə naziri həzrətlərinə böylə bir məruzə təqdim etmişdir:

– Daxiliyyə nəzarəti-cəlisinə –

Həcz məsələsi son zamanlarda əndazədən xaric bir şəkil almış olduğu hər gün vəqə olan müraciətlər və şikayətlərlə təsbit olmaqdadır.

Həddi-zatında ali hökumət məmurları Ələxüsus zabitanı-əskəriyyə məxsus olmaq üzrə qəbul bir dərəcəyə qədər zəruri və dövlət müəssisələrindən ötrü müsəlləm görülen ev, oda həcci o dərəcə ümumiləşmişdir ki, o əmri-məxsusə məmurları, parlaman əzələri degil, hər növ xadəməti-mülkiyyə və zabitiyyə üçün ev odaları həcz ediliyor. Hətta vəqət olmuş ki, idareyi-rəsmiyyədə xidmət edən reminqtonistikalar üçün belə ixtiyar bir ailə dıxarı çıxarılmışdır.

Həczlər son dərəcədə ədalətsiz bir surətdə icra olunaraq bütün ailəyi adətən küçəyə tökmək surətilə vəqə oluyor. Öylə olmuşdur ki, bir ailə bir məmurun xatiri üçün sokaka atılmış, digər bir xişinin evinə sıxılmış istədikdə orası da həcz olunaraq iki ailə birdən dıxarıda qalmışdır.

Bu surətlə vəqə olan həczlər eyni zamanda ev sahiblərinin və bir takım ev icarədarlarının dəxi spikulyasiyasından xaric qalmıyor. Bir kirayənişin əlində “acıq” qalan ev sahibi əksərən məmurin ilə münasibətə girişərək odasını “həcz etdirməklə” ticarət ediyor.

Həcz məsələsi o dərəcədə asan bir şəkil almış və ümumi bir həla gəlmişdir ki, əksərən məmurlar mənzil sahibi ikən məhzen kəndisinə xoş gələn digər bir mənzilə sahib olmaq üçün həcz vəsitəsinə müraciətdən çəkinmiyorlar. Bəzi idarələrin məhzen məmurları kəndisinə yaxın olsun deyə o həvalədəki odaların idarə məmurları üçün həcz edilmasını tələb edərək həcz komisyonuna müraciət elədiyi vəqə olmuşdur.

Böylə bir həaldən mütəvəllid suyi-müamilənin və bu müamilədən doğacaq ümumi mənəviyyətsizliğin əfkəri-ümumiyyə üzərində nə kibi bir suyi-təsir hasil edəcəğini və xəlqin hissiyyəti-hüquqərvəranəsinə nə dərəcədə bir xələl verəcəğini əlbəttə təqdir edərsiniz.

Bu son dərəcə müxəlli-hüquq və heysiyyəti-dövlətlə nəmünə-nəşib olan əhvalın önünü almaq üçün ətidəki tədbirlərin icrası ümuri-aililərinə aiddir.

1- Rəsmi idareyi-əskəriyyə və mülkiyyədən başqa bir müəssisə və ya şəxs üçün, o şəxs hanki bir məqam və məmuriyyəti haiz olsa da ev və ya oda həczini qətiyyəən mənə etmək yalnız nazirlər bu qanundan bəlkə müstəsna tutula bilər.

2- Həcz məsələsi bir zərurət hahnı əldəyi zaman ailəyi tamamilə evdən çıxarmaq degil, heç olmazsa uplotniyə deyilən sıxışdırma üsuluna müraciət edilsin.

3- Həcz olunacaq ev və ya odanı boşaldırmaq və yaxud sıxışdırmaq üçün ev və ya oda sahibinə 5 gündən 1 aya qədər möhlət vermək lazımdır.

4- Hər həlda bir ailəyi 3 gün və ya daha az bir müddət zərfində tərkiməskən etdirmək qədər şiddətli bir tədbirə müraciət etmə qisman imtina etmək.

Bu xüsusda sərih bir tədbirin ittixazına lüzum vardır, yoxsa ərkani-hürriyyətdən olan məsuriyyəti-məskən məsələsi Azərbaycan Cümhuriyyəti paytaxtında əngüş halına gəlmiş bir həl kəsb edərək münafirəti-amməyi mucib olur.

“Müsavat” fraksiyası
rəisi: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə
Əslinə mütəbiqdır: katib imza

“Azərbaycan”, 21 ağustos (avqust) 1919, №257

Cəlil – hörmət sahibi
Həcz – müsadirə

Xiş – qohum-əqraba
Müxəlli – boşaldan, boşaldıcı
Mən – qadağa
Əngüşt – barmaqla göstərilən
Münafırım – bir-birinə nifrət etmə
Ammə – kütlə

Ərazi məsələsindəki müvəffəqiyyətimiz

Lənkəran düşmənlərdən təmizləndi.

Muğana çəkilən xaxollar Azərbaycan ordusunun vürudi üzərinə silahlarını təslim etməyə başladılar.

Qarabağ erməniləri Azərbaycan hakimiyyətinə boyun qoydular.

Naxçıvan, Şərur və Dərələgöz qəzaları haqsiz olaraq kəndisinə təhəkküm etmək istəyən erməni soldatlarını məmləkətdən çıxartdılar.

İşdə mətbuatı-milliyənin son həftələr içərisində nəşr etməkdə olduğu mühüm xəbərlər silsiləsi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazi məsələsindəki məaoql tələbatı ilə əşina olanlar bu xəbərləri oxurkən hökuməti-hazirənin müvəffəqiyyətini təslim məcburiyyətində qalacaqlardır.

Demək olur ki, kabinetə proqramının bu fəslə haman-haman təbiiq edilmişdir.

Bu nöqteyi-nəzərdən bundan doqquz ay əvvəlki vəziyyətimizlə şimdiki vəziyyətimiz müqayisə edilərsə görünür ki, bir çox bədbinlərin təsəvvürü ilə imdiki böyük bir müvəffəqiyyət Azərbaycan xəlqinin nəsibi olmuşdur.

Doqquz ay bundan müqəddəm ümumi vəziyyəti-siyasiyyənin dəğişməsi ilə ingilislərin Azərbaycana qədəm qoyduqları zaman bütün mövcudiyətimiz təhlükədə təsəvvür oluyur, daxilən dəxi Qarabağ, Lənkəran, Borçalı kibi vətənin ayrılmaz parçaları bizi tanımayan yabançı əllərdə bulunuyordu. Naxçıvan, Şərur və Dərələgöz qəzaları ilə Sürməli və sair bu kibi Azərbaycan əhalisi ilə məskun olan vilayətlərimizin müqəddəratı dəxi mərkəzdən uzaq oimaları hesabla olduqca qarənliq bir şəkildə idi.

Bu gün ingilisləri dostanə bir şəkildə yola saldıqda ərazi məsələmizin də daha müvafiq bir şəkildə həll edilmiş olduğunu görüyoruz. Təbii fəvqdə zikr olunan məsələlərdən başqa ərazi proqramına daxil olub bir an əvvəl həllini tələb edən Zəngəzur məsələsi ilə Borçalı məsələləri vardır.

Fəqət bunlardan birincisi yaxın bir zamanda həll olunacağı kibi o birisi də müttəfiqlərimiz Gürcüstan ilə sülhən həll oluna biləcək bir hala qoyulmuşdur. Hər halda bu məsələ bizi kəndisi ilə bərabər daha mühüm bir təhlükəyə-ümumiyyə qarşısında bulduğumuz və bu təhlükənin rəfi üçün silah arkadaşı olduğumuz Gürcüstan ilə pozuşduracaq mahiyyətdə degildir.

Şu surətlə Nəsim bəy kabinəsi başlıca məqsədləri içərisində ən mühimini təşkil edən ərazi məsələsini əsasən həll etmiş kibidir.

Şimdi ərazi məsələsi degil, Azərbaycan üçün hüdudunu təyin və təmin etmək məsələsi qalır ki, bu bir tərəfdən zamana, digər tərəfdən tədabili-siyasiyyəyə və ələlümum da qüvayi-əskəriyyəyə bağlı bir məsələdir.

Təbii ki, kabinəsinin digər xüsusiyyətləri-idarədəki gördüklərini bir tərəfə qoyub yalnız bu xüsusdakı tətbiqatını alırsaq kəndisini təyin ilə iki məqsədlərinin yüzdə əllisində müvəffəq olduğuna hökm etmək məcburiyyətindəyik.

Kabinənin bu xüsusdakı müvəffəqiyyəti heç şübhəsiz ki, əskəri təşkilatımızda göstərilən fəaliyyətlə müvəffəqiyyətə bağlıdır.

Bundan dörd ay əvvəl əskərlərimizdə fərarilik vardı. Xəlf ləzimi olduğu havasla əskər vermirdi. Təşkilatı-əskəriyyəmizdə nöqsən vardı. Bilkəsə xəstəlik əskərləri qorxuduyordu. Əskərlər işlərdən şikayət edirdilər.

İştə o zaman Azərbaycan Cümhuriyyətinin təlimatı-mülkiyyəti də təmin edilmiş degildi. Şimdi tamamiyyəti-mülkiyyətimiz fəlon təmin edilməyə mütənəsinə olaraq qüvayi-əskəriyyəmizin kəmiyyət və keyfiyyətini nəzəri-ətınaya və mühakiməyə alırısaq görürük ki, bu iki hal arasında bir növ münasibət vardır.

Ordumuz əlhəmdülillah sağlam, fərarimiz yox kibi, xəstəliklər yox, məmləkətin nöqtəyi-mühimində ümidli olaylar durur. Lənkəran, Qarabağ, Naxçıvan təslim oluyor.

Bu gün deyə bilərik ki, qismi-küllisində təmin edilmiş olan Azərbaycan ərazisi üzərində yaşayan türk xəlqində getdikcə möhkəmlənən fikri-istiqlal və fədakar nəticəsində cümhuriyyətimiz daxili əngəllərdən təmin edilmişdir.

Bu gün bütün xəlqimizi, hər bir vətəndaşı əndişədar edəcək bir məsələ varsa, o da Şimaldakı qüvvənin təhdididir. Fəqət daxildəki məsələmiz həll olunduğu bir zamanda bu kibi təhlükələr istiqlalın göz bəbəyi kibi qorumağa and içmiş olan bir millət üçün qorxulu olamaz.

Yetişər ki, hökumət idarəsi ilə əlaqədar olan bəzi siyasi məxfilərimiz ümuri-idarədəki əsaslı müvəffəqiyyətləri gözəndən uzaq buraxıb da əksərən prinsipdən ziyadə bir təkim şəxsi təməyülatə qapılıb siyasət oyununu çıxartmasınlar.

Bitərəf xəlq əlbəttə görür ki, bu qədər dedi-qodularla bərabər hökumət tutduğu yol ilə ciddiyyətlə gediyor və digər məsail arasında pək haqlı olaraq məsələnin canını təşkil edən xarici siyasətlə ərazi məsələlərində gündən-günə müvəffəqiyyətlərə nail oluyor. Böylə iki yeni böhranlar törətməyə mətlub olan "tənqid"lərin cavabı nə olduğunu əfkəri-ümumiyyə kəndisi verər.

"Azərbaycan",

28 avqust (avqust) 1919, №262

Məsuliyyətimiz artdı!

Məqaləmizin ünvanını oxuyan qarelər, acəbə, nə oldu? Könlü arzu etməyən bir hadisəmi oldu? – deyəcəklərdir.

Fəqət heç də tələş edilməsin: könlü rəncidə edəcək bir hadisə yox, bəlkə sevincli vəqələr vardır!

Bir il altı aydan ziyadə ana vətəndən ayrı düşüb müxtəlif rəngli macərəparastların əlində əsir qalan Lənkəranımız, o ərəzq ambarımız lillahülhəmdə ədə əlindən qurtardı. Yeni ordumuzun ilk səfəri müvəffəqiyyətlə keçərək Muğanda bərkışən igirmi minlik silahlı rus qüvvətini təslimə məcbur edərək onlarca top, pulemyot və minlərcə tüfəng, fişəng və mərmilər aldı.

Qarabağ, vətənimizin o gözəl bucağı həyatı-iqtisadiyyamızı parçalayan, sularımızın başını tutaraq bizi fəlc bir halə qoymaq istəyən inadlı qomşularımızın ısrarından qurtardı.

Fozlə qanlara məhəl vermədən erməni əhəli məsələnin sülhən həllini iltizam edərək Azərbaycan hakimiyyətini qəbul etdilər.

Naxçıvan, şərait-təbiiyyəsi ilə həqiqətən də “nəqşi-cahan” olan o Azərbaycan ölkəsinin ayrılmaz qitəsi qəhrəman və fədakar övladının himməti sayəsində aldanaraq ayrı düşdüğü vətənə qovuşmaq üçün üsyan həqqindən istifadə etdi. Naxçıvan əsi Ermənistan ordusunu hüdədu xaricinə atdı.

Ortada ürək ağrsını və məqsədlərimizi təhdid edərək duran Zəngəzurun da yaxın zamanda zərərsiz bir halə qoyulub Astara çayı və Samur köprüsündən tutub, Araz nəhri ilə Culfa köprüsünə qədər maneəsiz bir yol açılacağını ümid edə bilərik.

Azərbaycan ərazi mətəlibi bu surətlə qismi-mühümi ilə həll edilmiş deməkdir. Cümhuriyyətimizin hakimiyyəti təhtinə keçən və ərazi daxilində zamanımızdakı əhvali-fövqəladəyə nəzərən nisbi bir əmniyyət və intizamın dəxi hökmfərma olduğunu inkar olunamaz.

Böylə bir zamanda məmləkətimizdə bulunan xarici ingilis qüvvəti neçə gündür ki, toprağımızı tərək edib getmişdir. Ayın

26-dan etibarən Azərbaycan həqiqətən də müstəqil olub kəndi qüvvətinə qalmışdır.

Bu günə qədər İngiltərə komandanlığının buradakı hüzüri idareyi-məmləkətdəki məsuliyyətimizi bizimlə bölüşüyürdü. Bu məsuliyyət təqsimi yalnız maddi və müəyyən şeylərdə degil, mənəviyyatda da vardı. Xəlqin ruhiyyəti bilxəssə türk olmayan azərbaycanlıların mənəviyyəti üzərinə bunun böyük bir təsiri vardı. Halbuki imdi iş böylə degildir. Tamamilə özümüzə buraxılmış bir haldayız.

Bu vəqətə qədər Azərbaycan daima xarici bir qüvvət sayəsində durmuşdur. Bir zaman türklər gəldilər, bizi mühəqqəq ölüməndən qurtardılar. İngilislər zamanında idarə və hüriyyətlərimizin daha ziyadə kökləməsinə çalışsa bildik. Kəndi qüvvətimizə inanmayan bir çox süst ünsürlərimizlə düşmənlərimiz bu dövrlərdəki müvəffəqiyyətlərimizi özümüzəndən ziyadə xarici təsirlərə bağlamaq istiyorlar. İngilislər olmasaydı bunu yapamaz, onu doğrultamaz, öz qüvvətinizlə idarə edə bilməzdiniz; diyorlar. Bunu burada bizim üzümüzə qarşı açıq degil, kinayə ilə əhsas etdiriyorlarsa da, xaricdə, Avropada müttəfiq qəzetlərində əşkara söylüyorlar. Diyorlar ki, azərbaycanlılar asiyalı bir millətdirlər. Özlərini hüriyyətlə idarədən acizdirlər. Hələ xristian millətlərini heç idarə edə bilməzlər.

Bu, həqqimizdə söylənən böhtanların ümumi bir şəkli-ifadəsidir. Yoxsa düşmənin qələmindən, dilindən çıxan böhtanları nəql edəcək olursaq tükrlər ürpər.

Bu böhtanları daha əvvəlcə də söyləmişlərdi. İngilislər buraya gəldikləri zaman o böhtanlarla zəhərlənmişlərdi. Bunun üçün də bundan doqquz ay əvvəl hissiiyyətimizə toxunulmuş, mənəviyyətimiz təhqir edilmişdi.

Fəqət əhval ilə vəsitisiz aşına olan avropalılar, əzcümlə ingilislər işin əksini gördülər. Və buradan gederək bizim ən iyi məruflarımız olaraq getdilər. Avropadan aldığımız xəbərlər dəxi İngiltərə mənəbi-rəsmiiyyəsi tərəfindən həqqimizdə verdigi məlumatın lehimizdə olduğunu təyid etməkdədir.

Fəqət imdi tamamilə kəndi-kəndimizə tərk edildiyimiz bu zamanda məsuliyyətimiz daha ziyadə artır. Çünki görəcəyimiz işə müdaxilə edən yox, istiqlalımızı təhdid edən nə maddi, nə də mənavi bir qüvvət var. Bu günə qədər olan müvəffəqiyyətlərimizi düşmənlər xarici təsirə çıxə bilərlərdi. Bu gün işə onu da yapamazlar.

İstiqlalımız təsdiq olunacaqmı? – bu bir sualdır. Fəqət istiqlalımız felan mövcuddur – bu bir həqiqətdir.

Bu həqiqəti hüsn-i idarə edər, bu həqiqət zamanında özümüzlün həqiqətən istiqlalə şəyəstə bir millət olduğumuzu isbat edərsək, o zaman əmin ola bilərik ki, yuxarıdakı sualə müsbət bir cavab alacağız.

Bu sualın cavabı üçün daha bir neçə ay gözləmək lazım.

Ehtimal ki, üç-dörd ay sonra sülh konfransı Zaqafqasiya hökumətləri haqqında bir qərar verər. O qərar alınca qədər özümüzlü həm daxilə zühur edəcək, həm də xaricdən gələ biləcək əmri-vaqelərdən qorunmalıyız.

Bu xüsusda Avropa əfkəri-ümumiyyəsi, bilxəssə sülh konfransı və müttəfiq məhfilləri üzərinə icrayi-təsir edəcək vəqələr, heç şübhəsiz ki, hazırki vəziyyətin, imdiki nizam və əsayişin mühafizəsi şərtidir. Fəqət şərəiti-nizam müsəlman olmayan millətlərlə olan münasibət və rəftarımız olacaq.

Düşmənlərimiz çoxdur – bunu biliyoruz. Düşmənlərimizin biza qarşı ən böyük silahı bizi özümüzdən olmayan millətləri idarə edə bilməmək təhmətidir. Biz, bizdən olmayanları kəsər, qaba qarşılırmışıq.

Bu işnadın sif bəhtan olduğu yənə Lənkəran, Qarabağ məsələləri ilə Gəncədə yaşayan ermənilərin bu günə qədər burunlarının olsa da qanamadığı ilə sabitdir. Fəqət bunu daha qüvvətli bir surətdə isbat etmək günləri şimdidir.

Bu şərtdən sonra məmləkətimizi daxili itxillərlərdən, anarşidən, bolşevizm bəlasından saxlamaq dəxi böyük vəzifədir. Çünki bir an əvvəl Qafqasiyaya gəlmək istəyən Denikin Avropaya qarşı məram anlatması üçün yeganə bəhanə “bolşevizm” bəhanəsidir. Məmləkətimizi bolşevizmdən əmin saxlarsaq bununla Şimal təhlükəsinə qarşı siyasi bir üstünlük qazanarız.

Üç-dörd ay bu surətlə məmləkəti idarə edərsək sülh konfransından bizi tanıyacaq bir qərar almaq ümidi pək o qədər də uzaq degildir. İngilis ordusu buradan gediyorsə da Avropa ilə münasibətimiz qət olunmuyor. Sülh konfransı naminə Zaqafqasiya hökumətləri nəzdinə məmur olaraq amerikalı Qaskel təhtiriyəsəndə bir komissarlıq təyin edilmişdir. Qaskel Ermənistanə gəlmiş, Gürcüstana gəlmiş, yəxında Bakiyə də gələcəkdir. Bundan əlavə İngilərə xariciyyə nəzarəti tərəfindən yənə Zaqafqasiya hökumətləri nəzdinə təyin olunmaq üzrə Vurdrop riyasətində bir həyət-i məxsusə göndərilmişdir. Vurdrop müstəşriqlərdən olub olduqca alim bir zaidir. Türkcə, gürcücə və ermənicəyə aşinadır. Vəzifəsi bu vəqətə qədər olan əskəri komandanlıqlar kibi degil, sif siyasi və iqtisadidəndir. Bunlardan əlavə İtaliya hökuməti tərəfindən dəxi polkovnik Qappa təyin olunmuşdur. Bu dəfi Qappa komandanlıq degil, xariciyyə nəzarəti məmurudur.

Bunlar tamamilə Zaqafqasiya hökumətini tanımaq demək degilsə də, yarım tanımaq kibi tələqqi oluna bilər. Bilxəssə Vilsonun sözlərini dəxi burada yada salmalıyız. Amerika Rəisi-Cümhuri Parisdəki sülh həyətimizlə görüşürkən Zaqafqasiyanın bir cümhuriyyəti-müttəfiqə şəklinə girməsinin daha ziyadə mətlub olacağını söyləmişdir. Sülh konfransı tərəfindən Rusiya hökuməti olaraq tanınan Kolçak komandanlığına dəxi Zaqafqasiya cümhuriyyətlərinin vəziyyəti-hazirəsinə təvəvüz etməmək yolunda verilən dəstur bu nöqtəyi-nəzəri işıqlandırmaqdadır.

Bu əlamətlər, əlbəttə, biza ümid veriyor ki, hər halda Zaqafqasiya hökumətlərinin müqəddəratı Rusiyadan ayrı olaraq tələqqi edilər.

İştə bu əlamətlərə əhəmiyyət verərək əlimizə keçmiş istiqlal felimizi daha ziyadə ciddiyyət və əhəmiyyətlə müdafiə etməliyiz.

Ayun 26-dan etibarən millət tamamilə kəndi müqəddəratına kəndisi hakim bir vəziyyətdədir.

Bu vəziyyəti qan bahasına, can bahasına olsa da əldə saxlamaq boynumuzun vəzifəsidir.

Bir tərəfdən zövqi-istiqlal, digər tərəfdən vəzifə məsuliyyəti ilə böyük olan bu günlərdə hökumətə tədbir və qətiyyət, firqələrə həmiyyət və etidal, millətə ciddiyyət və fədakarlıq lazım.

Əvət, möhtərəm qarelər, istiqlalımıza felən nail olmaqla böyük bir zövqi-millil duyuruq. Fəqət bu zövq bilin ki, məsuliyyətimizi artdırıyor.

Məsuliyyətdən qorxalım, vəzifə başına qoşalım!

M.Ə.Rəsulzadə

"Azərbaycan", 29 ağustos (avqust) 1919, №263

Əda – düşmənlər

Mənabə – mənabələr

Müstəşriq – şərşşünas

Haqq yerini tutan gün

Azərbaycan türkü mayısın 28-də istiqlalını elan eləmiş, sentyabrın 15-də qasiblər əlində inildəyən paytaxtını xilas etmişdir.

Mayısın 28-i Azərbaycan cümhuriyyət tarixinin ibtida günü isə, sentyabrın 15-i o ibtida qədər qiymətdədir.

Sentyabrın 15-i vəqə olmasa yaqin ki, Mayıs 28-nin ibtidası bir sənəyi-dövriyyəsinə görmədən intəhaya varar, gedərdi.

Bakının Azərbaycan üçün sadə bir paytaxt degil, adətən əfsanələrdə söylənan bir "Can Şişəsi" olduğunu nəzərə alırsaq, haqiqi istiqlal gününün sentyabrın 15-i olduğunu qəbul etməliyiz.

Mayısın 28-də böyük bir haqq elan olunmuş, sentyabrın 15-də isə bu haqq yerini tutmuş idi.

Hər millət müstəqil olaraq yaşaya bilər – deyə dünyaya qarşı nümayişlər yapan bolşeviklər Bakıyı əldən vermək istəmişlərdi. "Bakı sovet Rusiyasından ötrü lazımdır" – deyə Azərbaycan demokratiyasına qəsd etmiş, xoşbəxtliklərini türk bədbəxtliyi üzərində quran qüvvələrlə ittifaq bağlanmış, mart hadisəsi ilə başhyaraq Bakıda axıtdıqları qan seylabələrlə Azərbaycan atəşi-müqəddosini söndürmək istəmişlərdi.

Fəqət Azərbaycan türkü tam bir mayusluq və ümidsizlik dərəcəsinə gəlmiş ikən üzünü böyük qardaşı Osmanlı türkünə çevirib istimdad istəmiş, qardaş səsinin ləbbeyk sədasını eşitmişdir.

Bir tərəfdə bolşevik, daşnaksakan, menşevik, kadet, daha sonra ingilis, əlavə olaraq alman qüvvəti, digər tərəfdə isə Türkiyə-Azərbaycan qüvvəti qarşı-qarşıya gəlmişdi.

Birinci tərəf Bakıyı Azərbaycandan ayırmaq surətilə siyasi bir qital icra etmək istiyor, digər tərəf isə son qətrə qanını axıtmaqla olsa da haqqı yerinə oturtmaq istiyordu.

Bugünkü böyük bir gündə, Qurban bayramının ərafəsində iki qardaş türkün türklük məfkurəsi məbudinə qarşı verdikləri qurbanlar qəbul olunaraq qanlara boyanmış, Bakı küçələri düşməndən təmizlənmiş, haqq yerini tutmuş idi.

Haqq yerini tutduğu bu gündə biz şühadai-istiqlal və istixlasımızın böyük ruhu hüzurunda şükran borcumuzu ada etməliyiz.

Bu gün yeni Cümhuriyyətimizin sütununu, ordumuzun paytaxtımız küçələrindəki yürüşünü görüb kökslərimizi qabartırkən şühada qəbri üzərinə gedib də fatiha verməyi unutmamalıyıq.

Onlar, o böyük vücutlar, tam vaxtında bir məlikeyi-nicat kibi yetişərək özləri öldülər, fəqət bizi ölümdən qurtardılar.

Onlar, bu ölümlü istehqar edən böyük adamlar biza vəşamaq üçün ölmənin nə masud, nə şanlı, nə şərəfli bir xislət olduğunu öyrətdilər. Onlar, o fədakar insanlar Azərbaycan cümhuriyyətinin paydar olmasına, məmləkətimizin collad ceyşindən qurtulmasına səbəb oldular!

Şu qara topraqlar altında yatan Anadolunun Məhmədçiki Azərbaycanın hanki bir qarış toprağıdır ki, orayı kəndi fədakar qanı ilə yuyarmışdır. Bilkəssə Bakı ətrafının hər hanki bir dərəsini, hər hanki bir tapəsini gəzsəniz, bir şəhid məzarına rast gəlinəsiniz. Bu şəhid Çanaqqalayı köksü ilə müdafiə edən qəhrəman türkün igid qarışığıdır. İstanbulu müdafiə eləmiş, imdi də yeni bir türk hökumətinin paytaxtını – Bakıyı düşməndən xilas etmək üçün buraya qədər gəlmiş və şəhid olmuşdur.

Bu gün bu şühədanın məzarı üstündə bir abideyi-şükranın binası vəz olunacaq. Fəqət bilməm ki, bu ayda keçən il sentyabrın 15-də dul qadınların, yetim uşaqların, sevincli gəlinlərin bu xiləskar qarışığa qarşı bəslədikləri hissiyyatı tamamilə təsvir və sabit edə biləcəkmiz?

Haşa, azərbaycanlının sineyi-şükranında həkk olunan qarışılıq xatirəsini nə bir usta həkk edər, nə də bir daş və yaxud tunc ona təhəmmül edər.

Bu gün bütün Azərbaycan-Qafqasiya İslam Ordusunun Nuru Paşa, Mürsəl Paşa komandalarındakı Osmanlı zabitanı və əfradının xatirə-təhəmmülünə həm şad, həm də məhzundur. Şaddır, çünki onların hamıyyəti, onların müavinətilə bugünkü bayramı dərk eləmişdir. Məhzundur, çünki kəndisinə böylə bir səadət qazandıran qəhrəmanların kəndi vətənləri, ana yurdları

təhlükələr içində və bizim hürriyətimizə səbəb olan o böyük vücutlar hal-hazırda hürriyətdən məhrum bir haldadırlar.

Haqqı istiqlalımızın guşə daşı qoyulduğu bu gündə, kəndi cəsədləri ilə binayi-istiqlalımızı təhkim edən qəhrəman millətdeşlərəmizi salamlarkən onları yetişdirən o böyük Türk Vətəninin xilas və nicatı üçün səmimi dualarımızı bargahi-əhədiyyəyə tövcih etməyi də unutmayırıq. Yalnız kəndisini deyil, düşmənlər əlində qalıb haqqı paymal edilməkdə olan qarışığını daxi müdafiə edə bilən bir millət müşkülət içində qala bilər, fəqət əmin olunuz ki, məhv ediləməz.

Əvət, haqq yerini tutduğu böylə müəlla bir gündə türklüğün təmini-istiqlal və istiqlalı üçün ölənlər şühədanın böyük ruhu hüzurunda:

Əlimizə bir vədiə olaraq tapşırılan bayrağımızı qarışıklarımızın fədakarlığına imtisal edərək şərəf və namusla mühafizə edəcəgimizi əhd edəlیم!

Biləlim ki, bu vəsiti ilə biz həm türklüğü qüvvətləndiriyor, həm müsəlmanlığa, həm də insanlığa xidmət ediyoruz.

M.Ə.Rəsulzadə

“Azərbaycan”, 15 eylül (sentyabr) 1919, №274

Qasib – qəsbkar
Müəlla – yüksək, uca
Ceyş – qoşun, ordu
Vədiə – əmanət

Nəsim bəyin istefası münasibətilə

Sosialist bloku hökuməti tutan məbusan blokunda ikən idarənin can nöqtəsinə toxunan bir məsələdə, ümumi siyasət haqqında hökumətə əvvəlcə bir sual, sonra da bir istefa verdi.

Sual ittifaqda bulunan hökumətə iştirak edən firqənin haqqıdır. İstefa isə parlament üsulu ilə idarə olunur məmləkətlərdə müxalifət firqələri tərəfindən hökumətə qarşı istənilən bir vasitədir. Sualın məqsədi ələlimüm əfkari-ümumiyyəyə işçiləndirilməsi lazım bir məsələdə hökuməti dindirmək və yaxud hökumətə bir təkim ixtarət və irşadətə bulunmaqdır. İstefa isə həmişə bir təkim müəyyən qanunsuzluqlardan bəhs edər ki, nəticə etibarilə etimad və ya ədəmi-etimad məsələsi ilə tamamlanır.

Müxalifətdə olan firqə hər fürsətdən bilə istifadə istefa haqqını icra etmək fikrində olur. Bu onun parlamentlərin tarixi, məşrutiviyət və cümhuriyyətlərin adəti ilə təsdiqlənmiş bir haqqıdır. Müvafiqətdə olan firqələr istefa yapınca müxalifətə keçmək istədikləri təbiiyədir. Hələ eyni mövzuda verilən sualdan sonra qənaət hasil etməyib də istefa yapmaq başqa dürlü təvil olunamaz.

Fəqət bizim sosialistlər istefa yaparkən görünüyör ki, böylə düşünmədilər. İstefanı xəlqi tənvir üçün, hökumətin nə yapib-yapmadığını öyrənmək üçün yapıyoruz degirlər və nəticədə formullarında nə etimad, nə də ədəmi-etimad göstərdilər. Etimadlarını məşrut buraxdılar. "Əhrar" fraksiyonu da "şim-dilik" ədəmi-etimad göstərdi. Müvafiqət əsasına sadiq qalan yalnız "Müsəval" oldu. Hökumət blokunun xaricində qalan bitərəflərlə milli əqəliyyəət nümayəndələrinin rəyləri "Müsəval" məbusalarının rəyinə intizam etməmiş olaydı, Nəsim bəyin kabinetini siyasəti-ümumiyyədəki müvəffəqiyyəti-amməsinə rəğmən biləşart və qeyd etimad qazanmayıb bittəbi haman tərk-i-mövqə etmək məcburiyyətində qalacaqdı.

Şəkil və rəsmiyyəət etibarilə Nəsim bəyin kabinetini parlamentdən etimad almış və ələlimüm istefa üçün qənatı bir səbəb yoxdur. Fəqət böylə olmaqla bərabər hökumət rəisi-möhtərəmi kəndi mövqeyini möhkəm görməyərək mənən rəskarda qalamı-

yacağım qeydlə istefa ediyör. Bu xüsusda Nəsim bəyə haqq vəzəmək mümkün degildir.

Çünki kabinə istinad ələdigi firqələrin kəmil bir etimadına malik degildir. Çünki siyasətiyyəti-ümumiyyəə və bilxəssə siyasəti-xariciyyəə məsələsindəki hökumətə iştirak etməyən bitərəflərin etimadı "Müsəval" firqəsinə bu dəfə zəhir çıxdısa, nə məlum ki, digər xüsusi bir məsələdə bərför daxili məsəil idarədə dəxi bu müzəhirət təmin ediləcəkdir. Kəndi ordusunun degil, kəndisinə təsadüfən iltihəq edən müxtəlif və yaxud bitərəf qüvvətlər sayısında müzəffəriyyəət qazanan bir komandan hər halda kəndisinin ani bir hücumə məruz qalacağından qətiyyəən əmin olamaz. Böylə bir əməniyyəətə malik olmayan komandan kəndi işini iyi bilir bir məziyyəətdə isə lazım gələn manevrayı yapmalı, istinad edilə biləcəgi qüvvətləri yoxlamalıdır.

İştə böylə bir yoxlama üçün Nəsim bəy əfəndi istefa etdi.

Nəsim bəy əfəndi ilə istinad ələdigi parlament bloku arasında çıxan soyuqluq əcəba, Nəsim bəy kabinetinin siyasəti ilə əfkari-ümumiyyəə arasındakı əlaqəyə tərcüman ola bilərməzi?

Qətiyyəən degil, bu istefa Nəsim bəyin əfkari-ümumiyyəəyə qarşı ədəmi-müvəffəqiyyəətindən degil, biləks blokun ifratçılıq ilə mötədilləri arasında çıxan ixtilafın bir nəticəsidir. məlum olduğı üzrə Nəsim bəy həzrətləri mötədil cərəyanın kəmilən etimadını qazanmış müfrətlərin yalnız yarım etimadlarına məzhər ola bilmişdi.

Parlament xaricindəki məhafili-sayasiiyyəə və milliiyyənin təmayülləri nəzərə alırsa Nəsim bəyin işbu istefası nəticəsində daha möhkəm və daha mətin bir mövqə tutacağıdır. Əfkari-ümumiyyəə Nəsim bəyin siyasətinin səmimi tədqirəkdir. İstefa xəbəri hər tərəfdə təəssüflərlə tələqqi olunmuş, bu xəbər təbəqəti-nas arasında bir çox həyəcanlar salmışdır.

Nəsim bəyin istefası qəbul olunmaz deyə cəmətin imdiki təmayülatı ancaq gylə təlxis oluna bilər.

Nəsim bəyin parlament firqələrindən ötrü məqbul bir rəisi-vükala olacağı şübhədən ari kimidir. Hətta şimdiki kabinə və siyasətinə yarım etimad göstərmiş olan firqələr arasında belə hal-hazırda Azərbaycan üçün kəndisindən daha müvafiq bir heyət-i-nəzzar rəisi təsəvvür olunmamaqdadır.

Ortada bir kabinə böhranı da yoxdur. Çünki Nəsim bəy ilə heyət-i-nəzzar arasında daxili ixtilaf yoxdur. Təqib elədiyi siyasəti-ümumiyyə hər halda kəndi arkadaşları tərəfindən etirazı mücib olmamışdır.

Demək ki, ortada yalnız bir parlament zəifidir. Hökuməti-həzrəti təşkil edən parlament mərkəzi arasındakı ixtilaf bərtərəf olub və yaxud yeni daha mətin və daha təbii bir mərkəz vəcud bulursa hökumət böhranı da bitir.

Böylə bir mərkəzi istəyənlə Nəsim bəy və onun bu günə qədər təqib elədiyi məsləki-siyasi vəcudə gətirə bilər.

Demək ki, Nəsim bəy rəsmən istefa etmişsə də, fələn etməmişdir. İstefa edən hökumət firqələrinin arasındakı anlaşılmaqlıq, biri-birindən böyük firqələrlə ayrılan ixtilaf-i-nəzərdir.

Parlament işin burasına əhəmiyyət verməli, bir an əvvəl qüvvətli bir hökumət təşkilinə səy etməlidir. Bunun üçün lazımdır ki:

Nəsim bəyin istefası rədd, hökumət məsləkindəki nəzəri-ixtilaflarının istefası isə qəbul olunsun!

M.Ə.Rəsulzadə
"Azərbaycan", 17 iyul (sentyabr) 1919, №275

Qurtuluş günü

Eylülün 15-də Bakı bir böyük gün daha keçirdi.

Bu gün millət qəhrəman şühadının bir illik səneyi-xatiratını qəbər qəbər hissələrlə yad edərkən cavan ordumuzun rəsmi keçidini görməklə də köksünü gərmiş, nə qədər sevinnmişdir.

Dəniz kənarında qəhrəmanca bir tövrlə yürüyən süngü dərsəsini seyr etdikdən sonra bir nəşeyi-istiqlal olaraq istiqlalın güşə düşünü təşkil edən şühadının məzar daşını qoymaq üçün gedən xəlqin bu gün nə qədər böyüdügünü, nə dərəcədə etimadınəfs halını etdigini görməmək qəbil degildi.

Xəlqimiz, türk nəslinə məxsus bir mətanətlə günün sevincilə bərabər dərin bir ciddiyyət və həzin bir təsəlliyyət günü olduğunu pak əla dərk etməmişdi. Bugünkü bayramını millət daşqın bir çocuq kimi degil, mütləq bir fərdiyahlıq kimi tutdu.

Gənc ordumuzun əzm-kəmənlə bir surətdə atdığı qədəmləri, ümidli bir surətdə tutduğu tufəngləri seyr edərkən paytaxtımızın küçələrini dolduran minlərlə əhali, şühadə məzarı üzərində gözəl bayrağımızın daima başlarımız üzərində dik tutulacağı haqqında verilən sözlərin boş nida degil, qüvvətə istinad etmiş bir əhdü-peyman olduğuna inanıyordu.

Əvət, inanıyordu.

Bu imanın bünövrəsini bu gün bünövrəsini qoyduğumuz qurtuluş əbədisi altında yatan şəhidlər qoymuşlarsa da, heç şübhəsiz ki, onu diri bir halda tutan əməl, bu məzarı saran igid əskərlərimizdir.

Mətbuatın, ədəbiyyatın millətin qəlbində milliyət və istiqlal toxumu saçan bir əməl olduğu məlumdur. Fəqət imdi anlıyoruz ki, bir ələy əskərin milli nəğmələrlə ötərək bir dəfəlik keçisi mətbuatın ən sənəlik propağanından – əhali üzərinə – daha böyük bir təsir buraxır.

Gənc şairimiz şühadının məzarı üzərində əhd ediyordu ki, kəndi nəşidələrlə ədib və mühərriklərimiz millətin ürəklərində əbədələr tikəcəklər, şühadəyi unutmıyacaqlardı.

Öz Cümhuriyyətində, öz əskərlərinin rəsmi keçidini, öz hökuməti, öz ricalı vasitəsilə qəbul edən, öz ordusunun öz generalları, öz zabıt və öz nəfərlərindən təşəkkül etdiyini görən xəlqin bir il ovvul yas və hirmanlarla basıq olan qəlbi bu il o qədər açılmış ki, ruhunun tərcümanı olan şairlər artıq qısıq degil, fəsih və bəliğ bir lisanla ona qarşı ərzi-əfkar edə bilirlər.

Əvət, ey millətin "lisanülğeybi" olan şairlər, ədiblər millətin əməllərini, ülvî niyyət və məqsədlərini oxşaytınız, kondisinə müllət sevgisi, vətən məhəbbəti, hüriyyət eşqi təlqin ediniz, gənc ordumuz bu ülvî toxumların saçılacağı yurdumuzu qoruyacaq, o böyük duyğuların zərfini təşkil edən köksləri qabartdıqca qabardacaqdır.

Bu gün, yalnız paytaxtımızın qurtuluş günü olmaqla degil, doğma ordumuzun ilk dəfə olaraq bütün ərkan və rüəsasilə birlikdə qüvəi-külliyəsinin nümayəndələri iştirak etmək surətilə paytaxtımızın üzərində parlaq və mütəntən bir surətdə rəsmi keçid icra etdiyi gündür. Bu etibarla dəxi eylülün 15-i qurtuluş günüdür.

M.Ə. Rəsulzadə
"Azərbaycan", 18 eylül (sentyabr) 1919, №276

Hirman – məhrum olma, qovulma

Lisanülğeyb – qeybdən xəbər verən, qeybi bilən (Caminin Hafizə verdiyi ad)

Fəsih – fəsahtətlə danışmaq

"Məşhur" şayiələr

Bəzi uydurma şayiələr var ki, söylənə-söylənə təvətür hökümünü alır və böylə olduqdan sonra məzkur şayiəyi uyduranlar kəndiləri də inanmağa başlarlar.

Daxiliyyə nəzarətində olan firqənin nüfuz hökumətindən istifadə edərək firqəçilik yapıdığı və hökumət gücünü firqə mənafeyinə işlətdiyi haqqındakı rəvayət işbu qəbildən bir şayiədir.

Bu şayiə "İttihad" firqəsinin siyasəti-daxiliyyəyə aid olmaq üzrə Nəsib bəy kabinəsinə verdiyi istizahında dəxi qabarıq bir yer bulmuşdur.

İstizah namı verilən məzkur təhdidnamə aşkara denilir ki, "hökumət xoşuna gətməyən firqə adamlarının təhd edildikləri, həbsə alındıqları, hətta öldürüldükləri qətiyyəən inkar edilməyən həqiqətlərdəndir".

Böylə "inkar edilməyən həqiqətlər" istizahda çoxdur. Hətta "ricali-dövlətin xəyanətindən" belə bəhs olunuyor.

Bu xüsusda istizah parlaman kürsüsündən mövzuyi-bəhs olunursa kabinə reisi müstəfisi kəndiləri də cavab verməlidirlər. Bəlkə də istefaya getdikləri üçün buna heç də lüzum verməzlər. Bu bir bəhsi-axır.

Fəqət "Müsavat" firqəsinin rəisi olmaq həsbilə hökumətin, bilxəssə daxiliyyə nəzarətinin firqəçiliyi haqqında bir neçə kəlmə izahatda bulunmaq istəmə.

Diyorlar ki, daxiliyyə nəzarətinin bütün məmurları "Müsavat"dəndir. Daxiliyyə nəzarətində bir məmuriyyət almaq üçün əvvəlcə Müsavata yazılmaq lazım imiş:

Baxalım iş böyləmidir.

1- Qarabağ general-qubernatoru doktor Xosrov bəy Sultanov firqədən istefa vermiş bir zatdır.

2- Qazax general-qubernatoru Zəfər Əşrəfov sosialistdir.

3- Zaqatala valisi Məhəmməd ağa Şahmalıyev bitərəfdir.

4- Bakı valiyi-sabiqi Rəşid bəy Axundov da bitərəf idi. İmdiki Əmir bəy də bitərəfdir.

5- Bakı qradonaçalnikimin müsavətçi olduğuna əcəba isbat varmı? Yoxsa Zaismanmı müsavətçidir?

6- Gəncə valisinin firqədən olduğuna və firqəçilik yaptığına əcəba firqənin böhranlı günlərdə kəndisinə qarşı aldığı vəziyyəti-tənqidkarana iləmi hökm edilər?

Məlumdur ki, pristavların müsavətçi olduqlarından bəhs olunub duruyor. Əcəba, daxili idarənin mühüm məmurları müsavətçi deyil ikən olur ki, xırda məmurlar həpsi müsavətçi olur?...

Müxəlif firqə adamları "təqib, təzyiqlik və hətta terror" edirlərmiş. Həlbuki "müvafiq olan firqə übbün məmurlar mübəlləği rolunu oynayırlarmış". Hənkə müxəlifin həradə "terror" edildiyini bəlkə söylərlər bilər. Əgər bir təkim qəza və həvadisə uğrayan firqə əzasını nəzərdə tutub da müəyyən bir hökm vermək cəiz isə o zaman hər kəsdən ziyadə yənə hökumətdə olan firqələr, ələlxüsus "Müsavət" məzlum çıxar. Məsələn:

1- Qazaxda firqə komitəsinə mənsub Mehdi ağa Qiyasbəyov qətl edildi – hələ qətillik bulunmamışdır.

2- Salyanda Salyan şöbəsinin katibi İsgəndərzadə kəza qətillik edildi ki, hələ qətillik bulunub cəzasını görməmişdir.

3- Qarabağın yolunda parlaman əzası müsavətçi Cavad Məlikyyənov yoldaşı mərkəz komitəsinin əzası Zülfüqar Mahmudov və bitərəflikdən "Müsavət"ə keçmək ehtiyatsızlığında bulunən Cəlil bəy Sultanov günüz günorta çağrı soyuldular. Hələ soyanlar tutulmamışdır.

4- Firqənin çalışqan və məmləkəti yolunda xidməti keçmiş əzası Kərbəlayi Vəli Mikayılov Bakıda 6-cı uçastokda adı bir canı kibi həqsiz olaraq təhqirə məruz qaldı.

Yoxsa "İttihad" firqəçilik yapan daxiliyyə nəzarətindən bunlarınmı hesabını görmək istiyor? "Terror"dan bəhs edərkən məqsədi bumdur, yoxsa "Noviy svet" faciəsinimi qəsd edib, fəqət o əcaib bir şəkildə vəqə olan faciəyi dənə bərfərz "terror" olaraq qəsd etsək bəla məzlumlar hər halda müxəlifdən deyil, koalisiyona mənsub firqədən idilər.

Daxiliyyə nəzarəti müsavətçidir deyö tənqid edənlər eyni zamanda da diyorlar ki, Nəsis bəy pək iyi siyasidir, yənə kabinə

yəşkilinə o layıqdır, fəqət həyfa ki, daxiliyyə işlərinə baxmağa vəqti olmadı da. İş yənliz müavini Ağabəyova buraxdı. Fəqət Ağabəyov da müsavətçimidir, firqə ilə bir əlaqəsi varmıdır? – deyə sorunuz. O zaman münəqqidlərin nə kibi kəndiləri uydurduqları şayiyyə söyləyə-söyləyə nəhayət kəndilərinin də inanmaya başladıqlarını görürsünüz!

Daxiliyyə naziri firqəçilik yapıyor dedikləri zaman nədənsə hər vəqət Molla Nəsrəddinin həkayəsi yadıma gəlir:

Molla Nəsrəddinə "arvadın çox gözəyəndir" dedikləri zaman öylə isə "nəçin bizə də gəlmiyor" dediyini əlbəttə siz də xatırlarsınız.

M.Ə.Rəsulzadə

"Azərbaycan", 22 eylül (sentyabr) 1919, №279

İstizah – açıq izah tələb etmə

Təvəttür – ağızdan ağıza yayılma

Tərd – qovma, uzaqlaşdırma

M.Ə.Rəsulzadə Qubada (Xüsusi müxbirimizdən)

Quba müsavətləri ilə bərabər firqəsiz olan əhali dəxi çoxdan bəri Azərbaycan məbuslarından bulunan möhtərəm Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin şəhərimizə vürudini bəklıyorlardı. Son dəfə olaraq sabiq Şurayi-Millî rəisi möhtərəm Azərbaycan xadimi "Müsavət" firqəsinin rəisi cənablarının Qubaya gəlmək xəbəri avqustun axırında yayıldı. Sentyabrın ikisi Quba üçün bir bayram olmuşdu.

Qızılburun istasyonu xalılarla təzyin olunub cəməət vəqona müntəzir idi. Rəsulzadə cənabları yoldaşları məbuslardan möhtərəm Abbasqulu Kazımzadə, Quba məbusu Mürtəza Axundov və Quba "Müsavət" mürəxxəsi-məsuli Əbülqasım Rüstəmzadə ilə birlikdə kəndilərinə istiqlal edən xəlqin hüzuruna çıxdılar. Kəndisinə qarşı söylənən təbrik nitqinə müxtəsər, fəqət mənidər bir nitqlə müqabilə etdilər.

Bədə xəlqin "Yaşasın Azərbaycan" sədəsi arasında vəqon hərəkət elədi. Dəvəqi mövqifi kəza bəzənmiş, müsafiri bəklıyordu. Burada da toplanmış xəlq nəminə təbrik sözü söylənib, Məhəmməd Əmin əfəndi tərəfindən cavab söyləndi. Burada məhəllə mollası, "Müsavət" şöbələrinin nümayəndələri, mahalın ağsaqqalları toplanmış idi. Oradan vəqon yaşasın sədələri içində ayrılıb Xaçmaz istasyonuna çatdıqda milli zurna sədəsi qonaqları qarşıladı. Xalılarla və yaşılrla bəzənmiş mövqif əhali ilə dopdolu idi. Rustov mahalının nümayəndələri, köy şöbələrinin mürəxxəsləri və yerli xəlq tərəfindən böyük bir izdiham toplanmış idi. Rəsulzadə cənabları burada yalnız bir firqə rəisi və məbus sifətilə degil, Azərbaycan fikrinin həqiqi xadimi, Cümhuriyyətin müəsislərindən olması və dəğərli bir cəməət xadimi, mümtəz mühərri və guzidə bir natiq olmaq üzrə alqışlandı. Cəməət nümayəndəsindən sonra "Müsavət" in Quba mürəxxəsi möhtərəm qonaqlara "Xoş gəldin" söylədi. Bədə Məhəmməd Əmin əfəndi Cümhuriyyətin surəti-təşkili, türklərin unudulmaz xidməti, Parlama-

nın güşadı, fəaliyyəti, ingilislərin gəlişi, gedışı, hökumətimizin vəziyyəti-hazırəsi, əskəri təşkilatımızın əhəmiyyəti, Şimaldan təhlükənin vücudi, Denikin təhlükəsi və siyasəti-xariciyyəməzə aid saat yarım qədər uzun bir nitq söylədikdən sonra "Müsavət" üçün bu bəsdir ki, əvvəlcə yalnız onun fikri olan Azərbaycan gürarı bu gün millətin müqəddəs əməli hökmünə girmişdir, dedi. Natiq dəfələrlə alqışlanaraq sevincli "Yaşasın!" sədəsi arasında xəlqlə vidalaşaraq istirahətlərinə təxsis olunan dairəyə çəkildilər: ətraf kəndlərdən gələn köy nümayəndələri ilə şöbə mürəxxəsləri xüsusi surətdə məbuslarla oturub gecə keçənə qədər müsahibə ediyorlardı.

Müsahibə məmləkətin əhvali-siyasiyyəsinə, siyasi proqramlara və ətraf kəndlərin ehtiyacatına aid idi.

Müsahibə nəticəsində köylülər idarənin mətanətindən məmnun olduqlarını söylədilər. Dedilər ki, heç Nikolay zamanında böylə əmniyyət yox idi, çünki nə adam öldürülür, nə oğurluq olur, nə də qız qaçırılır. İstədikləri mətləb bundan ibarət.

Burası əskəri bir qərargah olduğundan əskər ləvazımından ötrü istənilən təhmilatın əksəri ətraf köylərə təhmil olunuyor. Halbuki bu təhmilatə bütün Azərbaycanın iştirak etməsi müqəzəzi. Bura həvalisi anarşi zamanından dəxi çox təərrüzlərə məruz qaldığından bir çox evlər yanmış, yaxılmış, və yanar evlərin təkrar tikilməsi üçün hökumət yardım etməli, meşədən evləri yanarlara müftə olaraq ağac buraxmalı, sonra bu həvali quzdırmalı bir yer olduğundan xəlq həkimsizlik və dərmansızlıq üzündən çox xəsarət görməyədir. Buraya məxsus bir tibb nöqtəsi və bir qədər dəvə-dərman və bir həkimi göndərilə. Əskəri xidmətə alınan bəzi əmələnin bəzən pulu verilməyir.

Bu xüsusda tədəbiri-lazimə görülsə qədim zamanda buralardan əhali-islamiyyə yerlərindən, yurdlarından götürülüb başqa yanlara köçürülmüş, onların yerlərinə rus köçbələri oturdulmuş idi.

Anarxiya zamanında onlar getmiş, cəbr olunan müsəlmanlar təkrar öz yurdlarını gəlib tutmuşlardır. Uruslar təkrar dönüb gəliyorlar. Hökumətin siyasətinə zərər verməzsə onların

bir daha buralara buraxılmaması üçün bir tədbir görülsə, bu tərəflərin məktəb və məarif cəhətinə dəxi çox əgri vardır. Bu xüsusda ayrıca diqqət verilə, köylülərin təqaza elədikləri həp bu kibi əsaslı və dövlət nöqteyi-nəzərindən görülməsi zəruri mətləblərdir. Məbuslar bittəbii köylülərin işbu istədiklərinin yerinə yetirilməsi və hüsuli üçün səy edəcəkləri haqqında vəd etdilər.

Səhər saat 8-də bir dəstə könüllü xəq silahdarlarının müşayət ilə rast gələn xəlqin səlamları arasında məbuslar Xaçmazı tərək edib Qubaya tərəf əzim oldular.

Saat 10 radələrində Qubaya yaxınlaşdıqda başda Quba "Müsəvat" komitəsinin heyəti-idarəsi olmaq üzrə şəhərdən istiqbalə gələn atlılar qonaqları qarşıladılar. Şəhərin kənarında yapılmış əlaqəpi yanında xəq toplanmış idi. Axund həzrətləri ilə əfəndi həzrətləri, bələdiyyə rəisinin müəvini, qlasnlı, yəhudi cəmətətinin nümayəndələri və sair əhali burada cəm idi. Faytonlar burada durdu. Bələdiyyə rəisi müəvini möhtərəm Azərbaycan xadimini təbrik elədi. Yəhudi nümayəndəsi dəxi xoş gəldin dedi. Rəsulzadə cənabları hər ikisinə də cavab verdi. Burada Rəsulzadə cənablarına böyük bir gül dəstəsi təqdim edildi. Qonaqlar Axund və Əfəndi ilə müsəfiyə etdikdən sonra faytonlarına səvar olub bayraqlarla və xalçalarla bəzədilmiş küçələrdən gül və çiçək sabaqları altında Quba nümayəndəsi Murtezə Axundov cənablarının evinə gətdilər.

Burada evin yaxınında küçəyə toplanan xəlqə qarşı Rəsulzadə əfəndi saat yarım davam edən nitqində Xaçmazda söylədiği nitqini daha ziyadə təfsil ilə təkrar edərək nəhayət qubalıların həmiyyət və vətənpərvərliyini təqdir etdi: "Sizi böylə fədakar gördükdən sonra hüdüdumuzu keçmək istəyən düşmən meyitlərimiz üzərindən keçər deyə Nəsis bəyin həqli olduğunu təsdiq edirəm!" – deyə dəfəllərlə əlqışlanaraq fəth olunan nitqini gurultulu "Yaşasın"larla bitirdi.

Burada nahar etdikdən sonra qonaqlar yol üstündə qəza qaiməqəmlıq idarəsi ilə xüsusi bəzədilmiş olan Müsəvat idarəsini

ziyaret edərək Qusara əzam oldular. Yol yəhudi məhəlləsindən keçiyor. Yəhudi cəməti başda Ravin İshaq olaraq məbusları istiqbal etdilər. Ravin Tövrətdən bir dua oxuyaraq qonaqların qədəmini təbrik elədi. Buna qarşı Rəsulzadə cənabları dedilər ki: oxuduğunuz Tövrət bizcə Kitabı-İlahidir. İnanmışımız Quran kibi əsmanidir.

Quran bizə başqa dirlərə ehtiramı əmr edər. Cinsimiz türkdür. Türk dövlətlərində yəhudi zidliyi görülməmişdir. Türkiyə yegənə dövlətdir ki, orası yəhudi qurğuru görməmişdir. Yəhudiləri himayə edən dövlət Türkiyədir.

Müsəlman və Türk Cümhuriyyəti olan dövlətimizdə bütün millətlərlə bərabər siz yəhudilər də gərək şəxs və gərək millət etibarilə əmin və amanda olub, rahat yaşayacağımızdan əmin ola bilərsiniz!

Ravin təkrar təşəkkür edərək bu sözlərin zəton həqlərində icra olunduğunu və hökuməti-məhəlliyyədən razı olduqlarını söylədilər və "Yaşasın Müsəvat!", "Yaşasın Azərbaycan!" nidaları içində qonaqlar yollarına əzim oldular. Yəhudi məhəlləsində qonaqların keçdiyi küçələrdə qaravul olaraq yəhudi milisləri görülməkdə idi.

Axşam saat 5 radələrində qonaqlar Qusara yetişirlər. Qusar dəsbəsi ilə ətrafından gəlmə xəlq Azərbaycanın fəsih natiqini dinləmək üzrə toplaşmışlardır.

Məhəllə Mollası xüsusi bir ehtiram olmaq üzrə məbuslara duz-çörək təqdim elədi. Ovzayi-həzirəyə əid müfəssəl nitqini burada da təkrar elədi. Xəlq ittihad, ittifaq və qardaşlığa istiqbal bayrağını ucaltmaya dəvət olundu.

Buradan sonra bir az istirahət edərək məbuslar məhəlli əlay komandanlığını ziyarət etdilər. Bədə qorargaha gətdilər. Əskərlər tərəfindən salamlanıdılar. O gecəyi Qusarda qalıb sabahı müəllimlər kursunu ziyarət etdilər. Saat 9-da kursdan çıxıb geri Qubaya gəldilər.

Qubada Mürsəl bəygildə şəraflərinə verilən ziyafətdə nahar etdilər. Nahardan sonra Axund ilə Əfəndi həzrətlərinin bəzədildinə gətdilər. Və bədə müsəvat idarəsində firqə əzəsi ilə xüsu-

si bir müsahibə məclisi qurdular. Müsahibə əsnasında Rəsulzadə cənabları "firqənin təşəkkülü məmləkətə xidmətdir, firqə azaları, firqə hökumət üçündür, hökumət firqə üçün degildir" – nəzəriyyəsinə tabe olmaları haqqında müfəssəl məlumat verdi və tövsiyələrdə bulundu.

Bir takım təşkilati-məsai haqqında qərar verildikdən sonra qonaqlar axşama doğru Xaçmazə ezam olub oradan Bakiyə rəvan oldular.

Əsnayi-səyahətlərində yol uzunlu məbuslar əhəli tərəfindən salamlanıyor və köylülərin nümayəndələri ilə xüsusi olaraq müsahibədə bulunuyorlardı.

Ə.B.

"Azərbaycan", 22, 23 eylül (sentyabr) 1919, №279, 280

Türkiyə hərəkəti-milliyəsi

Söz ilə işin Türkiyə haqqında dəxi çox fərqli olaraq meydana çıxdığından sonra Türkiyədə milli bir hərəkət başladı.

Daha aşkar söyləyəlim, Vüsta Avropa dövlətləri ittifaqı kəndi məğlubiyətlərini etirafə silahlarını yerə qoyduqdan və qaliblərə sülh müzakirəsinə qərar verdikdən sonra mütarikə əsnasında söylənilən sözlər mütarikədən sonra görülen işlərlə müvafiq gəlməmişdi.

Söylənən sözlərdən ən müəssiri şübhəsiz ki, Amerika cəməhəri-müttəfiqəsinin məşhur rəisi müsyo Vilsonun 14 maddəsidir.

Vilsonun bu 14 maddəsi adətən Turanın 10 əhdi kibi tələq-qi edilmiş, hər kəs – nəzubillah – yeni bir peyğəmbərin basına inanmış kibi idi.

Vüsta Avropa millətləri mətlubinin acısıru Vilsonun ilahi prinsiplərilə təşfi ediyorlardı.

Bu prinsiplərdən 12-cisi dəxi Türkiyə əfkəri-ümumiyyəsinə ovutuyordu.

Türkiyənin hərbi-ümumidəki vəziyyəti digər dövlətlərdən daha ciddi idi. Türkiyə kəndi mövcudiyətini təhlükədən qurtarmaq üçün hərbə girmiş idi. Türkiyə şəərəfli bir məmətu miskin bir həyata tərcih ələmişdi. Bunun üçün də o müta düşməni olan və İstanbulu qəsb etmək istəyən Rusiyə komasında bulunamamışdı. Bunun üçün də o Çanaqqalada müdafiə haqq olan insanın xariqələr yaratmağa qadir olduğunu bütün dünyaya qarşı isbat ələmişdi. Bunun üçün bütün türk xəlqi soyulub soğana dönmüş, son dərəcəyi-imkanına qədər vuruşmuşdu. Bunun üçün dəxi inanmışdı ki, məğlub olsa da haqqı-bəqasını, bir millət olaraq yaşamaq səlahiyyətini cəhani-mədəniyyət qəbul edəcəək, inanmışdı ki, heç bir zaman nəşeyi-qəlibiyyətlə şərsər olsalar da böylə vəzeh bir haqqı danacaq qədər sərməsti-qürur olamazlar.

Böylə bir ümid arzuvi-ümumiyyədən doğan bir inam idi. Ələlxüsüs ki, bu inamı Vilsonun 12-ci maddəsi təqviyə ediyordu. Bu inamın nə dərəcədə şamil bir təsirə malik olduğunu türkün sızlar qəlbi mənziləsində bulunan xəlqi şairi-həssası Məhəmməd Əmin bəy "Türkün haqqı" ünvanilə nəşr etdigi əsərdir.

Bu əsər, qəlbindən yaralanmış şairin qəlblərin mərhəmətinə inanmış bir təzərrönəməsidir. Bir təzərrönəmə olmaq üzrə bəlkə də bən Məhəmməd Əmin bəyin bu əsərinin nəşr edilməməsinə istədim. Fəqət Vilson prinsiplərinin məğlub millətlərdə, əz-cümlə Türkiyədə nə kibi bir ümid və rəca hissi oyatdığına işbu təzərrönəmə nə böyüq bir bürhan, nə vəzəh bir lisanı-bəyandır.

Qərelər biliyorlar ki, işə gəlincə Vilson prinsipləri də müharibənin ibtidasından bəri elan olunan bir çox prinsiplər kibi söz olub qaldı. Bəlxəssə Türkiyəyə aid olan 12-ci maddə heç bir hökmə malik olmadığını göstərdi.

Sülh konfransının qərarını bəkləmədən, türk millətini dinləmədən, qeyri-türk ünsürləri məskun olan Anadolu qitələri üzərində əməliyyatı-cərrahiyyə başlandı. İzmir faciəyi-əlimesi vicdanına qarşı təzərrö edilən Avropanın gözü qapandı, bəlkə də onun müəvənat və müzəhəratı ilə icra edildi.

Türkiyə istiqlalı dildə qalıb, feildə İstanbul məhəllələri qəlblər arasında bölünərək doğrudan-dəğruxa ümumi-idarəyə qarışıldı. Hər qədəmdə, hər məhəllədə türk izzəti-nəfsi, türk hissi təhqir edildi. Qəlblərin təzyiği ilə millətin hissiyyatı-əmiqəsindən ziyadə qəlblərin qəlin cəzəmlərinə riyətkar olan İstanbul kabinələri xarici təhlükənin önünü almaqdan ziyadə daxili hesabları çəkməklə məhbəsləri dövlətin bənəm ricalı ilə doldurmaqla məşğul oldular.

İştə bir siyasət ki, Anadolu hərəkəti-milliyasını doğurdu. Məmləkətinə sevan, onun bu dərəcə təhqir və təzəllülünə dayanamayanərbəbi-həmiyyət və namus Anadoluya çəkildilər. Ərzurum konqresi, sonra da Sivas məclisi təşəkkül etdi. Bu konqrelərin intixab elədikləri heyəti-təmsiliyyənin başına Çanaqqalının məşhur qəhrəmanı Mustafa Kamal Paşa ilə Həmdüyyə qruvazörünün kapitani Hüseyn Rəuf bəy əfəndilər keçdilər. Hüseyn Rəuf bəy ingilislərlə mütarikə imzalamış mürəxxəs, Mustafa Kamal Paşa da İzmir müdafiəsindən dolayı o zamanki hərbiyyə nəzarəti ilə münəqişə olmuş bir generaldır.

Onlardan heç biri İttihad və Tərəqqinin intriqasına alət olmuş adamlar degil, bəlxəs daima istiqlallarını mühafizə eləmiş adamlardır.

Şu surətlə gündən-günə kəsbi-nüfuz edən Anadolu hərəkəti orada bulunub da daha tərxis olunmayan otuz-qırx minlik bir orduya istinadla bir an əvvəl məclisi-millinin güşədini və məmləkətin hər növ təqsimat və təhqirana qarşı müdafiəsini tələb ediyordu.

Bu hərəkətin nə kibi bir hərəkət olması haqqında bizim tərəflərdə nəqəd bir təkim təvillər və təfsirlərlə əfkəri-ümumiyyəyi təfşis etmək istəyənlər vardır. Aramızda bolşevizm cərəyanını tərvic etmək istəyənlər, xəlqimizin hissiyyatı-milliyasını suyi-istəməl edərək Anadolu hərəkəti-milliyosinin də bolşevik olduğunu iləriyə sürüyörlər.

Fəqət bunu Ərzurum təşkilatına dost görünmək istəyən buradakı bolşeviklərlə bərabər hərəkəti-milliyə ilə mübarizə edən İstanbul Fərid Paşa kabinəsinin tərəfdəranı dəxi söylüyörlərdi. Onlar da Mustafa Kamal və Rəuf bəy hərəkətinə milli degil, bolşevik rəngi ilə olvan edərək avropalılara göstərmək istiyorlardı.

Fəqət bütün əvəmil və zəvəhiri ilə tam milli və yalnız milli olan bu hərəkətdə bolşeviklikdən zərrə qədər də əsər yoxdur. Məmləkətin istiqlalını hərçə badabad müdafiəyə qərar verən bu hərəkət həyin lüzumunda bəlkə bolşevikliklə də təvhidi-hərəkət edər; fəqət bu onun bizzat bolşevik olduğuna qətiyyəq dalələt edəməz.

Anadolu hərəkəti-milliyası bu günə qədər rəsmi olaraq Fərid Paşa kabinəsinə tanınmışsa da, zəti-şəhanəyi hər zaman tanınmışdır. İmdiki halda yeni təşəkkül edən kabinə ilə bəla münasibətə girişmişdir.

Mustafa Kamal Paşanın yeni kabinəyə çəkdiyi teleqrafın bir nüsxəsi dünkü sayımızda dərc edilmişdi. Bu teleqrafa nəzərən hərəkəti-milliyonin hökuməti-mərkəziyyədən tələb elədiği şeylər atidəki üç maddəyə münhasirdir:

1. Hökuməti-cədidənin Ərzurum və Sivas konqrelərində təyin və tənbət edilən təşkilat və məqasid məşrutəyi-milliyə roayotkar qəlması.

2. Məclisi-millinin iniqadilə mürəqibeyi-feliyə başlayuncaya qədər müqəddəratı-millət həqqində guna təəhhüd qəti və rəsmiyyə girilməməsi.

3. Sülh konfransında təyini-müqəddəratı-millət və məmləkətə məmür olacaq mürəxxasların sabiqi kibi naəhlərdən təyin edilməyib millətin behəqq əmalını dərk və etimadilə məzhər əhli-vüquf və iqtidardan intixab buyurulması.

Teleqrafda bolşeviklik degil, hətta cümhuriyyətçilikdən belə bir bəhs yoxdur. Hətta teleqrafnamənin bir yerində "millət, qüvvət və iradəsini heç bir vaxt əməli-müqəddəseyi-şahanəyə müğayir və mənafe-i-məlik və millətə mübəyyən bir tərzdə sərf etmək niyyəti-qeyri məquləsində degildir: millət zati-əqdəs xilafətəyanə heyətin məzhər əmin və etimadı olan zat fəxamətənahilər ilə rəfları girəməni müskül vəziyyətdə buraxmaqdan qətiyyəni mütəvəqqi olub biləks tamamən müzahir olmağa bütün səmiyyətimizlə hazır" denilir ki, əlbəttə "Əməli-müqəddəseyi-şahanəyə" bu dərəcədə sədaqətəkar olan bir heyətin olsa da bolşeviklik yanaşılmıyacağını təqdir edərsiniz.

Ərzurum hərəkatı-milliyosi bolşevik olmadığı kibi imdidən düvəli-etilafiyə ilə hər növ irtibatı qat etmiş bir vəziyyətdə dəxi degildir. General Harburd daha dün bütün Anadoluyu səyahət ələmiş, Ərzurum tarixilə İravan, Tiflisi ötarək Bakıya qədər gəlmişdi. Anadoludan keçərkən Harburd Anadolu hərəkatı-milliyosi başında duran zəvat ilə görüşdügündən son dərəcədə məmnun qaldığını zikr ediyordu. Sonra yenə Mustafa Kamal Paşanın teleqrafı etilaf dövlətləri ilə münasibəti təyin edərək bir yerində: "bilcümle düvəli-etilafiyədə məsrutiyyəti və qüdrəti tanınmış olan təşkilatı-milliyəmizin hökumətin məzhəri olacağı və bu surətlə hökumətin təmini-müqəddəratda müəssir bulunacağı təbiidir", diyor ki, yuxarıdakı iddiamızı tamamilə isbat edər.

Biz hər zaman Anadolu hərəkatı həqqində bir fikirdə idik ki, bu hərəkat sırf millidir. Məqsidi-milliyənin təmininə fürsət gəlincə bu hərəkat ilə hökumət arasında bir etilaf hüsuli bizcə hər zaman mütəsəvvür idi. İmdi dəxi onu görüyoruz. İstanbul

kabinəsi dəğişiyor. Məhbusin həqqində əfvi-ümumi olan olunuyor. Anadolu ilə İstanbul barışıyor. Vəziyyəti-xariciyyədə dəxi bir növ açıqlıq görünüyor.

Bizim Türkiyə siyasətində görülməkdə olan bu səlah əsərlərini nə kibi bir sevincilə qarşıladığımızı söyləməyə ehtiyac varmıdır?!...

Anca ke ayanəst
Ke hacətəbəyan əst!

M.Ə.Rəsulzadə
Azərbaycan", 28 təşrin-i-əvvəl (oktyabr) 1919, №307

Vüsta – orta
Təzərrür – zərərdidə olma
Ənə – əziyyət, yorgunluq
Rəca – xahiş, istək
Əmiq – dərin
Təzəllül – zəllil olma
Təvil – təfsir etmə, izah etmə
Əvamil – əmiller
Badabad – qoy olsun, qoy olur-olsun
Tovhid – təhdid etmə, hədələmə
Məqasid – məqsədlər
Guna – rəng, növ, qayda
Naəhl – ləyaqətsiz, yaramaz
Mütəvvəq – dövrələnmiş, araya alınmış
Müzahir – hami, kömək edən
Məzahir – bir şeyin zahir olduğu yerlər və ya şəxslər

İngilis siyasəti

I

Qəzetələr Lord Kerzonun İngiltərə xariciyyə nəzarətinə təyini xəbər verdilər.

Daha əvvəlcə də Lord Kerzonun ingilis ümuri-xariciyyəsinə idarəyə gələcəgi şiddətlə söylənilib durmaqda idi.

London kabinəsinin barometri mənziləsində olan "Tayms" qəzetəsi daha bundan neçə vaxt əvvəl Bilqurun Kerzonla əvəz olunacağını təxmin eladığı sırada ingilis siyasətinin kövsəklindən və yeni təyin ilə bu kövsəkləyin izalə ediləcəyindən bəhs eləmişdi.

"Tayms" a görə ingilis siyasətində bu günə qədər möhkəm bir istiqamət olmamış, iş başında olan siyasət ərləri gah bəriyə, gah da ötəyə dümən (sükan) tutaraq gəlmişlərdir. Halbuki zaman mətin bir siyasət, doğru bir istiqamət istiyor. Bu doğru istiqaməti isə Lord Kerzon verəcəkmiş.

Lord Kerzonun mətin siyasəti ilə doğru istiqaməti, əcəba, nədən ibarət ola bilər?

İştə bir sual ki, yalnız "Tayms" qərelərini degil, bizi də əlaqədar edə bilər.

Çünki ingilis siyasəti-xariciyyəsi bu gün hər zamanda olduğundan daha ziyadə olaraq ələmsümul bir mahiyyət halızdır.

London kabinəsinin bu və yaxud digər bir qərar və istiqaməti hər zaman dünyanın hər bir tərəfində əhəmiyyətlərlə tələqqi edilmiş, İngiltərə hökumətindən başqa digər bəhri və qeyri-bəhri hökumətlərin siyasət və istiqamətinə dəxi böyük təsirlər yapmışdır.

Dünyanın bu qədər həssas olduğu böylə bir zamanda ələmsümul qüvvətini yeni sınamış və sınaqdan müvəffəqiyyətlə çıxarmış olan İngiltərənin su və ya bu qərar və hərəkəti bitib hər zamankından daha ziyadə bir təsirə malik olacaqdır.

Bu təsir bilxassa Şərqdə, İslam ələmində və əzcümlə, Qafqasıyada yeni təşəkkül edən hökumətlər üzərinə ola biləcəkdir.

Çünki qalıblar arasındakı ixtilaf çıxaran məsələ bir tərəfdən Rusiya, digər tərəfdən də Türkiyə ilə Asiyai-Vüsta məsələləridir ki, İngiltərə siyasətinin sahe-i-əndişəsi də budur.

İngiltərənin qədimdən bəri ənənəvi bir siyasəti vardı: Hindistanı və Hindistana gedən yolları qorumaq.

Bir vaxt bu məqsədlə o, böyük Napaleonla çökişdi. Çox zaman Rusiyanın cənuba doğru olan hərəkətinə sədd çəkməklə məşğul oldu.

Rusiya imperializmi yalnız bu imperializmin yolu üzərində sərilmiş İslam və Türk məmləkətlərinin müqabiləsini degil, eyni zamanda İngiltərənin də siyasi müqavimətlərini görüyordu.

Şeyx Şəmilin müridləri rus kazaklarına qarşı qəhrəmanca vuruşduqları əsnada Londona göndərilən elçiləri açıq qucaqla dərağuş edilirdi.

Paris konfransında (imdiki degil) İstanbul mürəxxələrinin bir az cəsarət və müvafiqətləri olsaydı İngiltərə nümayəndələri Qafqasiya istiqlalını müvzui-bəhs ediyordılar.

Türkiyənin izməhləlnə qəsd etmiş olan Rusiya qüvvələrinə qarşı Kırım sahillərində türklərlə yanaşı hər bədən ingilis əskərlərinin qardaş qəbri hala İstanbul məzaristanında bəllidir.

Fətəli şahın tələsiz şahzadəsi Abbas Mirzənin rus ordusuna qarşı Azərbaycan xanlıqlarında İranın hürriyyət və istiqlalını müdafiə edən sərbazları ingilis zabıt və müəllimləri tərəfindən təlim və təşkil olunuyorlardı.

İngiltərənin müdafiəsi və müdaxiləsi olmasaydı bu gün az-çox müstəqil bir halda bulunən Əfqanıstan, Buxara və yaxud Xivə əmələri halında adı var, özü yox bir halə düşəcəkdı.

Bitibbi bu "fədakarlıqlar" İngiltərə hökuməti Türkiyənin, İranın və yaxud əfqanlıların qara qaşları və yaxud ala gözələri üçün yapmıyordu. O bu vasitə ilə qabına sığmayan bir sel kibi aşib

cənuba doğru daşan Moskov axıntısına bir növ sədd çəkmək, bənd bağlamaq istiyordu. Çünki kəndi Hindistanından qorxuyordu. Hindistan İngiltərə üçün nağıllarda söylənən ağ divin "can şişəsi" kibi idi. "Ağ div" qorxuyordu ki, şimalın "ağ ayı" sı gələr də "can şişəsi"ni qamarlar.

İştə bu "can şişəsi"ni qorumaq üçün Rusiyanın başını qarışdırmaq, Rusiyayı zəif düşürmək İngiltərə siyasətinin əs-əsasını təşkil edirdi.

Cənubdan müqavimat görən Rusiya axa-axa yolunu dəyişərək ta Yaponiya sularına qədər getmiş, Koreya və Port-Artur limanlarına dayanmışdı. Burada daxi İngiltərə müqaviməti müttəfiqi Yaponiya şəkliində zühur edərək Rusiya Uzaq Şərqdə qəti surətdə əzilmişdi.

İngiltərənin qaradək böyük rəqibi ilə bərabər digər bir qüvvət daha meydana gəliyirdi. Bu qüvvət Rusiya kibi yalnız qara qüvvəti degil, eyni zamanda İngiltərənin bəhriyyəsi ilə də boy ölçüşüyürdü. Avropanın mərkəzində böyük bəhriyyə, böyük ordu və böyük ticarətə malik əhəmin bir yumruq düğümləniyordu.

Rusiya təhdidini Almaniya qorxusu əvəz ediyordu. Gün keçdikcə Almaniya qüvvə-bəhriyyə və bəhriyyəsi qüvvətləniyor; bu qüvvət artıqca və yaşam ilə ricalı-dövləti İngiltərənin izzəti-nəfsini qıracaq bir tövr və əda ilə idareyi-lisan etməkdən kəndilərini alamyorlardı.

İngiltərə işbu qorxu müqabilində ənənəvi siyasətini dəyişdiriyordu. Yapon müharibəsində döğülmüş, nəticədə Almaniyanın iqtisadi nüfuzu altına düşmüş olan Rusiya ilə anlaşmaq lazım gəliyirdi.

Bunun üçün də xarici siyasət İngiltərə mühafizəkarlarından liberallarına keçiyor; Sazonov ilə ser Edvar Kerl Orta Asiyaya nüfuz məntəqələrinə bölüşüyorlardı. Nəhayət, 1907 etilafı ortaya gəldi. Türkiyə, İran və Türküstan ərazisi bir zaman Hindistan sönğorlərini təşkil etməkdə ikən imdi yiyəsiz mal kibi təqsim olunuyordu.

Orə – sənin, burə – bənim, razılaşalım denilir, ümumi düşmən qarşısında köhnə rəqəbətlər unuduluyordu.

Bu gedişlə iş o dərəcəyə gəldi ki, biri-birinin kölgəsini qılıclayan Rusiya-İngiltərə siyasətini hərbi-ümumi əsnasında müttəfiq olaraq gördük. İstanbulu müdafiə üçün Kırmda qamını təkən və Apasfanusdakı rus ordusunu İstanbula buraxmamaq üçün bəhriyyəsi Mərmərə dənizinə gətirən Böyük Britaniya eyni İstanbulu eyni ruslara verdirmək üçün bəhriyyəsiəndən mühüm bir qismini tələf etdirmək, yüz minlərlə əskərlərini dənizə tökdürmək qədər böyük bir inad və fədakarlığa qədər vardı.

Nəticə bəlkə də London siyasilərinin intizarı xilafində olaraq pək parlaq çıxmışdı, bir daşla iki quş vurulmuşdu. Nə İngiltərənin mühafizəkar lordlarını qorxudan böyük Rusiya, nə də liberallarını vəhşətə salan qüvvətli Almaniya qalmışdı.

İmdi beş sənəlik müharibəyi bitirmək, müharibədən oldu-ğü kibi müsəlihədən də müzəffər olaraq çıxmaq lazımdı. Əsl mərifət də bu idi.

Bunun üçün nə yapmalı idi?

İştə "Tayms"ın bəyənməyib də mütərəddid dedigi siyasət bu siyasətdir.

Lord Kerzonun təyini ilə ingilis nirməsmisi bu mütərəddid siyasətin dəyişəcəğini ümid ediyor.

Bu xüsusun təhlili isə ayrı bir məqaləyə mütəvəfədir.

M.Ə. Rəsulzadə

"Azərbaycan", 19 tərşirni-sani (noyabr) 1919, №325

İzməhlal – məhv olma

Bəhriyyə – çöl, səhra; insan

Gözlərimiz aydın!

Arzularını qüvvədən-fələ gətirməyi özün edən bir millət heç bir zaman istədidindən məhrum qalamaz.

Ön müqəddəs bir haqqın verdiyi haqqaniyyətlə istiqlalını almaya özün etmiş olan Azəri Türkünün qulağına çoxdan intizar elədiyi ruhnəvaz bir səda gəldi:

Azərbaycan istiqlalı təsdiq edildi!

Gözlərimiz aydın.

İngiltərə xariciyyə naziri Lord Kerzonun təklifi üzərinə Müttəfiqlər Şurayı-Alisi Azərbaycan ilə Gürcüstanın istiqlalını təsdiq eləmişdir.

Böylə bir xəbərin gələcəgindən ildən ziyadə bəkləyən Azərbaycan xalqı məyusluq əlamətləri göstərirdi idisə də, siyasətimizi idarə edən məhfillər üçün xəbər pək də qeyri-müntəziri degildi.

Ehtimal ki, bu qədər təxirdən sonra müttəfiqlərin bu xüsusdəki tövəcələrinə Denikin qüvvətinin sürətlə inhilalı dəxi səbəb oldu.

Müttəfiqlərin böyük xətası da burada idi ki, onlar bolşeviklərə qarşı təbii hail olmaq üzrə müstəbid Denikin qüvvəsini iltizam etdilər. Halbuki təbii bir hökuməti-milliyə şəklində təşəkkül edən yeni dövlətləri lüzumunca təqdirdə degil, ehmal etdilər. Bu ehmal nəticəsi olaraq bu gün məzkur dövlətlərin təşkilatı arzu olunur bir dərəcədə degildir.

Şimdi gözləməlidir ki, təsdiqi-istiqlal bir əmri-vaqə olduqdan sonra bu günə qədər görülməyən ehmal siyasəti dəyişərək fəal bir şəkil alacaqdır.

Hər halda məsələnin bu kibi əməli cəhətlərinin təhlilini başqa bir zamana buraxalım, bu gün arzuyu-millimizin beynəlmiləl bir təsdiqindən və bu surətlə mövcudiyəti-siyasiyyətimizin ələməşümümlə bir mənə və əhəmiyyət əldəindən məmnun olaraq bayramlaşalım:

Gözlərimiz aydın!

Fəqət bunu da biləlim ki, bu hal bizi daha ziyadə çalışmaya, daha böyük əzmlərlə iləriləməyə vadar etməlidir.
Yaşasın istiqlal!

M.Ə.

"Azərbaycan", 13 qanuni-sani (yanvar) 1920, №12

İnhilal – açılma, dağılma, bir-birindən ayrılma
Hail – maneə

Bolşevizmin təlimi

Rusiya bolşeviklərinin Avropa imperializmi və bu "imperializmin pişdar səngərlərini" təşkil edən Rusiyadan ayrılmış yeni Qərb hökumətləri ilə olan münasibətləri təhlil edərkən, Moskva sovet hökumətinin bu xüsusda aldığı vəziyyətə təslimdən başqa ad vermək mümkün deyildir.

Kapitalizmə elani-hərb etmiş bulunan Rusiya hökuməti Avropanın qalib dövlətləri ilə icra elədiyi müzakirə nəticəsində Avropa və Amerika sərmayədarlarına imtiyazlar verməyi qəbul ediyor. Avropa sərmayədarlarına imtiyaz vermək sosializm üsuli-istehsalından imtina etməkdən başqa bir şey deyildir. Bunun böylə olduğunu zətan bolşevik peyğəmbəri Lenin kəndisi dəxi etiraf eləməkdədir. Fəqət Leninin bir tələbi var ki, sosializm birdən-birə təsis edəməz. Sərmayədarlıq üsuli ilə bərabər dəxi tətbiq oluna bilərmiş.

Bu elmi məsələ əfkəri-ümumiyyədən ötrü bolşevizm təliminin nədəni ibarət olduğunu bəlkə də bütün vüzuhilə açamaz. Fəqət bütün nüfusi biryarım milyondan artıq olmayan Estoniya ilə Rusiya arasında əqd olunan müslühənamə o qədər fahiş bir şeydir ki, bolşevizmin buradakı təslimini siyasətdən arılamayan tiffi-əlifbaxan belə görməyə bilməz.

Kəndisi ilə mühasib bulunan kiçik Estoniyaya sülh təklifində bulunmuş olan Moskva hökuməti Baltik donizindən içəri Estoniyaya Estoniya vasitəsilə tranzit mal keçirə bilmək müqabilində baxınız nə kibi şərtləri qəbul eləmişdir.

1. Moskva ilə Estoniya arasındakı bütün dəmir yollarının imtiyazı Estoniyaya verilir.

2. Estoniyanın ərazi həqqindəki müddəbatı tamamilə qəbul olunuyor.

3. Estoniya Rusiya bərcundan hissəsinə düşəcək qismindən tamamilə azad tutulur.

4. Estoniyaya mülahəqq bulunan Rusiya vilayətlərindəki sər-vəti-təbiiyyə imtiyazatında Estoniyaya digər əcnəbilərə nisbətli həqq təqdim verilyor.

5. Ən fahişi bu ki, Estoniya Rusiyadan qızıl (altun) olaraq 15 milyon rublə təzminat aliyor.

Böyük bir dövlətdən ötrü qeyri-qail təhəmmül bir dərəcədə mucibi-zill olan bu qədər ağır şərait müqabilində Baltik sahil üçün təmin olunan tranzit həqqini bolşevik mətbuatı böyük bir zəfər kibi təsmiyyə ediyorlar. Onlarca, Estoniyanın bu sülhü Rusiyanın xammalına şiddətlə möhtac bulunan Avropanın bolşevizmə qarşı bir təslimi imiş. Fəqət bütün sər-vəti-təbiiyyəsi ilə bərabər əlində qızılını vermək surətilə imperializmi "təslimə" vadar edən Rusiya bolşevizminin bu gedişilə nərelərə gedəcəgini kəsdirmək müşkül bir şey deyildir.

Əski Rusiyanın qərbində təşəkkül edən hökumətlərin Rusiya bolşevizmi ilə əqdi-sülh etmələrini hər halda Antantanın və bilxassa İngiltərənin siyasi bir məğlubiyyəti kibi tələqqi etmək mümkün deyildir, çünki teleqraflar biza Lloyd Corcun Polşayı Rusiya ilə sülh əqdinə təşviq eləməkdə olduğundan xəbər veriyor.

Həç sübhəsiz ki, bir neçə gün sonra Estoniya misilli bir sülhün Polşa ilə əqd olunacağını da eşidəcəyiz. Polşadan sonra əlbəttə ki, Finlandiyaya gələcək və bütün bu dövlətlərə Rusiya bolşevizmi əlindəki altunu ilə bərabər sər-vəti-təbiiyyəsinə aid imtiyazlarını bol-bol verəcəkdir.

Bu vasitə ilə doğrudur ki, Rusiya pək çox möhtac olduğu ziraət makinalarını və sair ləvazimi alacaq. Fəqət eyni zamanda da bütün xammallarının və təbi sər-vətlərinin ixtiyarını əlindən çıxarmış olacaqdır.

Burasını da bilməlidir ki, Estoniyaya verilən imtiyazlar həddində Estoniyaya verilməmişdir. Çünki est sərmayəsinin Rusiya sər-vətlərini istifadə edəcək bir qüvvət və imkanda olmadığı aşkardır. Fəqət qəzetə xəbərləri Estoniyanın arxasında Amerika sərmayəsinin durduğunu bildiriyorlar. Adı Estoniyanın olacaq işbazları təbiidir ki, Amerika sərmayəsi işləyəcəkdir.

Öylə də Polşaya veriləcək imtiyazları fransız, Finlandiyaya veriləcək ixtiyarı da bilafərz İngiltərə sərmayəsinin kullanmayacağı nə məlum.

Hər halda bolşevizm ilə hər b etmək fikrindən nükul edərək kondisi ilə anlaşmaq tərzini iltizam edən Avropa siyasəti üçün bolşeviklər ilk nəzərdə Antantaya təslim oldu – deyə bilərlərsə də, yapılan müsalihələrin mahiyyəti haqqını təslimin kimə aid olduğunu aşkar göstərməkdədir.

M.Ə.

“Azərbaycan”, 11 şubat (fevral) 1920, №29

Pişdar – avanqard

Fahiş – əxlaqazidd, mübaligəli

Nükul – vaz keçmə

Türkiyə məsələsi

Həlli gözlənməkdə olan dünya məsələləri arasında bizi ən çox əlaqədar edən ana məsələlərdən biri yox, bir nəçəsi heç şübhəsiz ki, Türkiyə məsələsidir.

Türkiyə məsələsi heç bir zaman biz azərbaycanlılar üçün ürəgimizin ən nazik pordələri ilə hiss olunur bir məsələ halından xaric olmamışdır.

Aləmi-islamın hər zaman da kəndi daha həssas, daha rəqiq və daha həyəcanlı olaraq duyduğu bir məsələ bizim üçün həm türk, həm də azərbaycanlı olmaq etibarilə daha incə və daha müəssir bir duyğu və qayğı halını iktisab etməmişdir.

Biz qəddar düşmən əlində biəman düşüb də “Ay haray, imdad!..” deyə bağırduğumuz pək ümidsiz bir zamanda “harayımıza” çatan “dil və din” qardeşlərimizin əndişəli günlərini nasıl duymaz burada Bakı xilasında şəhid düşən qazilər və orada İstanbulu müdafiə üçün sinələri sipər edən fədailərin eyni bir vəzifə, eyni bir ümid və məqsəd yolunda ölə bildiklərini nasıl unuturuz?!

Antantərin Azərbaycan istiqlalını təsdiqi xəbəri yas içində bulunan İstanbulda bir toy kibi tələqqi edilmiş, istiqlalımızı təsdiq günlərində yaptığımız şənliklərdə İstanbulun türklərdən alınacağına aid çıxarılan xəbərlər xəlqimizdə toy içində bir yas təsiri hasil etdirmişdi.

Təbiidir ki, kəndisilə bu dərəcədə mərbut bulunan bir məsələyə Azərbaycan əfkəri-ümumiyyəsi heç bir zaman laqeyd qalamaz. Bu xüsusdakı qeydkeşligini Azərbaycan əfkəri-ümumiyyəsi ilə bərabər vəziyyəti-siyasiyyəminizin münasib bir şəkildə olmaq üzrə məhafili-siyasiyyəsi dəxi münasib gördükə bəyan etməmişdir.

Bakının türklərdən alınacağı xəbəri Azərbaycanda nə kibi bir təsir hasil edərsə, İstanbulun türklərdən alınacağı xəbəri də – daha ağır demək istəməsək – hər halda eyni təsiri hasil edər. Öylə də İzmirin yunanlara təslimi, Naxçıvanın ermənilərə təslimindən əz tələqqi olunamaz.

Azərbaycan xəlqinin – türklük, müsəlmanlıq əlaqəsi bir yanda – sadə haqqpərvərliyi və insani düşüncəsi belə bu qədər məkfənəti-mətanət və mərdlik göstərən əsatürlü türkünü təbiisindən məhrum bir halda görməyi qətiyyən təsəvvür edəməz. Çünki bunu nə hövsələsinə sığdırıyır, nə də vicdani-bəşərə rəva görür.

Çünki o, bütün o ələmə rəğmən Anadolu türk qardaşında böyük bir həyat qabiliyyəti görür, bunun dəlili olmaq üzrə də Türkiyənin bugünkü halını göstərir “xəstə adam” tələqqi olunan məmləkət bütün tələssizliyinə rəğmən məğlubiyyətin acı təsirlərinə Rusiyadan da, Avstriyadan da daha ziyadə təhəmmül göstərdi. Qəvami-ictimaiyyəsinə dağıtmadı, şirazeyi-binasını pozmadı. Həm haqqıqətən də öylə: bütün yoxsulluqlar içərisində bu gün səlahinə sarılı hüquqi-təbiisini təkrar bazusi və son qətrə qanı ilə müdafiəyə mühayya bir millət görmüyormuşuz?!...

Əvət, bir millət görürüz ki, Ərəbistanın kendisindən ayrılməsinə tamamilə razı, fəqət kendisinin əksəriyyətlə oturduğu yerlərdə kəndi hökuməti, kəndi idarəsi, kəndi hüquqi və kəndi hürriyyəsilə yaşamağa azim!

Bir millət ki, onun bugünkü bu haqqi-müddələrinə bütün türk millətləri, bütün ələmi-islam degil, Avropa əfkari-ümumiyyəsinin də qismi-mühümmi bu gün boyun qoyma qdasını haqqi görməkdədirlər.

İştə bir azərbaycanlı nöqtəyi-nəzərindən böylə milli bir rabitə və mənəvi bir qüdsiyyətlə tələqqi olunan məsələnin surəti həllinə aid varid olan müxtəlif xəbərlər təbiidir ki, pək ziyadə bir diqqətlə təqib olunur.

Keçən nüsxələrimizdən birində Türkiyə müqəddəratının İstanbulla aid fəqərəsində üç surət həllin təsəvvür olunduğunu yazmışdıq. Bu surətlərdən Türkiyə fəidəsinə olan qism haqqında ingilis siyasətinin daha pək inkar olmadığını qeyd ələmişdik. Son posta ilə ələlanan mətbuat ingilis nöqtəyi-nəzərində dəxi bu xüsusda getdikcə kəsbi-vüzuh etməkdə olduğunu göstəriyordu. Nəhayət, axırkı günlərdə ələlanan teleqraflar qəti surətdə göstəriyor ki, İstanbul məsələsi türklərin fəidəsinə olaraq həll edilmişdir.

Bu xəbər bittəbii əfkari-ümumiyyə üzərində böyük bir hissi-təsir hasil edəcəkdir.

Fəqət Türkiyə məsələsinin hüsni-həllinə bir müqəddimə ələ biləcəkdir bu xəbər daha məsələnin tamamilə müvafiq bir şə-kildə həll olunduğunu göstərməz. Anadolu hərəkəti-milliyəsi yalnız İstanbul məsələsilə iktifa etməyir, ortada bir də İzmir məsələsi var, o da həll olunmalı, o böyük haqsızlıq dəxi təshih olunmalıdır.

Bir İstanbul, bir İzmir məsələlərinin fəvqündə bir də Anadolu türklüğünün haqqi istiqlal və iqtisadi inkişafının təmini məsələsi vardır.

Türkiyə əski ərazisindən, Rumelisindən, Misirindən, Tunisindən, Şamından, Hicazından, İraqından, Beynəlnəhrindən həpsindən keçər, bəşərtə ki, Anadolu təkrar kapitalyusunlara məruz qalmasın, bəşərtə ki, artıq qanı, canını kəndi yurduna, kəndi övladına sərf edən türk məhmədcigi yurdunun haqqi sahibi olsun.

Böylə olursa, o zaman türkün yaralı qəlbi sağala bilər və böylə olursa, o zaman Türkiyənin dostları rəhət bir nəfəs çəkib dünyadə ədalətin mövcud olduğuna inanırlar! Ümid edəlim ki, böylə olacaq. Çünki türk milləti böylə istiyor, çünki vicdani-bəşəriyyətlə böylə əmr ediyor!

M.Ə.Rəsulzadə

“İstiqlal” qəzeti, 17 şubat (fevral) 1920, №6

Rəqiq – incə, həssas

Qara təəssüb

Dünyada nə olsa "İttihad" onu mütləq "Müsavət"dan görər. Bu kərə çirkin üzünə tutduğu "türklər" pərdəsini birdən-birə sıyrılıb düşdüyünü dəxi "Müsavət"dan gördü. Bir ildən ziyadə Əhmədi, Mustafası, Akifi və Süleymanı sayəsində onların təbliğat və təşviqatları özünü türk dostu deyər tanıdıran firqənin qəzetəsi imdi bir ildən bəri baş mühürri olan zərə xristiyan olmuş arnaud deyər təhqir ediyor.

Təhqir ediyor, çünki bir ildən sonra olsa da həqiqəti görüb çəkilməyə məcbur qalan və arıq pərdə olmaq istəməyən əfəndilərin bu hərəkəti həriflərin haqır simasını tamamilə üryan buraxıyor.

İştə bu acının təsirilə "İttihad"ın Məmmədboyovu (qonorarı yüz mini atlamış dava vəkillərindən olmasın) "Müsavət"dan ittiqam almaq qəsdilə bir məqalə yazmış və yaxud yazdırmışdır diyoruz (çünki bizim bildigimiz Məmmədboyov isə türkcə yazamaz).

Təbiidir ki, ittihad zehniyyəti heç bir şeyi parasız ölçməz, əgər türklər bir qənaəti-vidcaniyyə nəticəsi olaraq xidmət elədikləri firqənin qaralığını görərək çıxmazlarsa – Məmmədboyov nəzərində – bunu maddi bir "qonorar" (hədiyyə) olmadan yapamazlardı. Qonorarı da kim verəcəkdə. Əlbəttə "Müsavət"!

Fəqət "Müsavət" da bu qədər pul hardan ki, "İttihad"ın min bir ünvan ilə toplanan kassasına rəqabət eləsin?...

Bu suala cavab hazır qaytansız ağza nə var ki: dövlətin milyonları onlarda!..

Fəqət "Müsavət" bununla qalmamış, istəmiş ki, "İttihad"ın min bir kələklə topladığı mürəxxəsləri "bir həmlə"də döndərüb müsavətçi eləsin. Bunun üçün adam göndərmiş "İttihad" mürəxxəsləri "Rəsulzadənin əksini" və "Müsavət"ın proqramını" paylatmışdır. Fəqət Məmmədboyovun dediyinə görə gözüne döndüyüm "İttihad" kəndçiləri məramnamə paylayanları döymüş, "müləvvas" kağızları da alıb para-para eləmiş və ayağ altında tapdalanmışlardır.

Bunu "İttihad" dinə girmiş olan xələq üçün Məmmədboyov cənanbları böyük bir fəzilət kibi tələqqi ediyorlar.

Fəqət züha təəssüb batıl, züha cəhalət tam! Zavallı hərif fərqiində degildir ki, bu hal, bu təhomsizlik, bu başqanın kağızını oxutmazlıq, bu təəssüb hər halda bir qüvvət degil, zəif əlamətidir, sonra Rəsulzadənin şəkli denilən şey bir bəyannamə, itibahnamə degil, sadə bir elannamekdir.

Ədəbi və milli bir məcmuənin elannameəsi, oradakı Rəsulzadədə şəkli bir firqə nümayəndəsi sifətilə degil, Azərbaycan istiqlalı elan edən ilk Şurayi-Milli rəisi sifətilə dərc edilmişdir. Orada yalnız möhtərəm Rəsulzadənin degil, parlaman rəisi Əlimərdan bəy Topçubaşov həzrətlərinin, hökumət rəisi Nəsi bəy Əfəndinin, ordumuzun banisi general Səməd bəyin, ilk Azərbaycan hökuməti rəisi Fətəli xan Xoyski ilə bərabər sair ricalə dövlət və parlaman binası, Xan sarayı kibi milli və tarixi binaların rəsmləri vardı, ittihadçılardan müttəəssüb çıxmaları altında tapdalanmış kağız yalnız Rəsulzadənin şəkli degil, millətimizi, tariximizi, Cümhuriyyətimizi, bir kəlmə, bütün müqəddəsati-milliyəmizi təmsil edən orkan və əbidati müsəvvər bir müqəddəsdir.

İttihadçılar firqəçilik naminə bütün bu müqəddəsati ayaq altına alıb çəltəkəndin bəz vətəqə alıyorsa alsınlar...

Fəqət bəxət versin ki, bu təəssüb "İttihad" qəzetəsinin dediyi kibi qurultaya gələn köylülər tərəfindən degil, Mərkəzi Komitəsi əzasi bulunan bir zət tərəfindən vəqə olmuşdur. Köylülər orada duran novlədən paylanan elənləri həvəslə alıb oxuduqda İkon Başır bəy Müsavatın mübəlləği degil, müvəzi bulunan uşaqlara hücum eləmiş və köylü mürəxxəslərə də almış olduqları kağızları cırıb ayaq altına salmayı əmr eləmişdir.

Əfəndilər, iyi olmazmıydı ki, daha səf ürəkli olan xələqi sonu pak fəna gələcək qara təəssübə öyrətməyəydiniz və namuskarənə olmazmıydı ki, kəndiniz işlədiginiz qəbahəti sizə inanmaqdan başqa bir qəbahəti olmayın sadə xələqi istinad etməyəydiniz!

Köylülər ağana olar qoyunuz oxuyaq görək nə yazıyor – deyirdilər. Fəqət siz bu hər bir məsləkin rəyət edəcəği hürriyət əsasına təhəmmül etmiyor:

– Adə, vurun, cırın!.. diyordunuz. Halbuki siz Bəşir bəy, qarşınızdakı vəzifə qulu kağız paylayan uşaqlar idi.

Məmmədbəyov, səndə əgər bir az insaf, bir az həmiyyət, bir az da siyasi mərifət olsaydı bəd xəbəri eşitdikdə xacələtinizdən heç olmazsa qızardın.

Fəqət sən də haqlısən, çünki qara imişsən! Qara isə qızarmaz!..

Niş

“İstiqlal” qəzeti, 17 şubat (fevral) 1920, №6

Müləvvəs – murdar, kirli
Batıl – doğru olmayan, puç, boş
Züha – günəş işığı

Yanlış təfsirlər

Azərbaycanın müttəfiq dövlətlər tərəfindən tanınması pək təbii olaraq Türkiyədə bizə qarşı dostanə təzahürlərə səbəb olmuşdur.

İstanbul mətbuatından milliyətpərvər olan qismi bu vəqəyə böyük bir əhəmiyyət ətəf edərək günlərlə Azərbaycandan bəhs ələmişdir.

Kəndi müqəddəratının qararıqlar içərisində bulunmasına rəğmən qardaş bir millətin təsdiqi-istiqlalını böyük bir sevincə qarşılayan İstanbul məhafili-siyasiyyə və milliyəsi mütəassil-siyasimiz bulunan vəzirunə gələrək ərzi-təbrikət etmişlər. Türk ocağının təşəbbüsü ilə dərülfünun salonunda türk mühərrirlərindən Xəlidə Ədib xanımın təhti-riyasətində böyük bir məclis tərtib edilərək “Azərbaycanın yavru sancağı” (Azərbaycanın bala bayrağı) təziz edilmişdir.

Türklərin fəzil və əməlpərvər mühərrirəsi həssas və rıqqətəvər nitqlə, Yusif Akçura bəy dəqiq və əhatəli natiqəsi ilə, Həmdullah Sübhü bəy ataşın və səmimi bəyanilə, böyük şairi Məhəmməd Əmin bəy də həyəcanlı bir sükuti ilə Qafqasiyə çöllərində, Bakı istirdadında axən qardaş qanunun bihudə yerə axmadığını zikr etmişlər. Şahidlər zikr edilmiş, yetimlər, dul qadınlar təsalli olmuşdur.

Türkiyə Məclisi-Məbusanı dəxi işbu təzahüratə bigənə qalamamışdır. Məbuslardan Hilmi bəylə Həmdullah Sübhü bəylər tərəfindən vəqə olan təklif üzərinə Azərbaycan Məclisi-Məbusanunu təbrik etmək qərarı alınmışdır.

Biz Osmanlı əfkari-ümumiyyəsinin istiqlalımızın təsdiqi üzərinə vəqə olan dərin təzahüratından bu qədərini təlxis edə bilioruz.

Oxuyucular buraya qədər oxuduqları ilə məqələmizin ünvanı arasında ehtimal ki, bir münasibət görmüycəklərdir. Həqiqətən

¹ Əmin mütəhəyyic (həyəcanlı) olduğundan kürsiyi-xitabətə çıxmış və “pək ziyadə mütəəssir olduğundan söz söyləmiyorum” – deyə enmişdir. – M.Ə.

də öylədir. Böylə bir təzahürətdə yanlışlıq görmək kəndisi bökük bir qəflət və yanlışlıq olardı.

Fəqət yanlış təfsir dediyimiz şey, bittəbii burada degil, bileks bu, sərifi-təbii olan mənəvi təzahürəti yanlış anlamaqdadır.

Böylə yanlış anlayışlar və yaxud bu halilqəsd suyi-təfsir edən-lər az degildir.

İstiqlalımızın təsdiqi xəbəri çıxar-cıxmaz İstanbulda nəşr olunan bəzi erməni qəzetələrində haman Azərbaycan ilə Türkiyə arasında gizli bir müahidə əqd edildiyi nəşr edildi. Bu xəbər digər Avropa mətbuatı tərəfindən, yəni bizə dost olmayan məhfillər tərəfindən başqa donlara geyindirilib məhəfilə-siyasiyyə üzərinə təsirlər icra etdirildi. İş o dərəcəyə gəldi ki, İngiltərə fəvqələdə komissarı Burdub rəsmən xariciyyə nəzarətimizdən böylə bir vəqənin mövcud olub-olmadığını xəbər almışdır.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında böylə gizli bir müahidənin mövcud olduğuna bir tərəfdən istiqlalımız təsdiqi münasibətilə İstanbulda vəqə olan təzahürət, digər tərəfdən də son zamanlarda bəzi firqələr tərəfindən bolşeviklərin tərviç elaməkdə olduqları "şərq siyasətinə" fəzlə məyyal olduqlarını ehtiyatsızca nümayiş etdirmələri mühüm və mənidar bir dəlil və şahid kibi göstərilir. Bunlara zəminə olaraq məmləkətimizdə bulunan türk mühacirlərinə imə olunaraq bunların burada ruyi-qəbul bulmaları dəxi bizim qüsurlumuzdan ədd olunur.

Düşmənlərin bu kibi vəqələrdən istifadə edəcəyi bittəbii bizim bir o qədər də təəccübümüzə mucib olmaz. Çünki düşmənlər olduqdan sonra onun vəzifəsi də budur. Düşməndən əhli-insaf və müriyyəvət olmasını gözləmək düşmənlər nə olduğunı dərk etməməkdir.

Fəqət düşmənlərin bu yoldakı iftiraları görüyoruz ki, məəttəəssüf dostlarımızı şübhəyə salıyor. Görüyoruz ki, bu günə qədər bizə, bizim sədəqəti-siyasiyyəmizə etimad edən qomşularımız, bizə inanan siyasi dostlarımız da bir şübhə və əndişə gəliyor.

Görüyoruz ki, yalnız Türkiyə ilə əqdi-ittifaq etdiyimizə degil, daha ziyadə Türkiyə-Azərbaycan-bolşevik ittifaqından da bəhs

edib duruyorlar və bu bəhsə inanılmış kibi qərib bir vəziyyəvət aliyorlar. Azərbaycanın bu günə qədər təqib elədiyi istiqlalçılıq və azərbaycançılıq məsləkindən şübhələnərək bizi müttəfiqlərə qarşı ümumən və qomşularımıza qarşı xüsusən gizli və müttəəvəvib bir siyasət bəsləməkdə təhməttəndiriyorlar.

Bizi hər şeydən ziyadə müttəəssir edən müttəfiqimiz Gürcüstan mətbuatının nəşriyyətidir. Gürcüstan mətbuatı doğrudan da Türkiyənin Azərbaycanla birləşərək təvəvüzkar bir politika təqib edəcəğindən əndişə ediyor və yaxud kəndisini öylə əndişə-nək bir surətdə göstəriyor.

Ən təbii hüquqi-milliyəsini tanıtdırmaq üçün pək müşkülət içində mübarizə edən Türkiyəyə "təyini-müqəddərat" əsasına dayanan yeni bir cümhuriyyəvət, mətbuatına yaxışacaq surətdə dərdməndlik hissi ərz etməkdən isə Gürcüstan qəzetələri məəttəəssüf Türkiyə hərəkəti-milliyəsine cahangirlik, Qafqasiyyəvət tutmaq, xristian milliyətləri məhv etmək kibi əcib və qərib fikirlər isnadında bulunuyorlar.

Əcəbə, bu isnadlarını nə kibi bir dəlilə dayandırıyorlar? – dəyə soruyorsunuz!

Azərbaycan istiqlalı münasibəti ilə qardaş hissiyyəti bəyan etmək "xətə"sində bulunan İstanbul mətbuatına:

İstanbul mətbuatı Azərbaycan istiqlalından bəhs edərək demiş ki:

"Azərbaycanın istiqlalı bizim istiqlalımızdır!"

"Qafqasiyyəvətdə tökülən qanlarımız əlhədülilləh ki, hədər gətədi. Dünyaya yeni bir qardaş hökumət gəldi".

"Biz bir tərəfdən itirdiksə digər tərəfdən qazandıq. Çünki bizi Rusiyadan himayə edəcək bir türk dövləti təşəkkül etdi".

Bu cümlələr kölgələrindən qorxan gürcü dostlarımız üçün məəttəəssüf kafi gəliyor ki, kəndi müqəddəratı-siyasiyyəvətini qurtarmaq üçün çapaladıqı bir zamanda qardaş bir dövlətin sədətinə sevinməklə sevinən və bu sevinclə mənəvi bir təəssəliyyəvət bulan məhnutəş Türkiyəyə xətir və xəyalından keçməyən fikirlər isnad versinlər.

Gürcü müttəfiqlərimiz bir az insaf etsinlər:

Bakı bolşeviklərin əlində ikən onlar bizə yardım etmiyor, yarıma gələn türklərə qarşı almanları çağırıyor da Bakının istirdadını aylarla geri atıyorlardı. Böylə ikən gərək istiqlal bayramında, gərək isə Denikinə qarşı əqd elədiyimiz ittifaq dömlərində və nəhayət istiqlalımız təsdiq olunduğu günlərdə azmı dedilər, azmı yazdılar və azmı dedik, azmı yazdıq ki:

“Gürcüstanın istiqlal Azərbaycanın, Azərbaycanın istiqlal Gürcüstanın istiqlahlardır”

Əcəba, gürcü qəzetələri nə düşünüyörlər:

Böylə deməklə bizim Gürcüstanə və yaxud Gürcüstanın bizə nisbət bir təcavüz fikri və yaxud ikimizin birlikdə digər sülusə qarşı hücum qəsdimi vardı?

Əcəba, nasıl olur da Bakımızın istixlası işində bu qədər əngəlli görülmə qəmşü Gürcüstan bu gün dost bir cümhuriyyət sifətilə “Azərbaycan istiqlalı bizim istiqlalımızdır!” deyə bilsin də, istiqlalımız yolunda bu qədər rəşid övladlarının qanını axıtmış olan və haqqqəlan də əlimizdən tutub bizi yıxılmış ikən dikəldən qardaş bir millət bu sözü deyə bilməsin?...

Nədən?!

İştə “yanlış təfsir” dediyimiz şey budur.

Məntəəssüf bu yanlış təfsir var və yenə təəssüf ki, bu təfsir müqəddəratı-siyasiyyəimiz üzərinə suyi-təsir icra edəcək bir məhiyyət kəsb etmək üzrədir.

Biz heç bir zaman inkar etmədik və yenə də etmioruz ki, Türkiyə müqəddəratı ilə mənən mərbutuz. Türkiyə haqqında rəva görülmə bir həqsizlik millətimizin vicdanı və ruhu üzərində dərin bir acı buraxacağını heç bir zaman gizlətmədik. İmdi də gizlətmək istəmiyoruz. Demokratiq və sosialistlik şüarları ilə tərbiyə edildiyi ilə ıftixar olunan gürcü milləti dəxi zənn etməyiz ki, bu həqsizliyi hüsnə-tələqqi edə bilsin. Onların vicdanı dəxi İstanbulu, İzmiri hüquqi-iqtisadiyyə və siyasiyyəsi təmamıyyəti-mülkiyyəsi əlindən alınacaq bir millət üçün sizlər zənn edöriz.

Fəqət onlarla bizdə bir fərq var:

Gürcü siyasiyələri bugünkü haqqi mənfəətləri xatirinə kütləyinasın pak də həssas bir surətdə duymadığı bir acıyı təsirsiz bu-

raxacaq bir tərzdə idareyi-lisan edə bilərlər. Fəqət biz “siyasiyə-həqiqiyyə”nin bu dərəcəsinə istəsək də tətbiq edəməyiz. Mütəşəkkir ürəgimizə qardaş qəminə şərik olma deyə bilməyiz.

Yalnız suyi-tələqqi edilməsin, bu o demək degildir ki, biz duyduğumuz mənəvi acı müqəbilində məcəraçıyanə bir siyasiyə qapılıb də hərçə badabad kəndimizə həlakətə soxar və bu vasitə ilə qomşularımızı də məhv edöriz. Bu yenə o demək degildir ki, biz Azərbaycan istiqlalını də həlakə soxmağa hazır olarız.

Yenə işbu məntiqlə biz bu gün bizdə mehman sifətilə bulunan türk mühacir və millətçilərinə hər bir məmləkətin göstərməyə məcbur olduğu mehmanpərəstliyi göstəririz. Bilxəssə ki, bu mehmanlarla biz xilasımızə qoşan fədakar insanların xatirəyi-şükranı ilə mərbutuz. Fəqət bu yenə o demək degildir Azərbaycan kəndi siyasiyələndən kəndi xətti-hərəkətiləndən əl qəlib də təmam idarəyi Türkiyədən gələn millətçilərə veriyor.

Bu gün Azərbaycanda yalnız Türkiyədən degil, Gürcüstan-dan, Rusiyadan, Kırım-dan və sair yerlərdən gələn bir çox mühacirlər və millətçilər vardır.

Gürcü qomşularımızla olan bu “umu-küsü” ilə bərabər bir az də kəndi “siyasiyə”imizdən bəhs etməliyiz. Bir taqım padrhivə mütəfəkkirlər hind, əfqan və Afrika məsələlərinin həllindəndən fəzlə bəhs edən siyasiyələri kəndi nəşriyyə və düşüncələrini bir az mənacə ölçsələr, bolşevizmin “Şərçə doğru” şüarına pək çox uymasalar, burada paşaların iştirakı ilə təsis olunacaq bir “dik-tatura”dan və toplanacaq 200 minlik bir ordudan bilapərvazənə və məcəraçıyanə bir surətdə bəhs etməzlərsə həm haqqqət əhvalə yaxınlaşar, həm bəlkə də istəməyərək məmləkətləri haqqında bu qədər yalan xəbərlərə və bu kibi yanlış təfsirlərə məhəl verməzlər.

M.Ə.

“Azərbaycan”, 25 şubat (fəvral) 1920, №39

Müməssil – nüməyəndə
Məyyal – çox meyl edən

Ermənistanın qanlı icraatı

Övvəlki gün Məclisi-Məbusan "Müsavat" frinqasının təşəbbüsü və bütün müsəlman fraksiyalarının iştirakı ilə Karsda icra olunan qanlı qitallar səbəbilə hökumətə bir sual verilmiş və verilən sual frinq nümayəndələri tərəfindən müzakirə olunaraq nəticədə biləetiraz qismi-məxsusimizə dərc olunan formul qəbul edilmişdir.

Bu formul Azərbaycan xəlinin beynəlmiləl məsələlərin erməni şəkli-höllinə qarşı vəqə olan həyacanından, can güşəsindən gələn etiraz sodesı və nifrət nidasıdır.

Dün hökumətin Kars faciələri haqqında verdiği və mühəyyəic Azərbaycan əfkari-ümumiyyəsinin əxbarı üçün söylədiği məlumat nədən bəhis idi.

Qəzetə sütunlarını dolduran əsəfi xəbərler yersiz degildir. Bu xüsusda hökumətin də ep-eyi məlumatı vardır. Bu məlumat üzərində hökumət görək Ermənistan hökumətinə və görək düvəli-müttəfiqə nümayəndələrinə notalarla müraciət etməsi, fəqət şimdilik yalnız Ermənistan hökumətinə cavab almışdır.

Xatışyanın Fətəli Xana verdiği cavabla hüzzar arasında bulunan mələbər bir yəhudinin dediyi kibi yəhudi qanına girən əski qar hökumətinin cavabından ibarət: müsəlmanlar kəndiləri qırılmaq istiyor, kəndiləri gəlin, bizi kəsin diyorlarmiş.

İki hökumət arasında təati edilən notlara biror material olmaq üzrə erməni generalı Ovsepyan ilə əhali-islamiyyə arasında təati olunan vəsiqələr heç şübhəsiz ki, bu qanlı icraatı vəzəh bir lisan və şübhə buraxmaz bir bəyan ilə izah edən fəqərələrdəndir.

Ovsepyan kəndi prikazında Xatışyanın notasında denildiği kibi bir takım "müfəttin" müşəvviqlərə və yaxud kənardan gələnə "macəraçu" agentlərə degil, sülhpərvər əhalinin lap özünə müraciət ediyor. Ermənistan notasında bütün əhali-islamiyyə məəttəşəkkür Ararat hökumətinə tabe ikən o, onları lehinə dəvət ediyor. Fəqət dəvət, nə dəvət! İki saat içərisində ya təslim və yaxud ölümə məram ediyor.

Qismi-məxsusimizdə dərc olunacaq bu vəsiqə erməni siyasetinin cinayətini açan şahkar vəsiqələrdəndir. Bu vəsiqə general Ovsepyana bir qitamətə-riyaziyyə ilə isbat ediyor, istədiği şey iki saat içərisində həll olunacaq bir məsələ degildir və yenə bir həqiqət bəhirə ilə göstəriliyor. Təbidindən bəhs olunan məhəli əhali-islamiyyəsi Ermənistanı heç bir vəqt tanımamış və hətta Avropa dövlətlərinə təsdiq olunmuş bir Ermənistan mövcud olduğunu Ovsepyanın cinayətə prikazından öyrənmişlərdir.

Ermənistan hökumətinin rəsmi təkziblərinə rəğmən Ovsepyan vəsiqələrlə daxi təyid olunan Kars qırğını kəndisindən əvvəl vəqə olan Novobayazid, İrəvan, Zəngəzur və sair qırğınlar kibi bir əmri-vəqədir.

Bu əmri-vəqələrin bir plan və sistem üzərində icra edilməkdə olduğu isə Zaruşad məhalında vəqə olan vəqəələr və bu vəqəələr təvəllüd edən "prikaz"larla müsbətdir.

Yoxsa "vahid" Ermənistanın paytaxtını təşkil edəcək Karsda ətraf-əknaf etibarə xalis və xas bir erməni vilayəti təşkil etməlidir və bunu əldə etmək üçün oralarını mətlub olmayan qərlərdən xalimi etməki lazım gəldi?!

Son zamanlar Parisdə Nobar paşanın vahid Ermanistan hökuməti lüzumi haqqında çəkdiği teleqram və Ermanistan hüdudunun sülh konfransında həll olunmaq üzrə bulunduğuna aid olan xəbərler bu məsələ ilə əlaqədar kibi görülmə bilər.

Ermənilər Kilikiya tərəfində hüdusindən bəhs elədikləri yeni bir "türk cinayəti" və "erməni qitalı" bağırtsı ilə Avropa əfkari-ümumisini, "Tan" qəzetəsinə görə yalandan bir vəlvələyə verdikləri və bu vəsitə ilə zəhərlənmiş Avropa əfkari-ümumiyyəsinə türkklərə və müsəlmanlara qarşı yeni bir cərayan doğurdularından istifadə ilə caniyanə planlarını təbiiq ediyorlar.

Yalan və mübaləğəli xəbərlərlə Avropa əfkari-ümumiyyəsinə "bulandııyor" və bulanlıq suda "Kars balığını" ovlamaq istiyorlar.

Məclisi-Məbusanda denildiği kibi bir erməninin üzü qanadıği zaman yüz erməni qətl edilmişdir kibi bütün dünya vəlvələyə gəlir, fəqət yüzlərlə müsəlman köyləri xak ilə yeksan edildiyi həlda kimsənin qulağına bir vızıltı da olsa gəlmiyor.

Dövri-hürriyyət

İştə qeyri-müsəvi bir mübarizə.

Fəqət bununla bərabər vəzifəmiz bütün dünyaya eşitdirəcək qədər bağırmaq. Zəqafəsiyə demokratiyası ilə bərabər bütün cahani-mədəniyyətə həqiqəti bildirməkdir. Bu vəzifə bu gün münhasirən bizə aiddir. Zira karslı qardaşlarımızın bizdən başqa vəsitəyi-müraciətləri yoxdur.

Biz dörd tərəfdən böyük bir türk ələmi ilə mühat olan Ermənistan xalqının müqəddəratı-siyasiyyəsini idarə edən zavətə onun türk xalqlarının qeyz və həyəcanını ixbarla bərabər ixtar ediriz ki, ayılın, sapdığınız yanlış siyasətdən döndün, dünki gündən heç olmazsa ibarət alın və bir kərə bilin ki, cəzirə dənizi qurudamaz, fəqət olur ki, dəniz cəzirəyi qərç eləsin, ona qarşı süni bir takım sədlər də kargər olmasın.

• • •

Məclisi-Məbusan hökumətdən tələb etdi ki, Karsdakı müsəlmanların mallarını, canlarını, irz və namuslarını müdafiə etmək üçün hər növ tədbirlərə təvəssül etsin; bu tədbirlər bir takım diplomasi təşəbbüslər və kağız protestolardan ibarət olmayıb, daha ciddi şeyclərdən və təsiri şədid əlaclardan ibarət olmalıdır.

Bu qəbildən olacaq tədbirlər qomşumuza ehsas etdirməlidir ki, hər şeyin də bir andazəsi, hər fişarın da bir həddi var.

Bunu görsünlər də hədlərini bilsinlər!

M.Ə.

“Azərbaycan”, 11 mart 1920, №52

Mühəyyic – həyəcanlandıran

Təəti – dəyişmə, mübadilə

Fişar – sıxışdırma

Ehsas – hiss etmə

Hüdüd – yaranma, baş vermə

Mühat – dövrəyə alınmış

Keçən cümə günü paytaxt Məclisi-Məbusanın fəvqaladə iclası və müxtəlif mitinqlər tərtibilə Rusiya inqilabının 3 illik sənəyi-dövriyyəsini təsmiyad elədi.

Rusiya inqilabı bir nəzərdə bəlkə də müstəqil və müqəddəratını arıq Rusiyadan ayırması Azərbaycan üçün uzaq bir vəqə kibi görülmə bilər. Fəqət biz Rusiya inqilabi-kəbirini rus inqilabı mənasında alırsaq o zaman böylə bir tələqqiyə yer qalmaz.

Rusiya sözü rus imperializmi tərəfindən süni bir surətdə yığulmuş millətlər məxmurəsindən ibarət idi.

1917 sənəsinin inqilabı dəxi bu məxmurənin inqilabı idi.

Rusiya istibdadı müxtəlif tarixə, ənənətə, həyat və məniyyətiyə malik olan cəmiyyətləri bir çəmbər arasına alaraq təzyiç ediyordu.

Hər təzyiç müqabil bir təzyiçi tövlid edər.

Rusiya inqilabı tərkiblərindən mühüm bir qismini iştə bu millətlər məsələsi təşkil ediyordu.

İnqilab Rusiyada vətəndaşlıq hürriyyətlərini təmin etməklə bərabər bu böyük məsələnin də hesabını verməli idi.

Millətlər kəndi müqəddəratlarını təyinə həqlidirlər şüarı iştə inqilabın bu xüsusa verdiği hesab nəticəsi idi.

Böyük Fransa inqilabı “hüquqi-bəşər”i elan etməmişdi. Böyük Rusiya inqilabı da “hüquqi-miləli” elan elədi.

Bu nöqtəyi-nəzərdən baxılar və Rusiya inqilabının nəticələri mühakimə edilərsə, Rusiya inqilabı müvəffəq olmuşdur, deyə hökm vermək gərəkdir.

Əgər böyük Rusiya parçalanmış, çarlığın hökmran olduğu ərazi üzərində bir çox sabiqən məhkum olan millətlər kəndi hökumətlərini təsis etməmişlərsə, bu təbiidir ki, “hüquqi-miləl”i elan edən bir inqilab üçün müzəffəriyyətdən başqa bir şey değildir.

Rusiyada mart inqilabını müttəaqib bir də oktyabr inqilabı (bolşevik xürcü) vəqə oldu ki, bu arıq Rusiya değıl, rus inqilabıdır.

Böyük inqilabın iki mühüm dövrü var: biri Rusiya inqilabı, digəri də rus inqilabı.

12 martda vəqə olan Rusiya inqilabı müxtəlif millətlərin əxlu-təsindən ibarət olan süni Rusiya milləti tərəfindən icra edilmiş idi. İkinci bolşevik inqilabı isə sırf bir rus inqilabı idi.

Birinci Rusiya inqilabının böyük amilləri dəxi Çixeidze, Sereteli, Kerenski kimi "Rusiya millətini" təşkil edən müxtəlif millətlərdən ibarət idi. Halbuki rus inqilabının başçısı Lenindir ki, hər cəhətcə tipik bir rusdur.

Rusiya inqilabı Rusiya vəhdəti nam ilə hərəkət edirkən, mə-nən Rusiyanı parçalıyordu.

Rus inqilabı isə zahirdə beynəlmiləl şüarlarla müharrik ikən batinən rus cəryanı olaraq qalıyordu. Nəticə etibar ilə "hüquq-i-miləli" elan etmiş olan böyük inqilab rusları ayrı, rus olmayanları da ayrı-ayrı olaraq öz kötökləri üstündə gögərməgə vadar ediyordu.

Nəticədə görüyoruz ki, həqiqətdən də Rusiya inqilabı bütün sa-biq Rusiya ərazisinə şamil ikən rus inqilabı yalnız ruslara şamil olmuşdur.

Inqilabın müxtəlif dövrlərini alsaq hər zaman "hüquq-i-miləl" şüarının daha qüvvətli, daha səmərəli bir şüar olaraq qaldığını görürüz. Görürüz ki, hər hanki bir rus fırqəsi bu şüarın həqiqi iqtizaatına etina etməmişə məğlub olmuşdur.

Kerenski məğlub oldu, çünki inqilabın bu hikmətini dərk etmədi.

İrtica qüvvəti məhv oldu. Çünki bu hikmətlə kökündən zidd idi.

Bolşeviklər ilk dövrdə müvəffəq olamadılar. Çünki bu hik-məti əməl degil, bir vasitə olaraq istifadə etmək istədilər.

Əvət, böyük Rusiya inqilabının ən böyük hikməti süni Ru-siya millətini təbii milliyətlərə bölmək və cahangir Rusiya əvəzinə təbii milli hökumətlər təsis etmək idi. Böyük cahən müharibəsinin böyük hikmətini təşkil edən bu hikmət bilxəssə Rusiya inqilabında təbəllür etmişdi.

Müzəffəriyyət bu aydın hikmətə hesab verən qüvvəttindir.

Süni Rusiya millətinin əsarətində qalan təbii millətlərdən rus-lardan sonra ən böyüğü türk milləti idi. Rusiya çarizmi türklərin türk əfsanəsində məzkur bir əsarət, bir Kuyi-Qaf, bir "Ərgənək-on" idi. Inqilab isə Ərgənəkondan xilas yolunu göstərən bir pürtaçına, bir qurtudur.

Bu nöqtəyi-nəzərdən bizim üçün Rusiya inqilabının böyük günü bir qurtuluş günüdür.

Bu qurtuluş günündə şühədayi-rahi-hürriyyəti yad edərkən onların böyük ruhi hüzurunda inqilab məktəbatından olan hürriyyət və istiqlalımız yolunda azim olacağımıza və bu yoldan qətiyyənlə dönməyəcəgimizə əhd edəlilmə və çalışalım ki, inqilab məktəbatından olan Azərbaycan cümhuriyyətində inqilabın digər qazancları dəxi bütün səfiyyətlə hökəmrən və demokrasi əsasları payidar olsun.

M.Ə.

"Azərbaycan", 14 mart 1920, №53

Məxmurə – məst, xumarlanan
Mütaəqib – ardınca, bir-birini təqib edən
Xürc – üsyan etmə
Amil – məmur, icraçı
Təbəllür – kristallaşmaq, saflaşmaq

Hürriyyət bayramı

Rusiya inqilabının üç sənəliyi münasibətlə martın 12-də "Müsavat" fırqəsi tərəfindən "Türk ocağı" salonunda böyük bir ictimai tərtib edilmişdi. Saat 11 radələrində salon cəmaət ilə dolmuşdu.

"Müsavat" binası bayırdan və içəridən qırmızı, göy və milli Azərbaycan bayraqları ilə müəzzən idi.

Salonda rəngarəng bayraqlar arasında "Yaşasın istiqlal!", "Yaşasın təyini-müqəddəratı-millət!", "Yaşasın hürriyyət!", "Yaşasın böyük türk milləti!" şüarlı lövhələr asılmışdı.

Səhnədə bir əlində Azərbaycan bayrağı, digər əlində istiqlal lövhəsi olaraq çəkilmiş bir Azərbaycan köylüsü duruyordu.

Saat 12 radələrində məclisi Abbasqulu Kazımzadə əfəndi açaraq inqilab haqqında müxtəssər bir nitq ibraz ediyər, inqilab içində böyük qurbanlar cərgəsində istiqlal uğrunda verdikimiz şühadanın istirahəti-ruhi üçün ayağa durmayı təklif ediyər. Abbasquludan sonra zeydəki natiqlər danışıyorlar!

... Bu arada parlamanın təntənəli iclasından qayıtmış Məhəmməd Əmin əfəndi alqışlar altında kürsiyi-xitabətə çıxıyor. Rusiya inqilabının mahiyyəti üzərində danışmaqla Rusiyada vəqə inqilabın – rus inqilabının Rusiya inqilabından ayrılmasını lazım biliyər. Rusiyanın inqilabı əvvəllər Rusiya inqilabı idi. O inqilabı Rusiyada yaşayan bütün millətlər yaratmışdı. Çünki Rusiya istibdadən bu millətləri sıxıb zorla süni bir Rusiya millətə halına salmağa çalışmışdı. Fəqət istibdad məhv olarkən bu süni mərbutiyyət də rəf olmuşdu. Zəncir qırılmışdı və millətlər kəndi mənlilərini meydana çıxarmışdılar.

Fəqət rus inqilabçılarının sonralar Rusiya inqilabını rus inqilabı halına salmalarını, Rusiyanı rus mərkəzinə tabe etmək istəmələrini ətrafı surətdə təsvir etdikdən sonra diyər ki, – təzədən bu mərkəziyyət fikri istər əvvəldə, istərsə indi yalnız ruslar arasında hakim idi. Bu gün bolşevizmin də ancaq velikorus dairəsində dolandığını və oraya təkiyyə etdiyini görməkdəyiz.

Natiq Rusiya inqilabı başında duranların bu həqiqəti başa düşmədiklərindən və bunun sayəsində də Rusiya inqilabını bu günlərə gətirdükələrindən bəhs etdikdən sonra millətlərin təbii hökumət qurmağa başladıklarına və bu yolda vəqtilə Rusiya inqilabı başında duranların rus inqilabı başında duranlardan ayrıldıklarına nəqli-kəlam ilə diyər nasatiqin ittihadı zülm ilə və süni bir surətdə icra ediləməz. Dünyada ən təbii üsuli-idarə milli hökumət quruluşudur.

Dünyada millətlərin sayı qədər milli hökumət olmalıdır. Ancaq böylə olanda sonra millətlərin arasında federasyon əsasla vücudə gəlmiş bir ittifaq bəşəriyyətin səadətini təmin edə bilər.

Məhəmməd Əmin əfəndinin nitqindən sonra saat 4 radələrində ictimai qapanıyor.

"İstiqlal" qəzeti, 18 mart 1920, №11

Nasatiq – yalan, sədaqətsiz

Qurtuluş günü...

Bunun İranın təsirilə biza keçdiyi adı novruzdur.

Novruz, məlum olduğu üzrə yeni gün deməkdir. Bu yeni günə əski türklər qurtuluş gününə bahar kibi baxarlardı. Çünki əski bir türk əfsanəsində məzkur olduğu kibi "Ərgönəkən" də məhsur qalan türklər bu gün qurtulmuşlardı. Bunun üçün də onlar bu günü və 9 mara işarə edən 9 adadını təfdis edər və bu gün "rəhbər"ləri olan qurd başını daima bir qurtuluş (nicat) rəmzi kibi tələqqi edərdilər.

Novruz iranilərə dəxi qurtuluş günü kibi əfsanəvi bir dövrdən başlayaraq tarixi-təsis Cəmşidə isnad edirlər. Felan gərək İran və gərək Turanda bir yer yoxdur ki, novruz bayram sanlamasın.

İran bayramı tələqqi olunan novruz Türkünstanda İrandan az tutulmaz. Volqaboyu ilə Türkiyə dəxi novruz mütəntən bir surətdə degilsə də yad edirlər.

Bu gün təbiət bayramı olmaq həsbilə bütün dünyanın dəxi bayramıdır. Hər hanki millətin adət və ənənəti tədqiq olunursa, yafəs, (pasxa), ya eydi-xızır, ya mayıs və yaxud sair bir ünvan ilə əşəqi, yuxarı bir bahar bayramı vardır.

Turan ilə İranın bu xüsusdəki iştirakı bu iki ələmin əskidən bəri yekdigərillə təsadüf, təsadüm və təarüzündən iləri gəlmişdir.

Novruz Cəmşidi, bir vaxt ərəblərin istilasından sonra İrandan tamamilə tərək edilmiş və yaxud etdirilmişdi. Yalnız bundan 8 əsr əvvəl türk hökmdarlarından Cəlaləddin Məlikşah Səlcuqi tərəfindən əhya edildi və o gündən etibarən isminə Novruz Sultanı denildi.

Ərəb hökuməti tərəfindən mən edilən bir bayramın türk Sultanı tərəfindən əhyasını "qurtuluş" təsirinin "anlubizm" təriqilə zühura gəlməsi ilə təfsir və izah edərsək günahını olur?

Təbiətin qarənliq və soyuq qış cəngəlindən çıxdığı bu gün, zülm üzündən göylərə çıxmış Cəmşidin nüzuluna və dörd yüz sənəlik bir dövr-i-əsaratı tərək etmiş böyük bir qurd qurtuluşuna nə gözəl bir rəmz, nə mənədar bir işarətdir.

Bu günün zikrini təşkil edən dua vaxtilə iraniləri zülmədən, turanlıları mühasirədən qurtarmaq surətillə müstəcab olmuş. Fəqət icabını qoyun olunacaq istidalarını tamamilə qanə etməmişdir. Çünki yeni gün daima hərəkətdə və ilərilənməkdə olan həyatın daima köhnəlməkdə və təkrar təzələnməkdə olan səhifələrini göstərən bir vərəq başıdır.

Yeni gün köhnəlik, köhnə gün təzələnilir. Ortada köhnənin yeniyyə təhvilə vəqə oluyor. Bu təhvil səatinin kəndinə məxsus duası var. Bu dua ilə hər kəs halını "əhsən hal" təhvilini istidə eylər.

Bu duayı bir şəxs, bir ailə zəbani-hal ilə söylərkən təbiətdir ki, fərdlərin və ailələrin məcmuindən ibarət olan bir millət də bunu zəbani-hal ilə təkrar ediyor.

Müstəqil bir Cümhuriyyət içərisində gözəl bahar bayramını, qurtuluş gününü təsmid edərkən ilk nəzərdə bəzi fəzlə nikbin olanlarımızca daha ziyadə "əhsən hal" istəməyə bəlkə də mərəllə yoxdur.

Fəqət Cümhuriyyəti-mövcudəmizin böyük bir nemət olması təqdirdə etməklə bərabər, burasını dəxi unutmamalıyız ki, "bahar" hər kəsdən daha ziyadə istəyən və qurtuluşa hər millətdən daha ziyadə mərəttac olan böyük ələm var ki, daha yeni gününü bulmadı.

Dünyanın mühüm bir qismi ilə bərabər böyük türk ələmi, ələmin şiddətli bir təhvilə mərəuz bulduğu bu zamanda müəvəvələhvaldan böyük bir ehtiyacla niyaz eylər və der ki:

"Ya müəvəvəl-ül-hövl və ilə həvl"

Hövl halinə ələhsən-ül-hal!"*

M.Ömin

"Azərbaycan", 19 mart 1920, №58

Almaniyadakı hərəkət

Almaniyada iş başına gəlmiş sosialist hökumətini düşürərək yeni bir qüvvət hökumət işlərini əlinə almışdır.

Yeni hökumətin başında manarşik Almaniyanın bənam generallarından Eyrpik kibi cəng adamları və doktor Qup kibi siyasətilər durmuşlardır.

Şeydeman, Ebert Snuski koalisionundan ibarət olan aski hökumət hər nə qədər üsyan çıxaran əskərlərin qatırı qabağında Berlini tark ilə Drezdenə çəkilməşə də hökumətdən əl çəkməmiş, biləks hüquqini istərdə üçün tadarikə başlamışdır.

Yeni hökumət hər nə qədər əşxas etibarlı tamamilə manarşik və aski üsul tərəfdarı bir simayə malik isə də dildə kəndisina "hürriyyət və salah" hökuməti namını verməkdədir.

Hürriyyət və salah naminə açılan bu davanın mahiyyəti təhlil edilərsə qarşı-qarşıya gələn adamların şəxsiyyətini birər rümuz kibi əlsaq, hər halda Terpiç və Tuska kibi iki mətin adamın toq-quşduğunu görüyoruz. Bittəbii toqquşan yalnız iki adam degil, iki qüvvətdir.

Teleqraflar Drezdendə çəkilən sabiq hökumət qüvvələrinin Berlin üzərinə hərəkət etməkdə olduqlarını və bir çox şəhərlərdə əmələlərin tətili-ümumi elan elədiklərinə bildiriyorlar. Berlinə hakim bulunan yeni hökumət doxi siniflərini hazırlamaqdadır.

Başlanan bu daxili müharibədə hənki qüvvətin qalib gələcəgi məsələsini kənarə buraxaraq vəqə olan hərəkəti və bu hərəkətin siyasəti-ələm üzərində icra edə biləcəgi təsiri bir az tədqiq edələn.

İnqilab hökumətinə qarşı böyük bir protestodan ibarət olan bu hərəkəti doğuran ən böyük əmil heç şübhəsiz ki, Versal sülhünün Almaniyə haqqındəki əmansızlığıdır. Almaniyənin koloniyalarını, gəmilərini, vəqonlarını, itiklərini belə əlindən alan bu əmansız sülh və böylə bir əmansız təklif qarşısında dərmənsiz qalan sosialist hökumətinin möv-qəini bittəbii sarsımuşdır.

Dünyayı sarsan o ağır başlı millət böylə bir zərbə nəticəsində təməlindən sarsılmaya bilməzdi. Bu sarsıntı ürəklərində pak təbii olaraq bir fikri-intiqam baslayan Almaniyə təbəqələrini

hərəkətə gətirəcəkdə. Terpiçin başına keçdiyi hərəkət böylə bir fikri-intiqam ilə çuşa gələn hərəkət əlsə gərək.

Versal sülhünün bir nəticəsi olan bu hərəkət Brest-Litovsk sülhündən sonra də vəqə olmuşdu.

Brest-Litovskdə Rusiyənin başına gətiriləni Versaldə Almaniyənin başına gətirdilər.

Brest-Litovskdən sonra bolşeviklər doxi əsərlərin qiyamına məruz qalmışlardı. Əsərlərdən sonra Kaledin-Kolçak-Denikin kibi bir sıra üsyanlar və qiyamlar əldə.

Bu hərəkətdə, əcəbə, cərihadar olan hissiyyəti-milliyəyi bəhanə ədarək hökumət davasına qalxmış bir qüvvət, yoxsa Mustafa Kamal Paşa kibi millətin sinci-məcruhundan doğma bir əsərimidir?

Almaniyənin mütədil sosialistləri vəqtilə orasının bolşeviklərini təşkil edən Spartakların ələlələ əhdələrinədən gəlmiş bolşevizm gənişlənməsinə meydan verməmişlərdi. Halbuki sağlardan gələn zərbəyə pak o qədər sürətlə cavab verəməyib hələlik paytaxtı tark etdirdilər. Daha sonra nə yapacaqlar intizarə bağli bir məsələ.

Əcəbə, Rusiyədəki daxili müharibələrdən sonra bir də Almaniyə ixtilallarınə şahid əlacağız?

Daxili müharibənin müqəddiməsi zahirdədir. Fəqət Almaniyə xəlqinin ifratpərvər əlmasından vətən fikrinin oraca daha yüksək əlğündən əhtimal bu müharibət Rusiyə qədər uzanmaya və daha çəbuq olaraq bir nəticəyə iqtiran edər.

Hər halda Almaniyə ixtilalını meydana gətirən əmilər içəri-sində Versal sülhünün əmansızlığı böyük bir əmil əlmuş və bu əmansız şərait-i-sülhiyyə baqi qaldıqca müşkülüdür ki, Avropa ələmi və o münəsbəllə də bütün ələm rahat üzü gərsün, salamat sahiline çıxsın.

M.Ə.

"Azərbaycan", 19 mart 1920, №58

Bənam – məşhur, şöhrətli
Rümuz – rəmlər
Məcruh – yaralı; ləkələnmiş
İqtiran – yaxınlaşma
Cərihə – yara

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin parlamanda çıxışı

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə – (əşəbi bir halda minbəri-xitabələ çıxıyor). Əfəndilər! Burada müəyyən bir məsələ var. O məsələ budur ki, Qarabağda Azərbaycan istiqlal və hüriyyətinin düşməni olan bir ünsür tərəfindən fəsad və üsyan qaldırılmışdır. Bu fəsad qarşısında hökumət və bütün məmləkət əmri-vəqə qarşısında bulunaraq mübarizə ediyor. Burada digər bir sui-qəsdin şəriki, Qarabağda degil, Bakının özündə, Azərbaycan mərkəzində böyük bir üsyan qaldırmağa iştirak edən birisi, bir asi burada diyor ki, nə qədər siz biz asilər ilə uzlaşmamısınız Qarabağ asiləri ilə mübarizə etməyəcəksiniz, binaənileyh bir üsyanı yatırmaq üçün hökuməti, ümuri-idarəni biz asilərin əlinə verməlisiniz.

Əfəndilər! Üsyan çıxırının adı Əliheydərmə olsun, ya Vartazarmə olsun, ikisi də asidir. Qarabağdamı və Bakıdamı çıxışda bulunsun, ikisi də birdir.

Bizə deyirlər ki, ermənilər ilə mübarizə etməyirsünüz, bu mübarizəni Azərbaycan davam etdirə bilməz. Qarabağ asilərini təkfil etmək üçün Sovet Rusiyasının qırmızı ordularını buraya göürməlisiniz... Bu nədir? Bu söyləyən acəba kimdir? Bunu deyən Azərbaycan xalqının nümayəndəsimidir və yaxud məclisi-məbusan üzvü sifətilə guya bizimlə Azərbaycan müqəddəratı məsələsində şərik görüənən Rusiya vəkildir? Öz içərimizdən bizə ultimatum veriyor, bizi qırmızı Rusiyanın orduları ilə təhdid ediyor?

Sözlər: Ar olsun.

Məhəmməd Əmin – (Qayət hərarətli və həyəcanlı bir hal-da): Bumudur vətənpərvərlik? Böyləmi danışır bir cümhuriyyət üzvü? Böyləmi sözlər söylər bir xalq nümayəndəsi?

Əfəndilər! Bu kibi ultimatumlara fürsətdən bəlaistifadə əsi əlini dal qapıdan millətin hüququna uzatmaq dər'lər. Bən burada

hər halda bir Azərbaycan Məclisi-Məbusan üzvü degil, bir Rusiya vəkilinin, bir Rusiya agentəsinin sözünü eşdiyorum.

Soldan səslər: Pravokasiya...

Məhəmməd Əmin (davamla): – Əvət, siz pravokasiya deyirsünüz... Nə üçün siz böylə ümid ediyorsunuz ki, Azərbaycan xalqı bir asi ilə mübarizə edə bilmək üçün kəndi hüququnu ikinci bir üsyan hazırlamaqda əli olan Qarayevlərə təslim etməli imiş? Qarabağ asilərini bağanmıyorlar. Onlar ilə mübarizə etmək üçün buradakı üsyançılara təslim olmağı təklif ediyorlar. Bununçün nəzərə alınmıyor ki, Qarabağda üsyan qaldırən Vartazarlar həmin bu asilərin başındadırlar ki, siz də onda iş-tirək ediyorsunuz. Əgər siz bəni təmin etsəniz ki, ümuri-idarə əlinizə keçdigi təqdirdə burada Azərbaycan türk hökuməti təşkil edəcəksiniz, əgər mən bilsəm ki, Azərbaycan hökuməti adı ilə Rusiya Sovetinin bir şöbəsinə burada açmıyacaqsınız, o vəqt sizinlə danışa bilərdik. Bu sözlər əvəzində bizi qane edəcək dəlillər göstərə bilsəniz, biz hər vəqt sizinlə danışardıq, fəqət siz həqiqi bir istiqlalıyyətçi degil, digər bir üsyan hazırlayan bir sui-qəsdçisiniz. Siz bu gün bombalar ilə, silahlar ilə əsgər ərasına girib onları təftiş etməklə bizi özünüzlə danışdırmaq istiyorsunuz... belə asilər və bombaçılar ilə bomba ilə danışarlar. Əgər siz bəni inandırdınız ki, o böyük şüarlara əməl olunacaq, bu millətin hüququna riayət ediləcək o halda bən sizinlə danışardım. Fəqət həqiq və hüquqdan danışmaq əvəzinə bizi təhdid ediyorsunuz ki, hökuməti bizə verməyənsiz, dalımızda böyük Rusiya və onun böyük qırmızı ordusu var. Onlar gəlib bizi qıracaqlar. Siz bizi böylə qorxuduyorsunuz.

Əfəndilər! Məsələ qətiyyəən pək mühümdür. Zənn etməyiniz ki, bənim könlümdə Rusiya bolşeviklərinə qarşı o qədər böyük inad vardır ki, sui-niyyəət əlşərəq onlarla anlaşmaq istəməm. Xayr, həmişə mühakimə etmək mümkündür. Bir takım şərait-siyasiyyə ilə uzlaşmaq, barışmaq olur. Fəqət bizə desələr ki, əgər bir üsyançı qüvvətlə barışmazsınız, Rusiya da sizinlə barışmıyacaqdır. Biz görsək ki, bizim içərimizdə bir neçə Əliheydərlər varmı, onlarla hesablaşmaq lazım imiş, lakin bir millətin rəyi

və hüququ ilə hesablaşmaq lazım degilmiş, o halda biz böylə bir qüvvəyə heç vəqt inanmırıx. Axırda bir qurd ilə qoyunun məsələsinə bənzər. Onun üçün siz hər şeydən əvvəl bəni iqnə ediniz görək o millətlərin haqqını tanıyıb əda etmək istəyən qüvvə millətlərin hüququnu özünə vermək üçün gəlmiş Qarabağ məsələsinə həll edəcək, yoxsa Qarabağ məsələsi adıyla gəlmiş bizi çiyniyəcəkdir.

Onların pulu ilə burada bombalar alıb bizi o vasitə ilə özünüzü ilə hesablaşdırmaq istiyorsanız isə qoyunuz millət öz işini görsün. Əgər o qüvvə sizin kibilərin əqli ilə Şərqi məsələsinə həll edəcəklər isə və bizlər ilə o yolda hesablaşacaq isə onda bən onlara inanmam. Əgər Əliheydər Qarayev kaprizi ilə olanlar buraya gələcəklər isə, o vəqt onlar bizə dost degil, düşməndirlər.

Sonra burada Əli Bayramov məsələsi çıxardılar. Madam ki, bunu meydanda isbat edəcək bir sənəd yoxdur, bən buna bəhtan bünorəm. Əgər bu dedikləri isbat ola ki, həqiqətdə böylə vəqə olubdur, onda əmin olunuz ki, hökuməti düşürmək istəyən şəxslərin əvvəlincisi bən olacağam, çünki hökumət kim olursa olsun, onda caniyə yer yoxdur. Fəqət bunu söyləyən siz, daşnaqların Qarabağdakı xəyanətlərindən istifadə edib hökuməti yıxmaq istiyorsunuz. Olsun ki, fikrinizi yeritmək üçün Əli Bayramov özünüzü gizlədib hökumətə bəhtan diyorsunuz. Qaldı ki, Rusiya ilə hesablaşmaq başqa, Əliheydər ilə hesablaşmaq da başqadır. Bu gün bizim nıcatımız əndamıdır ki, hökuməti Əliheydər Qarayevlərə təslim edək, bugünkü məsələ budur ki, Qarabağda biza əsilər üsyan qaldırdılar. Həqiqi bir millətpərvər olursaq, əldə silah oraya koşmalıyız. Bu gün bundan başqa məsələ ola bilməz. (Aqlış).

**“Azərbaycan”,
1 nisan (aprel) 1920, №67**

Ordumuz zəfərdə

Müşkülətlı günlərdə dəxi qərəzləri unuda bilməyən, hesablarını sabaha qoymaq istəməyən “siyasi”lərimizin, giriftarlığımızdan istifadə ələməyi unutmayan rəqiblərimizin, talein qaş çatmasını görüncə zəhərxəndələrlə gülən düşmənlərimizin bilərəklə bilməyərək əfkəri-ümumiyyəddə doğurduqları böyük bir şübhə vardı.

Əcəbə, Əskəranı təkrar alacaq, Qarabağ üsyanını basdırma biləcəkmiyiz?!...

Aprelin birində Məclisi-Məbusan kürsüsündə hökumət naminə məlumat verən daxiliyyə naziri hər kəsi düşündürməkdə olan bu suala:

“Yaxın bir zamanda Qarabağda bərhəm olan intizam və əs-yiş təkrar bərqərar olur!” deyə cavab veriyordu.

Fəqət ürəkləri siyasəti-vasvas ilə döğünən, dilləri isə xəyrə pək də alışqın olmayan münəqqid məbuslar isə bu mətin bir etimadla söylənən bəyanata qarşı zəhərxənd istehza fırlataraq:

– Bu hökumət yapamayacaqdır! – diyorlardı.

Məbusanda bu qədərlik bir kinayə ilə millətin ümid və imanına rəxnə vuran “bədnıyyətlı” əfkəri-ümumiyyəyi yasamız xəbərlərlə əziyor, ümumi bir həyəcan doğuruyordu.

İmanları qəvi, təbiətləri nıkbın olanlarımız hər nə qədər bunun “iki günlük” bir məsələ olduğunu bəyan ediyorlardısa da təvəhhüm tamamilə ortadan qalxmıyordu.

Böylə ikən mübahisəyə gənc ordumuz müdaxilə etdi. Bütün Azərbaycanı başdan-başə sürürə qərqi edən bir xəbər gəldi:

– Əskəran alındı!

Əskəran erməni əsilərinin əhdi-şəkininə bir surətdə gecə basqını yaparaq ələ keçirdikləri bir istehkam idi.

Bu istehkam bir boğaz üzərində vəqə olub iki tərəfində vəqə olan yüksək sərtlər tamamilə erməni köyləri tərəfindən məskundur.

Qarabağın Dardanelini təşkil edən bu keçid tarixdə çox böyük orduların qabağını saxlıyaraq çox böyük müdafiələrə şahid olmuşdur. Burada beş yüz fədakar və müsəlləh adam olursa fir-

qələrin qabağını saxlaya bilər. Keçidin ətrafı dəxi əsməni köylərləndən ibarət oluncə təsəvvür etməlidir ki, cavan Azərbaycan əskəri nə kibi bərk bir səngəri almaq vəzifəsi ilə müvəzzəf idi.

Qəhrəmanlarımız əhdələrinə gətürdükələri vəzifəyi parlaq bir surətdə ifə etdilər. "Ya Allah, Əskəran yenə bizimidir!" deyə millətin qəlbinə girib də vəsvəsələr çıxaran xənnəsi susdurdular.

Cəbhədən dönüb gələn bir ərkadaşımız əskərlərimizin xudapəsəndənə bir surətdə döğüşdüklərini anlatırkən diyordu ki, Daş Başı hücumuna hazırılan bir əskərə "haraya gediyorsunuz" – deyə sorduğum zaman "Daş Başına gediyoruz ki, onu baş daşı edəlim" cavabını verdi.

İşlə həpimizə nümünə olacaq əzm və ümidin şəirənə bir misəl!

Əskəran zəfəri ordumuzun yapıdığı təcrübələr içərisində demək olur ki, ilk zəfərdir. Lənkəran səfəri yalnız ordunun sələməti ilə həll olunmuş, orada silah sınağağa ehtiyac qalmamışdı. Zəngəzur hadisəsi hər nə qədər ordumuzun şücaətini göstərmişdisə də, nəticə etibarilə bir zəfər olamamışdı.

Əskəran artıq gənc ordumuz üçün həqiqi bir sınaq oldu. Lilləhəməd ki, bu sınaq Azərbaycanın taleinə inən bütün mömin qəlbələrə sevinc verdi, vəsvəsəli ürəklərə dayağ oldu.

Düşmənin xəyanətinə qarşı məhirənə bir surətdə müqabilə edən Şuşa və Xankəndi qarnizonları ilə vuracağı bu qəhrəman qüvvələrimiz artıq əmin olalım ki, erməni macəraçılığına qəti bir intəha verərək Qarabağ məsələsini birdəfəlik həll edəcəkdir.

– Yaşasın gənc ordumuz! Ulu tanrı zəfərlərini çəxaltsın!...

Ordumuzun zəfərindən bəhs edərəkən məmləkətin hər tərəfindən axıb gələn fədakar könüllülərimizdən uzun-uzadıya bəhs etmək istəmədim, çünki ordu millətin qabiliyyəti-müdafiəsini təsdiq edən bir qüvvətdir. Ordunun zəfəri millətin, millət fədailərinin zəfəri deməkdir.

Müzzəffər ordumuza verilən səlah ordu ilə bərabər qanını axıdan bütün fədailərə aiddir. Səyləri məşkur, ruhlar şad olsun!

M.Ə.

"Azərbaycan", 6 nisan (aprel) 1920, №68

Firqə – böltük, dəstə
Təvəhhüm – vahimələnmə
Müvəzzəf – vəzifəli
Xənnas – iblis, şeytan
Vasvas – yoldan çıxaran, iblis
Məşkur – təşəkkürə layiq, yaxşı
Sürur – şadlıq, sevinc

Məclisi-Müəssisən seçkiləri münasibətilə bütün Azərbaycan Cümhuriyyəti vətəndaşlarına elan

Azərbaycan Cümhuriyyəti Məclisi-Müəssisən mərkəzi intixab komissiyonu qərarına görə həmin nisan ayının 20-ci günündə cümhuriyyət ərazisində icra olunacaq Azərbaycan Məclisi-Müəssisən seçkiləri münasibətilə təhriri-nüfus yapılarına seçkiçilər siyahısı tərtib ediləcək. Qanuna görə Məclisi-Müəssisən seçkilərinə seçki siyahılarına daxil edilmiş yirmi, yaxud ondan artıq yaşı olan arvad, kişi, məzəhb və millət fərqi olmadan hər bir Azərbaycan vətəndaşı iştirak edə bilər.

Vətəndaşlara lazım olan məlumatı toplamaq və sizləri seçicilər siyahısına yazmaq məqsədilə sizlərə xüsusi şəhadətnamələrə malik müqəyyidlər tərəfindən qələmdən düşürülmüş hər vətəndaşa seçki haqqındakı qanunun 29-cu maddəsinə görə kəndisini siyahıya qeyd etdirmək üçün on gün vaxt veriləcəkdir. Bu vaxt əlahiddə olaraq elan ediləcək, fəqət bəzi rəsmiyyət tələb edən bu qeyd üsulu seçkilərin bir çox vaxt sərf etməsinə səbəb olar. Bunun üçün seçki haqqına malik vətəndaşların seçkilərə iştirak etməsini yüngülləşdirməyə çalışsın Azərbaycan Məclisi-Müəssisən mərkəzi intixab komissiyonu göndərəcəyi müqəyyidlərə inənərək onlara lazım gələn məlumatı verməklə geniş bir surətdə kömək etməyi qəna edər. Bununla bərabər məzkur təhriri-nüfusun fəvqə göstərilmiş məqsəddən başqa heç bir məqsəd və niyyət bəsləmədiyini mərkəzi komissiyon əlavə edər.

Komissiyon rəisi: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə
Katib: Mehdi bəy Hacınski

"Azərbaycan", 20 nisan (aprel) 1920, №78

Birlik lazımdır

Bulunduğumuz vəziyyətin, keçirdiyimiz dəmlərin ciddiyyət və məsuliyyəti hər zamandan daha ziyadə bizi tənbeh etməsi bir tərəfdə aramızdakı cərayanların salim və əmin bir istiqamətdə durmamaları, digər tərəfdə artıq həpimiz üçün bir şüarı, bir vəzifəyi bütün əhəmiyyəti ilə bərabər tələm ediyor:

– Birlik lazımdır!

Tarix müşkül vəziyyətləri, möhlək dəmləri hər zaman təkrar etməyə və hər təkrarda millətlərə bir təcrübə və təcrübə ilə bərabər də haqiqi bir vəzifəyi də əmr eləmişdir.

Bir millətin hali-rəşadətə olduğu bir cəməətin müqtədir və vəzifəşünas bulduğu o zaman məlum olur ki, o millət mucib-təngid dəmlərdə aql və mühakiməsini itirmədən müəyyən bir yol ilə salamat və istiqbalına təmas edən məsələlərə hakim oluyor.

Məcəraçuluğun nəticədə daima müvəffəqiyyətsizlik və peşmançılıq hüsula gətirdiyi bizim bu Rusiya dövrü-inqilabında bizat öz həyatımızda dəxi görüb bildiyimiz bir haqiqətdir.

Məcəraçuluğa bir siyasət xəyalda, əməldə nə qədər dadlı olsa, nə dərəcə cazib bulunsa da haqiqətdə bir çox acılıqları, bir çox xəsarətliqləri mucibdir ki, bir məmləkətin və bilxəssə bizim kibi yeni və gənc bir dövlətin həyat və istiqbalına ancaq mənfəi bir təsir yapar.

Bu gün bizə bir şimal təhlükəsi bütün vüzhilə vardır. Bu təhlükənin faidasını təsəvvür edənələr, bu təhlükədən istifadə etməyi düşünənlər bugünkü millətlər siyasətinin, dövlətlər ahənginin haqiqi simasına az vacif olan gərəklərdə, gərəksə məntiq cəhətinə zəif bulunduqlarındandır ki, işte biz bunlara da bütün səmimiyyət və ciddiyyətimizlə deyirik: birlik lazımdır. Birliyimiz bir qüvvət, bir müdafiə siperi meydana çıxara biləcəyi halda birliksiz, bərabərsizlik, zəifyyət ricətdən başqa bir nəticə hüsula gətirəməz.

Bütün siyasi firqələr Müsavat, İttihad və sosialist, Əhrar və hər aqlli-bağlı, siyasətdən, zamandan xəbərdar şəxslər şimdi

möhkəm bir qala və hasar kibi cəmaat və məmləkəti çata etməli bir şüar, bir fikir, bir vəzifə ilə də hökumətimizə pişrov olmalıdır.

Bugünkü vəziyyət bizim üçün bir müdafiə vəziyyətidir. Bu müdafiə nə qədər intizam və qaidə ilə, nə dərəcə inzibət və intizam ilə olursa, o qədər də hal və istiqaldan əmin qala bilərik.

Şimdi hər vətəndaş kəndi bacara biləcəyi vəzifə ilə müttəhid bir qüvvət halında hazırlanmalı və hökumətimizin bütün əmrələrinə, bütün qərarlarına riayət edərək bir müdafiə halında gözükməlidir. Biz əminiz ki, bu birliklə bugünkü vəziyyətdən biz zərərsiz, xəsarətsiz çıxıb gələcək və istiqal tariximizin bugünkü səhifəsini də qurtarıb yolumuzda ilərilərik.

İstiqal tarixi filhaqiqə bizə bir çox müzahim və müşkülət çıxardı. Fəqət hər bir zamanda biz bu müzahim və müşküləti iqtisam etdik. Yenə yüksələn bir bayraqı göz bəbəyi kibi hiylə edilən istiqal əslən kibi mühafizə və müdafiə etdik; bizim qüvvətimiz həqiqimizdir. Həqiqətə yoluna imanımız istiqalımızda ən başlıca bir şüarı olduğu kibi bütün müvəffəqiyyətlərimizin də bir əlamətidir.

Bu cəhətlə şimdi hər vətəndaş vəzifə başına ştab etməli, vəzifəsinə sadıq qalan vətəndaşın istiqal və vətənə də müdafiə və xadim ola biləcəyini iman etməlidir.

İman, iman! İşlə bu günün ən qüvvətli müdafiə, ən qüvvətli amili budur.

Əvvəl bəvəvəl məmləkətimiz daxilində asayiş və intizamı təmin edəcək ünsürlərə qarşı vətəni sevən hər azərbaycanlı təyəqqüz durmalıdır ki, daxilində kiçik bir intizamsızlığın xaricdəki əhvala əksi bir təsiri etməsi məmumdur.

“Qalayı daxilədən zəbt edərlər” deyirlər.

Filhaqiqə qalanın daxilində hər zaman hər dürlü hiylə və intriqalara bir zəmin olur.

Qalayı daxilədən hamı mühafizə etməklədir ki, bugünkü vəziyyətimizi İchimizə çevirə bilərik.

Bizim qalanın ən çox zərərverici ünsürləri macərəçular, macərəçuluq olduğuna görə bittəbii əvvəl bəvəvəl bunlardan təhəffüz etməlidir.

Binaənileyh bütün vətəndaşlar sükun və intizamla bərabər bir şüar ilə də amal olmalıdır ki, o da:

Birlik! Birlik!

“Azərbaycan”, 28 nisan (aprel) 1920, №85

Müzahim – zəhmət verən, çətinləşdirən
Təyəqqüz – oyanma; mac. gözüaçıqlıq

ƏLAVƏLƏR

Rəsul Zadə Məmməd Əmin haqqında

ARAYIŞ

Rəsul Zadə Məmməd Əmin, 1884-cü ildə doğulub, azərbaycanlıdır, peşəco jurnalistdir, antisovet millətçi "Müsavət" təşkilatının lideri və ideoloqudur. Azərbaycan sovetləşdikdən sonra xaricə mühacirət edib.

Rəsul Zadənin mühacirətdə apardığı və başçılıq etdiyi anti-sovet işi Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin devrilməsinə və kapitalizmin bərpasına yönəlmişdir. Bu məqsədlə Rəsul Zadə Müsavatın gizli fəaliyyətini təşkil etmək, casusluqla məşğul olmaq, üsyançılıq hərəkatı yaratmaq və təxribatlar törətmək üçün müntəzəm olaraq SSRİ-yə emissarlar göndərmişdir.

Xaricdə yaşadığı ilk gündən Rəsul Zadə xarici ölkələrin (Polşa, Yaponiya və Türkiyənin) kəşfiyyat idarələri ilə əlaqəyə girmiş, bütövlükdə onların himayəsinə keçmiş, SSRİ-yə qarşı düşmənlik fəaliyyəti ilə bağlı onların bütün tapşırıqlarını yerinə yetirməyə başlamış və beləliklə də həmin kəşfiyyat idarələrinin agentinə çevrilmişdir.

1942-ci ilin mayında Qafqaz mühacirət nümayəndələrinin qurultayında iştirak etmək üçün almanlar Rəsul Zadəni Berlina çağırmışlar; bundan sonra o, ROZENBERQİN yaratmış olduğu "Azərbaycan Milli Komitəsi"nə başçılıq etmişdir. Almaniya ordusu komandanlığının tapşırığı ilə Rəsul Zadə azərbaycanlı əsirlərdən ibarət "Milli legionerlər" deyilən qurum yaratmaq yönündə geniş fəaliyyət göstərmişdir. Ona Qızıl Ordunun arxa cəbhəsinə göndərmək üçün casuslar və təxribatçılar hazırlanması ilə bağlı tədbirlərin keçirilməsində Almaniya kəşfiyyatına kömək və yardım etmək tapşırığı da verilmişdi.

1943-cü ilin sonunda guya sərəsəz işinə görə almanlar Rəsul Zadəni "Azərbaycan Milli Komitəsi"nin rəhbərliyindən

kanarlaşdırılmışlar. Bundan sonra o, Buxarestə qayılmışdır və indi də orada yaşamaqdadır; Türkiyənin Rumıniyadakı səfiri vasitəsilə Türkiyə hökumətindən pul müavinəti alır.

SSRİ XDTK İ İDARƏSİNİN RƏİSİ (PAVEL FİTİN)

17 iyul 1944-cü il.

Rusiya Dövlət Arxivi. Sosial-siyasi tarix,
fond 82 (Molotov fondu), siy. 2,
iş 10-20, sah. 142-143

**Bütün müsəlmanların Seym fraksiyalarının
birgə iclasının protokolu**

№ 8

6 aprel

M.Ə.Rəsulzadə ("Müsavat" partiyasının lideri) sədrlik etmişdir. Katib: R.Vəkilov.

Seym üzvü M.Ə.Rəsulzadə (müsavatçı) qeyd edir ki, biz Zaqafqaziyaya qayıdan hər hansı Rusiya ilə əldə silah vuruşacağıq.

Seym üzvü M.Ə.Rəsulzadə. Biz öz gücümüzə inanırıq və ağır məqamda cənubdan-qərbdən kömək çağırma bilirik.

**Bütün müsəlmanların Seym fraksiyalarının
birgə iclasının protokolu № 9**

7 aprel

M.Ə.Rəsulzadə sədrlik etmişdir. Katib: R.Vəkilov.

Seym üzvü M.Ə.Rəsulzadə müladilliklə deyir: mengeviklərin Trabzon sülh nümayəndə heyətinin mövqeyini dəstəkləyən cəriyyədən istifadə etmək lazımdır. Qalanı içəridən almaq gərəkdir.

**Bütün müsəlmanların Seym fraksiyalarının
birgə iclasının protokolu № 10**

9 aprel

M.Ə.Rəsulzadə sədrlik etmişdir. Katib: R.Vəkilov.

İclas M.Ə.Rəsulzadənin məsul fraksiyaların nümayəndələri ilə keçirilmiş və Seymin qarşıdakı iclasının gündəliyini hazırlamış müşavirənin notionaları barədə M.Ə.Rəsulzadənin məruzəsi ilə açılır. Gündəliyin birinci məsələsi Zaqafqaziyanın müstəqilliyinin elan olunması, ikinci məsələsi isə bəyan olmaq üçün Seymə təqdim ediləcək aşağıdakı qətnamədir: "Seym sülh nümayəndə heyətinin məruzəsini dinləyərək və ona dayandırılmış danışıq-

ları davam etdirməyi təklif edərək hökumətə tapşırı ki, hərbi əməliyyatları təcili olaraq dayandırmaq və sülh müqabiləsi bağlamaq üçün tədbirlər görsün”.

Seym üzvü M.Ə.Rəsulzadə məsələnin hüquqi cəhətdən formalaşdırılmasından çox onun mahiyyətinə diqqət yetirir. Hakimiyyətin sülh nümayəndəsinin sədri, Seym üzvü Çxeneliyə keçməsi faktı göstərir ki, sülh məsələsi birdəfəlik həll edilmişdir. Zaqafqaziyanın müstəqilliyi elan olunarkən Batum, Qars və Ərdahan vilayətləri nəzərə alınmadan və Şimali Qafqazın kazak ərazilərinə qədər olan hissəsi daxil edilməklə ölkənin ümumi sərhədlərini göstərmək lazımdır.

Azərbaycan Milli Şurasının Gəncə Şəhər İdarəsinin binasında keçirilən qapalı iclasının protokolu

17 iyun

İclas Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sədrliyi ilə açılır.
Katiblər: Mustafa Mahmudov və Rəhim Vəkilov.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əfəndi hökumətin təşkili barədə bizim fikrimizi xatırladı. Paşa dedi ki, o, əsgər olduğuna görə mülki işlərlə lazımınca tanış deyil, buna görə də hökumətin təşkili məsələsi ilə bağlı onun mülki işlər üzrə müşaviri Əhməd bəy Ağaoğluya müraciət edib onunla danışımağı məsləhət görür. Bunu nəzərə alaraq biz Əhməd bəy Ağaoğlu ilə şəxsən söhbət edərək ona məlumat verdik ki, hökumətin təşkili barədə məsələnin həlli iki əsas nöqtəyi-nəzərə söykənməlidir. Birincisi: indi mövcud olan qayda-qanunu dəstəkləmək və Milli Şuranı buraxmaq. İkincisi: Milli Şuranın nüfuzunu və gücünü artırmaq üçün yenilərinə dəvət etməklə deputatların sayını artırmaq. Onlar Gəncə quberniyasının Milli Komitəsindən (10 nəfər), Bakı şəhər İdarəsindən (10 nəfər), qəzalardan (hərəsindən 2 nəfər) dəvət edilməli, keçmiş Mərkəzi Milli Komitə üzvləri də buraya əlavə olunmalıdır.

Milli Şura yarandıqdan sonra hökumət onun qarşısında istefa verə bilər. Bu halda Şura sədri yeni hökumətin təşkilini kimə əhval edə bilər.

Danışıqlar zamanı Nuru paşanın mülki işlər üzrə müşaviri Əhməd bəy Ağaoğlu dedi ki, Türkiyə hökuməti və onun sədri Azərbaycanın daxili işlərinə, müvafiq olaraq hökumətin yaradılması işinə müdaxilə etməyəcək. Siz hökuməti istədiyiniz kimi qura bilərsiniz.

Əsgərlər xarici və daxili düşmənləri ölkədən çıxartmaqla məşğul olduqları üçün hökumətin təşkilinə yardımçı ola, əhali arasına onun təsirini yaya və nüfuzunu dəstəkləyə bilməzlər. Şura şz gücünə güvənməlidir. Bu iki təklifin müzakirəsi nəticəsində tərəflər qərara gəldilər ki, Milli Şura ölkədəki anarxiyanın qarşısını almaq üçün hökumət təşkil etməli, xarici və daxili maneələri nəzərə almaqla həmin hökumətə geniş səlahiyyət verməli, sonra özünü buraxmalıdır. Bu məsələni partiyalarda müzakirə etmək üçün islas bağlı elan olunur.

Milli Məclisin protokolu №29

17 iyun

İdarə üsulu. 1. Azərbaycan Müvəqqəti hökuməti müstəqillik və mövcud siyasi azadlıq prinsiplərinə müdaxilə edib onları dəyişdirə bilməz. Aqır məsələsi və buna bənzər digər vacib məsələlər üzrə mövcud olan inqilabi qanunları dəyişdirə bilməz. Altı aydan keç olmayaraq Təsisat Yığıncağı keçirəcək. Başqa məsələlərdə İdarə heyəti tam geniş səlahiyyətlərə malikdir.

Bundan sonra Nəsim bəy təklif edir ki, ölkədə hökm sürən daxili anarxiyanı və ölkəni təhdid edən xarici təhlükəni nəzərə alaraq Məclis özünü buraxsın, bütün səlahiyyətlərini və məsuliyyətini Müvəqqəti Hökumətə versin. Təkliflə bağlı müzakirə başlanıb, Məmmədyusif Cəfərov təklif edir ki, Məclis buraxılmasın, funksiyalarını müvəqqəti olaraq dayandırdığını elan etsin. Əhməd bəy Pepinov onun fikrinə şərik olduğunu bildirir.

Mövcud şəraiti və fəvqəladə vəziyyəti nəzərə alaraq səs çoxluğu ilə belə bir qətnamə qəbul olunur.

2. Azərbaycanın daxili və xarici həyatındakı ağır vəziyyəti nəzərə alaraq Milli Şura hakimiyyəti və hüquqlarını tam olaraq Fətəli Xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış Kabinetə verir və həmin Kabinetə bir vəzifə olaraq tapşırır ki, tezliklə çağırılacaq xalq sədrliyinə – Təsisat Yığıncağına qədər hakimiyyəti heç kimə verməsin.

Aslan bəy Qardaşov. Zaqatala dairəsi prinsipial şəkildə Tükiyyəyə birləşməyin tərəfdarıdır, buna görə də mənim burada olmağımı Azərbaycanın müstəqilliyində iştirakım kimi qəbul edilməsin.

Şura üzvlərinin məvacib məsələsi qaldırılır. Məsələ müzakirədən çıxarılararaq hökumətin mülahizəsinə verilir.

Sədr Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Cənablar, hələ səhər iclasımızı açarkən mən indiki məqamın vacibliyini və məsuliyyətini qeyd etmişdim. Bu qərarı qəbul etməklə siz tarixi məsuliyyətin dözülməz ağırlığını Fətəli Xan Xoyskinin yaratdığı hökumətin çiyinlərinə qoydunuz. Bu qərar bir tərəfdən zamanın tələbidir, digər tərəfdən isə "Blok"un və "Hümmət" in istefasının nəticəsidir. Dünya müharibəsi və Rusiya inqilabı nəticəsində yaranmış və siyasi həyat arenasında ilk addımını atan Azərbaycan idealı çox vacib dəqiqlərlərinə yaşayır. Yeni doğulmuş bu siyasi türk vücudu həddi-buluğa çatacaq, başqa xalqlar sırasında yerini tutacaq, yoxsa sısqa çağa kimi məhv olacaq? Bütün zəkaları məşğul edən məsələ bax budur. Ən çətin, bununla belə, ən şərəfli bir borcun – yeni doğulmuş Azərbaycanın məhvinə yol verməmək borcunun Azərbaycanın taleyini əllərinə almış şəxslərin payınıtüşdüyü indiki məqam bax budur. Belə bir məqamda Fətəli Xan Xoyski onun üzərinə qoyulmuş məsuliyyət yükünün ağırlığı altında sizin qarşınızda çıxış edir və sizin etimadınızı qazanmaqda özünə güc toplamağa çalışır. Onun necə avazlığını, necə titrədiyini gördünüz. Əlbəttə, siz onu heç vaxt bu vəziyyətdə görməmişiniz. Bilirsiniz bu nəyə bənzəyir? Döyüşün ən qorxulu və məsul dövründə geri çəkilən ordunun son

arxa mövqelərində müdafiə olunmaq əmrini almış qoşun hissəsini çulğayan vəhimiyyəyə və ləzəyə...

Bəli, əfəndilər, Azərbaycanın müvəqqəti paytaxtı Gəncədə xalq, qismən də olsa, təmsil edən bir təsisatın səhnəsindən düşmək, sübhəsis, demokratiyanın geri çəkilməsi, mürtəcə qüvvələrin isə qələbəsi hesab ediləməlidir. Bu geriçəkilmə müqəddəs saf qüvvələrin zərərinə olaraq qara, çirkin qüvvələrin güclənməsi deməkdir. Bu baxımdan bizim vəziyyətimiz ilk baxışda Ukraynanın vəziyyətinə çox oşşayır. Bu vəziyyət bizdə rus inqilabının prinsiplərinin süquta uğraması fikrini oyadır. Lakin, əfəndilər, gəlin zahiri görünüşlə özümüzü aldatmayaq, belə səlti düşünməyək, ruhdan düşməyək. Nə deyirlər-desinlər, rus inqilabı süquta uğramayıb. Rusiya inqilabına etməli idi? Bu sualı "Böyük Rusiya" fikri ilə zəhərlənmiş rus inqilabçılarının mövqeyindən cavablandırmaq lazım deyil, inqilabın özünün təbiətini araşdırmaq lazımdır. Belə yanaşsaq, deyə bilərik ki, rus inqilabı təhqir olunmuş binəsib sinifləri və kölə xalqları azad etməli idi. Etiraf etməliyik ki, binəsib siniflər istədiklərindən də çox şey əldə etdilər, xalqlar isə bir-birinin ardınca ictimaiyyət qazanırlar. Bəli, bütün qurunun altında birini əhatə edən böyük Rusiya dağılır. Məgər inqilab böyük Rusiyanı bərpamı etməli idi? Qətiyyəv yox. İfrat sirfi azadlıqlar, əlbəttə, tənzimlənməli və normal görkəm almalıdır, bu inqilabın indiki görkəmi azadlıq yox, bədbəxtlikdir. Lakin mən əminəm ki, bu yoldakı kəskin dəyişiklik inqilaba qədərki sərhədlərin o tayında yox, bu tayında baş verəcək.

Deməli, hər halda, vəziyyət əvvəlkindən yaxşı olacaq.

Əfəndilər, keçmiş Rusiyada baş verən hadisələrə mən belə baxıram. Ona görə halə də ümidlərlə yaşayıram. Əfəndilər, mən bilirəm ki, Azərbaycan Rusiya inqilabının müsbət nəzəriyyələrindən və azadlıqlarından bəhrələnmək və sübhə etmirəm ki, müstəqil Azərbaycandakı ictimai və şəxsi azadlıqlar hər halda despot Rusiyasındakından daha geniş olacaq. Hətta, əfəndilər, təsdiqləmək istəyirəm ki, Azərbaycan Qafqazda ən azadlıqsevər və inəlibə respublika olan Gürcüstandan xoşbəxtədir, belə ki, bizim daxili işlərimizə müdaxiləsi gözlənilən qüvvələr başqaları deyil, bizim özümüzünkülərdir.

Təəssüflər olsun!

"Lənət olsun o günə ki, maarif və mədəniyyət qapıları bizim üzümüza bağlanıb, bəzi cəhəlat və vəhşaniyyət vadisində sərgərdan qoydu. Və lənət olsun bu uzun zamana ki, bu tulunu (uzun) mürur (zaman) ilə bizim içimizdən millət, cəmaət qəhrəman olacaq bir dahi çıxara bilmədik. Bir dahi ki, həqiqi ömür sürmək üçün, qabağımızı kəsib duran sədləri nisti-nabud (yox) edəcək qədər qüvvəti-mənəviyyəyə və cismaniyyəyə malik olub, bizi zülami-cəhələtdən nuri-maarifə tuş edə biləydi! Onda biz indiki kimi yazıq olmazdıq. Başsız, rəhbərsiz, gələcəyi şəkk və şübhə ilə dolu qalmazdıq... Lakin olmuşuq və qalmışıq".

"İrşad", 23 fevral 1907

Gələcək bu qüdrətli və ulu millətin müxtəlif budaqlarını birləşdirməlidir. Hətta biz ictimai və şəxsi azadlıqlarımızın bir hissəsini itirəcək olsaq belə, siyasi cəhətdən udacağıq və bununla da itkimizin əvəzini çıxacağıq. Gürcüstanda, Ukraynada və başqa yerlərdə vəziyyət belə deyil.

Bəli, əfəndilər, ruhdan düşmək lazım deyil. Unutmayaq ki, tarixi məqam bizim milli mücadiləmizin xeyirinə işləyir və türklərin birləşməsi üçün olverişli şərait yaradır. Bu siyasi azadlığın möhkəmlənməsi üçün əlimizdən gələni etməliyik və bunun üçün hər cür fədakarlığa hazır olacağıq.

Cənab hökumət üzvləri, bu böyük vəzifəni yerinə yetirmək üçün sizə vokalət veririksə, bu ağır məsuliyyəti sizin üzərinizə qoyuruqsa, ələ bilməyin ki, sizi tək qoyacağıq. Yetərlidir ki, siz yorulmaz fədakarlıqla və qətiyyətli çalışsınız, türk xalqının rifahına, milli idealların gerçəkləşməsinə, Azərbaycanın azadlıq qazanmasına xidmət edən indiki məqamın əhəmiyyətini anlayasınız. Biz sizə kömək etməyə həmişə hazırıq. İstənilən vaxt biz yerimizdə olacağıq. Öz iştirakımızla sizi dəstəkləməklə yanaşı, zərurət olarsa, biz sizi başqa yollarla da gücləndirməyə hazırıq. Bizim bugünkü istefamız da bu məqsədlə edilir. Hökumətin bu tərkibinin tənqidi əleyhinə etiraz edilməsini lazım bilmirəm. Bilirsiniz ki, bu tənqid tərkibdən çox, prinsipə aiddir. Bu tənqidlər barədə mühakimə yürütməyi tarixin öhdəsinə buraxaq. Bir neçə aydan sonra keçiriləcək azad xalq seçkisi xalqın əsl arzusunu göstərəcək. Onlarla bizim aramızdakı hakim xalq özü olacaq və həqiqət üzə çıxacaq.

İndi isə gəlin bu ağır günlərdə çiyinlərinə ağır vəzifə qoyduğumuz bu hökumətlə sağollaşib ayrılmaq.

Əfəndilər, mən sizdən həmişə hörmət və ehtiram görmüşəm. İndi sizdən – öziz yoldaşlarımdan ayrılıram və üzərimə qoyduğunuz vəzifələri yerinə yetirərkən yol verdiyim qüsurlara görə sizdən üzr istəyirəm. Vaxt yetişir, vida məqamı çatır, gəlin qar-daşçasına ayrılmaq və Allahın köməyi ilə tezliklə Azərbaycanın pəytaxtı Bakıda Təsisat Məclisində görüşəcəyimizə ümid edək.

Yaşasın Azərbaycan! Yaşasın Türk xalqı!

Saat 2-də iclas bağlanır.

"Təqribən bir il bundan əqdəm, bu gün ay-ulduzlu türk bayrağı ilə donadılmış olan bu salonda bolşevik Suxartsev, Nikolay Romanova məxsus bir hakimi-müstəbid vəziyyətini alaraq hüquqi-siyasiyyə və insaniyyələri xüsusunda ağır açmağa "cürət" edən Bakı müsəlmanlarını təhdid yolu ilə "Bakıda daşı daş üstə qoymaram!" – deyə meydan oxuyurdu.

Buna qarşı olaraq Şurayi-Milli rəisi Rəsulzadə Məhəmməd Əmin yoldaşımız: "Əvət, biz istirdadi-hüquq yolunda mübarizə edəriz, nəticədə bizə ya istiqlaliyyətimiz qalar, ya uçurulmuş daşlar. Fəqət Əmin olunuz, müvəqqəti müzəffəriyyə sizə üzərində olsa da, daimi zəfər bizimdir" – deyə gələcəkdən xəbər vermişdi.

Bu axşam Rəsulzadə cənabları öz səlis nitqində bu fəqərəyi yada salıb qanlı və həqqi-şikən suxartsevlərin rəcəz oxuduğu bu meydanda bu gün daimi və əziz bir türk zəfərinin bayram edilməsinə işarə ilə həqq sözün həqq yerinə düşməyindən dolayı izhari-məsərrət və məmnuniyyətlə söylədi...

Rəsulzadə nitqinə davam edərək siyasi üfüqdə qara buludlar görünən kibidir, lakin bu qara buludlara qarşı Nurilərimizin zülmət-şikən Nuri var, dedikdə bütün əhli-məclis ayağa qalxıb Paşa həzrətlərini xüsusi bir təzim və təbcil ilə alqışlamağa başladılar".

"Azərbaycan", 12 noyabr 1918, №37

İstirdad – düşmənin işğal etdiyi ərazini geri alma
Həqqi-şikən – haqqımızı qəsb edən, qıran
Rəcəz – meydan oxuyan
Təbcil – ucaltma, tərifləmə

"Bir şəxs və ya bir partiya, bir millətin azadlığı əleyhində çalışarsa, o milləti digər bir millətin və ya bir neçə nəfər xudsaer adamların hökmü altında qul etmək istərsə, o şəxs və ya o partiya insaniyyətdə düşməndir. Adımı sosialist də qoymuş olsa, hürriyyətpərəst də qoymuş olsa yalandı".

"Azərbaycan",
3 dekabr 1918, №55

"Məclisin açılmaq səti yaxınlaşdı. Tamaşaçılar – ki içlərin-də müsəlman xanımları da az deyildi – boş yerləri doldurdular. Məbuslar hər kəs öz məxsusi yerini tapıb oturdular. Qəzetə ya-zıqları kağız və qələmlərini hazırlayıb müntəzir durdular. Mi-nistrlər müavinləriylə bərabər öz yerlərinə keçib cərgə ilə otur-dular. Bir lojaya sığınmayıb sağ və sol iki lojanı doldurdular.

Bunların hamısı başı açıqdırlar – bir nəfərdən səvayı, görünür ki, soyuqdan qorxurmuş, haqiqət çox soyuqdur.

Hamı amədə olub intizarda ikən Milli Şura rəisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə cənabları rubəru qapıdan çıxıb məqami-sədarətdə üzü məclisə tərəf, ayaqüstə bir vəziyyət aldıqda hazi-rünün intizarı donub diqqətə münqəlib oldu.

Məhəmməd Əmin qəlbən nikbin və nikbinliyində də sabit-qədəm olduğuna dəlalət edən açıq və gülər bir üz və yerə bax-maq adətli olmayan bir göz ilə məbuslara xitabən nitq söyləməyə başladı.

Padşahlı məmləkətlərdə Məclisi-Məbusanı padşah açar, amma Azərbaycan Cümhuriyyətinin Məclisi-Məbusanını bir nə-fər vətən övladı açdı.

Məhəmməd Əmində – natiqlikdə "patent" qazanmış olan "arator"lara məxsus qol atma, baş oynatma, üz-gözüünü sifətdən-sifətə dəyişmə kimi hərəkətlər yox idi.

Bunların əvəzində özgə bir hal var idi ki, o da keçdikcə qı-zısqıb sözlərinin dəruni qəlbədən söyləndiyini eşidənlərə hiss etdirməklə dərin bir təsir yaratmaq idi.

Qol atmaqdan bu yaxşıdır. Bunda ixlasi-qəlb və səmimiyyətlə bərabər, sərd edilən kəlamda bir də böyük bir ciddiyyət möv-cud olduğuna hər kəs inanıb nətiqin hər bir sözünə lazımınca əhəmiyyət veriliyordu. O idi ki, hər bir cümlə axırında alqışlar yağırıdı...

Məhəmməd Əmin nitqi iftitahisində bu üç rəngin: Türkləş-mək, İslamlaşmaq və Müasirləşmək amalı əlamətindən ibarət ol-duğuna işarə ilə – "Bu bayraq endirilməz" dedikdə bütün Məc-

lis ayağa qalxıb əl çala-çala bayraqları salamlarkən təəssürati-fövqələdamdan başımın tükləri biz-biz durdu.."

Parlamanımız açıldı, gördük. Fətəli Xan doğru dedi ki, yatsa idik də yuxumuza girməzdi"

"Azərbaycan",
9 dekabr 1918, №60

Üç günlük bir "müharibə"nin şahidi olduq.

Müharibə parlaman zalında vəqə olub sağ tərəfdən "İttihad" və sol tərəfdən "İttifaq" fraksiyalarının hökumətə qarşı hücum ilə başladı.

Hücum nəğəhani idi.

Bu səbəbdən idi ki, bixəbər hökumət, həngamənin əvvəllərindən özünü "müharibə" vəziyyətinə sala bilməyib, "dalbadal" vurulan zərbələri rəddi-bədəl edə bilmirdi.

Halbuki müxaliflərin bez "kəməndləri" hökuməti dələşdirirdi. Həldə neft "atəşləri" də yandırıb, buğda "güllələri də" yağış kimi yağdırdı.

Sanayə və ticarət vəziri müavinini ki hücumların əvvəlki hədəf və nişanəsi bu idi – müxaliflər qarşısında müqavimət edə bilməyib rəcətə məcbur oldu. Müxaliflər onu təqib edib qova-qova Daxiliyyə Vəzarətinə yaxınlaşdılar. Daxiliyyə vəziri öz vəzərətinə düşmən hücumları qarşısında görüb tez müdafiyyə qalxdı və mümkün olduğu qədər cansipərəna bir surətdə müharibəyə girişdi. Lakin amansız Qarabəylinin "İttihad" tərəfindən vurduğu şiddətli zərbələri o qədər müəssir idi ki, müdafiyyə məcal vermədi, o idi ki, Daxiliyyə Vəzarəti darbadəğın olub nə qubernator qaldı, nə naçalnik, nə pristav, nə qorodovoy... Meydanı-müharibədə "gəştə"lərdən püştələr əmələ gəldi.

Hökumətin mühüm səngərləri olan Daxiliyyə Vəzarəti əldən gedəndən sonra sair vəzəratlər dəxi müdafiəsiz qalıb bir-bir müxalif hücumlarının qurbanı olurdular.

Əhval fəna oldu. Ümumhökumət təhlükə içində idi. Ona görə hökumət bir növ özünü düzəldənə qədər kənardan bir kömək lazım idi ki, müxaliflərin başını qatqıdırıb hökumətə fürsət versin.

O idi ki, "Müsavət" fırqəsi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təhti-komandasında böyük bir kömək göndərdi ki, tez gedib hökumətin canını qurtarsın, və illa "böhran" qurğusu hamını əndişəyə salmaqda idi.

Məhəmməd Əmin vəqəədə böyük qoçaqlıq göstərdi. Yetişən kimi müxalifləri çevirmə üsulu ilə əhatə edib qaçıb qurtarmaq yollarını kəsdi. Ondən sonra müxalifləri bir-bir döyməyə başladı. Əvvəlki zərbələr sol "İttifaq"ın başına vuruldu. Bunların sarkordəsi olan Ağa Əlizadə yoldaş "Ya Əli!" çağırmağa məcbur oldu.

Lakin köməksiz müsəlmanları sosial-daşnak hökuməti-zaliməsinin pəncəyi-qəddaranəsindən xilas edən türklərdən narazılıq bürüzə verən bir şəxsə Əli kömək durardımı?!

"İttifaq" basıldıqdan sonra növbət "İttihad"ın idi. Bunların baş komandanları olan Qarabəyli cənabları ehtiyatsız olaraq özünə aid bir takım "qara xəbərli" yada salmaq ilə öz-özünü tutub Məhəmməd Əminin əlinə verdi...

Müxaliflər basıldıqlarını seziş və qaçmaq yollarını bağlı gö-rüb Sadi əleyhi-rəhmənin:

"Vəqte-zərurət çu nəmənənd qoriz,

Dəst begir əş sərə şəmşirə-tiz"¹

kəlamını yada salıb hökumətdən əl çəkəndilər və "Müsavət"ə qarşı "şəmşiri-tiz" çəkəndilər. Lakin müsavətçilər qorxmədilər. Çünki Məhəmməd Əminin şücaətinə əmin idilər. Filhəqiqə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə nərayi Ya Rəsulüllah çəkib:

"Əgər türkləri Qafqaza gətirdən və Azərbaycanı türk qəhrəmanlarının əliylə sosial-daşnaq "samasud"larından xilas edən, siz deyə kibi – yalnız "Müsavət" oldusa – o halda müsavətçilər bununla ancaq fəxr edə bilərlər" – deyib bir həmlədə məğlub və məqhur etdi.

Bu tərəfdən dəxi hökumət fürsətdən istifadə ilə özünü düzəldib və müharibə bir hala salıb müxaliflərə qarşı əks hücumlara başladı. İş böylə olduqda "İttifaq" və "İttihad"ın əhvalı hökumətin əvvəlki halından da bətdər oldu. Doktor Qarabəyli çox "əlac"lar axtardı ki, zərbələrdən hasil olan yaraları sağaltsın. Lakin əlacpəzir olmadı. Bu cürə yaraları sağaltmaq üçün "cərrah" lazım idi. Ağa Əlizadənin cəmaəti qəh-qəhə ilə güldürmələri də gülməkdən başqa bir mənfəət vermədi.

¹ Əgər zərurət vaxtı qalmayıbsa qaç,
Və əlinlə iti qılıncdan tut!

Biləxirə hökumət "Müsavat" köməgilə qalib gəlib "böhran" zail oldu və məmləkətimiz bu böyük bələdan qurtuldu.

Doğrudan bu nə iş idi?

İçimiz və çölümüz pusquda duran gizli və aşkara düşmənlər ilə dolu olduğu bir halda "İttihad" firqəsinin bu nazik zamanda hökuməti yıxmaqda məqsədi nə idi?

Hərçi badabad – deyib xüsusi intiqam almaq, yoxsa məmləkətə mənfəət yetirmək niyyətilə "bacarıqsız" hökuməti düşürüb "bacarıqlı" sını qoymaq?

Əgər intiqam qəsdı imiş isə – vay olsun bizim halımıza ki, müqəddəratımızı "hərçi badabad" a qurban etmək məqsədli fikir sahiblərimiz varmı?!...

Əgər "bacarıqsız" və "bacarıqlı" söhbəti isə bu halda ki, istiqlaliyyətimiz hələ rəsmən tamam degildir, hökumətin bacarığını – Fətəli Xan Xoyski demişkən Tağıyev fabrikasının bez arşını ilə ölçmək olmaz, bəs nə ilə ölçmək olar?

Zənnimcə, tomsonların və milinlərin Azərbaycanda ancaq Azərbaycan hökuməti tanınaçaqdır – məzmunlu sözlərinin – kəmin səyi və çalışması və aqilənə və müdəbbirənə politikası nəticəsi olduğu keyfiyyətinin əhəmiyyəti – fəvqəladəsi ilə ölçmək gərəkdir.

Ola bilsin ki, "İttihad" fraksiyasının "bezi düz ölçə biləcəklər" kandidatları var. Fəqət bu kandidatlar bugünkü siyasət və vəziyyətin nə qədər nazik və rəqibliyini də layiqilə ölçə bilirlərmi? Və hərəgah bu gün Azərbaycan məmləkətinin halı "İttihad"-çıların sözlərinə görə "cəhənnəm"dirsə, əcəba bu "cəhənnəm"i döndərüb də "cənnət" halına sala biləcəklər adamları varmı ki, bunları düşürüb də onları qoyaq?

Və bir də vəqədə "bez" oğurlayanlar, rüşvətخورlar və sair cinayət sahibləri varsa və şikayət bunun üstündə isə, o halda o cürə xainləri hökumət əliylə tutdurub məhkəməyə vermək lazımdır, daha hökuməti itələyib yıxmağın mənası nədir?!

Üzeyir

"Azərbaycan", 10 fevral 1919, №110

Düz yol

"Mövcud partiyalarımız arasında Azərbaycan istiqlalını kəmalınca biduni-həşiyə arzu etmək və bu yol uzunu gedərək sağa və sola dönmək tərəddüdündən azad olub da rast bir istiqamət üzrə getmək qəsdini yalnız bir "Müsavat" firqəsində müşahidə etdiyimizdən bu firqəni istiqlal xadimlərindən ən sadıq hesab edib, onun fikir və arzularına qəzetəmizdə kəmaliməmnuniyyətlə yer verməyi özümüzə borc bilirik"

"Azərbaycan",
10 mart 1919, №133

Üzeyir bəyin 1919-cu il martın 19-da
Parisə qardaşı Ceyhun bəyə
göndərdiyi məktublarından

“Qəzetəni idarədə davam edirəm, ancaq iş çox olduğuna görə yoruluram. Xeyli şrift gətirdik. Bu günlərdə qəzetəni böyüdəcəyik. Qaraz hər şey öz yerində sızdır.

Bədə bizim qəzetədən sənə hər ay məvacib çıxmaq məsələsi də baş tutmadı. Çünki səndən sonra Nəsim bəy mənə görüşüb dedi ki, sən müdir olduğuna görə Ceyhunun məvacibini al və Məhəmməd Əmin də sənə məvacibini alsın, deməli daha sənə xüsusi məvacib yeri qalmadı və smeta dəxi öylə də yazıldı. Lakin Məhəmməd Əmin yalnız məqalə yazır, ağır iş mənim boynumdadır”

8 oktyabr 1919-cu il

“Dolanacaqda öylə bir sıxıntı çəkmirik. Ümum məvaciblər artıbdır. Camal 3 mindən çox və mən də 6 min məvacib alırdım. Əlavə məqalələrin də sətri bir manatdır. Deməli, mən 7-8 qazana bilirdim. Qəzetənin işi pis degildir”

“Bu saat Bakıda 20-dən çox qəzet çıxıyor. “Kaspi” pulsuzluq üzündən bağlandı”.

13 yanvar 1920-ci il

“Qəzetə işim musiqi işlərimə çox xələl yetirir, odur ki, qəzetədən çıxmaq istəyirdim, lakin hələ ki, bir münasib müdir tapa bilməyordular. İndi mən sənə gələni gözləyib qəzetəni saxlıram.

Sən gələndən sonra işə baxarıq”

Camal – Camal Məmməd oğlu Paşayev (1895-1953), jurnalist, Üzeyir bəyin böyük bacısı Sayad xanımın böyük oğlu.

AMDA, fond 649, s.2, iş 3 v. 2-9

RUS DİLİNDƏ

НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

СПРАВКА
на Расул Заде Мамед Эмица

Расул Заде Мамед Эмин, 1884 года рождения, азербайджанец, по профессии журналист, лидер и идеолог антисоветской националистической организации «Мусават». Эмигрировал за границу после советизации Азербайджана.

В эмиграции Расул Заде развернул и возглавил активную антисоветскую работу, направленную на свержение советской власти и реставрацию капитализма в Азербайджане. С этой целью Расул Заде систематически направлял в СССР эмиссаров для организации мусаватского подполья, шпионажа, повстанческого движения и диверсий.

С первого же дня своего пребывания за границей Расул Заде вступил в контакт с иностранными разведками (польской, японской и турецкой), полностью перешел на их изживание и стал выполнять все задания, связанные с враждебной деятельностью против СССР, превратившись, таким образом, в агента этих разведок.

В мае 1942 года Расул Заде был приглашен немцами в Берлин на съезд представителей кавказской эмиграции, после чего возглавил созданный министерством РОЗЕНБЕРГА «Азербайджанский национальный комитет». По заданию командования немецкой армии Расул Заде развернул широкую деятельность по формированию т.н. «национальных легионеров» из числа военнопленных азербайджанцев. Ему же было поручено оказать помощь и содействие немецкой разведке в мероприятиях, связанных с переброской в тыл Красной Армии шпионов и диверсантов.

В конце 1943 года Расул Заде был отстранен немцами от руководства «Азербайджанским Национальным Комитетом» за якобы неэффективную работу. После этого он возв-

рагился в Бухарест, где и проживает до настоящего времени, получая денежную субсидию от турецкого правительства через турецкого посла в Румынии.

НАЧАЛЬНИК 1 УПРАВЛЕНИЯ НКГБ СССР
(ПАВЕЛ ФИТИН)
17 июля 1944 года.

Российский Государственный Архив.
Социально-политическая история фонд 82 (фонд
Молотова), оп. 2, дел. 10-20 л. 142-143

Закавказский сейм. Стенографический отчет.

Тифлис - 1918

4-е заседание. 16.02.1918

Расул-Заде. Граждане, члены Сейма. Я специально взял слово, чтобы высказаться, главным образом, по тому поводу, по тому упреку, который здесь был пущен по адресу партии Дашнакцугюн. Представители Российского империализма, партия Народной Свободы, все еще продолжают предлагать народам решать свою собственную судьбу посредством международной политической интриги (*шумные аплодисменты*). Несчастные народы Востока достаточно пережили все ужасы и результаты этой политики. Они слишком много перенесли и обращают свои взоры на своих соседей, на демократию, с которой вместе живут, а не на Лондон, Париж и Берлин и др. центры капитала, которые играют с народами и думают о маленьких народах только тогда, когда это им необходимо в своих корыстных целях (*аплодисменты*). В начале кровавой войны те или другие партии допустили ошибку в том направлении, что не учитывали мировой войны, как результата этих интриг капитала, и повлеклись в международную авантюру, и теперь, когда народная душа отрезвилась, партия Народной Свободы хочет чтобы эти народы оставались в еще большем заблуждении. Тут говорили, главным образом представитель партии Народной Свободы, и нападали на партию Дашнакцугюн, говоря, что представитель этой партии изменяет своим взглядам в продолжение нескольких часов. Но я думаю, что не потому он променялся, что они изменили свое убеждение в продолжении нескольких часов, а главный гнев идет от того, что переменялась позиция в силу обстоятельств, в силу правильного понимания интересов народов Закавказья не между 3-м часом и 10-м часом, а между 1914 и 1918 г.г. при открытии Закавказского Сейма. Вот в чем дело. И когда теперь народы хотят самоопределиться и народы Закавказья видят свои истинные интересы в дру-

жестоким сожигательстве и они хотят верить больше силе демократии, когда исторически необходимо жить плечо к плечу, когда с ними в союзе хотят решать свою судьбу, они непременно нас заставляют – «возьмите с собой представителей английского капитала, возьмите с собой представителей французского капитала, возьмите с собой представителей Европейской политики, политики порабощения, и с ними идите на мирные переговоры»; нет мы пойдем не с ними вместе вести переговоры о мире, ибо заранее знаем, что они пойдут туда не помогать нам заключить мир, а главным образом, чтобы мешать нам (*аплодисменты*).

Партия, представителем которой я являюсь, стоит на принципе полного самоопределения народов, стоит за федерацию национально-территориальную. На основании этого принципа мы требуем для себя полного самоуправления. Мы требуем, чтобы мы, как народ, были предоставлены самим себе. Мы должны устраивать свою судьбу так, как нам это желательно, конечно, на основании принципа – «живи сам и давай жить другому». Этот принцип мы признаем за всеми народами и за армянами в Турции также этот принцип нами признается (*аплодисменты*.) Поэтому мы всецело будем поддерживать и армян в их справедливом требовании самоопределиться (*аплодисменты*).

И вот, если то, что мы потребуем для себя, мы будем требовать и для других, то и другие, требуя что либо для себя будут требовать и для нас, и тогда мы найдем общий демократический язык - вот этот общий - демократический язык, вот это понимание истинных своих интересов будет для нас достаточной гарантией того, чтобы мы добились мира; Если мы будем продолжать все не верить своим силам, если мы будем свои взоры устремлять куда-то и откуда-то ждать помощи, этой помощи мы никогда не увидим, ибо были случаи в истории, когда взоры были устремлены куда-то вдаль и оттуда требовалась и ожидалась помощь, но оттуда, ведь знает этот несчастный народ, знает этот многострадальный

армянский народ, какой ответ послали из того же Лондона. Сказали, что корабли английские на Арарат не поднимаются. И вот это теперь предлагается армянскому народу (*шумные аплодисменты*).

Нет, армянская демократия, она достаточно пережила, как и вся демократия России, как все народности России, достаточно знает истинный смысл и истинную физиономию русского централизма, русского империализма как вообще всякого централизма и империализма, и потому она свою судьбу устроить будет не по тем святым договорам, которые заключал Милюков и святость которых вы все время предлагаете нам сохранять. Нет, мы не можем смотреть на эти договоры, как на святыню, ибо святость этих договоров нам очень дорого стоила. Мы будем свято держаться тех договоров, которые не противоречат истинным демократическим интересам, истинной демократической свободе. Это есть солидарность народов, есть взаимное уважение прав друг друга (*шумные аплодисменты на всех скамьях*).

Расул-Заде. Тут есть представители фракции, которая защищает допущение представителей фронта и представителей партии с.р. Для нас, для партии Муссават с группой беспартийных, вопрос этот в формальном, его виде не столь важен, сколь важен он по существу. Прежде, чем перейти к разбору вопроса по существу, я считаю нужным коснуться и формальной части вопроса. Предыдущий оратор указал на собрание членов Учредительного Собрания, как на собрание, откуда мы взяли начало своего существования. Он говорит, что это собрание решило собрать Сейм, что в том собрании принимали участие представители фронта и этот вопрос и формально и юридически разрешается, Я не берусь разрешать вопрос в категорической форме, но думаю, что то, что признает логика, и то, что требует логика, должна, требовать и юриспруденция; Если рассматривать с логической точки зрения то обстоятельство, что на указанном собрании были главным образом представители фронта и отсутствовала большая часть представителей партий, то это имеет характер случайный и благодаря этому оказалось механическое большинство, которое хотят создать теперь в Закавказском Сейме. Если вы поймете, что природой не заложено зародыша, то вам станет ясно, что ваше право само по себе распадется и вы окажетесь в состоянии человека, у которого из под ног ускользает почва. Тут много говорили о том, что в Закавказье может случиться чума, говорили тут и о Польше, говорили о фронте, о тех солдатах, которые голосовали во Франции. Со всеми этими фактами надо считаться, надо с ними считаться постольку, насколько это касается Российского Учредительного Собрания. Но когда речь идет о Закавказье, о создании власти и о Законодательном органе – Учредительном Собрании Закавказья, которое должно раз-

решать местные вопросы, то приводить такие примеры не логично. Тут говорили еще об одном вопросе. Говорили, что фронт целые три года защищал Закавказье и теперь лишить их права участия в Закавказском Сейме – несправедливо и что защитникам Закавказья мы должны предоставить право участия в Закавказском Сейме. Да, велика заслуга тех, которые защищали родину, которые проливали свою кровь для защиты других, но это еще не значит, чтобы мы преподнесли им в обеспечении их заслуг дар в правовом смысле. Я знаю, что у нас имеются защитники фронта – инвалиды, которые получают за это особые привилегии. Им дают привилегии в экономическом отношении, обеспечивая их семьи. Такого рода привилегий можно и не давать тем, кто защищал родину, но давать им привилегии это право дарить – никто не имеет права.

Такого рода привилегии нужно давать тем, которые защищают родину, и потому, что один защищал, а другой нет. Дарить эти привилегии никто не имеет право, это получается естественным образом, но, рассматривая это с точки зрения юриспруденции, мы не имеем права дарить – это не демократично. Касаясь сущности дела, мы должны знать, что, когда мы представляем право фронту участвовать в Сейме, фронту, который фактически не существует, тому самому фронту, который разъехался по домам, тем самым мы должны допустить представительство в Сейм членов, которые не имеют своих избирателей. Можете ли вы себе представить депутатов без избирателей? Это не логично. Вы должны принять во внимание, что представители Кавказского фронта, Кавказской армии, возвращающиеся домой в разные части России, должны там заниматься устройством своей краевой жизни. Значит, этим самым мы предоставим Кавказскому фронту особую привилегию, т. е., они будут иметь представительство и здесь и во всех других частях России. Это для нас, для Закавказья, имеет большое значение, потому что Сейм должен отразить все течения и все интересы Закавказья в равной

мере, а тут получится механическое большинство, которое изменить коренным образом соотношение сил и выведет нас на неправильный путь, вследствие чего мы создадим такую организацию, которая не будет соблюдать все чаяния и интересы Закавказья. Этот вопрос стоит в простом виде, в плоскости, казалось бы, ясной для всех, но почему при представители партии соц.-рев. этот вопрос хотят сделать партийным. Они думают, что когда говорят о фронте, то говорят о левом крыле соц.-рев., о представителях революционной России, которые должны иметь большое значение при разрешении мирных вопросов, ибо вопрос о мире они считают не красивым, а общегосударственным. В общегосударственном смысле в Закавказье, мирные вопросы, очевидно, должны разрешаться в Закавказском масштабе и именно потому необходимо, чтобы Закавказский Сейм не имел бы здесь своих механических представителей. Я должен отметить тот факт, что представители партии соц.-рев. хотели из этого вопроса сделать какой-то партийный вопрос и отметить то обстоятельство, что партия «Муссават» - партия буржуазная, что, когда они разрешают аграрный вопрос в смысле передачи грудному народу безвозмездно всей земли, мы хотим установить максимальную норму земельного надела. Соц.-рев. хотят разрешить аграрный вопрос в благоприятном для себя смысле, в смысле социализации земли, но я думаю, что интересы Закавказской демократии, которая в большинстве своем шла за другой партией - партией соц. демократов, не сходятся с интересами партии соц.-рев. Может ли это механическое большинство послужить в пользу Закавказья, а не во вред, хорошо знает партия соц.-дем. Таков эксперимент социализации земли. В пользу ли Закавказской демократии эксперимент социализации земли или нет, я этого вопроса касаясь постольку, поскольку это касается партии соц. рев. Все время партия соц. рев. говорит, что их хотят выкинуть из этого зала - из Закавказского Сейма. Нет, никого не хотят выкинуть из Закавказского Сейма, только хотят очистить от

большинства, которое по существу не имеет права здесь заседать, не хотят допускать представителей фронта, который не существует и который, следовательно, своих избирателей не имеет. Еще я буду касаться вопроса независимости Закавказья. Представители партии соц.-рев. подчеркнули, что в вопросах о мире их присутствие необходимо здесь и что этот вопрос должен разрешаться в общероссийском масштабе. Они хотят, чтобы вопрос о мире разрешался в контакте с союзниками России. Ведь положение так сложилось, что мы сами приходим к мнению о неподчинении решению Петрограда, хотя бы в вопросе о мире. Мы должны самостоятельно, заключить мир. Мы объявили себя правомочными, заключить этот мирный договор.

Если к нам хотят врываться люди, которые, вопреки нашим мнениям, желают решать судьбу и интересы Закавказья, то создание такого механического большинства будет во вред тем естественным соотношением сил, которые только одни могут служить гарантией солидарности народов, призванных решать судьбу Закавказья.

Рассматривая вопрос в таком виде, фракция партии Муссават и группа беспартийных считает нужным заявить, что если вопрос о представительстве фронта, т. е., о представителях, посредством которых хотят создать в Закавказском Сейме механическое большинство, будет разрешен в положительном смысле, то тем самым будет тормозить, и правильное течение работ Закавказского Сейма и это поставит нас в необходимость рассмотреть вопрос о дальнейшем нашем положении в Закавказском Сейме.

Закавказский сейм. Стенографический отчет.

Тифлис - 1918

8-е заседание. 20.02.1918

Расул-Заде. Вопрос об организации власти в крае надо рассматривать первым делом сообразно с тем, как мы смотрим на Закавказский Сейм. Является ли он настоящим законным органом, парламентом, или он является Учредительным Собранием. На наш взгляд Закавказский Сейм является Учредительным Собранием, и как Учредительное Собрание, он должен прежде всего определить свою компетенцию, определить вопросы, которые он правомочен разрешить. Первым делом, значит, надо определить компетенцию Закавказского Сейма, а пока не определена компетенция не будет возможности в окончательной форме установить форму власти, которая должна быть организована в окончательном виде в Закавказье. Конечно, пока Учредительное Собрание занимается разрешением основных вопросов и выработкой конституции Закавказья, федерации и определением функций отдельных территориальных единиц, Закавказье не может оставаться без управления. Значит, власть, которая должна, быть организована сейчас, будет иметь временный характер. Впредь будет создана настоящая власть. Созданная нами сейчас власть должна носить характер Временного Правительства. Каковым должен быть состав Временного Правительства, я не касаюсь, не касаюсь задач и обязанностей Временного Правительства. Не хочу определить его функций, говоря, что оно должно бороться с анархией, обеспечивать пути, сообщения, продовольствие и так далее, это ясно само по себе. Главнейшей задачей власти является борьба с анархией, и таких, очевидно, общих вопросов особенно подчеркивать не приходится. Ясно, что власть, как орган демократии, будет работать в интересах демократии, и тут никакой речи быть не может, кем должна быть составлена эта власть, этот исполнительный орган. Мы должны по существу понимать

то положение, о котором должна будет идти речь. В основе центральной краевой власти - федеративная власть, и значит мы по существу должны принять во внимание основы федерации всех Закавказских народностей. Власть должна быть коалиционной и в эту коалицию должны быть вложены остальные элементы, которые обеспечивали бы федерацию и координацию всех народностей Закавказья. И потому, когда мы определим компетенцию нашего Учредительного Собрания, то мы найдем общий язык, общую формулу, на которой сойдутся главнейшие партии. Это нам укажет тот путь, который даст нам возможность организовать власть и её личный состав. Вот, стоя на этой точке зрения, мы должны еще указать на некоторые положения, которые были здесь выставлены представителями партии меньшевиков. Вопрос о мире и о границе 1914 г. должен быть главнейшей базой существования Закавказского Сейма и Закавказской власти. Безусловно, формулировка демократического мира и граница 1914 г. должна быть краеугольным камнем нашей политики. Я считаю необходимым подчеркнуть то положение, чтобы в эту формулу было вложено истинное значение демократического мира. Также аграрный вопрос должен разрешиться как можно скорее в том смысле, что вся земля должна немедленно перейти к трудовому народу. В этом, я думаю, между главнейшими партиями Сейма разногласия не будет. Если мы хотим, чтобы Закавказье имело власть, которая бы привела нас к дружеской федеративной солидарной жизни народов Закавказья, мы должны первым делом стать на ту точку зрения, чтобы наш Сейм, как Учредительное Собрание, определил его компетенцию. С определением компетенции его и признанием его Учредительным Собранием, у нас будет возможность солидарной работы и будет возможность организовать краевую власть, а пока власть должна быть коалиционной и временной. *(Аплодисменты на скамьях фракции Муссаевт).*

Расул-Заде. Граждане, члены Закавказского Сейма. Вам известно из нашей декларации, что мы на Закавказский Сейм смотрим, как на Учредительное Собрание, а на правительство, которое организуется Сеймом, смотрим, как на временное правительство. Учредительное Собрание Закавказья и временное правительство должны выработать те основы конституции Закавказья и гарантии демократических основ, при наличии которых только возможно солидарное существование народов Закавказья. Стоя на этой точке зрения, мы будем всецело поддерживать правительство в его шагах в этом направлении. Безусловно, временное правительство и Закавказский Сейм, которые должны выработать основные устои, установить и защищать будущий строй Закавказья, должны первым долгом стать на страже целостности свободного Закавказья. С этой точки зрения все народы Закавказья и все партии Закавказского Сейма, в частности партия Муссават, будут поддерживать Правительство во всех его шагах для достижения указанных целей. В этом отношении народы Закавказья будут, как единое лицо, готовы отразить все опасности, грозящие существованию Закавказья, как свободного независимого государства. В данное время непосредственная внешняя опасность грозит свободному Закавказью. Но опасность независимости Закавказья грозит не только с одной внешней стороны. В декларации ответственных фракций Закавказского Сейма было выражено предположение, что если на севере политическое положение приведет к реакции, то мы принуждены будем бороться с этой темной, черной реакцией, что для Закавказья является также внешней опасностью. Поэтому все народы Закавказья, громко говоря и стоя за защиту Закавказья от внешней опасности, должны коренным образом переменить свою

внутреннюю психику. И эта перемена внутренней психики должна выразиться в том, что, когда мы говорим о внешней опасности, мы ее видим как с юга, так и с севера. Если мы внешнею опасность не рассмотрим с этой стороны и не будем мыслить Закавказье, как самостоятельное, единое, свободное государственное целое и если не это положение будет объектом нашей защиты, если мы будем свои взоры устремлять куда-то и внешнюю опасность понимать условно, то тогда, я думаю, что единение и солидарность народов в Закавказье не будет достигнуто. С этой точки зрения, рассматривая декларацию правительства, мы вполне уверены, что и временное правительство и Закавказский Сейм в лице всех своих ответственных партий будут одинаково зацпичать независимость Закавказья от всяких внешних опасностей. Имея такое единодушное солидарное решение и Закавказье, как самостоятельное, свободное, единое государство, мы можем гарантировать выступление всех народов Закавказья на его защиту, мы думаем, что сохранить все завоевания революции, гарантирующая свободное развитие народов Закавказья и обеспечивающие права демократическим слоям нашего населения возможно, при существующей ситуации, только при наличности свободного Закавказья. Это должно быть альфой и омегой нашей политики. С этой точки зрения рассматривая декларацию правительства и веря, что это правительство пойдет именно по этому пути и в этом увидит защиту прав демократии Закавказья, – мы всецело заявляем о своей поддержке организованному Правительству.

Расул-Заде. Двух мнений быть не может о том, что события в Садахло -недопустимые события, что это одинаково вызовет осуждение всех фракций Сейма, но это не есть первое событие. Это есть одно из многих событий, о которых тут много говорили. Говорили о них, как об отдельных проявлениях общей политики тех или других партий. Тут почтенный представитель фракции меньшевиков, уважаемый Церетели, в своей речи указал на максимализм классовой; максимализм в России привел к падению России, а национальный максимализм приведет к падению Закавказья, сказал он. Говоря о максимализме национальном, и в этом максимализме обвиняя, между прочим и партию Муссаваг и мусульманскую национальность, я должен сказать, что такое обвинение не должно иметь места, ибо в, чем выразился максимализм мусульманский? Ведь тут нам говорят, что есть организованная красная гвардия, которая одинаково карает всех преступников, всех врагов народа, будут ли они армяне, грузины или мусульмане. Тут нам говорят, что не дают возможности армянским частям, армянским войскам идти на защиту фронта и указывают на то, что главным образом это происходит в тех частях Закавказья, где живут мусульмане; там происходит анархия, вследствие которой нет возможности отправлять защитников родины для защиты границ нашего Закавказья. Говоря обо всем этом, я хотел бы узнать, в чем заключается агрессивный максимализм мусульман, какими преимуществами, какими орудиями этот национализм оборудован, какие его максимальные требования были удовлетворены? Разве можно говорить о максимализме там, где для организации милиции, сколько раз мы обращались к этому центральному правительству, каждый раз им отвечают, что оружия нет. Ведь представители бакинского губер-

ского комиссариата целый месяц стучатся по различным дверям и они до сих пор не могут получить 500 винтовок, чтобы восстановить порядок в губернии. В таком положении очутились мусульманские части, тогда как не зараженные, казалось бы, национальным максимализмом партии имели возможность получить максимум своего требования. А обвиняемый мусульманский максимализм не имел возможности получить минимум того, что требуется для защиты порядка на местах. Имея с одной стороны это положение, с другой стороны то положение, которое здесь с этой кафедры представитель партии Дашнакцугюн записал и оправдывал, я должен заявить, что нельзя взаимоотношение и солидарность народов Закавказья поставить в зависимость от отдельных случайных событий, фактов и явлений, что тут надо взять во внимание общую большую политику. Рассматривая вопрос с этой точки зрения, с точки зрения большой политики, надо видеть, чем занимаются некоторые национальные круги, а вы думаете, что не эта политика влияет на психику масс? Все равно, здесь в Закавказье или за границей Закавказья, когда совершается массовое насилие, когда совершается резня, будь то резня под видом защиты границ, когда известные части делают самочинные выступления в этих массовых выступлениях, будь это в 1914 г. в виде авангарда русского империализма, будь это в настоящее время, когда не разбираются, кто воюет, и кто не воюет, это имеет известное психическое влияние на психологию массы. Под этим влиянием могут быть всевозможные эксцессы и печальные явления. Когда мы являемся свидетелями отдельных случаев, отдельных фактов и явлений, то это имеет свое глубокое психологическое основание. Тут перед нами определенные конкретные факты и в этих конкретных фактах мы видим два преступления два преступных факта. Один факт - преступное нападение на представителей власти и отобрание у них оружия, предназначенного для защиты границ. Карается это преступление законными силами власти. Име-

ется на это красная гвардия, другими словами, орган власти карает это преступление. Если устанавливается наличие участия руки организатора в этом нападении, в этом преступлении, долг правительства, мы этого требуем, чтобы и этот преступник был установлен и понес бы самым решительным образом все суровости закона, который в таких случаях не может иметь милосердия (*Голоса* „правильно“). Но вместе с тем тут, говоря о всевозможных фактах, о всевозможных событиях и освещая их односторонне, не надо нам удаляться в далекие годы и месяцы и говорить, что там было, что здесь случилось, для того, чтобы ослабить значение более преступного факта, – ограбления и самочинного уничтожения ни к чему неприкосновенных, населенных мусульманами сел. (*Голоса* «правильно»). Вместо того, чтобы отвечать на конкретно поставленный вам вопрос, вы делаете разные вылазки во все стороны, не говорите о конкретном факте, а говорите совершенно о другом. Скажите же о Салахлю, с чьего разрешения вы делаете то или другое выступление и разрешаете ни к чему неприкосновенные и невинные села? Ведь когда есть войсковые части, которые самочинно делают такие выступления, если правительство не в состоянии обуздать эти войсковые части, не в состоянии подчинить их строгой дисциплине, не в состоянии добиться того, чтобы они слушались только одного правительства, чтобы они никуда не выезжали и никаких бесчинств не совершали; – пока есть такое положение, нельзя ручаться за то, что не будет самочинных выступлений масс, которые подвергаются систематическому нападению со стороны этих частей. Я должен еще несколько слов посвятить нелогичному, на мой взгляд, отношению к некоторым фракциям Сейма. Мы – избранные народа, члены Закавказского Сейма, представители различных партий, организовали единое правительство, своим вотумом оказали ему полное доверие; и это правительство, облеченное нашим доверием, должно во всех этих случаях использовать свою власть и как в данном случае, так и в последующих случаях,

оно должно действовать, как правительство. Это правительство, восстанавливая порядок посредством сил, находящихся в его распоряжении, будь это красная гвардия, будь это какая-нибудь другая войсковая часть, или часть принудительного аппарата, здесь не должна преподноситься нам, как определенная сила известной определенной партии, и не надо нам, представителям народа и различным фракциям, которые солидарно действуют, читать определенные нотации, как надо поддерживать правительство, как надо защищать демократию и говорить о том, что демократию защищает только одна фракция, и что другие национальные фракции и национальные партии должны следовать тому и другому. Я думаю, что тут все одинаково являются защитниками демократии и крестьянства (*Голоса* «правильно, верно»). Интересы демократии и крестьянства мне в такой же степени дороги, насколько они дороги представителям фракции меньшевиков и нельзя рассматривать Сейм так, что здесь представителями демократии являются только меньшевики, а остальные фракции как бы повинны во всех этих действиях и ответственны перед другими фракциями. Вносит такой тон, по отношению к Сейму, который может нарушить условия солидарной работы, нельзя. (*Голос* «вы не так поняли»). Я думаю, что всякая фракция, согласившаяся на общественную работу и выдвинувшая Временное Закавказское правительство, (*голос* «как временное, постоянное»), одинаково со всеми другими фракциями поддержит это правительство во всех его шагах и будет приветствовать всякие меры, в роде той, какая была принята в данном случае. Поэтому особенно подчеркивать, что одна только фракция борется в интересах порядка, не приходится. Нельзя так ставить вопроса, ибо так поставить можно только тогда, когда одна фракция только может организовать правительство и всю ответственность взять на себя. Пока этого нет, пока все фракции одинаково организуют правительство и правительство является представителем всех фракций в Сейме, эти фракции одинаково

заинтересованы в шагах этого правительства и всякий шаг этого правительства, направленный к защите демократии, одинаково дорог также и партии мусульман, которая от души приветствует все шаги правительства в этом направлении. (Голоса "правильно").

... Я взяла слово по личному вопросу, но пользуясь случаем, скажу по поводу некоторых нападок, которые здесь были сделаны. Представитель меньшевистской фракции держится такого тона, как будто представители других фракций, сидящие здесь на скамьях, сидят на скамье подсудимых, как заявил министр внутренних дел. Я определенно указал на известную речь и что я смотрю на главу правительства, как на представителя известной фракции.

Если только внимательно слушать оратора, то в такую ошибку попасть нельзя. Тут много говорят о том, что вы совершаете ошибку, преступление, что может быть вы очень искренни и честны, но ваша политика ведет к анархии. Здесь говорилось, что надо через наши головы, через Закавказский Сейм объявить всей демократии, что их политика единственно спасительна, и вы не следуете по стопам других. Если вы так любите говорить о своей соц.-дем. политике, которая, будто бы стоит вне всяких национальных трений, то позволяйте заявить, что эта интернациональная политика достаточно известна, что она скрывает. А вы их обвиняете в ложном патриотизме. О чем же тут говорить? Здесь не приходится говорить о дележе русского наследства; когда представитель правительства опровергал это голословным заявлением, то лучше было бы ему опровергать цифрами, какими национальностями и сколько получено оружия, тогда мы видели бы на сколько это отвечает действительности. (Аплодисменты).

Но будем верить голословному заявлению, если нет цифр. Тут обвиняют в том, что мы оказали медвежью услугу, но не мы ее оказали, а те, которые тут хотят услышать порицания тому, что и они осуждают; это факт; в первом своем заяв-

лении мы сделали это порицание. При этом они слушают много того, что им и не нужно слушать; они хотят саморекламы и они слышат то, что им желательно слышать, и еще то, что только они - истинная демократия и только они защищают класс демократии. Такая то защита демократии и есть медвежья услуга.

Закавказский сейм. Стеганографический отчетъ.
Тифлис - 1918
19-е заседание. 20.03.1913

Расул-Заде. Граждане, члены Сейма, Я должен сделать некоторые разъяснения по поводу того, что партия Муссават поддерживала большевиков в гор. Баку. Этот вопрос, как кажется, имеет свою историю. Город Баку и в частности Бакинская губерния всегда видела известную немилость со стороны Тифлиса, в смысле организации Бакинской губернии, в смысле организации милиции, вооружения и т.п., как несколько раз пришлось нашим представителям заявить с этой кафедры. В силу этих условий, чисто специфических, особых условий, город Баку всегда, как пункт большого гарнизона, стоял за большевиков, или за большевистски настроенных лиц и принужден был придерживаться этой политики, чтобы не подвергать Баку таким эксцессам, которые могли бы раздаться кровавым эхом на все Закавказье. Исходя из такого тактического соображения, партия Муссават, в то время, когда большевики грозили своими солдатскими массами не только городу Баку, но всему Закавказью, и когда все партии, даже отъявленные противники большевиков, считали нужным придерживаться того или другого тактического руля, - партия Муссават принуждена была в этом отношении придерживаться известных тактических приёмов. Как вам известно, наверное, известно, во время выборов в первый раз совета рабочих и солдатских депутатов, когда были назначены перевыборы, на этих перевыборах, которые произошли, на основе 4-х-членной формулы - всеобщей, равной, тайной, прямой, партия Муссават не могла собрать большинства голосов. Тогда, так называемый, расширенный совет принял всевозможные меры к тому, чтобы изолировать мусульманскую демократию. Эта мера выразилась в том, что они упразднили демократический способ выборов назначив какую-то особую технику выборов, так называемых выборов с мст, при наличии которых, главным образом мусульманская

часть бакинской рабочей массы изолировалась от выборов. Делалось это таким образом: выборы предназначались с заводов, так называемые выборы с мст. Вам известно, что мусульманская масса, мусульманские рабочие, в большинстве случаев - вахтенные рабочие, которые работают на вахтах, среди них мало мастеровых, а при таком, способе выборов теряли, главным образом, мусульмане. Кроме того, здесь имеется такая техническая особенность, устраиваете собрание на заводе, приходится красноречивым оратором, начинает говорить на непонятном русском языке, собрание длится 2 часа, а рабочего, который не понимает языка, никакими силами не удержишь до конца собрания до выборов. Таким образом, устраивается особая обструкция, вследствие этой обструкции остаются там заинтересованные рабочие, заинтересованные партийные люди, которые хорошо понимают язык и принимают участие в прениях. В результате избранными оказываются левые с.-р. или большевики. Несмотря на то, что мусульманские рабочие и партия Муссават протестовали против такого недемократического способа выборов, к их протесту не присоединились никакие другие партии, а партия Муссават и мусульманские рабочие остались одни, но, не желая создавать конфликта с рабочими других национальностей, хотя и протестуя, мы все таки сочли нужным войти в совет и поддержать идею совета рабочих и солдатских депутатов, явसे не поддерживая и не сочувствуя идее большевиков и не поддерживая большевиков. Когда, после вторых выборов, представители партии Муссават и представители мусульманской демократии оказались, вследствие такой уродливой формы выборов, в значительном меньшинстве, при первых выборах они обладали до 60% состава совета, тогда как при 2-х выборах - большевистских выборах - они получили всего только 15% голосов, партия Муссават при 15% голосов никакого влияния не могла бы оказать на ход советской работы, и о какой-либо поддержке большевизма в данном случае не могло быть и речи. Это тем более, что партия Муссават, в своей декларации в совете рабочих и солдатских депутатов, указывала на этот дефект совету и указывала, что этот совет

не может являться тем органом рабочей массы, который мог бы претендовать на авторитетное учреждение, тем более, что в совете отсутствовали представители мусульманского крестьянства, тогда как совет называется «советом рабочих, солдатских и крестьянских депутатов». Впоследствии, этот же совет пошел на уступки требованию матросов и солдат, которые требовали себе равное число представителей в совете. Рабочие имели одного представителя на каждые 300 человек, а солдаты требовали на 100 человек - 1 представителя. В совете представители партии меньшевиков и с.-р. указывали на эту ненормальность. Совет, обсудив этот вопрос, решил такую ненормальность не допускать и уравнивать представителей солдат с представителями рабочих, т.е., из 300 представителей - одно место предоставить солдату. Тогда было определенное заявление со стороны одного матроса, который от имени военной секции определенно заявил, что в таком случае военная секция уйдет из совета. Когда совет очутился перед таким требованием, он пошел на уступки, взял свое решение обратно. Протестовала против этого партия Муссават. Все фракции, за исключением фракции меньшевиков, сочли это нормальным и нашли целесообразным применить такую уступку. При таком отношении главных фракций и при такой, так называемой, демократической тактике большинства, при таком преклонении перед силой, фракция Муссават, которая составляла только 15% в совете, ничего не могла сделать с большевиками и не могла взять на себя этот риск, тем более, что если бы выступила партия Муссават, против этого, в виду того, что все другие партии и организации шли определенно, несмотря на то, что не признавали власти советов. Центры, заявляя, что они готовы защищать Учредительное Собрание бомбами, пулеметами и пушками, тем не менее, признали власть большевиков в Баку, - если бы мы пошли в разрез советской политики это вызвало бы столкновение, а такое столкновение сейчас же вылилось бы в международное столкновение, которое, при всех условиях времени, могло бы кончиться всеобщим кавказским пожаром. Мы не хотели вызывать этот пожар и все объективные крити-

ки партии Муссават, при оценке данной тактики, будут справедливы, если будут утверждать, что при таких политических обстоятельствах другой тактики партии Муссават придерживаться и не могла. Что касается последнего времени, вам уже известна та знаменитая резолюция бакинского совета рабочих и солдатских депутатов, где определенно объявлена война Закавказскому Сейму, где определенно требуется готовый поход на Тифлис и под этой резолюцией подписались с маленькой оговоркой, оговоркой о том, что советской власти не признает и партия Дашнакцутюн. Представители партии Дашнакцутюн и теперь говорят, что большевистские войсковые части принимают участие в этих бакинских столкновениях. Эти части есть не что иное, как армянские части, армянские солдаты, на которых партия Дашнакцутюн имеет громадное влияние, и могла бы удержать от такого рискованного шага. Но как она может удержать, когда она вместе с большевиками объявила войну Закавказскому Сейму и Закавказскому Комиссариату. Когда я говорил с этой кафедры, касаясь декларации правительства, что самостоятельности Закавказья грозит опасность не только с юга, но и с севера, некоторые газеты нашли такое заявление неуместным; находили, что опасность грозить сейчас с юга и зачем, мол, говорить об опасности, которая пока не имеет места. Непосредственная опасность Закавказью грозит с севера, на нас оттуда идут с огнем и мечом. Если Закавказское Правительство, Закавказский Сейм не считается с этим моментом, не примет тех решительных шагов, которые требовал здесь представитель партии мусульманского социалистического блока, то имейте в виду, что нам невозможно будет сидеть здесь и самостоятельно вести солидарную работу. Надо всеми мерами выступить против большевиков, против натиска с севера, который мог бы прервать нашу самостоятельную, нашу солидарную жизнь. Если мы не возьмемся солидарно за это дело, то невозможно никакая солидарная работа и никакое счастье для Закавказья.

Расул-Заде. Граждане, члены Закавказского Сейма. Народы Закавказья находись долгое время под гнетом деспотизма и веда совместную, солидарную борьбу с этим деспотизмом, имели общие чаяния и общие идеалы. И эти общие чаяния и идеалы выражались в том, чтобы эта деспотическая Россия пересоздалась в свободную Россию, чтобы в свободной России все народы без различия национальностей, без различая веры, чувствовали бы себя равными, а не чувствовали бы к себе неравного отношения маечки. Веда общую борьбу и долгое время находясь в ожидании такого великого дня, они были очевидцами великой Российской революции, и эта революция должна была принести всем народам России долгожданную свободу. Она должна была освободить трудовые массы всех народов от викового гнета. Только что народы России приближались к своим изделяннм мечтам и в России совершилось ужасное чудо, но это ужасное чудо разочаровало все народы и всех тех, кто хотел видеть в России свободную демократическую страну. Наша свобода, наши демократические идеалы, к сожалению, приняли уродливую форму и когда все народы многоплеменной России хотели решить свою судьбу совместно с Россией, то эта Россия и российская демократия очутились в таком положении, что принципы и идеалы демократии не получили должной санкции и вместо свободы в России мы видим анархию и развал. И те великие лозунги революции, которые обещали всем народам свободно самоопределяться, эти лозунги самоопределения превратились в другой лозунг – самоопределение, но по приказанию и по повелению центра. И это самоопределение приняло такую форму, что начало давить, начало карать все самоопределявшиеся нации.

Объявили свободу, но эта свобода, в конце концов, оказалась в руках узурпаторов, называющих себя демократами и приняла именно форму порабощения. Когда внутри России международные отношения приняли такую уродливую форму, то мы к сожалению очутились перед разбитым корытом. Мы не получили ни истинной гражданской свободы, ни истинных демократических начал. Права народностей попирались больше чем при деспотях. Вот, перед какими фактами, перед какой действительностью очутились народы Закавказья, которые, вопреки центру, желали во что бы то ни стало снова воссоздать великую демократическую Россию; они не достигли своей цели и эта великая демократическая Россия заключила за них мир; заключила за них мир и лишила их, к сожалению, твердынь, лишила их определенных территорий, лишила их Карса, Ардагана и Батума. Создалось такое положение, что народы России, которые в силу необходимости и в силу развития русской государственности не были так взаимно связаны, как был связано центр, - были представлены самим себе, в то время, когда на севере сирецствуют анархия и беспросветная тьма, которая не известно во что выльется. Перед нами стоит большая опасность, что анархия может вылиться в форму централистической России и будут торжествовать не принципы демократии, а принципы империализма (*голоса с места «никогда»*). С другой стороны мы видим, что если мы дальше будем терпеть это положение, то этот надвигающийся на нас северный империализм внесет в ряды Закавказской демократии неурядицу, а также нашествие с юга - нашествие турок, которое тоже может нас разъединять. И в этом разъединении гибель Закавказской демократии. Закавказская демократия должна защищаться; она должна сохранить все завоевания революции; она должна воспользоваться благами великой российской революции, великими демократическими началами. Она не должна эти завоевания принести в жертву России, которая сулит нам только реакцию (*голоса «правильно»*), Закавказье

должно быть самостоятельным. (Голоса «правильно»). Эта самостоятельность становится необходимостью. Для того, чтобы жить дружно, для того, чтобы закавказские народы могли жить солидарно и могли воспользоваться дарами свобод, приобретенных революцией, необходимо объявить независимость. Закавказье находится в положении, которое можно сравнить только с родами. Закавказье переживает все муки родов, Закавказье рождает и поэтому нам не надо бояться этих мук, нам не должны быть страшны эти муки. Если мы хотим чтобы младенец – Закавказье, был жизнеспособен, нам необходимо принять независимость Закавказья не за страх, а за совесть. Если мы не за, страх, а за совесть объявим свою независимость, я надеюсь, эта независимость послужит хорошей спайкой народов Закавказья, и демократия Закавказская в дружной работе, в дружном сожительстве, приобретет те блага, которые дадут ей силы и энергию защищать свои свободы от каких бы то ни было посягательств. Приходится сожалеть, что независимость Закавказья объявляется, когда уже от нас отторжены Батум, Ардаган и Карс. Но, по моему глубокому убеждению, при наличии искренности, при том, если независимость Закавказья мы будем принимать не за страх, а за совесть, мы окупим эти потери гарантией свободного развития Закавказской демократии. (Аплодисменты).

... Граждане, члены Закавказского Сейма. Я взял вторично слово, чтобы подчеркнуть отношение тех членов Закавказского Сейма, которые выступают против независимости Закавказья. Среди них представитель кадетской партии и другой партии, как он сам рекомендует себя, представитель российской революционной партии. Тут замечается удивительное единение, удивительный альянс. Партия к.-д., которая всеми своими силами боролась против большевистской России, видя в этой партии угрозу для существования России, если вы обратили на её тифлиссский орган внимание, то вы увидите, что в настроении этой партии совершился пе-

релом и она видит в партии большевиков какое-то спасение для России и надеется, что эта партия создаст новую армию,

которая воссоздаст Великую Россию. Удивительно ли это единение? Единение большевиков и кадетов. И представители левых эсеров имеют единение с кадетами. Не характерно ли это? Вот тут, если вы обратили внимание, когда член Сейма Семенов говорил о Баку, он принял некоторую угрожающую позу и сказал: «Баку вы не увидите». Да, мы эту угрозу имели и раньше. Мы слышали ее и в Баку от представителя кадетской партии. Он говорил: объявляя свою автономию, федерацию, но оставьте нам Баку, ибо от Москвы мы откажемся, но от Баку никогда не откажемся. Мы имели это заявление, но мы имели и другое заявление от большевиков: «вы не размышляйте об автономной федерации, ибо ваша автономия будет неприемлемой для российской демократии и для российской буржуазии по совершенно другим мотивам, и в заключение вы будете иметь не автономию, а труп развалин, как имеют ее армяне в Турции, как достигли ее дашнакцаканы в Турции». Вот каким языком говорили большевики, они эту угрозу приводят в исполнение и вот что партия к.-д. называет самоопределением (*шумные аплодисменты*). Вот какое самоопределение нам сулили большевики и это самоопределение получает одобрение со стороны представителя кадетской партии. Тут понятно, когда дворянин Туманов говорит о партии «Муссават». Его психика вполне понятна. В этом дворянине Туманове, который хотя и называет себя революционером, сидят еще дворянские вождения империализма (*смех*), и поэтому они под разными соусами легко могут отклоняться от своей партии и присоединяться к партии кадетов (*шумные аплодисменты на скамьях Муссават*). Тут предыдущий оратор из фракции меньшевиков и другие ораторы задавали вопросы, - что нам предлагает член Сейма Семенов, что нам предлагаете господин Туманов. Я нахожу эти вопросы наивными. Разве неизвестно, что они нам предлагают? Разве вы не обратили внимания на речь члена сей-

ма Семенова, не вникли в суть этих речей? Они определенно вам говорили: какую ориентацию вы имеете - ориентацию на самого себя? (Обращаясь к Семенову). Вам это смешно? Вы не можете мыслить, вы не можете допустить мысли, чтобы народы имели определенную самостоятельную ориентацию? (шумные аплодисменты, голоса «браво»). Позвольте вам заявить, что этого права они от нас не ждут и никогда не ждали. Мы знаем, что вам желательно и поэтому не обрадаемся к вам с вопросом, что же вы нам предлагаете. Мы знаем, что вы предлагаете. Вы предлагаете оставаться нам в том же положении, вы находите, что это положение самое необходимое, но не для нас, конечно, а для вас, потому что тогда мы очутимся в таком же положении как были раньше. Симптоматично, как после левого эсера, дворянина Туманова, появился на кафедре кадет Семенов и заявил, что мы за деревьями не видим леса. Мы скажем левым эсерам, что мы видим, что идут кадеты, а этим кадетам лужно слабое Закавказье, чтобы они наложили на нас снова свою империалистическую лапу. Вот что они предлагают. Предложение их ясно. Они указывают, что, мол, сама по себе, вам не нужна самостоятельность. Эта самостоятельность диктуется вот откуда. Да, нам знакомы эти приемы, приемы тех империалистов, которые всегда действуют под лозунгом: разделяй, да властвуй. И теперь хотят разделить нас. Но прошли те времена, когда им это удавалось. Теперь это им не удастся (аплодисменты). Также говорил об эсеровской партии дворянин Туманов, очевидно они следуют примеру нового своего союзника и также хотят делить. Других аргументов у них не оказывается. Ничего разумного нельзя сказать против независимости. Значит надо натравливать на ту партию, которая стоит за независимость. Это теперь модно.

Если сказать, как это говорили в старину империалисты, что такая-то нация панисламисты - это неудобно, не по моде демократического времени; надо свалить вину не на определенную нацию, но на определенную партию и дискре-

дитировать ее тем, что это какая то беская партия. Это демагогия, которая не должна иметь место здесь. Может быть в другом месте вам поверила бы кадетская партия, но если вы здесь не можете даже отстоять свои принципы и изменяете принципу своей партии, то такому изменнику не поверят на слово. Что эта партия беская или демократическая, об этом достаточно говорит его возгуд, декларация и т.д. Здесь не вам судить эту партию, которая выдвигает, быть может, не ваши идеи. Вы идите по стопам кадетской империалистической партии. Я считаю необходимым указать на слова члена Сейма Семенова, что когда здесь говорят о независимости Закавказья, то будто бы наступает гробовое молчание и получается впечатление, что мы находимся у покойника; это не так, это не то настроение и так определять это настроение, в данном случае, ему выгодно. Если бы вы прислушались к голосу большинства членов Сейма, вы бы увидели, что невозможно не видеть. Они не смерть видят, а ждут жизни от объявления независимости. Когда мы с трепетом подходим к этому вопросу это не тот трепет, который вы чувствуете около покойника но тот, который чувствуете, когда бываешь у роженицы и я уверен, что нам удастся устроить именины нашему поворожденному младенцу и на них будут представители всех свободных стран, в том числе и свободной России.

... Там не определен срок, когда этот акт надо представить в Сейм.

... Предложенная формула ничего не говорит об отношении Сейма к действию мирной делегации. Ведь мы знаем, что нам необходимо покончить с этой войной. И мы знаем, что кончить с войной можно только тогда, когда мы станем на ту точку зрения, на которой стоит мирная делегация, за которую высказалось общее мнение и поэтому нам надо ясно и определенно одобрить действия мирной делегации. Без этой санкции действия мирной делегации мы не будем гарантированы от тех шагов, которые нас могут привести к безвыходному положению. Ведь, когда турки наступали на

Батум, здесь говорили патетические речи, но он нам не пошел. Нам надо стать на реальный путь, надо стать на точку зрения Брест-Литовского договора, на точку зрения Трапезондской мирной делегации, необходимо подчеркнуть свое доверие к действию этой делегации и только тогда будет возможно заключить мир и защищать Закавказское Государство. Поэтому я предлагаю другую формулировку, которая сегодня утром была одобрена большинством фракций. Я предлагаю такую формулу: *(читает)* «Вслушав доклад мирной делегации Сейм одобряет её действия и, предлагая ей продолжать приостановленные переговоры, поручает правительству принять меры к скорейшему прекращению военных действий и заключению прочного мира».

... Тут особенно настаивать на приемах из практики международных отношений не приходится. Ни в одном парламенте не было таких примеров отзывания мирной делегации. Правительство дает поручение своим представителям и они до конца везут мирные переговоры, которые представляются ими для окончательной ратификации. Надо это принять во внимание и если уж говорить о международных приемах, то надо их соблюдать всегда.

Раньше был определенный вотум Сейма, было высказано недоверие мирной делегации; теперь оказался кризис и новое положение вещей и логика требует, чтобы мы одобрили действия мирной делегации. Дипломатические ходы, может быть, необходимы в Трапезонде, в международных сношениях государств, но тут никакой дипломатии не надо. Надо ясно и определенно сказать, что было известное положение, которого сейчас нет. Мы ко всему должны относиться положительно и я настаиваю на своей формуле.

Расул-Заде. Граждане свободного Закавказья. В момент, когда великодержавные демагоги заняты провокационной деятельностью, в момент, когда страна объята пламенем анархии, в момент, когда определенные территории находятся под игом, громителей. Называющих себя проводниками идей советской власти, в момент, когда такие пункты, как Баку и Сухум, находятся в отторженном состоянии от государственной территории, в момент, когда, помимо законной власти в стране, в территории нашей находятся чужеземные агенты, называющие себя чрезвычайными комиссарами Закавказья, в момент, когда страна страдает от межнациональной розни, - в такой момент все, именно ожидали таких шагов, о которых только что глава первого кабинета независимого Закавказья нам изложил. Именно в такой момент великое начало, принятое нами 9 апреля, возможно будет привести в исполнение старанием правительства для восстановления, как это говорилось в декларации, самых сердечных и искренних отношений с окружающими нас державами. И при наличности объявленной войны против всех конгр-революционеров и анархистов, под каким бы видом они ни были, возможно будет осуществить этот акт. Вот, приветствуя этот шаг правительства, мы всецело заявляем свою готовность оказать содействие ему в исполнении всех пунктов, изложенных в декларации. В особенности приветствуем решение в том пункте, где оно заявляет о создании единой власти; мы желаем ему успеха в восстановлении власти единой, твердой и распространении этой власти на все территории государства, куда, конечно, входит и Дагестан. Если в декларации правительства не говорится о Северном Кавказе, нам думается, что здесь руководствуются чисто формальными соображениями, так как до сих пор мы не

имеем официально выраженной воли этих народов, населяющих преддверие Закавказской республики. Надеемся, что правительство примет и в этом направлении надлежащие шаги; всецело поддерживая декларацию правительства, мы заявляем еще раз с этой трибуны свою готовность поддержать его (*аплодисменты на всех скамьях кроме фракции Дашнакцутюн*).

**Протокол совместного заседания всех мусульманских
Сеймовых фракций № 8
6 апреля**

Председательствовал М.Э.Расулзаде (лидер партии «Мусават») при секретаре Р.Векилове.

Член Сейма М.Э.Расулзаде (мусаватист) подчеркивает, что мы будем бороться с оружием в руках, с какой бы то ни было, возвращающейся назад в Закавказье Россией.

Член Сейма М.Э.Расулзаде. Мы верим в свои силы и в тяжелую минуту можем призвать помощь с юго-запада.

**Протокол совместного заседания всех мусульманских
Сеймовых фракций № 9
7 апреля.**

Председательствовал М.Э.Расулзаде при секретаре Р.Векилове.

Член Сейма М.Э.Расулзаде высказывается умеренно: Надо использовать то течение среди меньшевиков, которое стоит на точке зрения Трапезундской мирной делегации. Надо поговорить с членом Сейма Чхенкели. Нужно крепость взять изнутри.

**Протокол совместного заседания всех мусульманских
Сеймовых фракций № 10
9 апреля.**

Председательствовал М.Э.Расулзаде при секретаре Р.Векилове.

Заседание открывается докладом М.Э.Расулзаде о результатах совещания с представителями ответственных фракций, где выработан порядок дня для предстоящего заседания Сейма. Первым в этом порядке стоит вопрос о провозглашении независимости Закавказья, а вторым следующая резолюция, которая и будет представлена на одобрение Сейма: «Выслушав доклад мирной делегации и предлагая ей продолжать приостановленные переговоры, Сейм поручать правительству принять меры к скорейшему прекращению военных действий и заключению мира».

Член Сейма М.Э.Расулзаде больше внимания уделяет не юридической формулировке вопроса, а сущности его. Факт перехода власти к председателю мирной делегации члену Сейма Чхенкели показывает, что вопрос о мире разрешен бесповоротно. Только во время провозглашения независимости Закавказья надо указать границу страны в общих чертах без Батумского, Карсского и Ардаганского сандажков и с включением Северного Кавказа до казачьих земель.

**Протокол закрытого заседания Азербайджанского
Национального Совета в помещении Гянджинской
Городской управы № 27
17 июня.**

Заседание открывается под председательством Мамед Эмина Расулзаде. Секретари: Мустафа Махмудов и Рагим Векилов.

Мамед Эмин Расулзаде. Эфенди упоминал о нашем мнении об организации правительства. В своей речи Паша сказал, что он, как аскер, не имеет достаточно знакомства с гражданскими делами, а потому советует по вопросу об организации правительства обратиться и поговорить с Ахмед беем Ага оглы, его советником по гражданским делам. Ввиду этого мы имели частную беседу с Ахмед беем Ага оглы, которому и сообщили, что разрешение вопроса об организации правительства должно основываться на двух основных точках зрения. Первая: поддержать ныне существующий законный порядок и оставить Национальный Совет. Вторая: для увеличения авторитета и силы Национального Совета увеличить число депутатов приглашением новых. Они должны быть приглашены: от Национального Комитета Гянджинской губернии – 10 человек, Бакинской городской управы – 10 человек, от уездных комитетов по 2 человека и члены бывшего Центрального Национального Комитета.

После образования Национального Совета правительство может подать в отставку перед ним.

Притом образование нового правительства поручается кому-нибудь председателем Совета.

Во время переговоров советник Нури-паша по гражданским делам Ахмед бей эфенди сказал, что Турецкое правительство и председатель его не будут вмешиваться как во внутренние дела Азербайджана, а следовательно и в образование правительства. Вы можете образовать правительство но Вашему же усмотрению.

Аскеры, ввиду удаления ими из страны внешних и внутренних врагов, не могут содействовать организации правительства и в распространении влияния и поддержки авторитета среди населения. Совет должен опираться на свои силы. В результате обсуждения этих двух предложений стороны решили, что Национальный Совет должен организовать правительство для подавления анархии в стране и, принимая во внимание все внешние и внутренние препятст-

вия, дать означенному правительству широкое правомочие, а потом распуститься. Для обсуждения этого вопроса в партиях заседание закрывается.

Протокол Национального Собрания № 29

17 июня.

Образ правления. 1. Азербайджанское Временное правительство не может вмешиваться и изменять принципы независимости и существующей политической свободы. Не может изменять существующие революционные законы по аграрному и другим подобным важным вопросам. Созовет Учредительное Собрание не позже шести месяцев. В других вопросах Правление пользуется широкими полными правомочиями.

После этого, основываясь на внутренней анархии, господствующей в стране, и внешней опасности, угрожающей ей, Насиб бек предлагает собранию распуститься и передать все правомочие и ответственность Временному Правительству. По этому поводу открываются прения, и Мамед Юсиф Джафаров предлагает не распустить собрание, а объявить временный прерыв его функций. Ахмед бек Пепинов присоединяется к этой мысли. Принимая во внимание условия момента и чрезвычайные обстоятельства, большинством принимается следующая резолюция.

2. Принимая во внимание тяжелое положение Азербайджана во внутренней и внешней жизни, Азербайджанский Национальный Совет передает всю полноту власти и права кабинету, образованному под председательством Фатали Хана Хойского и обязует названный кабинет никому не уступать свою власть до скорейшего созыва народного председательства – Учредительного Собрания.

Аслан бек Кардашев. Закавказский округ принципиально за присоединение к Турции, а потому прошу тут мое присутствие не рассматривать, как участие в независимости Азербайджана.

Возбуждается вопрос о жаловании членам Совета. Вопрос снимается с очереди обсуждения и представляется на усмотрение правительства.

Председатель Мамед Эмин Расулзаде. Господа, еще открывая палле утреннее заседание, я упомянул важность и ответственность переживаемого момента. Настоящим постановлением вы навалили всю невыносимую тяжесть исторической ответственности на плечи правительства, образованного г. Фатали Ханом Хойским. Это постановление было, с одной стороны, требованием момента, с другой вызвано отставкой «Блока» и «Гуммста». Азербайджанский идеал, рожденный вследствие мировой войны и российской революции и делающий первый шаг на арене политической жизни, переживает невыразимо важные минуты. Дойдет ли это новорожденное тюркское политическое тело до совершеннолетия, займет ли место в ряду других народов или погибнет, как хилый ребенок? Вот вопрос, занимающий все умы. Вот момент, когда на долю лиц, взявших в свои руки судьбу Азербайджана, выпадает самый трудный, но вместе с тем, самый славный долг – не дать погибнуть новорожденному Азербайджану. В такой момент, под тяжестью на него возложенной ответственности, выступает перед Вами Фатали Хан и хочет набраться себе силы, заручившись вашим доверием. Но вы видели, какой он был бледный и как дрожал, конечно, вы нигде и никогда не видели его в таком состоянии. Знаете, что это напоминает...страх и дрожь, охватывающие войсковую часть, которая получила приказ защищаться в последних тыловых позициях отступающей армии, самый грозный и ответственный момент битвы...

Да, эфендияр, уход со сцены учреждения, являющегося хотя бы отчасти народным представительством во временной столице Азербайджана г. Гянджа, без сомнения, должен считаться отступлением демократии и успехом реакционных сил. Это отступление усилит черные, грязные силы в ущерб святой чистой силе. С этой точки зрения наше по-

ложение очень похоже, на первый взгляд, на положение Украины. Это положение рождает в нас мысль о крахе принципов русской революции. Но, эфендияр, не обманем себя внешним видом, не будем думать так поверхностно, не будем отчаиваться. Пусть скажут, что хотя бы, русская революция совершенно не потерпела краха. Что должна была совершить российская революция? На этот вопрос не надо отвечать с точки зрения русских революционеров, отравленных мыслью о «Великой России», а следует анализировать природу самой революции. Если будем смотреть так, то скажем, что русская революция должна была освободить униженные и обездоленные классы и порабощенные народы. Мы должны сознаться, что обездоленные классы получили больше, чем хотели, а народы получают независимость один за другим. Да, разрушается великая Россия, охватывавшая шестую часть всей суши. Но разве революция обязана была воссоздать великую Россию? Категорически нет. Крайне классовые свободы, конечно, должны урегуливаться и получить нормальный вид, так как настоящий вид этой революции не свобода, а бедствие. Но я уверен, что реакция по этому пути протечет не по ту сторону, а по эту от границ дореволюционных.

Значит, во всяком случае, положение будет лучше прежнего.

Эфендияр, я так смотрю на события, протекающие на территории бывшей России. А потому до сих пор живу надеждами. Я знаю, эфендияр, что Азербайджан полностью будет пользоваться положительными теориями и свободами российской революции и не сомневался, что в независимом Азербайджане общественные и личные свободы, во всяком случае, будут шире, чем в деспотичной России. Даже, эфендияр, хочу утвердить, что Азербайджан счастливее Грузии, считающиеся самой свобододолюбивой и революционной республикой на Кавказе, т.к. силы, от которых ожидается вмешательство во внутренние наши дела, не чужие, а наши собственные.

Будущее должно объединить различные ветви этой мощной и великой нации. Если мы потеряем часть наших общественных и личных свобод, и то, во всяком случае, выигреем в политическом отношении, и этим возместим нашу потерю. Грузия, Украина и проч. не в таком положении.

Да, эфендиляр, не надо так отчаиваться. Не забудем, что исторический момент благоприятствует нашим национальным вождениям, и настал удобный момент для объединения турков. Приложим все старания к упрочению этой политической свободы, а для этого будем готовы на всякую самоотверженность.

Вас, господа члены правительства, уполномочивая на исполнение такой великой задачи, возлагая всю тяжелую ответственность, не думайте, что оставляем одних. Достаточно, если вы будете работать с неустанным самопожертвованием и решительностью, сообразуясь с значением момента на благо турецкого народа, на осуществление национальных идеалов и на достижение свободы Азербайджаном. Мы всегда готовы вам помочь. В любой момент найдете нас при себе. Поддерживая вас своим присутствием, мы готовы усилить вас и другими путями, если будет необходимость. С этой же целью делается наша сегодняшняя отставка. Не считаю нужным возражать против критики по данному составу правительства. Вы знаете, что эта критика больше относится к принципу, нежели к составу. Предоставим истории судить об этих критиках. Через несколько месяцев свободные народные выборы покажут истинное желание народа. Сам народ будет судьей между ними и нами, и истина выяснится.

Теперь скажем прощальные слова этому правительству, на которое возлагаем тяжелый долг в такие тяжелые дни и ... расстанемся.

Эфендиляр, я не засвидетельствовал от вас по отношению к себе ничего, кроме уважения и почтения. Теперь, расставаясь с вами, моими дорогими товарищами, я прошу прощения недостаткам в исполнении обязанностей, на меня вами

возложенных. Время наступает, настает час прощания, расстанемся по-братски и, расставаясь, эфендиляр, будем надеяться, что с Божьей помощью скоро увидимся в Баку, столице Азербайджана в Учредительском Собрании.

До здравствует Азербайджан! До здравствует турецкий народ!

Заседание закрывается в 2 часа.

От тюркской демократической партии Федералистов «Мусават»

Граждане!

После долгих дней смуты, волнений и революции тюркская децентрализованный партия «Мусават» вновь обращается к вам, к свободным сынам свободного Азербайджана.

Граждане! Хотя и дорогой ценой - ценой мартовских событий, шемахинских ужасов и произвола кровавых банд большевиков, но идея о самостоятельном Азербайджане - неотъемлемый факт. И надо надеяться, что в ближайшем будущем самостоятельность Азербайджана будет признана всеми народами.

Было время, когда идею об Азербайджане проводила в жизнь только одна партия. Но теперь независимость Азербайджана - первый и основной пункт программы всех партий, как стоящих влево, так и вправо от нас; все партии считают своим священным и главным долгом защищать независимость Азербайджана.

Посланная парламентом в Париж на мирную конференцию делегация состоит из представителей всех партий.

Граждане! Цель, которую всегда преследовала партия Мусават, а именно полная внутренняя независимость Азербайджана достигнута общими усилиями нашей партии и народа. И теперь мы имеем право не только распоряжаться нашими внутренними делами, но и внешними.

Граждане! Свобода Азербайджана и его независимость создали нам массу врагов. Враги Азербайджана все свое злобствование и все негодование излили на партию Мусават, верную поборницу интересов родной страны. Слова «мусаватист» и «азербайджанец» стали синонимами.

Теперь все партии, как-то: кадеты, большевики и много других русских партий, надев личину демократизма, заменили излюбленное ими раньше выражение: «фанатики мусульмане» выражением «реакционеры мусаватисты».

Но народ дорос уже до того, чтобы распознавать друзей от врагов. Смутные времена прошли.

Азербайджанский парламент открыт, правительство сформировано. Многие наперло вам нащептывают на ухо, что ваше собственное правительство не сумеет управлять страной и, указывая на некоторые недостатки нашей жизни, вполне естественные при возникновении нового правительства, выдержавшего царившую до последних дней анархию, указывают вам на преимущества русского управления. Но вы видели эти преимущества во времена большевиков. Вы видите, что горится в Ленкоранском и Муганском уездах и, в каком положении вся Россия.

Вам говорят, что Азербайджан не может самостоятельно существовать, что ему надо присоединиться к России. Но говорящие это, больше думают о Баку, чем об Азербайджане. Если вы им отдадите Баку, то они согласны пустить вас на все четыре стороны. Ибо не нам Россия, а мы или вернее Баку нужен России; ибо нефть весьма необходимый продукт.

Мы находимся в самой богатой части Кавказа. У нас, кроме нефти, существуют медь, железо, хлопок, рыба, соль и пр. естественные богатства, как-то: сода и плодородная пахотная земля.

И, если мы приложим немного старания и умения, мы станем такой же счастливой и процветающей страной, как Бельгия. Наше счастье, в наших собственных руках. Нам надо только сплотиться и как один человек поддерживать и проводить в жизнь все начинания и мероприятия наших парламента и правительства, тогда мы достигнем желаемого.

Наша страна вынесла много смут - потрясений. В результате всего этого все управление ее нарушено. И наладить все дело нелегко. Для этого с одной стороны - долгом каждого гражданина является подчинение распоряжениям правительства, с другой - каждый, любящий свой народ, свою родину гражданин должен облегчить правительству его задачи, заявлять ему и парламенту о своих нуждах, о злоупот-

треблениях и попустительствах чиновников. Двери нашей фракции при парламенте всегда будут открыты для всех, ищущих права и справедливости. Всякий сможет лично или письменно обратиться к нам.

Фракция наша будет стараться сделать все от нее зависящее, чтобы помочь всем, кто обращается к ней.

Граждане! Для того, чтобы правительство наше было правительством, для того, чтобы охранять целостность нашей территории от посяганий и вожделений других, и чтобы защитить наши национальные права нужна сила. Нужно войско. И всякий, избегающий воинской повинности, является посылателем на честь нации и родины. Молодежь каждой нации, не желающая идти в солдаты, не знает, что такое честь. Без чести ни одна нация не может существовать. И как мы исполняем другие государственные повинности, также от всей души мы должны исполнять и воинскую повинность. Избегающий ее не мужчина. Если мы не будем солдатами и не станем защищать наше правительство, то в стране не будет спокойствия, и правительство не сумеет осуществлять нужные преобразования и очередные задачи.

Главная задача нашего правительства – добиться признания нашей независимости на мирной конференции. Как мы говорили, с этой целью отправлена делегация в Париж. Находящийся в Баку представитель союзного командования официально признал наше правительство.

Естественно, что правительство – для нации. Большинство нации состоит из крестьян, рабочих и вообще трудящихся. Рабочим нужна работа, крестьянам – земля. Парламент и правительство Азербайджана стоят на этой точке зрения. Учредительное собрание, которое в ближайшем будущем будет создано из представителей самого народа, решит окончательно этот вопрос.

Партия Мусават, отстаивавшая всегда независимость Азербайджана, будет всецело соблюдать интересы трудящегося класса, подлинного хозяина страны, и стараться облегчить условия его существования.

Сейчас в парламент партии Мусават, хотя и является самой сильной, господствующая в парламенте идея – это идея Мусавата. Но главная сила в народе. Ни парламент, ни правительство, ни партия Мусават ничего не смогут сделать, не опираясь на поддержку народа.

Граждане, соединитесь и встаньте на защиту парламента. Помогите правительству, правительству, которое защищает нашу независимость, которое заявило, что земля должна принадлежать крестьянину, и которое официально сообщило вашим депутатам, что им уже вырабатываются соответствующие законы.

Да здравствует независимость Азербайджана! Да здравствует тюркский народ! Да здравствует азербайджанская демократия! Да здравствует защищающая независимость Азербайджана тюркская партия Мусават!

Центральный комитет.
«Наш путь», 17 февраля 1919 г., №1

Декларация парламентской фракции тюркской демократической партии федералистов «Мусават», прочитанная М.Э.Расул-заде в Азербайджанском парламенте.

Почтенные депутаты! До сих пор партия «Мусават», как на выборах в российское Учредительное Собрание, так и в Закавказском сейме, всякий раз выступал и работал совместно с демократической группой независимых и беспартийных общественных деятелей. Сегодня же партия представляется перед вами в виде самостоятельной партийной парламентской фракции.

Граждане депутаты, вы наверняка в этом действии «Мусавата» усматриваете перемену тактики его. Совершенно верно. А разве вы не замечаете изменений программ всех партий, входящих в состав настоящего высокого собрания?! Исходя из различных точек зрения правые и левые одинаково отрицали автономию Азербайджана.

Когда мы отгаивали нашу ближайшую задачу – автономию Азербайджана, то мы подверглись беспощадной критике и справа и слева. Справа нам говорили, что с лозунгом Азербайджана вы раскалываете мусульман, ибо, поднимая знамя тюркизма – Боже упаси,- вы подрываете основы Ислама. А слева упрекали нас в том, что, требуя автономию Азербайджана, мы прорываем единый демократический фронт, что этим самым мы способствуем образованию ханско-бекского правительства.

Партия «Мусават» впервые высоко подняла знамя азербайджанской самостоятельности. Мы верим в тот священный лозунг «лиги народов», который так торжественно объявлен перед лицом всего мира и повелительно занимает умы всех народов мира. Лигу народов «Мусават» всегда мыслил себе в виде союза государств, а государства не иначе, как на федеративных началах.

Вера в справедливость своих мировоззрений, папа партия даже в медовые месяцы русской революции не увлеклась крайними течениями, склоняющимися к петроградскому централизму, а также она не заразилась тем психическим болезненным явлением, имя которому «Ильхагизм» - инкорпорация, (под понятием «ильхагизм» подразумевалось течение в пользу присоединения к Турции. Примеч. редактора. Она всегда и во всех обстоятельствах осталась федералистической партией. Для нашей партии, начиная с децентрализма, последовательно проходя ступень автономии, в силу естественного хода вещей ставшего самостоятельным настоящим днем есть день великого горьчества. Наша политическая программа в большей части уже осуществлена. Ибо теперь ни правые, ни левые не стоят на точке зрения отрицания Азербайджана.

Итак, больше среди мусульманских партий нет разногласия об идее Азербайджана. В самосознании народа идея Азербайджана уже закрепились. Дорогой тридцатипятилетний флаг политически объединяет нас всех.

Защита самостоятельности Азербайджана, в настоящий момент является общей программой для всех. И потому партиям следует заниматься уже не пропагандой идеи Азербайджана, а политической, юридической и внешней защитой существующего факта.

Если партия «Мусават» в деятельности своей, предшествующей настоящему положению вещей, т.е., когда мы работаем у себя, в нашем парламенте, считала нужным вступать в соглашение и союз как с беспартийными, так и партийными течениями слева, а иногда и справа, и в целях осуществления своего идеала образовывала везде вокруг себя прочный центр, то теперь, когда Азербайджан стал для всех сияющей звездой священного идеала, вполне естественно, что центр нашего парламента должен измениться, программа же наша – предстать во всей своей кристаллической чистоте до идейного торжества.

Знакомые с нашей партийной программой знают, что мы федералисты, тюркисты и демократы. Наше направление – национал – демократическое. Демократизм наш доходит до формализма.

По нашему убеждению, цементом, связующим нацию, является не только одна религия, но и язык и совокупность индивидуально-национальных моментов, что наш народ мудро сформировал – «не только моей веры, но и моего языка».

Мы веруем, что тюркский народ даст мировой цивилизации оригинальную и ценную культуру. В нашем будущем мы видим великую федерацию тюркских народов.

Но это не все. Мы веруем еще в осуществление более объемлющего начала мировой федерации и лиги народов. Как предпосылка только что высказанного начала мы во время русской революции при выработке своей программы Россию мыслили себе демократической республикой, основанной на территориально-федеративных началах. Нам не чужда эта идея и сейчас. В будущем при иных более благоприятных условиях мы могли бы опять заключить союз с демократической Россией и со всеми государствами, образованными на бывшей ее территории. Тем более, что этим самым мы вновь могли бы войти в сношение и общение с нашими единоплеменниками – туркестанцами, киргизами, башкирами, татарами Поволжья и Крыма, для которых программа наша требовала тоже автономии. Но с одним лишь условием, что подобный союз заключат не азербайджанцы, а Азербайджан. Пока не выяснено наше положение, пока официально не признано наше право на свободное существование как всеми державами, так и самой Россией, пока мы не получим полного удовлетворительного решения мировой конференции, словом, пока наша свобода, свобода нации не гарантирована международно, не может быть слова ни о воссоединении, ни о федерации, ни о признании чьей либо власти.

Вопрос об Азербайджане есть вопрос международный. Внешняя защита и юридическое признание Азербайджана должны быть альфой и омегой в политике вновь образуемого правительства. Первый призыв в день торжественного открытия нашего парламента, встреченный единодушным одобрением, «развешающийся национальный флаг не должен более спуститься!» - должен быть осуществлен не на словах, а на деле. Правительство, стоящее на своей точке зрения может с успехом пользоваться тем благосклонным отношением союзнических держав, которое они выявляют по отношению к нам.

Принципы президента американской республики о праве мелких народов на самоопределение, воспринятые Англией и Францией, должны господствовать на всеобщей мирной конференции, принципы эти верная гарантия нашей самостоятельности. Вдобавок ко всему этому мы имеем заявление главы английского командования, здесь гласящее, что вопросы Кавказа разрешатся на мирной конференции.

Использовать подобное благоприятное положение и воспользоваться всеми удобными случаями для защиты интересов самоопределившегося Азербайджана перед лицом всего культурного мира, а в особенности перед державами согласия, есть первая задача парламента и правительства.

Правительство, решившее энергично действовать в этом направлении, может располагать полной нашей поддержкой. Кавказ стоит перед такими политическими обстоятельствами, что республики, образованные на его территории не могут быть спасены без взаимной дружбы и солидарности.

Посему, вторым вопросом в течение политики должен быть вопрос об образовании кавказского союза. Ради этого союза, в котором мы нуждаемся, подобно воздуху, должны все находящиеся между нами спорные вопросы разрешать путем взаимной уступки, соглашения и миролюбия, в крайнем случае, обратиться к решению арбитража.

Во всяком случае правительство, разрешающее подобные вопросы без конфликтов и кровопролития есть то именно правительство, которое у нас найдет полную поддержку.

Мы являемся истинными сторонниками установления вышней формы дружественных и искренних отношений с Грузией и Арменией, паходящимися в одинаковом с нами положении. Вместе с тем мы должны быть в более тесном контакте с нашими братьями-горцами, вследствие своего географического положения, принимающих первый удар надвигающейся с севера опасности. Не надо упускать из вида, что наши враги, позабывакая у них могут явиться к нам на «обед». Здесь не надо забывать и сообразно с этим принять надлежащие меры.

Установление живого контакта с другими государствами, в частности, обмен с дипломатическими представителями с вновь образовавшимися странами также должны служить одной из очередных задач министерства.

Завоевания великой российской революции, как то: свобода печати, слова, совести, собраний союзов и все другие гражданские и национальные права должны быть обеспечены законом. Азербайджан должен быть страной свободной. Если до сих пор вследствие исключительных условий, переживаемых страной, эти начала свободы и демократизма не были осуществлены в достаточной мере, то в ближайшем будущем папе правительство должно на упрочение этих начал в стране обратить особое внимание. Если до сих пор по тем ж причинам правительство состояло из одних мусульман, то впредь оно должно быть сконструировано на справедливых коалиционных началах. Азербайджанские тюрки, испытывавшие на себе все тягости подневольного состояния, не создадут подневольных наций.

В Азербайджане не должно быть сынов и пасынков: армяно, русские, евреи, грузины, немцы, поляки и другие народы, оставаясь гражданами Азербайджанской республики, должны пользоваться правами культурно-национальной автоно-

мии. Правительство не должно останавливаться ни перед какими средствами, не допускать в дальнейшем имевших место в прошлом армяно-мусульманских столкновений, как наследие царского режима, во избежание повторения мартовских и сентябрьских событий. В настоящее время когда правительство должно управлять государством, образовавшимся на развалинах великой российской революции, и когда демократическое течение охватило все страны мира, должно опираться главным образом на рабочих и трудовое крестьянство. Все возрастающая дороговизна ложится тяжелым бременем на эти два класса, а потому лужно крестьян обеспечить землей и рабочим трудом.

На запрос, как мы распределим землю как обеспечим рабочих, отвечают следующие пункты партийной программы:

АГРАРНЫЙ ВОПРОС

- 1) Все земли: удельного ведомства, кабинетские, помещичьи и частновладельческие, переходят безвозмездно к крестьянам.
- 2) Земля переходит в полную собственность трудового крестьянства.
- 3) Максимальная норма земельного надела вырабатывается законом и больше этой нормы никто не имеет права владеть землей.
- 4) Лицам, вложившим в землю известный капитал и энергию, будет выдано взамен отчужденных земель вознаграждение из особого фонда, образуемого из сумм прогрессивного налога с имущего класса.
- 5) Недрa земли составляют исключительное достояние государства.
- 6) Леса, озера, солончаки и воды объявляются всеобщим достоянием.

РАБОЧИЙ КЛАСС

- 1) Партия требует 8-часовой рабочий день.
- 2) Партия требует право на еженедельный суточный отдых.
- 3) Ночные работы запрещаются.
- 4) Привлечение к труду детей школьного возраста (до 16 лет) также воспрещается. Для лиц в возрасте 16-18 лет рабочий день ограничивается 6 часами.
- 5) Женщинам разрешается только труд, не вредящий их здоровью.
- 6) В предприятиях, где принят и женский труд, должны быть ясли для грудных детей.
- 7) Страхование рабочих от потери полной и частичной работоспособности за счет специального фонда, образуемого из налога на капиталистов.
- 8) Назначение фабричных инспекторов во все предприятия.
- 9) Санитарное и гигиеническое состояние рабочих квартир. Ревизия их со стороны местного самоуправления, при участии представителей со стороны рабочих.
- 10) На каждой фабрике, заводе и др. предприятиях должны быть санитарные надзиратели, не зависящие от предпринимателя.
- 11) Предприниматели, нарушающие законы о рабочих, подлежат ответственности.
- 12) В каждом предприятии организуется комиссия для разбора возникающих дел, состоящая из одинакового количества представителей от рабочих и от предпринимателя.
- 13) Организовать биржу труда с представителями рабочих организаций.

Трудовой народ, составляющий ядро нации, гибнет массами от эпидемии. Естественно, что немедля должны быть приняты самые энергичные медицинские и санитарные меры.

Одной из важнейших мер является положение и урегулирование продовольственного вопроса, устройство путей сообщения и обеспечение товарообмена с другими государствами.

Особенное внимание следует обратить на народное просвещение: покрыть села сетью школ, в городах создать семинарии.

Стараться по мере возможности вести в официальных бумагах между государственными учреждениями национальный язык.

При создании государства кроме общественного доверия, нужна и реальная сила. А потому нужно уделить серьезное внимание на организацию армии. Этого требует обеспечение государства нашего извне, а также поддержание порядка внутри его. Военская повинность должна быть всеобщей.

Всю тяжесть государственного бюджета должны нести самостоятельные классы, а не беднота.

Парламент, требующий от нового правительства работы, согласно выше приведенной программы, должен одновременно принять меры к скорейшему Азербайджанского Учредительного собрания. Для выработки избирательного закона теперь же должна быть создана специальная комиссия.

Мы хотим такое правительство, которое могло бы защитить существование народа и независимость страны. Такое правительство при условиях нашей действительности может быть организовано только на коалиционных началах. Коалиция должна быть и национальной и партийной и быть ответственной перед парламентом.

Только такое правительство в состоянии солидарной работы довести нас до Учредительного Собрания и обеспечить международное признание нашей независимости.

«Наш путь»,
17 февраля 1919 г., №1

«МУСАВАТ» В ПАРЛАМЕНТЕ

Вторая речь М.Э.Расул-заде

Большой спор вызвал один вопрос. И я, волей-неволей, принужден вернуться к этому вопросу и посвятить ему хотя бы несколько слов и разъяснить все созданные кривотолки. Агамалов, говоря о чурках, затронул и «Мусават».

В моей предыдущей речи я не высказывал того мнения, что социалисты враги турок. И нельзя было придавать такое толкование моим словам. Но уважаемый господин Пепинов в своей речи странно говорил на эту тему, причем, желая оправдаться, приводил цитаты из сочинения известного турецкого поэта Мамеда Эмиль-бея. Но была ли нужда в столь больших трудах? Естественно, что социалисты, как народная партия, не враждебна ни к какой нации, не могли быть враждебны туркам. Если бы это было не так, то они были бы безприветны. С этой точки зрения, я не могу назвать социалистов, в искренность которых я верю безусловно, врагами турок. И если какое-либо недоразумение, то только вопросом о приглашении турок.

Разные нация находиться в затруднительном положении, то она обращается за помощью к соседям и к родственным народам и, естественно, что пужную помощь окажет не рабочая крестьянская масса, а организованная армия страны, к которой обратились. В данном случае, мы просили содействия у Турции. Письмо, содержащее эту просьбу, было одновременно со мной подписано также и социалистом Ахмед Джвэдстом.

Было бы куда убедительнее, если бы Пепинов взамен того, чтобы цитировать стихи Мухмед Эмин бея, говорил бы о своей подлости. Не бессвязная и не соответствующая истине речь Агамалова, а то, что орган партии Гуммет – «Пробуждение», издающийся в Тифлисе, обвиняет «Мусават» в признании турок, причем называет «изменой» это приглашение, заставило нас раз и навсегда выяснить все, что есть

недоговоренного в этом деле. Пусть весь Азербайджан и весь мир знают, что мы пригласили турок в Азербайджан; этим мы оказали большую услугу своему народу и ничуть не раскаиваемся в своем поступке. Да, мы пригласили силу, которой распоряжалась так нелюбимая вами партия «Единения и Прогресса». А то, что касается того, нужно ли Турции монархическое, республиканское или какое-нибудь правительство – это совершенно другой вопрос. С нас будет вполне достаточно, если мы сумеем управиться с состоящим из 2,5 губерний Азербайджаном. Не время и не место сейчас спорить об этом большом вопросе, имеющем мировое значение. Цитируемый Пепиновым турецкий поэт Мамед Эммин-бей, состоит теперь членом парламента; стихи же его были написаны против деспотического режима времен Абдул Гаида, а не нынешнего турецкого правительства, действия которого Мамед Эммин бей, как член парламента, одобряет и раз Мамед Эммин бей одобряет действия этого правительства, так не нравящиеся Пепинову, ясно, что он и сам принадлежит к партии, давшей правительство, а именно партия «Единения и Прогресса».

Но не это цель нашего спора. Перейдем к делу. Вопрос ясен. Нельзя критиковать поступки пришедших сюда турецких солдат, так как они прибыли сюда для войны, а не для управления. За все мое пребывание в Турции я не слышал ни от одного турецкого деятеля заявления о том, чтобы они имели намерение управлять нами. Мы отлично знали, что турки не стремились подчинить Баку Стамбулу. Но между нами самими были такие господа, которые толкали турок сделать эту политическую ошибку. И вот против подобного течения боролся «Мусават». (Аплодисменты).

Да, турки пришли во время и избавили нас от погловного истребления. Услуга, оказанная ими Азербайджану, вызвала в наших сердцах самые сильные чувства благодарности, которое можно сравнить только с чувствами болгар по отношению к их освободителям – русским солдатам. Мы,

чтобы увековечить в нашей памяти заслуги турок, должны воздвигнуть им памятники во всех концах нашей страны. Но я не хочу сказать этим, что турки непогрешимы и не подлежат критике. Такой способ поклонения присущ только древним язычникам и идолопоклонникам. И не годится теперь. Отсутствие критики с нашей стороны по отношению к проступкам некоторых турок отнюдь не является доказательством нашего искреннего уважения к турецким героям, пожертвовавшим для нас своими жизнями. Эти герои не нуждаются в подобном лицемерном почтении. Естественно, что ни одна партия не может быть против такой критики. Но, вместе с тем никто не согласится, чтобы герои, жертвовавшие собою для нашего спасения, не критиковались, а поносились.

Карабеков заявил, что он раньше всех знал о героизме турок и о том, что, еще 11 лет тому назад Талаат, Энвер и др. клялись в его присутствии придти на Кавказ. Как видно, Карабеков, с целью поскорее об этом сообщить, повернул с пол-дороги и вернулся на Кавказ. (Аплодисменты).

Далее, ораторы приписывают нам многое, а именно защиту правительства. Мусават – правительственная партия. Но мы должны знать, что полное наше доверие и поддержку может получить только такое правительство, которое будет состоять исключительно из членов Мусавата. Но раз правительство не состоит сплошь из мусаватистов, а коалиционное, то мы поддержим этот кабинет только на известных условиях.

Вы знаете, что Мусават не является в парламенте центральной партией, составляющей большинство. Правительство составилось из представителей всех фракций. Поэтому партия Мусават не возьмет на себя всю ответственность за действия правительства. В правительстве, созданном коалиционно и на парламентских началах, Мусават не составляет большинства. И не только составляет большинства, но он так мало представлен, что не может принять на себя ответственность за действия правительства. Будем говорить

откровенно. Глава правительства предложен не нами. Но даже, выдвигая министра, мы не указывали и не настаивали на определенном портфеле. И, если в данный момент среди членов правительства есть министры из мусаватистов, то они остались против воли. Поэтому я заявляю, что мы защищаем не правительство, а государственность и нацию. Мусаватисты знают, что если не будет правительства, то положение будет опасным, страна погибнет. И вот поэтому, мусаватисты только после зрелого обсуждения, выражают доверие правительству и, давши это доверие, не берут его сейчас же обратно, и свергнув правительство, не оставляют страну без руководителей (аплодисменты).

Здесь заявляют о склонности населения Кубинского уезда к Дагестану. Я отмечаю с большим удовлетворением, что все эти сведения опровергаются кубинским представителем, который сообщает о негодовании, царящем в связи с этими слухами в Кубинском уезде.

Представитель Закатал должен был, вместо критики Расул-заде, заявить с этой высокой трибуны о полном отсутствии в Закаталах какой-либо партии, мечтающей о присоединении к Грузии. (Аплодисменты).

Если он это забыл сделать, то я смело могу заявить, что это сообщение о закательцах ложно, и у них такого стремления быть не может.

Здесь один из социалистов, Абилов, желая доказать разницу между ними и нами, сказал, что Расул-заде в своей вчерашней речи, говоря о мероприятиях против разбойников, предложил открыть в деревнях партийные организации; но он не указал на необходимость введения в деревнях. Социалисты же требуют земства. Оратор этим хочет доказать, что мы не в достаточной степени демократичны, потому что мы раньше, чем ввести земство, настаиваем на партийных организациях. Но они должны знать, что земства, городские самоуправления и прочие организации могут существовать только при наличности сознательных твердых в своих веро-

ваниях деятелей. Если партийная организация, бескорыстные деятели, проводники демократических идей не проникли в деревни, в толщу народа; если они его не просветили, то тогда, если даже будут созданы демократические учреждения, они не будут действительно демократичны и не достигнут цели.

Все мысли демократических организаций представляют из себя закваску. Если не заквасить тесто, то она не подымится. Народная душа, подобно тесту, нуждается в закваске, в прививке демократических идей. И только потом можно ожидать образования демократических организаций.

Ахмед-бек, говоря о тюркизме, заявляет, что и мы тюрки. Это правда. Но между понятиями тюркизм и тюрк есть большая разница. Какова эта разница? Нам ставят в пример Турцию. Говорят, что там нет демократических партий и, благодаря этому, турки терпят неудачи. Но я утверждаю, что нации необходимы национальный дух, национальное самосознание, национальная самокритика и сознание национального достоинства. Мы стараемся воспитать в нации эти чувства. Социалисты же придерживаются только программы. Вот в чем разница между нами.

Дать земледельцу землю и рабочему работу – это лозунг всех демократических партий. Но разница между нами и социалистами в том, что они интернационалисты, а мы демократы-националисты.

Насколько полезен народу национал-демократизм и насколько он соответствует требованиям времени, доказывает вся действительность нашей кавказской жизни и пример грузинской социал-демократии, которая для спасения народа не нашла другого пути, кроме национал-демократического, по которому она и пошла. (Слева: «ложь»).

Я слышу ложь.

Господа! С точки зрения государственной, не упуская из виду положения страны, мы требуем, чтобы все партии, критикуя правительство, считались бы с существующими обстоя-

тельствами, а не витали бы вне действительности. Если есть определенный запрос, то надо говорить по существу данного запроса, не отвлекаясь в сторону. Например, критикуя какое-либо министерство, не следует переходить к общей политике и придирается ко всему, точно также, как, возбуждая запросы о продовольствии и топливе, будет весьма неуместно критиковать министерство народного просвещения, как это было вчера, когда, говоря о нефти и бязи, вдруг перешли на городовых. Вот о какой критике мы говорим. При таком положении мы далеко не уйдем.

Карабеков в вчерашней своей речи пугал нас синдикатом. По этому вопросу министр дал свои разъяснения. В министерстве торговли и промышленности существуют не меньшие беспорядки. Мы не хотим их прикрывать.

Мы знаем, что некоторым выдавались разрешения на отних условиях, другим - на других.

Влиятельный купец получал разрешения с легкостью, а другой – с большими затруднениями. Вы можете изменить эти порядки; у вас есть на то право и возможность. Вы можете, избрав специальную комиссию, приостановить проведение в исполнение выданных решений.

Имея такую возможность нет смысла настаивать на смене министерства во что бы ни стало, заявляя, что, мол мы ему не доверяем. Даже если настоящее правительство подает в отставку, о чем оно давно мечтает, можно ли быть уверенным, что новый кабинет будет лучше? Убеждены ли вы, что сумеете организовать отвечающее своему назначению правительство. А раз вы сознаете, что будущее правительство будет не лучше, то следует поддержать правительство. Мы говорим о партии «Иттихад», приберегающей свое доверие. Хотя и они, прилагая формулу на счет Закатала и настаивая на ее принятии, сами того не ведая, выказали однажды безусловное доверие правительству. Но пусть их доверие останется им. Партии же, выразившие с самого начала доверие правительству, только в том случае могут взять его обратно, если

на лицо будет какая - нибудь серьезная перемена в курсе деятельности правительства, так, чтобы они могли сказать, что мы выражали доверие при других обстоятельствах, а не при этих.

И вот, оценивая деятельность правительства с этой точки зрения, мы высказываем ему доверие. Что касается некоторых злоупотреблений в министерстве торговли и промышленности, то надо принять против этого меры и сделать соответствующие указания правительству.

Раньше, чем покинуть кафедру, я хочу сказать несколько слов по поводу выступления Кардашева.

Аслан Бек спросил: «почему «Мусават» избегает слова «измена»?...»

Люди, выступающие от имени и партии «Мусават», отлично знают какое выражение и когда допустимо. «Мусават» никогда не высказывается, не взвешивая и не обсудив предварительно то, что они хотят сказать.

Если «Мусават» произнесет слово «измена», то тот час же и докажет это. «Мусават» знает, что депутатское слово и депутатская кафедра священны. Депутат не несет наказание за сказанное, он не может говорить все. Но хотя депутат по закону не ответствен, но морально он несет ответственность. И по этому нельзя на втер говорить об «измене».

**«Наш путь»,
3 марта 1919 г., № 3**

Побеждены ли турки? (Перевод с тюркского)

Перемирие подписано. Турция просит пощады. Союзники вступили в Стамбул.

И так, значит, турки побеждены.

Наружно, так оно и есть; поражение на лицо.

Если подходить к вопросу с этой точки зрения, то многие могут утверждать, что турки побеждены. Да и общепринятое толкование этого слова соответствует положению вещей.

Турция в борьбе с державами согласия разбита. Коалиция, на стороне которой она выступала, раздавлена, и вместе с нею побеждена и Турция, а следовательно и турки.

Об этом не может быть двух мнений. Влияние такого поверхностного суждения весьма велико.

Но, к сожалению, не только люди, судящие обо всем по внешнему виду, но даже такие философы как Рза Тофик, занимающий пост министра народного просвещения, отвечая на запрос, предъявленный правительству, заявляет: «Что вы можете сделать? Они победители, мы – побежденные. Все преимущества на их стороне».

Таковая покорность и непротивление министра хотя и вызвали мимолетную критику в парламенте, но настоящий отпор и протест по этому поводу оказали стамбульские женщины.

Читатели наверно догадываются, что мы говорим о протесте Кади-Кейских женщин в газетах.

Приводим еще раз, на всякий случай, этот протест, который на веки яркими буквами запечатлется в памяти читателей. Может быть некоторые его не читали.

Стамбульские женщины в своем протесте говорят:

«Мы матери, жены, сестра и дочери героев беспримерной в истории защиты Дарданеллы перед дорогой памятью героев, покоящихся под священным прахом Чанак Калы, заявляем всем турецким женщинам и всему культурному миру:

Нация, которая победила мощный флот, появившийся в палих водах, и сбросившую в море полумиллионную вражескую армию, мы не считаем побежденной.

Вчера в парламенте министр народного просвещения, выступая как член правительства, заявил: «Мы побеждены и во власти союзников». Мы протестуем всей душой против этого заявления.

Мы можем только пожалеть тех людей, которые истребляли палих детей и которые заявляли, что они начали войну в защиту свободы всего мира и если, у нас нет правительства и мужчин, способных защитить пали национальные права и нашу честь, то мы женщины, это сделаем».

Протест турецких женщин не должен быть рассматриваем как слова, сорвавшиеся в тяжелую минуту бессилия и не имеющие никакого значения.

В этих строках таится великая и сильная вера. Матери и жены, отказывающиеся в силу героической защиты Чанах Калы признать поражение своего народа, правы.

Чанах Кале спасли отстояли не современные технические усовершенствования, не дальнобойные орудия и не прочие изобретения военного искусства.

Ее защитила моучая грудь героического турецкого народа, презирающего смерть и готового на все для избавления своей родины, сохранения своей свободы и своей столицы. Эта защита стоила сотен тысяч жизней. Цвет турецкой молодежи погиб здесь, отдав жизнь за возлюбленную отчизну.

В истории войны, среди отгакивающих эпизодов, встречаются внушающие невольное уважение страницы, перед которыми следует низко склонить голову.

Например, постоянное стремление вперед армии маленькой Бельгии, не боящейся смерти, непоколебимая стойкость Сербии до последнего момента, не смотря на постоянные лишения и на вымирание – являются одними из тех страниц мировой истории, которая никогда не забудется.

Точно также и велика эпопея защиты Чанах Калы будет вспоминаться в истории, как одна из самых блестящих и героических ее страниц.

Победа туркизма под Чанах Калой, является не только физической победой, подобно победе французов под Верденом, но и моральным торжеством.

Турки, вспоминая с гордостью о защите Чанах Калы, говорят: «Этой защитой мы приобрели не только Стамбул, но нечто, еще более ценное. А именно:

Веру в себя.

Выпедние победителями при Чанах Кале турки, обрели вновь веру в себя, в свои силы, которую они, было, потеряли во время Балканской войны.

Они поверили в то, что они смогут жить и существовать.

Еще раз повторяю, уверовавший в себя турок, является не только физическим победителем под Чанах Калой, но и моральным».

Это не только мое и турецких газет мнение, но это же утверждает и Пьер Лоти, известный французский писатель.

Но, раньше чем привести несколько выдержек из статьи П. Лоти, написанной о Турции после заключения перемирия я не могу не остановиться хотя бы не на долго на личности этого выдающегося писателя.

После вступления Турции в войну, русская пресса сообщила, что П. Лоти отвернулся от турков; что он, поступив офицером во французский флот, отправился военать против Турции, и что он публично отвернулся от дружбы с турками.

Люди, не представляющие себе ясно личности влюбленного в Восток западного писателя, конечно, поверили этому сообщению. Тем более, что в первые дни войны нельзя было не верить всякому сообщению о проявлении патриотизма национального повизизма.

Какое значение могла иметь перемена убеждений французского писателя, П. Л. После того, как интернационалисты одной страны с оружием в руках выступали против интернационалистов другой?

Но на деле оказалось, что сообщение о Пьере Лоти не соответствует истине. Ни война между Францией и Турцией, ни чувства любви к родине, достойной поклонения и стяжавшей теперь неуваждаемую славу, не изменили и не смогли изменить чувства Лоти к Турции.

Вот что говорит французский писатель о турках:

«Я утверждаю и всю жизнь повторял, что турки самый честный, самый здоровый, самый выносливый элемент Востока».

«Это утверждение мое – продолжает П. Лоти – может удивить не посвященных, и они не поверят мне».

Но, чтобы уверить упрямец, настаивающих на своем мнении, Пьер Лоти приводит некоторые из многочисленных писем, полученных им от офицеров и нижних чинов, имевших столкновение с турками. Между прочим, ему пишут из Чанах Калы: «Как хорошо, оказывается вы знали и изучили их благородных и храбрых людей! Этих людей, которые по-братски милосердны к пленным и раненым. Верьте нам, что по возвращении на родину, мы к вашим чувствам и убеждениям по отношению этой нации присовокупили и свои, чтобы еще лучше и яснее показать насколько правы турецкие женщины, давшие отличный политический урок философу Рза Тофик бекю, следует знать, для чего Турция вступила в войну.

И в самом деле, зачем воевала Турция?

Вопрос, поставленный нами в начале – побеждены ли турки или нет? – связан всецело с предыдущим, потому, что, если цель, которую поставила себе Турция в начале войны, достигнута, то она является победительницей, в противном случае – она побеждена.

Одной из главных причин войны был восточный вопрос.

При решении этого вопроса двумя враждебными коалициями Турция не смогла остаться нейтральной. Она должна была примкнуть к одной из воюющих сторон. Она присоединилась к Германии. Но этим актом она объявила войну не Франции и не Англии, а русскому царизму, стремившемуся во чтобы то ни стало захватить Стамбул и задупить Турцию.

Пьер Лоти говорит: «Турция воевала не с нами, а с Россией. И всякий на ее месте поступил бы также. Она права».

Цель Турции была не дать России возможность победить.

Турция, собрав все силы, вступила в последнее единоборство со своим «здоровым» соседом, стремившимся прикончить «большого человека» и воспользоваться его наследием, о котором он всегда мечтал в течение долгих лет.

Турция, неспособная, по общему мнению и с точки зрения современного военного искусства, вести войну, перенесшая политические волнения и войны в Триполи, на Балканах, в Йемене, в Албании и Аравии и обессиленная всем этим, тем не менее вступила в новую войну.

И разве это не победа, что в этом великом состязании народов там, где считавшаяся вполне здоровым организмом и выставившая 15 миллионов войска, Россия не выдержала до конца. Турция, - «больная», проявила больше стойкости и жизнеспособности?..

Цель Турции с этой точки зрения достигнута. России, жаждавшей Стамбула и гибели Турции, не существует. На территории страны, объятой анархо-большевизмом возникло множество мелких государств, старающихся обеспечить свою свободу и самостоятельность. Что касается самого русского народа, то он занят устройством своего человеческого существования, но отнюдь не тем, чтобы, подобно Милюковым и Сазоновым мечтать о водружении креста над Айя-Софией.

В этом победа Турции.

Председатель турецкого парламента Халил бей придавал этой победе мировое значение. Он говорил, что : «если бы Чанах-Кала не защищалась так героически, то теперешним вершителем судеб мира являлся бы не Вильсон, а Николай II». Отчасти он прав.

Главная ошибка кабинета Талаатпаши не в том, что они вступили в войну, а в том, что они своевременно не прекратили ее.

С выходом из строя воюющей России, грозившей целости Турции, для последней сама собой отпала причина войны.

Побежденная Турция – это Турция после брест-литовского периода.

Могут спросить, каким образом Турция, лишенная Аравии, Сирии, Армении и ограниченная почти только пределами Анатолии, может считаться победительницей?

В Турции, во время заседания парламента, после произнесенной Рза Тофиком речи, один из членов парламента заявил: «Эта нация не погибнет, потому, что она опирается на ислам. А мусульманство и оттоманизм – бессмертны».

Но я беру на себя смелость утверждать, что в этой войне побеждены именно оттоманизм и мусульманство.

Турки объявили «джихад» - священную войну и призвали всех мусульман к совместному выступлению. Но фетва о «джихаде» дала совершенно противоположные результаты: арабское восстания, события в Геджассе, Сирии и проч.

Идея оттоманизма потерпела фиаско. Никто, кроме самих турок, на их призыв не откликнулся. Каждый народ пожелал жить своей жизнью и защищать свои национальные интересы. Занявшись борьбой с национальными тенденциями подвластных ей народов, Турция потерпела моральное и физическое поражение. Подобно русскому империализму, турецкий нейтралитет не выдержал напора мировой войны.

Подобно Австрии и турецкой империи не удалось спаять воедино свои составные части.

Оттоманская империя, совместно с халифатом оказались побежденными.

С этой точки зрения, выражение Тофик бей «мы победены» - правильно.

Но вместе с этим в Турции существует молодежь, подающая большие надежды. Эта группа демократически настроенной молодежи, стремящийся в народ. Цель этой группы улучшение бедственного положения Анатолии, удовлетворение и обслуживание духовных нужд народа. И несомненно, что нация, проявившая столько героизма и стойкости, сумеет, руководствуясь новыми идеалами и целями, создать процветающее и преуспевающее государство.

Турки убеждены в этом, и вера эта поддерживает их в их работе. Они верят в себя и в то, что мировая демократия отстоит права всех обездоленных. Турецкая молодежь не жалеет сил и трудов для того, чтобы Турция заняла среди остальных народов подобающее место. Эти старания достойны всякого поощрения и, надежды эти, конечно, не погибнут.

С этой точки зрения, заявление турецких женщин о том, что «Нация наша не побеждена», вполне правильно.

Да, турки не побеждены.

М.Э.Расул-заде.
«Наш путь», 3 марта 1919 г., № 3

Забастовка и «Мусават»

М.Э.Расул-заде делает подробный доклад о политическом моменте в связи с предстоящей забастовкой и о тактике рабочей конференции. Доклад охватывает все вопросы, затронутые в последних заседаниях рабочей конференции. Еще шире и больше охватывает вопросы, затронутые в последнем воззвании, а в частности останавливается на вопросе об отношении к предстоящей забастовке. Рисует ее подкладку и особенное внимание обращает на один важный пункт – вопрос о Баку.

Забастовка, говорит оратор, есть грозное орудие в руках рабочих, но надо уметь ее использовать в момент, когда это необходимо. В данный момент необходимость такой забастовки, утверждают гг. Чупаевы и Рохлины, недавние господа положения, но ныне очутившиеся «у разбитого корыта». Мотив и причины этой забастовки изложены в ноте к генералу Томсону. И, как видите, из всех пунктов вытекает одна цель, одно страстное желание, желание удержать последние остатки русского влияния в нашей столице. Они не перестают в унисон с кадетами мыслить Баку частью единой России. Вот коренной вопрос, помимо всех других, где расходятся пути тюркской демократии с демократией русской. Вот почему тюркская демократия, как единодушно поддерживавшая своей мощной силой общепролетарское дело в декабре с.г., ныне с осторожностью сторонится от общей сомнительной политики некоторых руководителей рабочей массы. Мусульманская демократия за эти два грозных года слишком много пережила, перенесла и переиспытала, чтобы не быть осторожной в таких ответственных своих шагах. За господство России в столице азербайджанских тюрков, тюркская демократия не может бороться. Быть может, она допустила некоторые ошибки в прошлом и сделала Баку аренной ваканалии дашнако-большевистских банд, но ныне она этого не допустит. После освобождения Баку идеологи единой России, не отказались от покушения на нее. Они пригласили

на помощь англичан и уже с их помощью получили возможность появиться в Баку. Они надеялись таким путем отнять у нас опять нашу столицу, но когда увидели, что дела в Баку идут не совсем по их душе, у них произошел конфликт с англичанами. Тогда они ухватились за собственные силы, за русскую силу, за жалкие остатки бывшего величия. Они взялись за организацию контрреволюционной банды, другие повели агитацию среди рабочих. Оба эти противоположные фланга шли друг другу навстречу, стремясь замкнуть свой закодированный круг – Баку. На эти действия, конечно, не могло равнодушно смотреть наше правительство, оно приняло решительные шаги против стремления образовать «государство в государстве», результатом чего был уход черносотенских отрядов Деникина. Так покончено с правым флангом, но левый фланг пока думает продолжать борьбу за русское дело. Именно за русское дело, а не пролетарское. В требованиях, предъявленных генералу Томсону, нет ни одного пункта в защиту экономически-профессиональных интересов рабочих; все пункты говорят о ревностном стремлении ревниво сберечь имущество «Российскому государству», в надежде вручить его собирателям русской земли, навдвигающимся с севера. Недаром орган РСДРП газ. «Искра» в передовице от 5 с.м. высказывает глубокое сожаление по поводу ухода из Баку отрядов добровольческой армии. И возможно при таком диаметрально-противоположном расположении интересов совместная работа? Нужно быть слишком наивным, чтобы рассчитывать на солидарность с ними тюркской демократии по данным политическим вопросам. Мы не можем идти вместе с теми, кто покушается на нашу самостоятельность, на нашу столицу. Покуда искровцы не признают священные права тюркской демократии на самостоятельное существование, не откажутся раз и навсегда от мысли вернуть Баку России или Россию вернуть в Баку и не признают его всецело азербайджанским, пути тюркской демократии разойдутся с ними.

«Наш путь», 10 марта 1919 г., № 4

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
Azərbaycan istiqlalını mübəyyin əqdnamə	7
Bu günün ilhamı.....	10
M.Ə.Rəsulzadənin öz səs ilə 1953-cü ilin 28 Mayında "Amerikanın səsi radiosu"ndan Azərbaycana xitabı.....	14
Azərbaycanda milli hərəkat	18
M.Ə.Rəsulzadənin Zaqafqaziya Seyminin 4-cü iclasında çıxışı	22
M.Ə.Rəsulzadənin Zaqafqaziya Seyminin 7-ci iclasında çıxışı.....	25
M.Ə.Rəsulzadənin Zaqafqaziya Seyminin 8-ci iclasında çıxışı.....	29
Rəsulzadənin istefası yalandır.....	32
M.Ə.Rəsulzadənin Zaqafqaziya Seyminin 18-ci iclasında çıxışı.....	33
M.Ə.Rəsulzadənin Zaqafqaziya Seyminin 19-cu iclasında çıxışı	38
M.Ə.Rəsulzadənin Zaqafqaziya Seyminin 22-ci iclasında çıxışı.....	42
M.Ə.Rəsulzadənin Zaqafqaziya Seyminin 25-ci iclasında çıxışı.....	49
Azərbaycan Heyəti-Mürəxəssəsi rəisi Rəsulzadə Əmin bəyin mühüm bəyanatı	50
Bakı məsələsinə dair müləqat	60
M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri M.H.Hacınskiyə göndərdiyi xüsusi maktubdan	63
Təbrik teleqramları	64
Bakı haqqında Azərbaycan hökumətinin notası	65
Bakı xəbərləri	66
Vətənimizin iki simayı-möhtəramı	
Rəsulzadə Məhəmməd Əmin.....	67
Azərbaycan Şurayı-Millisi rəyasətindən	69

Rəsulzadə cənabları ilə müsahibə.....	70
Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin nitqi.....	74
Şurayı-Millisi rəyasətindən	77
Hanki ümidlə?	78
Azərbaycan Şurayı-Millisi tarixindən	81
Azərbaycan Parlamentində.....	85
Azərbaycan Milli Şurasında Birinci iclas	88
Azərbaycan Milli Şurasında	90
İstanbul səyahəti haqqında.	
Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin konfransı	95
İstiqlal	106
Azərbaycan Məclisi-Məbusanı təsis haqqında qənun	110
Bütün Azərbaycan əhalisinə!.....	112
"Samoopredeleniye"	115
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında	119
Azərbaycan parlamentində M.Ə.Rəsulzadənin açılış nitqi	123
Bütün Azərbaycan vətəndaşlarına!.....	127
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" fırqəsi Məclisi-Məbusan şöbəsinin bəyannaməsi.....	130
Hadisələrin mənası	140
Erməni-gürcü toqquşması Azərbaycan hökumətinin notası.....	145
Bu zabastovka nə idi?	150
Rusca danışmalı imiş	155
Milyukov zehniyyəti.....	158
Zakatala məsələsi	163
Türkiyə məğlubmudur?	167
Yeni ingilis kabinəsi	174
Hesab günü	178
Əmələ məsələsi.....	183
Tətil etməlimidir?.....	185
Vıdan sızıyor.....	187
Siyasi vəziyyətimiz	191
Tədbir gərəkdir.....	194
Ciddiyyət gərək!.....	196
İki konfrans	198
Məclisi-Məbusan və müxaliflər.....	202

"İstiqlal"	206
"Müsavat" Azərbaycan Məclisi-Məbusanında	209
Hökumət hər şeyi etməz!	210
Azərbaycan paytaxtı	214
Süni böhran	236
Yanlış bir avaz	239
M.Ə.Rəsulzadənin 1919-cu il fevralın 5-də	
Azərbaycan Məclisi-Məbusanının 10-cu iclasındakı çıxışı	242
Niyə gediyorlar?	252
Bu günün məsələsi	255
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında 10-cu iclas	258
Hər sözə aidənməyalım	260
Gətsinlər, gəlsinlər	264
Hökumət niyə istefa etdi?	267
Hökumət niyə istefa halındadır	270
Hazırlanan tətilə dair	272
Hürriyyət gününün göstərişi	278
Təfəüli-Novruz	280
Mart matəmi	282
Unudulmaz faciə!	284
Nümunəyi-imsisəl bir gün	288
Milli bir gün	292
İran və biz	295
Köhnə üsul	300
Siyasətə qarışmaz	305
Azərbaycan və İran	307
Tətil bitdi!	315
Nə böyük bayram!	318
Azərbaycan Cümhuriyyəti	321
"Seym"dən Parlmana	347
Həşəmətli bir gün	383
İstiqlal bayramı	385
İran - Azərbaycan	388
Mənzil və həcz məsələsi ətrafında	396
Ərazi məsələsindəki müvəffəqiyyətimiz	399
Məsuliyyətimiz artdı!	402
Haqq yerini tutan gün	407

Nəşib bəyin istefası münasibətilə	410
Qurtuluş günü	413
"Məşhur" şayiələr	415
M.Ə.Rəsulzadə Qubada	418
Türkiyə hərəkəti-milliyəsi	423
İngilis siyasəti	428
Gözəlrimiz aydın!	432
Bolşevizmin təlimi	434
Türkiyə məsələsi	437
Qara təəssüb	440
Yanlış təfsirlər	443
Ermanistanın qarlı icraatı	448
Dövri-hürriyyət	451
Hürriyyət bayramı	454
Qurtuluş günü	456
Almaniyadakı hərəkət	458
Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin parlamanda çıxışı	460
Ordumuz zəfərdə	463
Məclisi-Müəssisən seçkiləri münasibətilə bütün	
Azərbaycan Cümhuriyyəti vətəndaşlarına elan	466
Birlik lazımdır	467
ƏLAVƏLƏR	
Rəsul Zadə Məmməd Əmin haqqında ARAYIŞ	473
Bütün müsəlmanların Seym fraksiyalarının birgə iclasının	
protokolu № 8	475
Bütün müsəlmanların Seym fraksiyalarının birgə iclasının	
protokolu № 9	475
Bütün müsəlmanların Seym fraksiyalarının birgə iclasının	
protokolu № 10	475
Azərbaycan Milli Şurasının Gəncə Şəhər İdarəsinin binasında	
keçirilən qapalı iclasının protokolu	476
Milli Məclisin protokolu №29	477
Üzeyir bəyin "Azərbaycan" qəzetində M.Ə.Rəsulzadəni	
səciyyələndirən bəzi sətirləri	481
Üzeyir bəyin 1919-cu il martın 19-da Parisə qardaşı	
Ceyhun bəyə göndərdiyi məktublarından	490

НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

СПРАВКА на Расул Заде Мамед Эмина.....	493
Закавказский сейм. Стенографический отчеть. 4-е заседание....	495
Закавказский сейм. Стенографический отчеть. 7-е заседание	498
Закавказский сейм. Стенографический отчеть. 8-е заседание	502
Закавказский сейм. Стенографический отчеть. 17-е заседание	504
Закавказский сейм. Стенографический отчеть. 18-е заседание....	506
Закавказский сейм. Стенографический отчеть. 19-е заседание	512
Закавказский сейм. Стенографический отчеть. 22-е заседание	516
Закавказский сейм. Стенографический отчеть. 25-е заседание	523
Протокол совместного заседания всех мусульманских Сеймовых фракций № 8.....	524
Протокол совместного заседания всех мусульманских Сеймовых фракций № 9.....	525
Протокол совместного заседания всех мусульманских Сеймовых фракций № 10.....	525
Протокол закрытого заседания Азербайджанского Национального Совета в помещении Гянджинской Городской управы № 27	525
Протокол Национального Собрания № 29	527
От тюркской демократической партии Федералистов «Мусават»	532
Декларация парламентской фракции тюркской демократи- ческой партии федералистов «Мусават», прочитанная М.Э.Расул-заде в Азербайджанском парламенте	536
«МУСАВАТ» В ПАРЛАМЕНТЕ. Вторая речь М.Э.Расул-заде	544
Побеждены ли турки?.....	551
Забастовка и «Мусават»	558